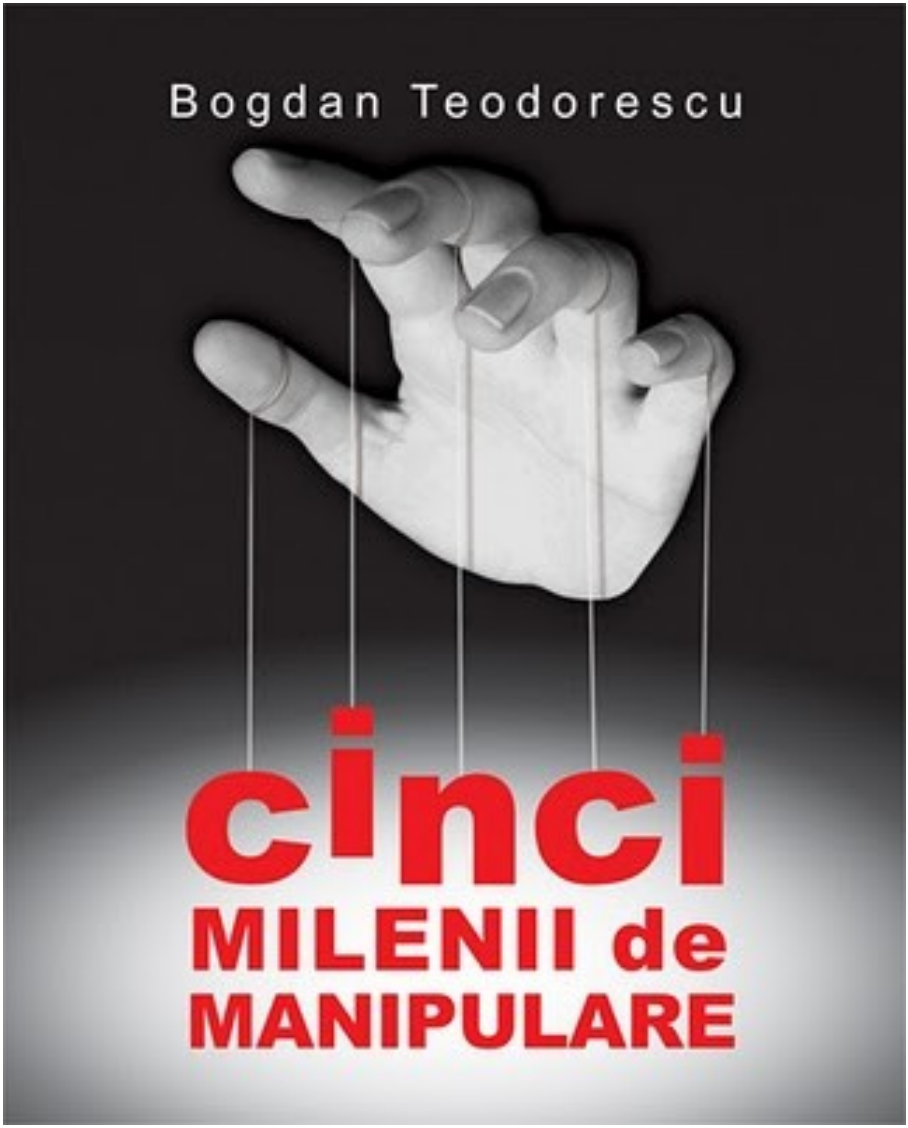
Bogdan Teodorescu
cinci
MILENII de
MANIPULARE

Bogdan Teodorescu

CINCI MILENII DE MANIPULARE

Bogdan Teodorescu (1963) a absolvit Facultatea de Instalaţii a UTCB în 1987, apoi Colegiul Naţional de Apărare în 2000 şi este doctor în comunicare din 2006. Jurnalist şi manager de presă din 1990, profesor de marketing politic şi electoral la SNSPA din 1997, membru al Asociaţiei Internaţionale a Consultanţilor Politici (IAPC) şi al Asociaţiei Europene a Consultanţilor Politici (EAPC) din 2001 şi membru al Uniunii Scriitorilor din România din 2004. A fost numit între 1996 şi 1997, Secretar de Stat, Ministru interimar în Departamentul Informaţiilor Publice. A deţinut funcţia de preşedinte al Institutului Pro între 2004 şi 2007. A publicat peste 1500 articole în presă, a realizat 750 de emisiuni de radio şi televiziune. Autor şi coautor la zece volume, dintre care trei romane şi un volum de poezie pentru care a primit Premiul de debut al Editurii Albatros (1982).

Bogdan Teodorescu

CINCI MILENII DE MANIPULARE

Cuprins

Preambul 4
Lumea veche. Inventarea imaginii liderului

Egiptul
Mesopotamia
India
China
Poporul evreu
Cetatea greacă
Roma
Concluzii – Lumea veche

Răspândirea credinţei
Apostoli, misionari, predicatori
Media. Realitatea artificială
Tehnologie şi cenzură
Presa ca instrument. Primii paşi
Momentul de libertate
Media în totalitarism
Ficţiunea ca instrument
Marele manipulator

Note
Bibliografie

Preambul

În lucrările dedicate istoriei propagandei, de exemplu, sau altor forme şi tehnici de comunicare în masă, tabla de materii este formată totdeauna dintr-o înşiruire de momente sau de etape ale istoriei omenirii din care autorii desprind dovezi excepţionale ale utilizării manipulării asupra cetăţeanului. Niciodată nu vor lipsi Hitler şi ai lui, Stalin şi chinezii lui Mao, Biserica, în principiu cea catolică, sofiştii greci şi împăraţii romani. Vom citi mai mereu despre *Congregatio de Propaganda Fide*[1] şi donaţia lui Constantin, despre Goebbels, Holocaust şi Ministerul

1 Congregaţia pentru Răspândirea Credinţei.(nota editurii electronice – n.ed.el.)

Propagandei, despre Gulag, lupta de clasă şi Directiva NKVD numărul 3 din 2 iunie 1947, despre Revoluţia Culturală şi *laogai*[2], despre cultul imperial, Nero şi Caligula, despre malformările istoriei în *De bello Gallico,* despre piramide, catedrale şi statui. Şi bineînţeles despre multe altele... Toate elemente credibile şi spectaculoase ale fenomenului. Sunt identificate cu precizie datele apariţiei primei lucrări tipărite, a primului ziar şi a primei emisii radio, sunt dovedite legăturile istorice dintre emergenţa anumitor mişcări sociale şi politice şi dezvoltarea mijloacelor de comunicare.

Fiecare secol scurs de la naşterea statalităţii are momentele lui de glorie – mai puţine cele îndepărtate, tot mai multe spre prezent – ale intersecţiei dintre comunicare, evoluţie şi istorie. Legând cu o linie continuă aceste vârfuri se obţine perspectiva modului în care comunicarea (cu toate componentele ei) a determinat modelarea realităţii cunoscute nouă acum. Un lung şir de excese şi de acte geniale, care poate începe cu *pşentul*[3] faraonic şi duce până la difuzarea în lumea întreagă de către structurile abilitate ale armatei americane a imaginilor simulate în studio, care arătau cetăţenilor planetei cum sunt distruse de la distanţă obiective ale armatei irakiene în timpul primului război din Golf.

Urmărind această cale se creează imaginea unor evenimente în care comunicarea devine importantă, în care propaganda se revarsă asupra cetăţenilor, în care manipularea determină acţiuni care poate altfel nu ar fi avut loc. Acele întâmplări sunt evidente şi devin ele însele chiar esenţa fenomenului. *Der Sturmer* este propaganda, creştinul incendiator al Romei este manipularea, Reforma a reuşit datorită tiparului, Kennedy a devenit preşedinte datorită televiziunii. Analizele făcute pe acest tip de

2 Reforma prin muncă - sistemul chinez de a pedepsi criminalii într-un mod util pentru stat. (n.ed.el.)

3 Pşent/Pschent - numele coroanei duble purtate de faraonii Egiptului antic.

evenimente exemplare conduc la identificarea şi cuantificarea întregului model funcţional.

În ultima jumătate a secolului al XX-lea s-au teoretizat masiv comunicarea de masă şi toate dezvoltările ce decurg din ea. De asemenea, prin prisma acestor teoretizări au fost explicate acţiuni ale structurilor sociale în contextul evoluţiei umanităţii: o parte din „clipele astrale" ale istoriei este legată şi de comunicare. O parte şi mai mică este chiar determinată de comunicare. În paralel cu ţesătura tuturor faptelor şi vorbelor care constituie cei cinci mii de ani de civilizaţie – de la Egipt şi Sumer până în prezent – putem trasa un fir care leagă acele noduri în care comunicarea a influenţat istoria. Acest fir se îngroaşă tot mai mult spre secolul al XX-lea, când progresele tehnologice din media şi cele din ştiinţele sociale au permis o presiune sporită a fenomenului comunicaţional asupra societăţii.

Omul modern este o victimă probabilă a propagandei, omul modern este o victimă sigură a manipulării din partea organizaţiilor politice, dar şi a celor comerciale sau de media. Omul modern este măsurabil din punct de vedere sociologic, este determinabil din punct de vedere psihologic şi este parte a unui organism complex, dar perfect analizabil care se numeşte opinie publică. Fiecare rând citit într-un ziar, fiecare film văzut, fiecare reclamă întâlnită pe drum, fiecare discurs politic, fiecare demers al societăţii civile îl afundă şi mai mult într-o lume a multiplelor opţiuni, toate precomandate, dar niciuna izvorâtă pur şi simplu din mintea sa. Un individ unidimensional prins între multiple canale de comunicare.

Toată această imagine, desigur îngroşată, ar fi valabilă dacă istoria ar începe într-un punct şi s-ar sfârşi în altul. Dacă acest om s-ar fi născut pentru prima dată, să zicem în 1920, atunci când a avut loc prima transmisie radio, sau mai devreme, în 1905, când a apărut teoria relativităţii restrânse, sau poate şi mai devreme, în 1869, când în Wyoming a existat primul sufragiu cu adevărat

universal al epocii moderne, sau chiar şi mai devreme, în 1822, când papa Pius al VII-lea a decis să permită tipărirea cărţilor care vorbeau despre heliocentrism. Numai că omul la care facem referire s-a născut de două ori. O dată atunci când i-a apărut specia şi a doua oară când s-a organizat social. Istoria sa începe deci odată cu specia sa şi a doua oară cu sistemul social.

În toată existenţa sa socială acest om a fost manipulat. Fără tehnologie, fără sociologie, fără psihologie, fără advertising. Când acestea au apărut, manipularea exista de mult şi principiile ei erau deja acceptate atât de manipulat, cât şi de manipulator. Este clar că putem măsura mai uşor cum se produce aceasta la început de secol XXI, având alături de noi ştiinţa, tehnologia şi globalizarea. Dar firul roşu al comunicării, cel care se leagă de anumite noduri ale ţesăturii istoriei cunoscute, nu există decât dacă vrem să simplificăm foarte-foarte mult lucrurile.

În fapt, comunicarea este urzeala pe care s-a construit tot edificiul. Printr-un efort cotidian, anonim şi, în general neinteresant, de comunicare, individul a fost calibrat în interiorul sistemului social a cărui regulă fundamentală a fost şi a rămas supunerea. Convingerea nu s-a făcut nici prin conspiraţii, nici prin lovituri de forţă, ci prin rutină. Omul nu este supus de către televiziune, ci de liderul pe care-l vede la televizor. Această supunere n-a deprins-o din septembrie 1930, când a avut loc prima emisiune TV, ci cu mult timp înainte. Liderul care l-a învăţat să se supună lui şi sistemului pe care el îl conducea şi îl reprezenta nu a folosit sondajele de opinie pentru a identifica nevoile maselor, dar tot acestor nevoi – pe care le-a aflat prin mijloace mai rudimentare – s-a adresat şi tot prin rezolvarea acestora şi-a dovedit utilitatea. Aşa cum, într-o analiză a epocii de după cel de-al Doilea Război Mondial se constata că, deşi al treilea conflict nu a izbucnit vreodată, nu a trecut niciun singur minut fără un război pe planetă, se poate spune că în toată istoria socială a

omenirii nu a existat niciun minut fără comunicare în scop manipulator purtată între ierarhie şi supuşi.

Tehnologia este ulterioară supunerii şi poate fi privită şi ca un produs al acesteia. Deşi doar epoca modernă a consacrat conceptul de comunicare instituţionalăa, a creat pârghii pentru realizarea acesteia, tehnici pentru implementarea ei, şcoli pentru pregătirea comunicatorilor şi metode de cercetare pentru stabilirea eficienţei comunicării, simultan cu crearea statului şi cu consolidarea relaţiilor sociale, ierarhice şi funcţionale din interiorul său, liderul politic a simţit nevoia să comunice cu supuşii săi şi cu egalii săi, lideri ai altor ierarhii. Elementele care stau la baza acestei comunicări nu diferă fundamental de marile campanii din ziua de astăzi. Modernizarea tehnicilor a atras după sine diversificarea metodelor de comunicare, după cum modernizarea societăţii a atras după sine emanciparea publicului căruia îi este dedicată comunicarea. Dar, în esenţă, reprezentanţii sistemului social încearcă acum ca şi în urmă cu multe mii de ani acelaşi lucru: să-şi asigure controlul câmpului informaţional în care evoluează populaţia din interiorul ierarhiei.

Răvăşite între cuvinte cu înţelesuri relativ apropiate (convingere, persuasiune, manipulare, propagandă), istoria şi analiza fenomenelor comunicării dintre ierarhie şi supus, dintre stat şi cetăţean s-au preocupat mult mai mult de subtilităţile psihologice ale dominaţiei decât de organizarea şi de implementarea strategiilor de comunicare. Oriunde privim înapoi, în cei aproape cinci mii de ani de istorie mai mult sau mai puţin cunoscută a societăţii omeneşti, vom găsi elemente similare cu tehnicile de comunicare, de persuadare, de manipulare, de propagandă (albă, neagră sau gri) ale contemporaneităţii.

Probabil că trebuie lămurit spiritul în care vom aborda această lucrare. Ţinta sa unică o reprezintă analiza comunicării între stat şi cetăţean sau între biserică şi

cetăţean. Din acest punct de vedere, se pot identifica doar două perioade în toată istoria omenirii – cea în care între stat şi cetăţean există un monolog al statului, punctul de vedere al cetăţeanului fiind ignorat sau chiar reprimat, şi cea în care între stat şi cetăţean există un dialog, statul şi instituţiile sale fiind obligate să ţină seama de punctul de vedere al cetăţeanului. Indiferent dacă avem de-a face cu monologul statal sau cu dialogul social, motivele comunicării statului sunt informarea cetăţeanului în legătură cu regulile ce trebuie respectate astfel încât sistemul să poată funcţiona şi cu motivele pentru care aceste reguli trebuie respectate. Ce trebuie făcut şi de ce trebuie făcut. Când în „epoca de aur”, în anii ’80, românii aflau în fiecare iarnă că trebuie să circule cu maşina din două în două duminici (cei cu numere pare într-o duminică, cei cu numere impare în alta), explicaţia dată populaţiei erau ninsorile abundente care blocau traficul. Ori, este cunoscută realitatea că au existat ani când această decizie a fost luată după o simplă ninsoare anemică. Regula fusese enunţată iar motivaţia ei, de asemenea. Într-o ţara a dialogului social, o asemenea iniţiativă ar fi dus la mitinguri, luări de poziţie ale mass-media, ale partidelor de opoziţie şi ale simplilor cetăţeni şi probabil că nu ar fi fost aplicată niciodată, iar dacă partidul de guvernământ ar fi insistat în eroare ar fi plătit din greu la alegeri. În anii lui Ceauşescu, reprimarea dialogului conducea la acceptarea mută a unei decizii. Dar trebuie reţinut că, şi atunci, în plină dictatură, explicaţia a existat. Chiar dacă era complet neconvingătoare.

Acest binom informaţie-imagine a dominat comunicarea instituţională pe toată durata existenţei acesteia şi de aceea trebuie să vedem dacă vreodată statul, liderul sau conducătorul religios, în comunicarea lor cu supuşii, au respectat regula de bază a propagandei albe, respectiv rostirea exclusiv a adevărului şi dacă în tentativa lor de a-i convinge pe cei din subordine au fost mânaţi doar de intenţii pozitive.

Împărţirea efectuată în prezent în zona comunicării în care manipulare este un cuvânt rău, iar persuadare este un cuvânt bun, propaganda albă este pozitivă iar propaganda neagră negativă, poate fi uşor combătută de o realitate incontestabilă a comunicării statului către cetăţean. Ierarhia a căutat în permanenţă să-şi domine supuşii. Practic, întreaga istorie a omenirii este o poveste a acestei dominări. Democraţiile ultimului secol şi cele câteva excepţii anterioare n-au consacrat încetarea demersului dominator, ci instaurarea dreptului cetăţeanului de a opri, periodic, acest demers. Şi de a schimba nişte dominanţi cu alţii. Nuanţarea modelului comunicaţional al statului democratic vine nu din anularea instinctului de putere al clasei dominante, ci din introducerea elementelor care permit cetăţeanului să aibă un alt punct de vedere. Dacă una dintre obsesiile totalitarismului este unanimitatea, salvarea democratică se numeşte majoritatea, care oricând poate deveni minoritate. Se poate spune deci că structura dominantă din ţările democratice încearcă, din perspectivă comunicaţională, să convingă cetăţeanul de justeţea acţiunilor ei. Cetăţeanul poate accepta această perspectivă, o poate nega sau o poate ignora. Suma acestor atitudini conduce, la anumite intervale, la bilanţuri electorale care decid soarta acelei puteri. Nu putem vorbi de buna credinţă a puterii din statul democratic ci mai degrabă de bunul ei simţ în modul în care îşi concepe strategiile de comunicare (care indiferent cum le numim, sunt tot o tentativă de a obţine susţinerea unei cât mai mari părţi din electorat).

La începutul secolului al XIX-lea, în Statele Unite ale Americii apar primii oameni angajaţi de către lider (preşedinte în cazul în speţă) cu sarcini în domeniul construcţiei de imagine. În general, aceştia erau folosiţi pentru campaniile electorale şi se ocupau în primul rând de relaţiile cu ziarele (singura media existentă) şi de organizarea turneelor în teritoriu. Spre finele secolului al

XIX-lea, apar consilierii de imagine folosiţi de lider în timpul mandatului. Epoca de aur a marketingului politic şi electoral este deschisă larg în zorii secolului al XX-lea, odată cu explozia media, apariţia radioului, a cinematografului şi apoi, câteva decenii mai târziu, a televizorului. Liderul modern este înconjurat de o armată de consilieri, dintre care un loc anume (ocult şi privilegiat) îl ocupă consilierii de imagine, oamenii care ambalează realitatea, *spin doctors* deveniţi subiecte de filme, de romane şi de legende media. Mai vechea activitate a publicităţii capătă o soră mai mică (dar mult mai influentă) care este comunicarea politică şi tot ansamblul îşi adjudecă dimensiuni industriale suficient de mari ca analizele comunicării politice, comunicării electorale sau instituţionale să pornească în cel mai bun caz din anul 1900. Ştim desigur că Eisenhower a fost primul preşedinte care a folosit un spot electoral (se chema *I like Ike* şi era un soi de film simpatic de animaţie), ştim că Franklin Delano Roosevelt a fost primul preşedinte care a folosit radioul pentru a comunica naţiunii din Biroul Oval, iar JFK a fost primul preşedinte care a ajuns în funcţie învingându-şi adversarul într-o confruntare directă televizată. Ştim de asemenea că Hitler, Stalin, Mussolini şi ulteriorii lor tovarăşi din estul european, din Spania şi Portugalia sau din comunismul asiatic au folosit din plin toată media aflată în dotare pentru a-şi impune şi apoi perpetua regimurile de teroare. Ştim că la această oră foarte multe dintre acţiunile vizibile ale liderilor mondiali (democraţi sau nu) au un puternic şi decisiv caracter imagologic. Ştim că orice demers public al unui lider este analizat din perspectiva aportului sau deficitului de imagine pe care-l va genera, ştim că orice personalitate politică a momentului este profund interesată de modul în care este perceput de opinia publică şi – indiferent dacă omul în cauza este dictator sau lider ales democratic – încearcă să îmbunătăţească această percepţie pentru a-şi putea îndeplini cât mai bine misiunea executivă. Ce se pare că nu

ştim, sau dacă ştim nu luăm în calcul, este că simultan cu primele forme ale statului s-a construit şi sistemul prin care liderul şi structura din jurul său generează supunerea mulţimii, iar principala pârghie a acestui fenomen, fără de care omenirea nu ar fi existat în forma actuală, este manipularea prin comunicare.

Cele trei părţi ale lucrării de faţă urmăresc largi perioade istorice, corelate cu câte un fenomen comunicaţional:

I. *Lumea veche, în* care s-au născut imaginea liderului şi dominarea masei prin intermediul acesteia. Civilizaţiile alese oferă modele distincte ale acestei construcţii şi parcurg, în general, căi proprii de consolidare a imaginii suveranului şi a legitimării sistemului de dominare. Contemporaneitatea lor a generat, inevitabil, şi împrumuturi metodologice, dar şi evoluţii polemice, în care un model era respins programatic de altul tocmai pentru a evidenţia diferenţele calitative dintre naţiunile în cauză, aflate probabil în competiţie sau în conflict. În fiecare dintre acestea am analizat imaginea suveranului, căile ei de construcţie, de diseminare şi de impunere, climatul public al comunităţii respective, precum şi elemente constitutive ale sistemului ierarhic şi funcţional. De asemenea, am căutat teme predilecte ale discursului public şi ale raporturilor dintre ierarhie, religie şi cetăţean. La ieşirea din Antichitate se poate considera că imaginea suveranului era deja construită, fiecare civilizaţie contribuind, în măsuri imposibil de cuantificat, la constituirea acesteia. Tot la ieşirea din Antichitate era deja bine înrădăcinată paradigma supunerii în faţa sistemului, iar fiinţa socială era deja deprinsă cu regulile funcţionării acestuia.

II. *Biserica creştină* din primele cincisprezece secole ale mileniului I a fost abordată doar din perspectiva prozelitismului, fenomen comunicaţional complet nou, revoluţionar şi dificil de contracarat de inamicii săi timpurii. Au fost urmărite campaniile de comunicare ale

epocii apostolice, cele din timpul persecuţiilor, cele din Evul Mediu timpuriu şi din perioada cruciadelor, precum şi marele efort misionar ulterior epocii descoperirilor geografice. Predicatorii creştini au fost primii activişti ai lumii, comunicatori ai unui adevăr girat ideologic, care au coborât mesajul de la înălţimea propagandei imperiale în casa fiecărui cetăţean şi care l-au stabilizat acolo până în prezent, indiferent de forma de organizare statal instituţională care conducea societatea respectivă. Biserica a fost tot prima instituţie care şi-a instruit programatic comunicatorii, realizând în premieră modele standard pentru diversele ieşiri în public ale acestora.

III. *Intervenţia tehnologiei* – tiparul şi apoi media – moment care a determinat apariţia centrelor alternative de comunicare şi care a desfiinţat pentru totdeauna monopolul ierarhiei asupra imaginii. De atunci se poate vorbi de campanii de comunicare negative îndreptate împotriva sistemului, oricare ar fi acesta, precum şi de ipoteza enunţurilor alternative. Mai mult, pentru prima dată, un cetăţean care nu reprezenta nimic în ierarhie putea să emită un punct de vedere la care să aibă acces un număr mai mare sau mai mic de alţi cetăţeni care, de asemenea, nu reprezentau nimic în ierarhie. Aşa cum biserica, în tentativa de a-şi perfecţiona la maximum evanghelizatorii, a dat naştere propagandistului, tot aşa tiparul şi apoi gazeta au dat naştere jurnalistului, personaj cheie în istoria contemporană şi factor determinant în orice analiză asupra comunicării instituţionale şi a manipulării masei. Instituţiile propagandei, definitivate la începutul secolului al XX-lea, după consolidarea fenomenului media, au însumat toată experienţa trecutului şi au pus-o în operă sprijinindu-se atât pe patternuri consolidate de milenii, cât şi pe saltul tehnologic şi ştiinţific. Organizate manifest pentru controlul şi direcţionarea masei, aceste instituţii au încercat simultan să utilizeze progresul dar şi să-i blocheze efectele. S-a preconizat – şi pe alocuri s-a şi reuşit – reîntoarcerea la

epoca de dinainte de media, utilizându-se însă media. Propaganda multicanal a rămas, dar a transportat un singur adevăr, emis de o singura voce, în numele unei singure ierarhii. Aflate în spatele majorităţii actelor abominabile ale secolului al XX-lea (holocaust, epurări şi genociduri etnice, lagăre de exterminare sau de reeducare, spălare a creierelor, mutări forţate de populaţie, ură rasială, confesională şi socială), instituţiile propagandei totalitare, bazându-se pe toate funcţiile media pe care au transformat-o într-un perfect instrument de dominare, au reuşit să stimuleze prin politici de comunicare excesele masei prinse în cea mai dezvoltată plasă imagologică construită vreodată.

Am evitat abordarea teoriilor numeroase şi foarte exacte dedicate modului în care individul percepe şi se raportează la comunicare, la resorturile care-l fac să accepte sau nu un mesaj, care-l determină să creadă sau nu un purtător de mesaj, să urmeze sau nu un lider. Am urmărit cu precădere acţiunile manipulatorului şi mai puţin reacţiile şi percepţiile potenţialului manipulat. Convingerea cu care am pornit această lucrare a fost aceea că dominarea s-a realizat prin manipulare încă din primele momente ale statalităţii, în interiorul ierarhiei din oricare civilizaţie. Cele trei spaţii alese – Antichitatea, prozelitismul religios şi media – au contribui fiecare decisiv la ceea ce noi numim astăzi *campanii de comunicare în masă.* Antichitatea, prin construirea imaginii liderului şi a modelului de manipulare derivat din aceasta, prozelitismul, prin răspândirea ideologiei la nivel individual, iar media, prin construirea realităţii alternative, în fapt o realitate artificială care este interpusă între individ şi realitate. În fiecare dintre cele trei cadre istorice am evidenţiat elementele noi şi am evitat să repet contribuţii ale unei anumite civilizaţii sau dintr-o anumită perioadă istorică pe care le analizasem anterior, în altă civilizaţie sau în altă perioadă istorică.

Fiind vorba de o abordare a manipulării individului

de către ierarhie care s-a dorit cronologică, a trebuit să selectez din uriaşul material oferit de cei cinci mii de ani de statalitate doar o infimă parte care m-a ajutat să conturez un traseu coerent şi continuu al fenomenului. Desigur că multe, foarte multe alte cazuri extrem de elocvente nu au putut fi pomenite, după cum personaje sau momente exemplare pentru acest domeniu au fost eludate din cauza modului în care a fost structurată lucrarea. Astfel, după prezentarea epocii antice nu m-am mai referit decât în trecere la construirea imaginii liderului, considerând că aceasta a fost desăvârşită în Lumea Veche, modernitatea neadăugând decât detalii funcţionale. Nici diseminarea ideologică nu a fost tratată decât în capitolul dedicat religiei, activismul secolului al XX-lea fiind doar o continuarea a tehnicilor acesteia.

Oricât pare de ciudat, mai cu seamă pornind de la experienţele recente, secolul al XX-lea – considerat a fi un ev al manipulării – are foarte puţine inovaţii în acest domeniu. Mai degrabă, datorită unei multitudini de factori, am asistat la o sinteza a tuturor contribuţiilor din ultimii cinci mii de ani pusă în operă prin mijloace tehnice superioare. Efectele manipulării sunt mai vizibile, mai concrete şi în anumite cazuri, mai înspăimântătoare în prezent. Miza însă, intenţiile ierarhiei, paşii propriu-zişi urmaţi şi finalitatea demersului sunt practic identice de-a lungul întregii istorii cunoscute.

Textele şi acţiunile diverşilor lideri sau diverşilor consilieri ai acestora – filosofi, istorici, clerici sau oameni de ştiinţă – alese în această lucrare au dorit să evidenţieze existenţa unui proces conştient, înţeles şi asumat ca atare, prin care ierarhia şi-a impus dominaţia asupra celorlalţi în primul rând prin convingere, deci prin manipulare. Teoretizarea, justificarea, ilustrarea şi permanentizarea supunerii au fost paşii obligatoriu parcurşi de orice lider. Violenţa, constrângerile, legile şi presiunile economice sunt ulterioare acestora. Comunicarea a precedat forţa, aceasta fiind totuşi doar o soluţie extremă. Miza oricărei

ierarhii a fost supunerea prin simbol, prin construct de imagine, prin cuvânt, prin controlul asupra câmpului ideatic al colectivităţii respective – sumă a tuturor valorilor, preceptelor şi credinţelor considerate a fi de referinţă de către majoritate – prin interpretarea motivantă a trecutului, prin modelarea în spiritul utilităţii a prezentului şi prin proiectarea dezirabilă a viitorului. În principiu, în istoria comunicării instituţionale este cu neputinţă să identifici momentul exact în care cineva a enunţat în premieră o idee sau a folosit în premieră o tehnică anume. Cei care au contribuit la evoluţia comunicării dintre ierarhie şi cetăţean sunt atât de mulţi, încât orice demers al clasificării lor este inutil. Cei mai mulţi sunt şi vor rămâne anonimi fiindcă, de fapt, activitatea lor nu a fost niciodată considerată fundamentală. Cine a scris primul discurs al unui lider? Ce lider a rostit primul discurs în faţa mulţimii? Ce funcţionar a identificat primul nevoia de măreţie în expunerea conducătorului? Ce preot a legat în premieră instituţia conducătorului de cea divină? Ce ierarh a definit prima dată justeţea unui sistem în care cei puţini au şi cei mulţi nu au? Ce învăţat a explicat în premieră că supunerea în această lume atrage după sine beneficii în cealaltă? Cui i-a venit ideea ca statuia liderului să fie mai mare decât a tuturor celorlalte personaje reprezentate? Cine s-a gândit primul să imortalizeze în desen, basorelief sau text isprăvile unui conducător şi cine s-a gândit să le modifice astfel încât să fie pe placul masei? Şi cine a descoperit prima dată lucrurile care plac masei? Cine a zugrăvit primul imaginea duşmanului într-o comunitate? Şi cum arăta acesta – perfect real sau caricaturizat pentru a fi şi mai de temut sau şi mai urât? Cine a inventat primul ritual? Şi cum i-a determinat pe oameni să ia parte la el? Cum a fost convins un om să plătească în premieră impozit? Cum a fost convins să respecte nişte legi scrise pe o tăbliţă sau pe o stelă, când el nu ştia să citească? Şi cine a făcut-o, un soldat cu o armă sau un personaj înarmat cu

argumente?

Am trăit cu iluzia, probabil confortabilă, a victoriei spiritului asupra sistemului, a ideii asupra cenzurii, a individului asupra birocraţiei. Victoria a venit însă, în general, foarte târziu pentru acel spirit, acea idee şi mai ales acel individ şi nu a servit decât la progresul sistemului, la triumful birocraţiei, la perpetuarea cenzurii. După cinci mii de ani de organizare socială nu trăim într-o lume fără manipulare şi nici într-o societate fără cenzură. Nici măcar nu putem afirma că există o curbă descendentă a acestor două fenomene. Tehnologia superioară a dezvoltat o cenzură bine echipată tehnologic şi mereu adecvată, inclusiv din punctul de vedere al justificării sale, noilor realităţi. Modernizarea individului a dus mimetic la modernizarea manipulării aplicate lui astfel încât raportul dintre el şi sistem să rămână, în fapt, mereu acelaşi. Primul om al majorităţii traseelor omenirii este cunoscut. Prin însăşi natura ei, manipularea nu are pionieri, ci doar un şir lung de practicanţi care au dezvoltat în tăcere şi discreţie singura metodă prin care indivizii au putut fi puşi laolaltă într-o construcţie socială şi apoi au putut fi ţinuţi acolo.

Lumea veche. Inventarea imaginii liderului

Egiptul

Menes sau Mena, Meni, Min, Narmer, Aha,[4] poate fi considerat primul lider cunoscut al istoriei umane. În jurul anului 3000 î.Hr. a unificat triburile aflate de-a lungul Nilului configurând monarhia egipteană. Tot el stabileşte o capitală a regatului şi consacră primul artefact al măreţiei conducătorului: *pşentul* sau dubla coroană. Simbolizând unirea Egiptului de Sus (reprezentat de mitra albă înaltă) cu Egiptul de Jos (reprezentat de coroana roşie), *pşentul*

4Variante ale numelui unui faraon al Egiptului.(n.ed.el.)

(deformare grecească a cuvintelor egiptene *pa sekhmenti, „cele două puternice”)* devine simbolul puterii faraonice şi este găsit în toate reprezentările ulterioare ale împăratului egiptean. În aceeaşi idee a echilibrului între cele două părţi fondatoare ale regatului, Memfis, noua capitală aleasă de Menes, înseamnă *„balanţa dublei ţări”* [1]. Deşi biografia sa este regăsită mai mult în legendă, decât consacrată de documente istorice (prima menţiune istoriografică asupra existenţei lui datează din timpul dinastiei a XIX-a, din timpul secolului al XII-lea î.Hr., deci aproximativ după 1700 de ani), Menes, despre care un istoric egiptean din secolul al III-lea î.Hr. scria că a domnit şaizeci şi doi de ani şi că a fost ucis de un hipopotam, a influenţat decisiv ritualul puterii în Egipt. *„Timp de mai mult de trei mii de ani, faraonii au fost încoronaţi la Memfis, foarte probabil ceremonia culminantă repetând-o pe cea inaugurată de Menes.”* [2]

Urmând mitul marelui strămoş, despre care se spunea că a promulgat şi un cod de legi care i-a fost dăruit de însuşi zeul Toth, faraonii Vechiului Imperiu au construit primul sistem centralizat al dominării. Aşezarea Egiptului de-a lungul Nilului, navigabil la acel moment, şi lipsa marilor oraşe a contribuit la construirea unui stat mult mai uşor de controlat decât suma oraşelor sumeriene. *„Ţara era constituită dintr-o masă rurală condusă de reprezentanţii unui zeu-întrupat, Faraonul. (...) Întrucât faraonul era nemuritor, decesul său însemna numai translaţia sa la Cer. Continuitatea de la un zeu-întrupat la alt zeu întrupat şi prin urmare continuitatea ordinii cosmice, dar şi sociale erau asigurate. [3]*

Într-un timp relativ scurt de la momentul fondării statului a fost organizată administrarea teritoriului într-un sistem care, deşi nu s-a inspirat de la nimeni, a dăinuit aproape trei milenii. Egiptul era împărţit în provincii (nome) aşezate sub autoritatea unui funcţionar subordonat curţii faraonului. Acesta raporta curţii absolut toate cele ce se întâmplau în provincia sa, materialele fiind centralizate

într-o *Carte a oraşelor din Egipt şi a tot ce le priveşte.* Acelaşi flux comunicaţional exista şi în sens invers, conducătorii provinciilor primind periodic de la centru informaţii şi indicaţii pe care trebuiau să le transmită în teritoriu. Diodor din Sicilia menţiona, de exemplu, existenţa schimbului de informaţii între provincii şi capitală cu privire la creşterea sau descreşterea cotelor apelor Nilului în perioada de inundaţii. [4] În centrul acestor informări se afla, evident, activitatea faraonului (*„scribii curţii descriau felul în care faraonul personal făcea tot ce era necesar pentru propăşirea Egiptului, cum el personal răpunea pe câmpul de luptă mii* de *inamici, cum el personal descoperea ce nu mergea bine în imperiu şi cum el personal corecta aceste greşeli”)* [5] dar şi date despre victoriile militare, despre ceremoniile care aveau loc la curte, despre ritualurile dedicate zeilor naţionali şi indicaţii cu privire la modul de aplicare a diverselor norme economice, religioase sau sociale.

În paralel cu această dimensiune comunicaţională de natură administrativă, clerul dezvoltase şi el o comunicare similară între marii preoţi din Memfis şi clerul din templele de pe tot cuprinsul ţării. La fel ca şi în Sumer, fiecare provincie avea propriile zeităţi pe lângă zeităţile întregului Egipt. Celebrarea lor se făcea în egală măsură, zeii mai mici din provincii fiind subordonaţi în mitologia egipteană marilor zei naţionali, cei care îl patronau pe faraon. Preocupat de multiple activităţi administrative (se înfiinţaseră mai multe case regale – un soi de ministere – care urmăreau desfăşurarea activităţilor agricole, de stocare a mărfurilor, de irigaţii, de finanţe, de protocol, de cult funerar, de intendenţă şi aprovizionare etc), rolul major al faraonului era acela de a mijloci între supuşii săi şi zeii cei mari [6]. Cele cinci titluri pe care monarhia egipteană le va asocia numelui fiecărui faraon până la sfârşitul imperiului sunt semnificative pentru această construcţie imagologică.

Astfel, numele Horus îl aşază pe faraon sub protecţia

şoimului, pasărea care patrona oraşul în care se născuse Menes, primul faraon. Numele *nebty* („cele două stăpâne”) îl plasează pe faraon sub tutela zeiţelor ce patronează cele două Egipturi fondatoare. Numele Horus de Aur leagă persoana faraonului de cea a lui Horus solar şi ceresc. Numele *nesut-bit* („cel ce aparţine trestiei şi albinei”) îl asimilează pe faraon cu flora şi fauna simbolice ale celor două regate. Numele de fiu al lui Ra îl leagă direct pe faraon de zeul al cărui cult este celebrat în toată ţara [7]. De asemenea, în majoritatea reprezentărilor faraonul este pus în legătură nemijlocită cu soarele, zeul central al universului mitologic egiptean, cel din lacrimile căruia s-au născut oameni [8].

„Unul dintre cele mai spectaculoase aspecte ale imagologiei oficiale egiptene este disciplina cu care au folosit simbolurile. Albina, lotusul şi coroana albă pentru Egiptul de Sus, papirusul şi coroana roşie pentru Egiptul de Jos, alături de simbolurile, culorile şi steagurile diverselor districte demonstrează atenta exploatare a mândriei locale. Diverse alte simboluri ca scarabeul, cobra regală, knotul[5] *vieţii eterne, nenumăratele imagini zoomorfe ale zeilor, toate relaţionale într-o ierarhie vizuală cu însuşi faraonul, demonstrează un grad înalt de control politic al fenomenului artistic.”* [9]

Bazată pe simboluri conectate la panteonul divin, imagologia oficială egipteană este construită doar pentru uzul faraonului, al liderului absolut, a cărui proiecţie înghite şi justifică în acelaşi timp activitatea unui întreg aparat funcţionăresc. Acceptând tutela faraonului – zeu întrupat, egipteanul acceptă implicit şi coordonarea ierarhiei de sub acesta.

„Un stat care porneşte de la asemenea principii nu poate fi decât absolut şi centralizat. Înspre faraon se

5 Nodul.(n.ed.el.)

înalţă, ca spre o culme, piramida birocraţiei care îşi are elementul său cel mai ridicat în grad de vizir, figură activă şi proeminentă de executor uman al voinţelor zeului întrupat." [10]

Cele două funcţii fundamentale ale faraonului, comanda şi judecata, erau transmise vizirului care, la rândul său, le transmitea ierarhiei funcţionăreşti din capitală sau din provincii. Vizirul *(tjati)* activa ca un prim-ministru al timpurilor moderne, dar, în acelaşi timp, era şi cel ce răspundea în faţa faraonului de activitatea întregii administraţii. Într-un papirus conservat din timpul Marelui Imperiu există un text de investitură al unui vizir rostit chiar de faraon:

„Veghează asupra încăperilor vizirului; fii cu băgare de seamă la tot ce se petrece acolo. Gândeşte-te că ele sunt scheletul întregii ţări. A fi vizir nu este un lucru dulce, este un lucru amar. Gândeşte-te că n-ai doar sarcina de a-i respecta pe prinţi sau pe preoţi. Gândeşte-te că nu trebuie să asupreşti poporul. Când vine cineva cu o jalbă din Egiptul de Sus sau din Egiptul de Jos, veghează ca totul să se petreacă aşa cum grăieşte legea, ca datina să fie respectată şi dreptul nimănui să nu fie încălcat. E o nelegiuire să ţii partea cuiva. Priveşte-l pe cel pe care-l cunoşti în acelaşi fel ca pe acela pe care nu-l cunoşti şi pe cel apropiat de rege la fel ca pe cel ce-i departe" [11]

Funcţionarii aflaţi în subordinea vizirului, cei care practic puneau în aplicare în întreaga ţară politica faraonului, erau selecţionaţi din diversele niveluri ale rudelor faraonului sau ale nobilimii. În timp, se dezvoltă caste ale diverselor meserii, unele dintre ele riguros ereditare. Un fenomen prezent pentru toate posturile funcţionăreşti este instruirea care, pentru copiii familiilor înstărite, începea de acasă, prin utilizarea unor profesori privaţi [12]. Exista apoi o şcoală la palat, „casa vlăstarelor

regale”, unde fiii înalţilor funcţionari se instruiau alături de urmaşii faraonilor. În acelaşi timp, în provincie funcţionau şcoli care pregăteau cadre pentru funcţionarii din afara capitalei. În ambele cazuri, cei mai buni dintre elevi sau cei mai cu stare urmau şcoli de un nivel superior sau parcurgeau un stagiu de ucenicie pe lângă funcţionari cu experienţă. Sunt identificate şcoli dedicate diverselor alte meserii şi şcoli ataşate templelor. Apartenenţa la clasa funcţionarilor, cea mai înaltă clasă laică şi civilă din Egipt, presupunea avantaje materiale certe, venituri uneori importante şi, în mod esenţial, posibilitatea clară de perpetuare ereditară a poziţiei. Înalţii funcţionari erau scoşi şi ei şi descendenţii lor din funcţia ocupată doar de faraon. De o importanţă mai mică, dar totuşi funcţionând ca un sistem nervos al întregii administraţii, scribii (cei ce ştiau să scrie şi să citească) sunt practic dovada cea mai clară a existenţei unei viziuni comunicaţionale în Egiptul antic. Respectul pe care această meserie îl trezea în rândul egiptenilor este regăsit în sfaturile pe care un părinte ambiţios le dă fiului său care vrea să reuşească în viaţă:

„L-am văzut pe acela care este biciuit, pe acela care este mereu biciuit: tu trebuie să-ţi pui mereu inima în cărţi. L-am privit pe acela care fusese slobozit de la muncă silnică: ţine minte, mai presus de cărţi nimic nu este... Oricare meşteşugar care mânuieşte dalta este mai obosit decât acela care sapă pământul... Zidarul îşi caută de lucru dăltuind necontenit în piatra grea. Când a apucat să-şi isprăvească lucrul, braţele îi sunt sleite de putere, iar el este copleşit de teamă. Plugarul îşi vede sarcinile sporite şi iar sporite... şi el se osteneşte mai mult decât s-ar putea spune cu vorbele. Ţesătorul în dugheana lui o duce mai anevoie ca o femeie lăuză, trebuie să-şi ţină picioarele sub pântece şi nu poate nici să răsufle... Să-ţi spun mai departe care este soarta pescarului? Nu trebuie el să se străduiască pe ţărmuri, unde mişună crocodilii? Ţine minte, fiule: nu-i altă meserie să fie fără de stăpân în afara

meseriei de scrib. Acolo el este stăpânul…” [13]

Dacă în primele perioade ale Vechiului Regat ordinele se transmiteau pe cale orală, în foarte scurt timp rolul acestor transmiţători-receptori de mesaje a revenit scribilor. Cuvântul scris a luat locul cuvântului vorbit atât în treburile curente ale statului, cât şi în lupta cu eternitatea. Memoria faraonilor, nobililor, generalilor sau marilor funcţionari a fost păstrată în piatră sau în papirusuri graţie cuvântului scris. Vom vedea că şi revoluţia religioasă a lui Akhenaton[6] s-a centrat pe efortul de a domina textele scrise. De asemenea, pe toată durata existenţei imperiului, textele importante din vechime, lucrările ştiinţifice, literare sau religioase au fost recopiate pentru ca noile generaţii să aibă acces la ele şi să se poată instrui. Inscripţia faraonului Kamoses prin care povesteşte cum a recucerit puterea de la hiesoşi[7] este regăsită câteva secole mai târziu ca exerciţiu pe tăbliţele elevilor unei şcoli de scribi [14]. Împărţiţi în funcţie de importanţa lor, de pricepere şi de zona în care îşi desfăşurau activitatea, scribii s-au dezvoltat ca o pătură intelectuală a Egiptului, meseria în sine fiind considerată inferioară celei de funcţionar, dar superioară majorităţii celorlalte meserii din imperiu [15].

„Preoţii care făceau parte din Casele Vieţii (instituţie culturală, educativă şi religioasă, foarte asemănătoare în conţinut cu universităţile din zilele noastre) purtau titlul de scrib al cărţii divine şi aveau îndatorirea de a conserva şi de a transmite patrimoniul cultural care le fusese încredinţat şi care era păstrat în bibliotecile templelor, copiind cărţi cu caracter religios, dar şi opere cu caracter ştiinţific, cum sunt cele de astronomie, matematică, medicină şi magie. Această activitate de copiere a textelor

6 Faraon din Dinastia a XVIII-a (1379-1362 î.H.), transformă religia egipteană politeistă într-una monoteistă.(n.ed.el.)
7 Triburi nomade asiatice care au invadat Egiptul.(n.ed.el)

vechi, ce se desfăşura în şcoală şi pentru şcoală, avea drept urmare faptul că templul şi Casele Vieţii deveneau locuri de cultură, frecventate de preoţi intelectuali ce elaborau opere originale şi, în acelaşi timp, erau dascăli care prin învăţătură transmiteau elevilor lor cultura moştenită din trecut şi odată cu ea, inevitabil ideologia clasei conducătoare." [16]

Vorbind de rolul scribilor nu trebuie uitată ceremonia egipteană a morţii, care a consacrat *Cartea Morţilor, „ghidul prin excelenţă al sufletului în lumea de dincolo"* [17]. În principiu, fiecare om care murea avea la căpătâi o astfel de carte cu care se prezenta în faţa zeilor. *„Sufletul oricărui răposat pentru care va fi scrisă această carte va ieşi ziua printre cei vii şi va domni printre zei. Nimeni nu i se va putea împotrivi. (...) Ea îi hrăneşte sufletul celui plecat şi îl ajută ca nimic să nu-i stea împotrivă să capete viaţă veşnică." [18*]

Capitolul CXXV din *Cartea Morţilor* conţine confesiunea decedatului prin care acesta, în faţa marilor zei îşi susţine curăţenia şi viaţa exemplară dusă pe pământ. Milostenia, cinstea, supunerea faţă de faraon şi faţă de zei, munca şi îngrijirea familiei erau faptele pe care zeii le apreciau şi care asigurau drumul spre viaţa veşnică. *„Nu am comis niciun fel de nedreptate împotriva oamenilor, nu am maltratat animalele, nu am căutat să cunosc ceea ce nu există încă, nu am tolerat răul în jurul meu. Nu am blasfemiat numele zeilor, nu l-am asuprit pe cel sărac, nu am făcut nimic din ce este interzis, nu am umilit servitorii, nu am lovit pe cei mai slabi ca mine, nu am făcut pe nimeni să plângă*." [19]

Cam în aceeaşi perioadă în Sumer, oamenii loviţi de nenorociri (accidente, boli, sărăcire, sterilitate) consultau preoţii care, înainte de a le da un verdict, îi supuneau unui adevărat interogatoriu: *„Şi-a dispreţuit tatăl sau mama? A rostit cuvinte de revoltă? A rostit cuvinte de insultat? A pătruns în casa semenului său? A luat nevasta aproapelui*

său? A refuzat să-l ajute pe omul liber aflat la nevoie? S-a răzvrătit împotriva autorităţilor? A mers pe calea răului? A încălcat limitele justiţiei?" [20]

În funcţie de răspunsurile date, preotul încerca să-l absolve de păcat şi să-i obţină iertarea păcatelor atât pentru această lume, dar mai ales pentru cealaltă, fiindcă un om pedepsit de zei în timpul vieţii cu atât mai mult va fi pedepsit după moarte.

Herodot îi numea pe egipteni cel mai religios popor din lume. Din însemnările lui Ptahotep, vizir în timpul dinastiei a cincea, se detaşează ideea că *„Zeul îi iubeşte pe cei care-l ascultă"* [21], iar învăţăturile faraonului Kheti către fiul său Merikare, în jurul anului 2100 î.Hr., precizau că *„Zeul îl cunoaşte pe cel care greşeşte şi îl pedepseşte până la sânge."* [22] Dimensiunea excepţională a credinţei şi a raportării faţă de divinitate (în care era inclus şi faraonul ca zeu întrupat) a generat o dimensiune organizatorică şi de exprimare probabil de neegalat între popoarele Antichităţii. Fiecare oraş avea zeii proprii, fiecare provincie avea de asemenea zeii proprii şi Egiptul în sine se închina unor mari zei. Fiecare zeu local sau naţional avea propriile temple cu preoţi care erau conduşi de un mare preot. Marele preot îşi conserva poziţia prin ereditate şi nu putea fi demis decât de faraon. Unificarea zeilor şi a credinţei în aceştia era asigurată de persoana faraonului, care era marele preot al tuturor cultelor şi care îşi delega funcţia unor persoane alese de el.

Deşi exista un număr important de zei pe toată suprafaţa imperiului şi implicit o varietate a cultelor, care se dezvoltaseră paralel unele cu celelalte încă de la începutul structurii statale, faraonul, care era prin natura sa marele preot al oricărei divinităţi, asigura unitatea viziunii religioase, fiind cel ce garanta armonia dintre ordinea ce regla viaţa universului şi lumea creată. Între multitudinea zeilor şi cea a oamenilor, faraonul era singurul factor de echilibru [23]. De asemenea, în urma diverselor cuceriri şi extinderi teritoriale, faraonii egipteni,

simultan cu impunerea unor norme administrative şi militare, impuneau ceremonii şi culte egiptene pentru zei locali, asigurând astfel o continuitate imagologică a procesului de venerare şi de supunere. *„Zeii egipteni sunt adoraţi în ţări străine, iar Amon-Ra devine un zeu universal.”* [24]

Clerul egiptean s-a dezvoltat în directa subordine a faraonului care era şeful lor suprem, dar prin ereditatea funcţiei de mare preot al diverselor divinităţi, cât şi prin bogăţiile fabuloase ale templelor (s-a calculat că în timpul Faraonului Ramses al III-lea în proprietatea templelor existau o suta şapte mii şase sute cincisprezece slujitori, aproximativ doi la sută din populaţia Egiptului, patru sute nouăzeci de mii trei sute optzeci şi şase capete de vite, cinci sute treisprezece mii de vii şi livezi, optzeci şi opt de bărci mari şi corăbii, o sută şaizeci şi nouă de oraşe în Egipt sau în regiunile cucerite şi a şaptea parte din pământurile cultivate ale ţării) [25] s-a constituit un monopol al câtorva familii asupra funcţiilor de mari preoţi, monopol care, dintr-un anumit moment istoric, a început să rivalizeze cu puterea faraonului însuşi.

Chiar şi în aceste condiţii, care au generat şi revoluţia lui Akhenaton, clerul a fost principalul vector de imagine al faraonului şi implicit al statului reprezentat de acesta. *„Dogma divinităţii faraonului a fost o forţă coezivă extrem de puternică şi de organizată care nu a putut fi spartă de tendinţele individualiste.”* [26]

Societatea egipteană era o societate corelată şi coordonată, structurile sale răspunzând comenzilor de la centru care la rândul său se adapta semnalelor din teritoriu. Construcţia organizatorică elaborată de egipteni este probabil cel mai corect răspuns la îndelungata supravieţuire a acestei civilizaţii în condiţiile deosebit de fluide din zorile sociale ale umanităţii. În timp ce funcţionarii sprijiniţi de scribi transmiteau în teritoriu informaţia necesară funcţionării statului, clerul sprijinit de

asemenea pe scribi, dar şi pe întregul sistem de educaţie şi de ceremonial, transmitea în teritoriu, către fiecare individ din imperiu, om liber sau sclav, egiptean sau locuitor al unei ţări cucerite, imaginea puterii faraonului. *„Nu era nevoie de dependenţă servilă faţă de un zeu pentru a obţine marile premii ale existenţei: succesul în această lume şi viaţa continuă în cealaltă. Era suficientă o relaţie corectă cu faraonul.”* [27] Reprezentările de la Abu-Simbel[8] îl înfăţişează pe Ramses al II-lea faraonul aducând ofrandă lui Ramses al II-lea zeul.

Se poate considera că faraonul egiptean, zeul-întrupat, a fost cel mai puternic lider-instituţie din întreaga istorie a omenirii, indiferent de calităţile omului care ocupa respectiva poziţie socială. *„În Egipt, faraonul este numit în mod constant «zeul cel bun». Unul dintre cele mai frecvente titluri destinate lui, cel de fiu al lui Amon-Ra[9], nu era folosit metaforic, ci în cel mai literal mod cu putinţă /... / Nu este niciun dubiu că aceste ficţiuni teologice au contribuit decisiv la întărirea poziţiei faraonului. Dar adevărata putere deriva din controlul absolut al maşinăriei guvernamentale, incluzând aici armata şi poliţia.” [28*] În tim*p* ce în majoritatea statelor contemporane cu Egiptul antic, liderul unui oraş, al unui regat sau al unui imperiu îşi construia administraţia şi modelul de conducere pentru ca, de multe ori, după moartea sa acest model să dispară, în Egiptul faraonilor, sistemul era continuu şi omul era trecător. „Ade*vărul este că o monarhie de drept divin are nevoie de o cancelarie cultivată. Fără un asemenea sprijin şi-ar putea anevoie păstra ipostaza de statuie.” [29*]

Statele mediteraneene şi din Orientul Mijlociu care s-au inspirat din modelul egiptean au nuanţat dimensiunea divină a liderului şi au trecut puterea administraţiei în

8 Complex arheologic, situat în Nubia (Egipt), format din două temple tăiate direct în piatră în timpul domniei faraonului Ramses al II-lea.(n.ed.el.)

9 Zeu universal - contopirea dintre zeitatea tebana Amon şi zeul soare Ra.(n.ed.el.)

mâinile oamenilor. Vom vedea în decursul istoriei că divinitatea a mai stat cu regii la masă, până şi austerii romani zeificându-şi împăraţii chiar din timpul vieţii, dar nimeni nu a avut pe o perioadă atât de lungă o putere atât de mare ca suveranul egiptean. Putere care nu a fost generată de arme sau armate, de legi sau bogăţii, ci de un foarte elaborat construct de imagine. Timp de aproape trei milenii locuitorii imperiului – şi nu doar ei – au fost convinşi de simbolurile plasate în jurul faraonului şi al aparatului acestuia.

Aşa cum remarcă mai mulţi egiptologi, tot în Egipt s-a dezvoltat prima ideologie a puterii, care a fost ulterior impusă întregului univers cunoscut. La Actium[10] s-au ciocnit nu doar armatele lui Octavianus şi Marc Antonius, ci şi două variante ale filosofiei puterii. Şi, deşi armatele Romei încă republicane au triumfat în luptă, modelul imperial egiptean a influenţat principatul lui Augustus şi imperiul construit ulterior. Propaganda, manipularea, comunicarea instituţională, persuasiunea şi strategiile de imagine nu s-au născut nici în sânul bisericii catolice, nici în teribila ascensiune a statelor totalitare, nici în timpul megacampaniilor prezentului. Ci cu aproape cinci mii de ani în urmă în valea Nilului, acolo unde pentru prima dată oamenii au crezut şi au urmat un simbol generat de o structură administrativă, simbol care a fost folosit de un grup de dominanţi pentru a-şi menţine şi perpetua puterea.

De altfel, începând cu anul 1353 î.Hr. faraonul Amenhotep al IV-lea a produs o revoluţie care l-a transformat în primul monoteist al lumii utilizând întreg arsenalul tehnicilor de comunicare. La moartea tatălui său, faraonul Amenhotep al III-lea, tânărul Amenhotep al IV-lea a moştenit un imperiu consolidat şi extins din Siria până în Somalia, cu colonii în Creta, Cipru şi Peninsula Sinai. După ce Amenhotep al III-lea a făcut pace cu marile imperii

10 Această bătălie a marcat sfârșitul republicii romane și a reprezentat actul de naștere al Imperiului Roman.(n.ed.el.)

contemporane lui, Babilonul, Mitanni şi Hatti, nivelul prosperităţii economice a Egiptului a urcat semnificativ. Organizarea comerţului, numărul mare de meşteşugari, imensele resurse naturale şi reducerea cheltuielilor de război au generat un salt economic şi o creştere a investiţiilor în artă, în ceremonialuri şi în religie. Imediat după eliberarea Egiptului de sub dominaţia hicsoşilor, realizată de regii din Egiptul de Jos, Teba devine marea capitală a imperiului şi lângă ea, la Karnak, este construit, pe o suprafaţa de peste trei sute de mii de metri pătraţi, un templu dedicat lui Amon-Ra la care fiecare faraon adaugă câte o construcţie care să marcheze relaţia sa cu zeul central din mitologia egipteană. *„Amon-Ra îşi comunica sfaturile prin intermediul corpului sacerdotal*[11]*. Marele preot al lui Amon-Ra a câştigat o autoritate considerabilă: el se situa imediat după faraon.”* [30]

Amenhotep al III-lea, un faraon orgolios şi puternic, obişnuit cu armele şi cu tehnicile de comandă, a intrat de mai multe ori în conflict cu preoţii lui Amon şi cu marele preot de la Karnak. În mai multe rânduri, Amenhotep al III-lea s-a orientat spre venerarea zeului Aton, zeul discului solar. Barca în care se plimba cu regina pe un lac artificial construit în zona Tebei purta numele zeului. De asemenea, locuinţa sa privată avea tot numele acestui zeu, iar în timpul campaniei de zdrobire a triburilor răsculate din Sudan şi-a pus victoria sub semnul tandemului Amon-Aton [31].

Cu toate acestea, tot el a construit unul dintre cele mai spectaculoase temple ale lui Amon în complexul Karnak şi a participat la marile serbări Opet, dedicate lui Amon-Ra. Starea de conflict dintre marele preot al lui Amon-Ra şi faraon s-a perpetuat şi în timpul domniei lui Amenhotep al IV-lea, urcat pe tronul Egiptului la treisprezece ani. Preluând modelul tatălui său, tânărul faraon a atacat puterea sacerdotală retrăgându-i marelui preot al lui Amon-Ra dreptul de a administra bunurile

11 Preoţesc.(n.ed.el.)

zeului. Lovitura însă a venit imediat după aceea. Faraonul decide, în numele întregului imperiu, renunţarea la religia milenară a Egiptului şi instaurarea unei religii noi în care există un singur zeu, Aton. Îşi schimbă numele faraonic, încărcat după cum am arătat de o întreagă simbolistică, în Akh-en-Aton (cel care îl slujeşte pe Aton) şi mută capitala imperiului din Teba într-o locaţie situată mai la nord. Noul oraş, ridicat complet de la zero, este de asemenea dedicat noii zeităţi unice şi poarta numele de Akhetaton (oraşul lui Aton).

În numai doi ani, Egiptul are o nouă capitală somptuoasă şi revoluţionară din punctul de vedere al arhitecturii. Templele dedicate lui Aton nu au acoperiş pentru ca lumina soarelui, simbolul zeităţii, să intre neîngrădită în casa sa pământeană. Simultan cu ridicarea oraşului sunt suspendate toate celelalte forme de cult şi este interzis inclusiv pluralul cuvântului zeu. Neexistând decât o singură zeitate pluralul devenea blasfemie. Sunt refăcute ceremonialele, sunt şterse de pe multe monumente numele celorlalţi zei, sunt compuse imnuri, poeme şi texte religioase pentru Aton.

Într-un remarcabil tur de forţă, Egiptul este acoperit de scribi, preoţi şi funcţionari care transmit noile realităţi. Reprezentările grafice din oraşul de vis, cum era denumit, se centrau pe cuplul regal. Akhenaton şi Nefertiti, ocrotiţi, binecuvântaţi, mângâiaţi de razele zeului Aton care nu apare în nicio reprezentare antropomorfă sau zoomorfă, ci doar sub forma unui disc din care pleacă raze. Sunt compuse texte care descriu dragostea dintre faraon şi soţia sa. În diverse basoreliefuri sau fresce sunt reprezentaţi în posturi relaxate, chiar intime, departe de festivismul care domina imaginea anterioară a instituţiei faraonului. Arta egipteană a fost marele vehicul de imagine al oricărui faraon şi al sistemului pe care acesta îl reprezenta. *„Oricine putea «citi» o statuie sacră. Arta tombală şi de templu a făcut pentru egipteanul antic analfabet ceea ce aveau să facă sculpturile din catedralele*

gotice pentru creştinul medieval." [32] Surprinde în aceste reprezentări apariţia defectelor fizice ale faraonului, care nu mai sunt ascunse ochiului public. *„Desenaţi-mă aşa cum sunt",* se pare că ar fi cerut acesta pictorilor. Curtea se destinde, ceremonialurile sunt mai relaxate, zeul-întrupat vine mai aproape de oameni, soţia sa este frumoasă şi iubitoare.

Limbajul popular este introdus pentru prima dată în inscripţiile regale şi în decretele oficiale. În lupta sa împotriva clerului, faraonul încearcă să-şi ia aliat poporul, căruia îi propune o nouă divinitate şi un nou raport de forţe în interiorul imperiului. În acelaşi timp, la curte are loc un amplu proces de epurare, atât în vârfurile clerului, cât şi la conducerea funcţionarilor sau armatei. Akhenaton a stat numai nouă ani în oraşul său considerat de egiptologi una din marile minuni pierdute ale Antichităţii. În anul 1350 î.Hr. faraonul moare. În sarcofagul său a fost găsită o rugăciune care l-a făcut pe Mircea Eliade să scrie: „S-a *vorbit de caracterul monoteist al reformei lui Akhenaton. Originalitatea şi importanţa celui* care *a fost «primul individ din istorie» cum îl caracteriza Breasted*[12]*, sunt încă mult discutate. Dar nu ne putem îndoi de fervoarea sa religioasă."* [33]

Şi totuşi... Dacă din punct de vedere religios, Akhenaton poate fi considerat un precursor al lui Moise şi chiar al lui Iisus, mişcarea sa a avut o puternică semnificaţie politică în ecuaţia luptei pentru putere. Deranjat de pârghiile, materiale şi imagologice, pe care le avea marele preot al lui Amon-Ra, faraonul i le-a anulat, inventând un simbol nou. Mulţimea manipulată timp de milenii în spiritul politeismului şi al ceremonialurilor lui Amon-Ra, era acum manipulată în spiritul lui Aton. Incontestabila dimensiune religioasă a gestului lui Akhenaton este completată de ceea ce am numi în zilele

12 James Henry Breasted - arheolog american, egiptolog consacrat, una dintre cele mai mari autorităţi în privinţa Egiptului antic.(n.ed.el.)

noastre o campanie comunicaţională de profunzime, al cărei scop era anihilarea adversarului şi dominarea câmpului ideatic al supuşilor. Schimbările administrative combinate cu cele de reprezentare, mutarea capitalei, schimbarea modului de reprezentare a faraonului şi apropierea sa (cât era posibil în epoca respectivă) de populaţie, distrugerea simbolurilor adversarului şi persecutarea reprezentanţilor acestuia sunt paşi tipici de preluare a puterii şi de canalizare a tendinţelor populare. Mulţimea, care la acel moment istoric, ajunsese să aibă doi lideri, faraonul şi marele preot, care îşi disputau relaţia cu divinitatea, a fost adusă în situaţia de a avea din nou un singur lider, faraonul. Tot ce ştiuse până atunci mulţimea era greşit, acum era pe drumul corect.

Impactul revoluţiei lui Akhenaton a fost imens, realitate demonstrată de reacţia de după moartea sa. Oraşul de vis este ras de pe faţa pământului. Numele faraonului şi al soţiei acestuia sunt şterse din toate cronologiile şi de pe toate inscripţiile. Urmaşul său la tron îşi ia numele de Tut-Ankh-Amon, se reîntoarce la Teba, face pace cu marele preot al lui Amon şi cu zeul însuşi şi reia întreaga construcţie imagologică a imperiului ca şi cum nimic nu s-ar fi întâmplat. Dar se întâmplase… Akhenaton inventase zeul unic şi demonstrase că schimbarea simbolului dominant conduce la reevaluarea raporturilor de forţă dintr-o societate şi, de asemenea, arătase care este importanţa unei campanii de informare şi de manipulare în masă. Adversarii lui i-au răspuns printr-o campanie identică, la fel de dură şi la fel de radicală, ceea ce înseamnă că lecţia fusese completă.

Pe lângă ideea revoluţionară a introducerii monoteismului, Akhenaton a fost primul lider din istoria cunoscută a omenirii care a încercat să folosească uriaşa putere a mulţimii pentru atingerea unui scop politic. Tentativa sa de apropiere imagologică de cei mulţi, fără precedent până atunci, este unul dintre modelele clasice de manipulare ale epocii moderne; în lipsa televiziunii,

presei, radioului şi a organizaţiilor politice, faraonul a folosit scribii, statuile, ceremoniile religioase, textele din temple şi reprezentanţii săi în teritoriu care împrăştiau în rândul oamenilor obişnuiţi poveştile despre marea schimbare. Identificăm aici, şi apoi în secolele care au urmat, în diverse alte civilizaţii, o strategie denumită în secolul al XX-lea de persuadare psihodinamică. Ţinta ei este modificarea factorilor cognitivi ai masei, pentru ca, prin introducerea unor factori noi, să-i poată fi influenţat comportamentul. Vehiculul acestei strategii de comunicare este considerat a fi mass-media şi, implicit, campaniile de publicitate sau de relaţii publice, dar esenţa metodei este recognoscibilă şi în îndepărtatul Egipt al lui Akhenaton, care a încercat să-şi înveţe supuşii că există un singur zeu al cărui singur preot este faraonul şi că lumea pe care acel zeu o oferă este mai bună decât cea în care trăiseră până atunci.

Dacă această concepţie era învăţată, se poate asuma ideea, conform teoriei sus-amintite, că ar fi survenit schimbări importante în comportamentul social al indivizilor vizaţi. Vom vedea că ispita protocronismului este uriaşă în această incursiune prin comunicarea oficială de-a lungul celor cinci mii de ani de istorie. Pentru că, după cum scriu Karlin şi Abelson, *„persuasiunea ca artă a fost practicată de secole. Apariţia ştiinţei persuasiunii este produsul secolului XX.”* [34]

Mesopotamia

„În cazul genezei civilizaţiei sumeriene avem de-a face cu o provocare identică aceleia care li s-a înfăţişat strămoşilor civilizaţiei egiptene şi cu un răspuns de acelaşi gen. Uscarea Afroasiei i-a constrâns, de asemenea, pe strămoşii civilizaţiei sumeriene să se măsoare cu jungla mlăştinoasă a văilor inferioare ale Tigrului şi Eufratului şi s-o prefacă în Ţara Şinardului. Aspectele materiale ale ambelor civilizaţii aproape coincid. Dar caracteristicile

spirituale ale civilizaţiilor care au rezultat, religia lor, arta lor, chiar şi viaţa lor socială, învederează mult mai puţine similitudini." [1]

Dacă civilizaţia egipteana începe cu Menes, primul lider cunoscut în istorie, civilizaţia sumeriană începe cu Ur, Eridu, Lagaş, Uruk, Kiş, cele dintâi oraşe-stat ale istoriei. Bazându-se, la fel ca egiptenii, pe revărsările celor doua fluvii tutelare ale zonei pentru a obţine recolte, sumerienii au trebuit să surmonteze dezavantajul unor inundaţii neregulate care puteau atrage după sine fie o lungă perioadă de secetă, fie îngroparea recoltelor existente sub un val de apă. De aceea, au dezvoltat un sistem impresionant de irigaţii şi drenaje care a condus la una dintre cele mai performante agriculturi ale epocii vechi. Lupta pentru controlul acestor canale şi a zonelor mai productive a generat un şir neîntrerupt de conflicte între oraşe şi, în acelaşi timp, a dus la imposibilitatea unificării civilizaţiei sumeriene într-un singur imperiu.

Bogăţia oraşelor şi nivelul de trai al locuitorilor au atras, cum era normal, triburile semite nomade venite dinspre Peninsula Arabiei sau coborâte din munţi. Într-un interval scurt, civilizaţia sumeriană a atins un impresionant nivel de cultură şi civilizaţie, fiecare dintre oraşele-state având administraţie, justiţie, şcoli specializate pe meserii, armată, ingineri şi cenzori, impozite şi chiar o formă incipientă de parlament [2]. Fragmentarea civilizaţiei sumeriene în mici centre de putere, deseori în conflict unul cu celalalt şi toate la un loc ţintă pentru alţii, a generat nevoia fiecărui lider al fiecărei entităţi statale să creeze un model de conducere propriu şi performant, pentru a putea face faţă permanentei concurenţe din jur. Suprafaţa geografică redusă a acestor state făcea ca o înfrângere să fie practic decisivă pentru ocuparea întregului teritoriu naţional şi pentru desfiinţarea statului ca atare.

Primul lider cunoscut în această zonă este

Enmebaragasi, regele din Kiş, amintit pentru luptele pe care fiul său Agga le-a dat cu Ghilgameş, regele din Uruk. Ghilgameş va deveni peste secole, eroul celui mai celebru poem-epic babilonian, viaţa sa având însă prea puţină legătură cu aventurile eroului literar plecat în căutarea vieţii veşnice. Ghilgameş cel real este protagonistul unei tăbliţe de lut care descrie *„lucrările”* unui parlament în care urma să se decidă dacă statul Uruk va ceda pretenţiilor de suzeranitate ale statului Kiş sau va lupta. Regele Ghilgameş solicită părerea *„parlamentului”* format din două camere, una a bătrânilor şi alta a cetăţenilor care purtau arme. Decizia de a lupta a fost adoptată şi apoi comunicată locuitorilor oraşului-stat. Acţiunea de care vorbim se petrecea în jurul anului 2800 î.Hr. şi, aşa cum arată celebrul sumerolog S.N. Kramer, *„am fi dorit să cunoaştem, de exemplu, numărul reprezentanţilor fiecărei camere şi felul în care erau aleşi aceştia. Cum se realiza acordul între cele două camere. Oare parlamentarii foloseau pentru a-şi spune părerea un procedeu asemănător cu practica noastră de vot?”* [3] În acelaşi timp, suveranii sumerieni, de o origine divină mult mai modestă decât colegii egipteni, erau obligaţi să ţină în permanenţă seama de părerea *„parlamentului”*, dar şi al mulţimii în general. În caz contrar, riscul unor revolte era iminent [4].

În nomenclatorul de funcţii din birocraţia sumeriană apar meseriile de curier şi mai ales de herald. Având obligaţia de a consulta o formă consolidată de reprezentanţi ai cetăţenilor, fiind presaţi de o populaţie bogată, dar ameninţată în permanenţă de vecini sau de nomazi, conducând o birocraţie ce s-a transformat într-o pătură superpusă şi având alături, în fruntea ţării, un cler aflat în legătură directă cu zeii, regii sumerieni au fost obligaţi să-şi dezvolte un sistem de comunicare cu toate aceste segmente ale societăţii pentru a-şi perpetua supremaţia.

„Existau două surse distincte de propagandă în Mesopotamia antică. Regele, autoritatea seculară şi sistemul religios concentrat în jurul complexelor de temple din oraş. Puterea clerului rivaliza atât din punct de vedere al puterii economice, cât şi al celei politice cu cea a regelui.” [5]

Dacă regele controla prin aparatul său birocratic activităţile de justiţie, de repartizare a bunurilor şi de recrutare şi înarmare a structurilor militare, clerul avea în mână educaţia şi, cum e normal, întregul ritual religios. Regii sumerieni şi-au asumat de-abia în jurul anului 2290 î.Hr. titlul de zei. Până la Naram-Sim, regii erau doar îndrumaţi şi legitimaţi de zei, iar acest proces de legitimare era girat de preoţii marilor temple, reprezentanţii zeului pe pământ.

Oraşele-state aveau proprii lor zei tutelari şi existau zei care se întâlneau în întreaga civilizaţie. Sumerienii beneficiau şi de serviciile zeilor personali, zei minori, dar al căror rol era acela de a-i proteja pe oameni la judecata zeilor mari. Dacă omul nu se comporta conform normelor impuse de templu, dacă nu respecta ordinea socială, era părăsit de zeul său personal şi nimeni nu-l mai reprezenta la judecata finală. Sumerienii erau la cheremul zeilor şi la aceştia nu se putea ajunge decât prin intermediul preoţilor.

„Teologia sumeriană susţinea că oamenii au fost creaţi tocmai pentru a-i elibera pe zei de necesitatea de a lucra pentru a se întreţine. Omul era considerat un sclav al zeilor, obligat să-i servească neîncetat şi asiduu /... / Astfel de idei au justificat începuturile practicii de a depozita cereale şi alte bunuri în hambarele templelor, unde erau folosite de preoţi, ca intermediari, pentru satisfacerea nevoilor zeilor.” [6]

Dincolo de puterea dată de legătura indestructibilă cu zeii, preoţii erau deţinătorii unor cunoştinţe

fundamentate pentru supravieţuirea civilizaţiei în ansamblul ei. *„Preoţii erau singurii care ştiau să calculeze sosirea anotimpurilor, să traseze canale, să consolideze digurile."* [7]

De multe ori, chiar şi regii se aflau într-o poziţie delicată în faţa aparatului sacerdotal. La fel ca în cazul lui Akhenaton, în oraşul-stat Lagaş, Urukagina, ajuns rege ca urmare a unei lovituri de stat, a declanşat, pentru a-şi consolida puterea ameninţată de cler şi de partida susţinută de acesta, un spectaculos program de reforme sociale, al cărui scop era atragerea mulţimilor de partea structurii laice a puterii şi îndepărtarea ei de slujitorii templelor. Principala măsură era reducerea taxelor şi impozitelor pe care locuitorii oraşului-stat le plăteau clerului dar şi anularea unora dintre privilegiile preoţilor. Spre exemplu, preoţilor le era interzis să perceapă orice taxă în bani sau natură de la oamenii sărmani şi, de asemenea, le era interzisă însuşirea bunurilor date ca ofrandă zeilor. Urukagina a pus acest program social sub protecţia marelui zeu Ningirsu, tăbliţele pe care el a fost scris purtând acest preambul: *„Când Ningirsu i-a îngăduit lui Urukagina domnia din Lagaş, când în mijlocul a treizeci şi şase de mii de oameni şi-a stabilit puterea, atunci el a nesocotit decretele din trecut. Cuvântul lui Ningirsu a fost înţeles. Pe pământul lui Ningirsu, până la mare, nu au mai fost perceptori /... / Bogătaşul nu va asupri pe orfan şi pe văduvă: acest pact l-a stabilit Urukagina cu Ningirsu."* [8]

Considerat a fi primul reformator social, Urukagina a încercat să joace rolul egalului zeilor şi al sprijinitorului celor mulţi. A domnit numai opt ani şi a fost ucis de regele din Umma. De la Sargon I, întemeietorul primului imperiu mesopotamian, raporturile între rege, zei şi cler s-au schimbat semnificativ. Având sub comanda sa mai multe oraşe-state, alte provincii cucerite sau vasale, populaţii de etnii diferite, cu limbi diferite şi cu zei diferiţi, suveranii akado-sumerieni, babilonieni, hitiţi sau asirieni care au trecut prin spaţiul fluid al Mesopotamiei au fost nevoiţi să

abordeze o imagologie mult mai agresivă şi mai convingătoare decât cea a micilor stăpâni ai oraşelor-state sumeriene.

Controlarea imperiilor, de foarte multe ori create chiar de împăratul momentului şi care de asemenea de multe ori se dispersau după moartea acestuia, a necesitat un efort administrativ remarcabil. Lipsiţi de continuitatea statală şi de unitatea etnică a egiptenilor, suveranii mesopotamieni au fost nevoiţi să suplinească această omogenitate printr-o politica a prezenţei imaginii imperiale până în cele mai îndepărtate colţuri ale imperiului. În acelaşi timp, ei au generat o *„ideologie”* a unificării consacrată de *Cartea regilor sumerieni.* Scrisă în jurul anului 2110 î.Hr., fie în timpul lui Utu-Khegal, fie în timpul celei de-a treia dinastii din Ur, lucrarea se constituie într-o listă a suveranilor sumerieni încă din vremurile de dinaintea potopului.

Miza acestui produs, nu neapărat exact din punct de vedere istoric, era impunerea ideii că de la început, chiar de pe vremea când regii se revendicau direct din zei, pământul a fost condus de un singur monarh. Dinastia îşi alegea un oraş şi guverna din el întregul imperiu. Dacă dinastia se schimba, se schimba şi oraşul, dar imperiul nu se fragmenta. *Cartea regilor sumerieni* indică şi înşiruirea celor douăzeci de capitale (unele oraşe repetându-se chiar şi de cinci ori, ca Uruk, altele apărând o singură dată, Mari, Isin, Hamazi) ale imperiului şi dinastiile care au domnit din ele. Lista originală se termina cu a treia dinastie din Ur, dar cum regii din Isin se considerau urmaşii celor din Ur, au adăugat şi oraşul lor şi, implicit şi dinastia lor în *Cartea regilor sumerieni* şi apoi, cu ajutorul scribilor, au multiplicat lucrarea şi au răspândit-o [9]. Acest document a mai fost modificat în funcţie de interesele diverselor dinastii şi a fost folosit ca element de propagandă de fiecare guvern centralizat.

Orice cucerire era astfel prezentată ca un demers spre unificare, acesta fiind scopul final al liderului, scop

izvorât din tradiţia legendară şi din voinţa zeilor care au dat regilor capacitatea de a conduce [10]. Aşa cum observa Mircea Eliade, dimensiunea reprezentării împăraţilor în grupurile statuare, în basoreliefuri sau stele, raportată la supuşi şi la învinşi creştea pe măsura creşterii imperiului. Dacă primii regi sumerieni nu erau mai mari decât celelalte personaje prezente în operele de artă, de la Sargon I, împăratul a crescut progresiv [11]. Este binecunoscută stela[13] lui Naram Sim, realizată pentru a celebra victoria sa asupra muntenilor din Zagros, în care acesta este reprezentat uriaş, călcând peste capetele învinşilor săi, purtând coarnele divine, simbol rezervat exclusiv zeilor. Sargon I, unchiul lui Naram Sim, generează o legendă a naşterii sale similară cu cea, mult mai celebră, atribuită lui Moise: *„Nu mi-am cunoscut tatăl. Mama mea, care era o femeie sărmană, m-a născut în secret. După naştere m-a pus într-un coş de nuiele pe care l-a astupat cu smoală. M-a abandonat într-un râu dar apele acestuia nu m-au înecat.”* După mai multe încercări din care scapă miraculos, sprijinit de mâna divină, coşul este cules de un slujitor al Templului zeiţei Iştar [12]. Totuşi, împăraţii mesopotamieni, până în epoca ahemenidă, sunt muritori şi, deşi îşi capătă statutul de zei chiar din timpul vieţii, niciodată nu vor fi zei-întrupaţi. Nici măcar fii ai zeilor, ci doar locţiitori ai lor pe pământ. Este semnificativ faptul că, poate cel mai popular rege mesopotamian, Ghilgameş, personaj al unui poem epic scris în epoca lui Hammurabi şi modificat ulterior în jurul anului 1250 î.Hr. pleacă în căutarea nemuririi, dar nu o găseşte şi este condamnat la statutul de muritor [13].

„S-ar putea spune că regele împărtăşea modalitatea divină, dar fără a deveni zeu. El reprezenta zeul, ceea ce în

13 Stela este un mic monument specific antichităţii cu caracter comemorativ, în formă de coloană sau de pilastru, alcătuit dintr-un singur bloc de piatră şi purtând de obicei inscripţii sau sculpturi.(n.ed.el.)

stadiile arhaice ale culturii implica de asemenea că el era într-o măsură cel pe care îl figura. În orice caz, ca mijlocitor între lumea oamenilor şi lumea zeilor, regele mesopotamian efectua, în propria sa persoană, o unire ritualică între cele două modalităţi de a fi, divină şi umană. /... / Sacralitatea suveranului era proclamată în multe feluri. Era numit «regele ţării» (adică al lumii) sau al «celor patru regiuni ale universului», titluri rezervate la început zeilor. Ca şi la ceilalţi zei, o lumină supranaturală radiază împrejurul capului său. Încă înainte de a se naşte, zeii îi predestinaseră suveranitatea /... / Suveranul reprezenta poporul în faţa zeilor şi el ispăşea păcatele supuşilor săi. Adesea, el trebuia să moară pentru crimele poporului său; acesta este motivul pentru care asirienii aveau un locţiitor de rege." [14]

De obârşie relativ divină, fără a avea acces la instrumentarul zeilor şi fără a beneficia de imortalitatea acestora, suveranul mesopotamian şi-a creat propriul său instrument de control şi de condiţionare: codul de legi. În timp ce osatura imperiului faraonilor era un aparat birocratic supus unui lider divin întrupat pe pământ, care acţiona după toate paradigmele zeilor, statul mesopotamian era structurat pe o birocraţie supusă unui stăpân al legilor pământeşti create cu acordul şi sub îndrumarea divină.

În spaţiul mesopotamian, între 2360 î.Hr., momentul reformei lui Urukagina şi anul 539 î.Hr., moment care marchează cucerirea Babilonului de Cirus cel Mare şi stabilirea hegemoniei persane asupra imperiului dintre cele două fluvii, au fost editate, conform descoperirilor arheologice, un număr de şapte coduri de legi. Ur-Nammu este considerat în acest moment cel mai vechi legislator al umanităţii, codul său de legi fiind datat în jurul anului 2050 î.Hr. Descoperitorul şi traducătorul tăbliţelor pe care erau înscrise fragmente din codul lui Ur-Nammu nota în 1956: *„Cât timp îşi va păstra Ur-Nammu locul de cel dintâi*

legislator al lumii? După unele semne se pare că în Sumer au existat alţi legislatori cu mult înaintea lui. Mai devreme sau mai târziu, vreun nou cercetător va da de copia altor coduri care vor fi de astă dată, poate cele mai vechi pe care le-a cunoscut omenirea." [15]

Ur-Nammu face parte din prima generaţie de suverani akado-sumerieni veniţi la putere după îndepărtarea dominaţiei guţilor, popor al muntelui care a spulberat cel dintâi imperiu akado-sumerian creat de Sargon şi da Naram-Sim. După dezordinea provocată de conducerea unor regi şi a unei aristocraţii străine, societatea akado-sumeriană resimte nevoia unor îndreptări legislative pe care noul împărat le proclamă în numele zeilor tutelari ai oraşului Ur. Codul său de legi din care au fost găsite câteva plăcuţe, se referă la infracţiuni împotriva persoanei sau a proprietăţii şi la pedepsele aferente acestor fapte. Aşa cum se poate remarca la toate codurile de legi apărute în Mesopotamia, cauzele luate în considerare sunt specifice vieţii de zi cu zi şi sunt absolut fundamentale pentru bunul mers al sistemului.

Codurile de legi erau inscripţionate pe stele şi apoi erau copiate pe plăcuţe de lut de scribi. Aceste plăcuţe erau trimise prin sistemul de curierat în imperiu şi erau aduse la cunoştinţa omului necunoscător de carte de către funcţionarii locali, de către scribi sau de către heralzi. Existenţa cetăţeanului obişnuit era puternic marcată de aceste coduri de legi, promulgate de împărat şi întărite de autoritatea zeului tutelar, astfel încât se poate considera că o bună parte din locuitorii imperiilor mesopotamiene cunoşteau legile momentului. Reformatorii sociali câştigau popularitate tocmai fiindcă modificau nişte legi sau nişte cutume care nemulţumeau cetăţenii şi pe care, evident, aceştia le cunoşteau. În preambulurile codurilor lui Ur-Nammu şi ale lui Lipit-Ishtar era foarte clar specificată nevoia de a da legi care să stingă nemulţumirile masei şi să curme violenţa şi ostilitatea publică.

Cel mai complet cod de legi descoperit este cel

realizat de Hammurabi în jurul anului 1760 î.Hr., considerat a fi o sinteză a demersurilor juridice de până atunci, necesar pentru centralizarea şi coordonarea activităţii în vastul imperiu creat prin cucerire. Hammurabi a laicizat în întregime justiţia şi administraţia, a dat pământuri nomazilor pentru a-i putea controla şi a împroprietărit substanţial ofiţerii şi soldaţii. La nivelul administraţiei, Hammurabi a consolidat reţeaua teritorială a funcţionarilor, fiind capabil să trimită judecători, perceptori, comandanţi şi preoţi în orice punct al imperiului. *„Hammurabi a luat, prin codul de legi, numeroase măsuri al căror efect era, cu siguranţă, consolidarea legală a proprietăţii particulare; totuşi, legile respective urmăreau îndeosebi împiedicarea particularilor de a-şi rezolva singuri, fără controlul ocârmuirii, desele litigii /... / Existenţa unei jurisdicţii scrise întărea supremaţia statului, adică a regelui şi a reprezentanţilor săi." [16*]

Prin caracterul său exhaustiv, *Codul lui Hammurabi* punea în mâna justiţiei şi implicit a monarhului un formidabil instrument de decelare şi de analizare a tuturor raporturilor ca se stabileau între cetăţenii imperiului. Aşa cum mai târziu, principalul atribut al califilor omeiazi va fi împărţirea justiţiei ca act de dreptate, dar şi de dominare, suveranii mesopotamieni se ridicau la nivelul divinităţii nu prin naştere, ci prin puterea de a împărţi legea.

„Dreptul consacră inegalitatea claselor sociale: amelu (oamenii prin excelenţă), care administrează afacerile oraşului lor în consiliul bătrânilor (aceştia sunt oamenii de afaceri, proprietari funciari, înalţi funcţionari, preoţi); musken (aceasta este originea cuvântului meschin) sunt oamenii obişnuiţi, clienţi ai celor precedenţi sau salariaţi subalterni ai regelui sau ai templelor; sclavii, care sunt prizonierii de război, datornicii insolvabili sau copiii vânduţi de familiile lor în timpul perioadelor de foamete /... / Sancţiunile în cazul crimelor variază funcţie

de categoria din care face parte victima (de exemplu: «Dacă un individ a crăpat ochiul unui amelu, i se va crăpa un ochi. Dacă individul a crăpat ochiul unui musken, el va plăti o mină de argint (506 grame). Dacă individul a crăpat ochiul sclavului unui om, el îi va plăti proprietarului sclavului o jumătate din preţul acestuia din urmă.)» „[17]

În acelaşi timp, se identifică şi discriminări pozitive, care reflectă cu acurateţe modul de gândire al epocii respective. *„Dacă un doctor, prin operaţie, salvează viaţa sau un ochi al unui amelu va primi 10 şekeli de argint. Dacă pacientul este fiu de musken, doctorul va primi 5 şekeli de argint; dacă pacientul este sclavul unei persoane, acea persoană va plăti doctorului 2 şekeli de argint."* [18] Pentru un serviciu identic şi pentru o performanţă medicală identică, doctorul primeşte sume diferite de bani tocmai pentru că poziţia socială a persoanelor tratate este diferită şi deci, rezultatele muncii sale sunt diferite. Pentru societatea mesopotamiană nu este acelaşi lucru să vindeci un nobil sau un sclav [19]. Aceeaşi minuţie şi aplecare asupra amănuntului este regăsită în toate cele două sute optzeci şi două de reglementări. De exemplu, reglementările 15, 16, 17, 18, 19 şi 20 se referă la modul în care trebuie trataţi sclavii fugari. Astfel, *„dacă cineva a ajutat să fugă prin poarta cetăţii pe sclavul unui palat (prin palat era desemnat conceptul de stat) sau sclava unui palat, va fi omorât"; „dacă cineva a ascuns în casa lui pe un sclav sau o sclavă fugari de la palat sau de la un cetăţean oarecare şi la cererea acestuia nu-i predă, stăpânul acelei case va fi omorât"; „dacă cineva a prins pe câmp un sclav sau o sclavă fugari şi i-a dus la stăpânul lor, atunci stăpânul sclavilor îi va plăti doi şekeli de argint."* [20]

Lectura diverselor texte conservate din acea epocă, epistolele schimbate între cancelarii sau între potentaţi ai timpului indică aplicarea multora dintre aceste reglementări fără a se specifica neapărat provenienţa lor.

Ceea ce înseamnă că, într-un fel sau altul, cetăţenii acelui spaţiu au cunoscut codul de legi şi şi-au construit viaţa după el. Singura cale prin care un text oficial, stufos şi complicat pentru o populaţie neştiutoare de carte putea ajunge la acea populaţie este, ceea ce s-ar numi astăzi, o campanie de comunicare în masă. Aşa cum Akhenaton a încercat să schimbe divinitatea tutelară a poporului egiptean, Hammurabi şi alţi suverani mesopotamieni au transmis poporului lor legile după tare care trebuia să existe în spaţiul social. Dimensiunea divină a codului de legi şi caracterul său imuabil sunt surprinse în prologul şi epilogul textului. Astfel, *„Anu şi Enlil m-au desemnat pe mine /Să aduc bunăstare poporului /Pe mine, Hammurabi, devotatul, temătorul de zei, /Să fac ca dreptatea să aibă întâietate în ţară, /Să dezrădăcinez răul şi nelegiuirea, /Ca cel mai tare să nu mai apese pe cel mai slab."* [21] Urmează apoi o întreagă înşiruire de calităţi şi de înfăptuiri ale lui Hammurabi pentru ca prologul să se încheie cu textul: *„Cel care a făcut să pătrundă lumina peste ţările lui Sumer şi Akkad, /Regele care a adus sub stăpânirea lui cele patru părţi ale lumii, / Favoritul lui Inanna sunt eu. / Când Marduk m-a însărcinat să conduc poporul pe calea cea dreaptă, / Şi să călăuzesc ţara, /Atunci eu am întocmit legea şi dreptatea în limba ţării; / Prin aceasta am pus temelie bunăstării poporului."* [22] Însăşi traducerea codului din limba akkadiană în care a fost redactat, limba cancelariilor, în asiro-babiloniană, limba populară, indică tendinţa suveranului de a face acest cod cunoscut maselor largi şi nu doar persoanelor de la curte. În epilogul *Codului lui Hammurabi* se spune:

„Am scris pe piatră cuvintele mele cele preţioase /În prezenţa statuii mele, regele dreptăţii /Pentru ca după ea să se conducă justiţia ţării /Să se aplice legile ţării /Să se facă dreptate celui oprimat, /Prin cuvântul lui Marduk, stăpânul meu. /Preceptele mele să nu întâmpine împotrivire /... / Tot cel apăsat ce are un proces/Să vină în

faţa statuii mele, regele dreptăţii /Şi să citească cu luare aminte stela cea scrisă /Să dea ascultare cuvintelor mele cele preţioase /Stela mea să-i facă limpede pricina lui: /Să înţeleagă el cauza lui, /Să se liniştească inima sa." [23]

Stela, la baza căreia a fost gravată silueta lui Hammurabi primind de la marele zeu Şamaş legea după care trebuie guvernată ţara, are consemnat în finalul textului un şir de blesteme transmise de autorul Codului tuturor celor care-l vor nesocoti şi care nu-i vor aplica reglementările.

În timp ce Egiptul s-a conservat în aproape întreaga sa existenţă independentă, până la cucerirea de către persani şi apoi de către Alexandru Macedon, într-o unică paradigmă socială reprezentată atât administrativ cât şi artistic de măreţia faraonului şi a aparatului său, liderii popoarelor, care au condus rând pe rând regatele şi imperiile mesopotamiene, au impus în raporturile cu supuşii şi cu omologii lor din ţările vecine reprezentări diverse, generate tocmai de specificitatea lor şi de modul lor de raportare la divinitate şi la condiţia pe care şi-o asumau. Mutarea centrului puterii din Sumer înspre Babilon şi apoi spre Ninive coincide şi cu trecerea în fruntea panteonului divin al zeului populaţiei respective. Sumerianul Enlil este înlocuit de babilonianul Marduk şi apoi de asirianul Assur [24].

Arta şi cultura Mesopotamiei, mitologia şi teologia ei au cunoscut modificări majore între naşterea oraşelor sumeriene şi cucerirea persană, au proiectat în variante semnificativ diferite măreţia zeilor şi a regilor proprii şi au reflectat esenţa politicii duse de clasa dominantă ce controla la acel moment imperiul. Dacă liderii sumero-akkadieni – şi mai târziu cei babilonieni – au încercat construirea unor imperii integratoare, asupra cărora să-şi reverse grandoarea şi pe care să încerce să le adune sub o dominare egală, intenţionând mereu ca din bucăţile cucerite să obţină un întreg nou şi unitar, liderii asirieni au

folosit teritoriile cucerite ca baze de aprovizionare pentru oraşele şi regatele originale ale populaţiilor lor. *„Marii stăpânitori din Ur şi din Babilon nu au domnit numai spre folosul exclusiv al unei minuscule fracţiuni din imperiul lor. Dimpotrivă, Assurul şi oraşele din imediata sa vecinătate au fost singurele beneficiare ale expansiunii asiriene."* [25] Aceasta atitudine diferită faţa de imperiile din subordine se regăseşte în toată exprimarea artistică şi comunicaţională a liderilor respectivi.

Arta asiriană este dominată de cruzime, de violenţă şi de preamărirea uciderii ca act fundamental al conducerii. Basoreliefurile, sculpturile, dar şi poemele asiriene abundă în descrieri amănunţite ale masacrelor pe care armata asiriană le producea în luptă şi după aceea. Renumiţi pentru cruzimea lor fără precedent, asirienii au câştigat suficiente bătălii şi au deschis suficiente porţi de cetate numai datorită groaznicelor legende care le precedau sosirea. *„Pe basoreliefurile din Khorsabad sau din Kujundjik, îl putem vedea pe împărat crăpând cu pricepere ochii unor prizonieri în lanţuri, îi putem vedea pe soldaţi jucându-se cu capete tăiate. Sanherib sau Assurbanipal poruncesc scribilor lor să scrie pe tăbliţele de lut «Carele mele de război zdrobesc oamenii şi animalele şi trupurile duşmanilor mei. Trofeele pe care le iau sunt cadavre omeneşti cărora le-am tăiat membrele şi capetele. Pun să li se taie mâinile tuturor celor pe care îi prind vii.»* „[26] Existenţa unor intenţii imagologice în toată această revărsare de violenţă este probată şi de amplasarea unui număr de stele cu basoreliefuri reprezentând scene din războaie, destinul prizonierilor sau aspecte din vânătorile imperiale la graniţele imperiului, pe drumurile principale [27]. Arhitectura asiriană, construcţia palatelor şi a templelor împăraţilor asirieni continuă aceeaşi tendinţa agresivă.

„Porţile sunt păzite de animale înspăimântătoare, tauri, lei de piatră cu cap de om, mergând cu pas ţeapăn.

Ei anunţă drama care se desfăşoară în interior de-a lungul interminabilelor ziduri, infernul mitologic şi viu, măcelurile militare, oamenii căzând din înaltul turnurilor printre pietrele şi suliţele care zboară din toate părţile /... / Zidurile palatelor vorbesc despre gloria zeului şi a împăratului, despre puterea lor. Nicio dorinţă de a îmbunătăţi viaţa, nicio acţiune pornită din dragoste. Când nu vor celebra un omor, vor înfăţişa şiruri de soldaţi mergând să ucidă /... / Arta asiriană este de o simplitate cumplită. S-ar zice că sculptorul parcurge cu vârful unui cuţit traiectul nervilor care duc efortul ucigaş în rărunchi, în membre, în maxilare. Mâinile strâng labe, se crispează pe grumaze, întind corzi de arc, dinţii sfâşie, ghearele spintecă, sângele ţâşneşte, năclăit şi negru. Numai faţa omenească rămâne imobilă. Niciodată nu-i vezi suprafaţa luminându-se de tainica iluminare a figurilor egiptene. Ea este cu totul exterioară, mereu aceeaşi, aspră, închisă, foarte monotonă, dar foarte caracteristică prin ochii imenşi, nasul arcuit, buzele groase, ansamblul ei mort şi crud." [28]

Arta asiriană şi implicit mesajele conţinute de aceasta se inspirau din corecţiile violente pe care suveranii asirieni le aplicau celor care se revoltau. O inscripţie găsită la Ninive descrie cum Assurnasirpal al II-lea a pedepsit oraşul rebel Suru: *„Am construit un stâlp chiar la poarta de intrare în oraş şi după ce i-am jupuit pe toţi şefii care s-au revoltat l-am acoperit cu pielea lor; după aceea pe unii i-am zidit în interiorul stâlpului iar pe alţii i-am înfipt în partea să sa superioară /... / Pe liderul rebelilor Ahibaba l-am luat la Ninive, l-am jupuit şi i-am atârnat pielea de zidurile cetăţii." [29*] Diferenţele de abordare a dominării încep să se întrevadă în formele în care structura dominantă se reprezintă în faţa restului lumii. Un studiu comparativ între cele două civilizaţii contemporane şi asemănătoare din multe puncte de vedere, cea egipteană şi cea mesopotamiană, conduce la construirea

unui model diferit de dominare care se regăseşte apoi în diferenţele, uneori majore, ale tuturor modelelor socio-comportamentale ale liderului şi structurii sale adiacente. Cruzii conducători asirieni sunt doar o altă faţă a dominării, altă cale spre obţinerea supunerii, decât cea a legii folosită de sumero-babilonieni sau decât cea a divinităţii întrupate a egiptenilor. Şi imperiul lor se va prăbuşi sub loviturile unor civilizaţii avansate din punct de vedere militar, administrativ, cultural sau economic, dar modelul va fi preluat şi folosit la o altă scară în alte momente ale umanităţii.

Utilizarea violenţei simbolice pentru subjugarea mulţimii pomenită de Oppenheimer în susţinerea proceselor de constituire a statului timpuriu, va face carieră până foarte aproape de zilele noastre, când diverse regimuri totalitare vor exhiba violenţa asupra unei categorii de populaţie pentru a transmite un mesaj întregii societăţi. Se poate susţine că *„istoria începe la Sumer”* şi alături în Egipt, nu doar fiindcă primele forme de organizare statală, juridică, administrativă, militară, economică, religioasă, comunicaţională au pornit de acolo ci şi fiindcă metodele găsite de mesopotamieni şi de egipteni se regăsesc, evident modificate şi upgradate, ca să folosim un termen drag erei computerelor, în toate epocile care au urmat.

India

„Inspectorul general va solicita locuitorilor de la oraşe şi sate, dacă este nevoie, contribuţii, sub pretextul de a duce la bun sfârşit anumite lucrări. Agenţii secreţi vor vărsa o sumă ridicată, în mod public, pentru a servi drept pildă şi pentru a permite regelui să ceară tot mai mult şi de la alţi supuşi. Falşi învăţăcei vor aduce reproşuri celor care vor da puţini bani. Oamenilor bogaţi li se va cere să verse maximum de aur pe care îl pot da. Cei care vor face

donaţii regelui din averile lor, de bunăvoie şi cu generozitate, vor fi onoraţi, primiţi la curte şi decoraţi. Agenţi secreţi deghizaţi în magicieni vor lua banii comunităţilor păcătoase sub pretextul de a le proteja. Se va provoca o stare de panică anunţând sosirea unui demon aflat pe un arbore din oraş, în care va fi pitit un om, ce va scoate tot soiul de sunete diavoleşti după care, un agent al regelui, deghizat în ascet, va strânge bani de la oameni în vederea alungării demonului." [1]

Scris în jurul anului 250 î.Hr., acest text face parte din tratatul *Arthasastra,* atribuit lui Kautilya, mentor şi înalt consilier al împăratului Chandragupta, cel care a învins şi alungat armatele macedonene ale urmaşilor lui Alexandru Macedon din India şi a constituit Imperiul Maurya, practic prima unire sub un singur sceptru a micilor state ce populau subcontinentul indian. *Arthasastra* (în traducere *ştiinţa statului)* este o culegere de norme de conduită, de sfaturi şi de principii pe care suveranul trebuie să le urmeze în actul de guvernare. Concepută în spiritul textelor vedice şi în continuarea *Legilor lui Manu*, lucrarea introduce, probabil în premieră, ideea folosirii dezinformării şi a înşelăciunii ca element al actului de conducere. Pasajul citat mai sus este cuprins în capitolul dedicat metodelor de strângere a impozitelor, fără de care regele nu ar fi la fel de puternic. Jocul cu credulitatea, lipsa de cultură şi superstiţiile mulţimii constituie cheia de boltă a relaţiei dintre lider şi supuşi, iar necesitatea politică a dominării nu poate fi incomodată de nimic. Nici măcar de religie, „Kautilya explică foarte clar în lucrarea sa că formalităţile religioase nu trebuie să stea în calea adunării de impozite. Din punctul lui de vedere, dorinţa de a trăi în lumea cealaltă, acceptarea unei vieţi virtuoase şi credinţa în zile şi stele de bun augur nu fac decât să stânjenească profitul." [2]

Dacă religia poate incomoda, superstiţiile sunt o armă impecabilă, care trebuie folosită fără ezitare,

Kautilya dă mai multe soluţii prin care trebuie demonstrată obârşia divină a regelui. De exemplu, în cursul unei ceremonii religioase, agenţi secreţi pot apărea într-o ploaie de foc dintr-un tunel subteran, întruchipând zei ai focului; regele se va îndrepta fără teamă spre ei şi le va vorbi ca un egal. Sau, regele ar putea să folosească un ponton mascat cu grijă pentru a da celor prezenţi iluzia că merge pe apă. Scenografia acestor apariţii publice este mult mai largă şi, după toate aparenţele, a fost folosită de o bună parte din monarhii acelei perioade.

Kautilya vorbeşte de nu mai puţin de şapte categorii de angajaţi ai statului a căror misiune este diseminarea în populaţie a unor informaţii, poveşti sau zvonuri cu privire la măreţia persoanei regale. Misiunea acestora nu se limita numai la teritoriul regatului sau imperiului, ci trecea şi peste graniţele acestuia, constituind un soi de divizie de imagine externă a suveranului. Kautilya atrage atenţia asupra faptului că, *„pentru succesul unei invazii, invadatul trebuie să fie convins de omniscienţa şi de caracterul divin al invadatorului.”* [3] Pentru a proba omniscienţa, spionii trebuie să afle cât mai multe informaţii despre oficialii ţării cucerite, despre liderii spirituali şi despre oamenii cu influenţă, informaţii pe care regele va susţine că le ştie datorită naturii sale divine. De asemenea, agenţii regelui invadator trebuie să răspândească informaţii despre zeii care au apărut în faţa suveranului şi i-au dat acestuia puterile cereşti ale spadei şi ale tezaurului. Locuitorii ţării cucerite trebuie să ştie că regele invadator poate interpreta visele şi cunoaşte limbajul animalelor şi al păsărilor şi de aceea victoria va fi mereu de partea sa.

Învăluit în propria sa divinitate şi înfăţişat lumii acoperit de mantia de imagine concepută şi deja teoretizata şi sistematizată de consilierii săi, regele avea propria sa parte de obligaţii şi de reguli pe care trebuia să le respecte. Atât în interiorul ţării, cât şi pe teritoriul ţărilor ce urmau să fie atacate, trebuiau desfăşuraţi propagandişti care să vorbească despre virtuţile regelui,

despre puterile acestuia, despre relaţiile privilegiate pe care acesta le are cu zeii. Fie că citau din texte sfinte, fie că interpretau vechi prevestiri, fie că ghiceau sau că citeau în stele, aceşti oameni trebuiau să-i convingă pe cei din preajmă de măreţia regelui. Orice fenomen meteorologic (o stea căzătoare, o furtună, un trăsnet mai puternic, ploaia sau seceta) trebuia pus în conexiune cu persoana monarhului şi interpretat favorabil lui.

În aceeaşi lucrare în care Kautilya descria căile prin care oamenii pot fi manipulaţi şi aduşi mai uşor la stadiul de supunere, există capitole întregi dedicate vieţii şi datoriilor regelui. Astfel, *„prin depăşirea efectelor unite ale celor şase inamici (desfrâu, manie, lăcomie, vanitate, aroganţă, superficialitate) regele trebuie să-şi controleze simţurile; trebuie să obţină înţelepciune prin întovărăşirea cu vârstnicii; trebuie să afle informaţii cu ajutorul spionilor; trebuie să-şi menţină supuşii sub observaţie impunându-le prin autoritate îndeplinirea sarcinilor; trebuie să creeze un climat de siguranţă printr-o prezenţă mereu activă; trebuie să-şi menţină disciplina personală luând lecţii în domeniul ştiinţelor; trebuie să se preocupe să fie îndrăgit de poporul său căruia trebuie să-i asigure prosperitate şi binele general. De aceea, controlându-şi pornirile trebuie să nu răpească femeile sau să ia proprietăţile altora; trebuie să evite desfrâul, chiar şi în vis, dar şi minciuna, aroganţa şi înclinaţia spre rău; trebuie să se ţină deoparte de tranzacţiile economice necinstite sau care nu aduc profit /... / Regele nu trebuie să fie niciodată lipsit de bucurie. El trebuie să se bucure în egală măsură de cele trei preocupări ale vieţii unui monarh: caritatea, bogăţia şi dorinţa, care sunt interdependente una de cealaltă. Preocuparea excesivă doar către una dintre ele le distruge nu numai pe celelalte două, dar se distruge şi pe sine /... / Regele trebuie să-i respecte invariabil pe acei miniştri şi profesori care-l împiedică să treacă pragul spre pericol şi care îi atrag atenţia în secret asupra acţiunilor sale greşite. Actul*

conducerii este posibil doar dacă suveranul este asistat. O roată singură nu se va mişca niciodată. De aceea, regele va angaja miniştri şi le va asculta opiniile." [4]

Imaginea suveranului în ochii supuşilor nu era obţinută doar prin trucuri înşelătoare, ci, în primul rând, prin îndeplinirea de către lider a obligaţiilor care vizau, din punctul de vedere al populaţiei, bunăstarea şi siguranţa. Natura sa divină şi imaginea corespunzător creată nu erau suficiente pentru a fi asigurată liniştea socială. Kautilya atrage atenţia asupra mimetismului reacţiilor populare. *„Dacă regele este energic, supuşii lui vor fi în egală măsură energici. Dacă însă regele este nepăsător, supuşii vor deveni nepăsători /... / În fericirea supuşilor săi stă propria sa fericire; în prosperitatea lor stă propria sa prosperitate; nu trebuie să considere bun ce îl încântă pe el ci ce îi încântă pe supuşii săi." [5]* Când regele împarte justiţia, Kautilya atrage atenţia că trebuie să nu-i lase pe cei veniţi cu petiţii să aştepte la uşă, fiindcă „atu*nci când un rege devine inaccesibil pentru poporul său şi încredinţează munca sa aghiotanţilor săi, acest fapt poate crea confuzie în mersul economiei, nemulţumire populară şi-l poate transforma pe el în pradă uşoară pentru inamici." [6]*

Pragmatismul lui Kautilya nu trebuie privit ca pe o excepţie exotică în mijlocul unei civilizaţii *„uluite"* [7]. Deşi mult mai rafinată şi mai tolerantă decât contemporanele sale, civilizaţia dezvoltată în subcontinentul indian a dat dovadă încă de la începuturile sale de o excepţională capacitate de a structura precis şi eficient regulile existenţei societăţii şi a raporturilor sociale chiar în interiorul textelor religioase. *„Hinduismul, religie fără un întemeietor uman, se bazează pe mai multe ansambluri de texte, considerate toate, într-un fel sau altul, ca provenind de la absolutul divin aflat în legătură directă cu omul."* [8] Textul principal al hinduismului, *Veda* (*Ştiinţa*, în traducere), elaborat între secolele al XV-lea şi al X-lea î.Hr., cuprinde patru categorii principale de texte, a patra fiind

Upanişadele.

„Din punct de vedere filologico-istoric, Veda poate fi descrisă ca o imensă literatură care reflectă, pe de o parte, concepţiile religioase ale primilor cuceritori arieni ai subcontinentutui indian şi, pe de alta, pe acelea profesate de aceştia de-a lungul veacurilor următoare /... / Cel de-al doilea corpus pe care se întemeiază hinduismul se numeşte Smrti sau Tradiţia încredinţată memoriei. Textele aparţinând corpusului Smrti sunt dominate, pe de o parte, de ideea de dharma sau de ordine universală, pe de altă parte, de ideea căilor de mântuire accesibile omului prin participarea sa activă la menţinerea acestei ordini. Coloana vertebrală a corpusului Smrti o constituie textele dharmasastra sau Tratatele ordinii Universale, între care la loc de cinste se află celebrele Legi ale lui Manu. Acestea sunt tratate de drepturi şi îndatoriri specifice diverselor caste, precum şi diverselor etape ale vieţii. Ele se ocupă, în egală măsură, de modalităţile de recompensare a acestor acte, atât pământeşti cât şi suprapământeşti, ceea ce le conferă aspectul straniu, cel puţin pentru noi, de texte pe jumătate juridice, pe jumătate eshatologice." [14 9]

În timpul potopului descris de textele vedice, Manu a fost avertizat de un peşte căruia îi făcuse un bine şi la sfatul acestuia şi-a construit o ambarcaţiune la bordul căreia a scăpat de ravagiile apelor. Singur supravieţuitor, Manu devine, conform mitologiei hinduse, primul om, primul rege şi primul autor al unui sacrificiu ritual. Sprijinit de zei să repopuleze pământul, Manu, care în urma rugilor primeşte o soţie întrupată din ape, concepe un cod de conduită care reglează în detalii foarte exacte toate regulile care trebuie să caracterizeze lumea perfectă.

Împărţită în caste, societatea dezvoltată în

14 Eshatologia - este o doctrină filosofică și teologică privind posibilitatea existenței individuale după moarte. (n.ed.el.)

subcontinentul indian posedă poate cea mai clară şi viguroasă stratificare socială a lumii antice, apartenenţa la una dintre caste fiind definitorie şi decisivă pentru destinul fiecărui individ. Stratificarea socială, existenţa castelor şi ierarhia care împarte din start oamenii în fiinţe cu mai multe sau mai puţine drepturi, nu poate fi contestată sau măcar pusă în discuţie fiindcă este produsul dharmei, ordinii universale. *„Înainte de toate, dharma nu recunoaşte omul aşa cum este el, ci numai ca bărbat sau femeie, hindus sau barbar, brahman[15], kşatriya[16], vaisya[17] sau sudra[18], copil, matur sau vârstnic. Omenirea nu este astfel prezentă decât în interdependenţa acestor poziţii sociale. Individul se conturează prin intermediul alăturării diverselor sale apartenenţe. El ştie că este doar un termen într-un sistem de relaţii, o rotiţă a mecanismului social."* [10] În Cartea 1 din *Legile lui Manu, Creaţia,* stanţa 31, sunt lămurite clar poziţiile sociale ale castelor: *„pentru înmulţirea neamului omenesc, el făcu din gura sa pe brahman, din braţul său pe kşatriya, din coapsa sa pe vaisya şi din piciorul său pe sudra."* [11]

Astfel încât, în societatea hindusă *brahmanul* se roagă, *kşatriya* poartă războaie, *vaisya* produce, iar *sudra* le serveşte pe celelalte trei. Există şi o a cincea categorie, aceea a celor aflaţi în afara castelor, care sunt de fapt aşa-numiţii barbari sau casta primitivă, oameni neaparţinând culturii hinduse. Aceştia nu sunt menţionaţi în textele sfinte fiindcă, de fapt, nu există. Structura castelor este

15 Casta Brahmanilor este casta preoților care dețineau "puterea sacră".(n.ed.el.)

16 Casta Kșatriya, (casta războinicilor), nobili care dețineau funcții de conducere în instituțiile statului.(n.ed.el)

17 Casta Vaisya (casta oamenilor liberi), proprietari, negustori și cei ce aveau profesiuni și ocupații cu caracter lucrativ.(n.ed.el.)

18 Casta Sudra (casta servitorilor), în această castă intrau cei săraci sub aspect economic, meseriașii și mulțimea agricultorilor (iobagi pe pământurile nobililor).(n.ed.el.)

considerată de textele vedice primordială pentru existenţa şi prosperitatea regatului şi a lumii în forma cunoscută.

Amestecurile dintre caste sunt contraproductive şi pentru a legifera şi aceste „defecţiuni”, *Legile lui Manu* dedică întreaga Carte a X-a acestui aspect. *„Prin superioritatea originii, prin cunoaşterea desăvârşită a Cărţilor Sfinte şi prin felul deosebit de învestitură, brahmanul este stăpânul tuturor castelor; castele preoţească, militară şi negustorească sunt toate renăscute, a patra, casta servitorilor, este născută numai o dată. A cincea, casta primitivă, nu există.”* [12]

Odată ordinea socială pusă la punct se reglementează destinul amestecurilor de caste. *„Fiii unui brahman căsătorit cu femei din cele trei caste inferioare, ai unui kşatriya căsătorit cu femei din cele două caste inferioare, ai unui vaisya căsătorit cu o femeie din casta inferioară sunt priviţi toţi ca josnici faţă de ceilalţi fii.”* [13] În continuare, sunt descrise toate combinaţiile posibile şi urmaşii acestor combinaţii sunt denumite şi se constituie în subcaste, în sisteme sociale intermediare care, la rândul lor, prin combinări nepotrivite generează alte categorii de indivizi.

Legile lui Manu îi inventariază pe toţi şi indică fiecăruia dintre ei traseul social optim. Din căsătoria unui *brahman* cu o fată *sudra* se naşte un *parasava*. Din căsătoria unui *kşatriya* cu o fată *sudra* se naşte o fiinţă numită *ugra*. Dintr-un *brahman* căsătorit eu cu o fată *ugra* se va naşte o fiinţă numită *avrita. „Din căsătoria unui sudra cu femei din castele negustorească, militară şi preoţească ies fii născuţi din amestecul necurat al castelor şi care sunt: ayo-gava, kşattri şi ciandala, cel mai necurat dintre oameni.”* [14] Urmaşii unui membru al subcastei *ciandala* pot profesa numai meserii demne de dispreţ: călău, temnicer, incinerator de cadavre. Nimic şi nimeni nu poate compensa apartenenţa la un grup social, stigmatul naşterii. *„Oricât de distinsă ar fi familia unui om, dacă s-a născut dintr-un amestec de caste, are, mai mult sau mai*

puţin pronunţată, firea rea a părinţilor /... / Precum sămânţa bună încolţind în pământ bun creşte foarte bine, tot astfel cine se naşte din tată şi mamă respectaţi este demn să primească toate tainele." [15]

Aranjaţi încă din copilărie într-un sistem exact, oamenii trebuie să-şi îndeplinească sarcinile sociale fiindcă, în caz contrar, în viaţa următoare vor fi degradaţi. De asemenea, dacă sunt pioşi şi îşi respectă traseul stabilit pentru această viaţă, cei din castele inferioare pot urca o castă într-o viaţă viitoare. Prezentul este imuabil şi în el omul se află datorită faptelor sale anterioare. Marcat prin naştere nu are, practic, nicio şansă să-şi depăşească destinul sau condiţia în această viaţă, singura logică a existenţei sociale pentru dominaţi fiind viaţa următoare în care poate, ca urmare a unei comportări corespunzătoare în viaţa prezentă, să obţină un statut superior.

Bază a întregii dezvoltări sociale a statelor din subcontinentul indian, *Legile lui Manu* au reprezentat un instrument de control atât prin reglementări – care încadrau vini şi stabileau pedepse – dar şi prin proiecţia pe care aceste texte o aveau în teritoriul religios. Prezentarea pedepsei, pe care cel ce greşea în aceasta viaţă o avea de suportat pentru fapta sa, era întregită de pedeapsa pe care vinovatul urma să o plătească în ciclurile ulterioare de viaţă laolaltă cu urmaşii săi stigmatizaţi şi ei prin naşterea într-o familie impură. Stabilirea unei vini colective generate de actele unui membru al familiei şi transmiterea pedepsei atât asupra persoanei care a comis-o, cât şi asupra descendenţilor săi, unii nici măcar născuţi, au reprezentat un meticulos şi extrem de eficient regulator al societăţii în cele mai îndepărtate colţuri ale sale.

Generate la începutul secolului al XV-lea î.Hr. de cuceritorii arieni ai spaţiului indian pentru a marca separarea între ei şi populaţiile indigene cucerite, *Legile lui Manu* şi-au menţinut importanţa (evident cu modificări generate de evoluţiile socio-politice) până în prezent. Într-o caricatură de la începutul secolului trecut, un cetăţean

care mătura pe jos (deci un sudra) era apostrofat de un ofiţer: *„Ce constituţie? Ce lege? În acest stat nu funcţionează decât Legile lui Manu!”*. Bazat pe sistemul castelor, pe regulile, restricţiile şi pedepsele (clare sau ipotetice) prezente în *Legile lui Manu,* statul indian avea în fruntea sa un rege încărcat cu toate responsabilităţile şi onorurile specifice monarhului acelor timpuri. Pregătit de consilierii săi să facă orice pentru a-şi impune şi perpetua dominarea, liderul se înălţa în faţa supuşilor săi susţinut de un întreg eşafodaj legislativ, mitologic, punitiv şi imagologic.

„Consacrarea regelui indian, ritualul rajasuya avea loc în jurul Anului Nou. Rajasuya este, după toate probabilităţile, prescurtarea unui şir de ceremonii anuale menite să restaureze Lumea. Regele avea rolul central, căci el întruchipa, întrucâtva, Cosmosul. Diferitele faze ale ritului îndeplineau succesiv regresiunea viitorului rege la condiţia embrionară, gestarea lui, timp de un an, şi renaşterea lui mistică în rolul de Cosmocrator, identificat, în egală măsură şi cu Prajapati[19] şi cu Cosmosul. Perioada embrionară a viitorului suveran corespundea unui proces de maturizare a Universului şi, foarte probabil, era iniţial pus în legătură cu maturarea recoltelor. A doua fază a ritualului desăvârşea formarea noului trup al suveranului, un corp simbolic obţinut ca urmare a unirii mistice a regelui cu casta brahmanilor sau cu poporul (unire care îi permite să se nască din matricea lor) /... / A treia fază consta dintr-o serie de rituri graţie cărora regele câştiga suveranitate asupra celor trei lumi; altfel spus, el încarna Cosmosul şi se instaura totodată ca un Cosmocrator. Când suveranul ridică braţul, acest gest are o semnificaţie cosmogonică, el simbolizează înălţarea unui axis mundi. Câ[20]nd primeşte oncţiunea, regele rămâne în picioare,

19 Prajapati, în credinţa indiană, este considerat fiinţa primordială, stapânul tuturor fiinţelor create.(n.ed.el.)
20 În religie sau mitologie, este centrul lumii, legătura între

lângă tron, cu braţele ridicate: el încarnează axa cosmică fixată în ombilicul Terrei şi care atinge Cerul. Stropirea întruchipează apele care coboară din Cer, de-a lungul lui axis mundis – reprezentat de rege – ca să fertilizeze Pământul. Apoi regele face câte un pas în toate cele patru direcţii cardinale şi urcă simbolic la zenit. În urma acestor rituri, regele dobândeşte suveranitatea asupra celor patru direcţii ale spaţiului şi asupra anotimpurilor; altfel spus, el stăpâneşte tot Universul spaţio-temporal." [16]

Textele vedice, despre care filosoful indian S. Dasgupta afirma că până şi în prezent acestea reprezintă cea mai mare autoritate pentru orice hindus, stipulau extrem de clar motivaţiile supremaţiei regelui şi pârghiile pe care acesta le avea la îndemână pentru a-şi îndeplini nobila misiune, aceea de a conduce destinele supuşilor săi. Kautilya spunea că regele este întruparea pedepsei, iar utilizarea violenţei chibzuite împotriva oricui ameninţă ordinea firească a lucrurilor (inclusiv împotriva propriei sale familii, dacă aceasta se îndreaptă împotriva sa) este perfect justificată [17]. În *Legile lui Manu,* Cartea a VII-a este dedicată în totalitate *„purtării regelui şi a castei militare"*.

„Lumea aceasta fiind lipsită de regi şi chinuită din toate părţile de teamă., Stăpânul creă un rege pentru păstrarea tuturor fiinţelor, şi pentru că regele a fost făcut din părticele luate din esenţa zeilor principali, de aceea el întrece în strălucire pe toţi ceilalţi muritori. El orbeşte prin strălucirea sa, ca şi soarele, atât ochii cât şi inima şi nimeni de pe pământ nu-l poate privi în faţă. Prin purtarea sa el este focul, vântul, soarele, spiritul care stăpâneşte în lună, regele dreptăţii, dumnezeul bogăţiilor, dumnezeul apelor şi suveranul boltei cereşti." [18]

Strălucirea la care fac referire *Legile lui Manu* este

cer şi pământ.(n.ed.el)

unul dintre atributele fundamentale ale zeităţii hinduse. Deva, numele sanscrit pentru zeu, derivă din *div,* care înseamnă strălucire [19]. Strălucitor şi unic, creat din particule divine, soluţie la problemele lumii şi lider al poporului, regele hindus avea de surmontat o problemă deloc uşoară. Era, prin natura sa, membru al celei de-a doua caste a lumii hinduse, *kşatriya,* castă subordonată *brahmanilor*. De aceea, după ce sunt trecute în revistă elementele care singularizează şi statutează dimensiunea regală, *Legile lui Manu* atrag atenţia asupra relaţiilor dintre rege şi casta supremă:

„Regele să se conducă de dreptate în regatul său, să pedepsească cu asprime pe duşmani, să fie totdeauna sincer cu prietenii şi blând faţă de brahmani. Sculându-se în revărsatul zorilor, regele trebuie să arate respectul său brahmanilor care cunosc cele trei Cărţi Sfinte şi ştiinţa morală şi să se conducă după sfaturile lor. A nu fugi niciodată din luptă, a ocroti popoarele, a cinsti pe brahmani acestea sunt înaltele datorii a căror împlinire aduce regilor fericire." [20]

Însă, mai presus de orice, rolul regelui este cel al păstrării ordinii sociale descrisă de textele vedice şi ordonată de *Legile lui Manu,* iar pentru acest scop fundamental orice mijloc este permis.

„Pedeapsa guvernează neamul omenesc, căci om virtuos din fire se găseşte anevoie. Prin teama de pedeapsă, lumea poate gusta bucuriile ce-i sunt acordate. Pedeapsa cârmuieşte neamul omenesc, pedeapsa-l ocroteşte, pedeapsa veghează când totul doarme, pedeapsa este dreptatea. Aplicată cu prevedere şi la timpul potrivit, ea aduce popoarelor fericirea. Dacă regele n-ar pedepsi fără încetare pe cei care merită a fi pedepsiţi, cei mai tari ar frige pe cei mai slabi, cum se frig peştii în frigare. Cioara ar veni să ciugulească ofranda de orez,

câinele ar linge untul topit, n-ar mai fi drept de proprietate şi omul din casta de jos ar lua locul omului din casta de sus." [21]

Astfel ordonată, lumea hindusă s-a întâlnit în secolul al V-lea î.Hr. cu învăţăturile lui Buddha şi s-a văzut confruntată cu o majoră schimbare de mentalitate şi de raportare atât la adevărurile lumii acesteia, cât şi la aşteptările legate de lumea de după. Născut, după majoritatea surselor istorice, în primăvara anului 558 î.Hr. într-o familie princiară care conducea un mic regat în sudul Nepalului actual, tânărul Siddharta Gautama se căsătoreşte în jurul vârstei de şaisprezece ani cu două prinţese, are un fiu şi, pană la douăzeci şi nouă de ani, trăieşte în spiritul epocii sale, lipsit de griji materiale, fiind educat pentru rolul de lider pe care urma să-l aibă. În cursul rarelor ieşiri din palat, prinţul Siddharta s-a confruntat cu imagini ale omenirii reale, boală, bătrâneţe şi moarte – imagini care l-au determinat să părăsească viaţa pe care o avea dăruită prin naştere şi să caute iluminarea. Simultan cu această biografie relativ exactă din punct de vedere istoric, este dezvoltată, încă din timpul vieţii celui ce avea să devină Buddha, o biografie încărcată de elemente simbolice, devenite apoi repere semnificative ale credinţei budiste. Astfel, atât conceperea sa cât şi naşterea au fost imaculate, el pătrunzând în şoldul drept al mamei sale şi ieşind din coapsa dreapta a acesteia. Imediat după naştere, caracterul special al copilului a fost recunoscut de zeii din temple, dar şi de oameni din toate castele şi de animale. Ghicitorii au identificat pe corpul micuţului cele treizeci şi două de semne fundamentale şi cele optzeci de semne secundare ale *„Marelui Om"* şi, la scurt timp de la naştere, nimeni nu a mai avut nicio îndoială că se născuse un Suveran universal. Înţelepţii bătrâni care-l întâlneau recunoşteau în el viitorul Buddha şi plângeau de tristeţe că nu vor trăi destul ca să-i poată urma învăţătura. În jurul vârstei de douăzeci şi nouă de

ani, tatăl său, regele Suddhodana, încearcă să-l izoleze pe prinţ în interiorul palatului pentru a-l feri de priveliştea lumii de afară. Dar, nesocotind îndemnurile tatălui său, Siddharta iese din palat şi întâlneşte consecutiv un bătrân decrepit, rezemându-se în toiag, un bolnav slăbit, livid, ars de fierbinţeala febrei şi în fine, un cortegiu mortuar. Apoi, vede un călugăr cerşind calm şi senin şi înţelege că religia singură este calea de vindecare a mizeriilor umane [22]. În noaptea fugii sale din palat, *„trezindu-se, vede corpurile flasce ale concubinelor sale adormite, care îi relevează încă o dată caracterul efemer al lumii.”* [23]

„Atunci el îşi cheamă scutierul, Chandaka şi, în timp ce zeii scufundă în somnul cel mai adânc întregul oraş, prinţul iese prin poarta de sud-est. Depărtându-se la vreo zece leghe, el se opreşte, îşi taie pletele cu spada, îşi schimbă veşmintele de prinţ cu acelea ale unui vânător şi îl trimite pe Chandaka înapoi la palat. În răgazul acestui popas el s-a despărţit de toţi zeii care-l escortaseră. De aici înainte zeii nu vor mai juca niciun rol în biografia fabuloasă a lui Buddha. El îşi va atinge scopul prin propriile mijloace, fără nicio asistenţă supranaturală.” [24]

Trecut prin mai multe etape de ucenicie pe lângă învăţaţi ai timpului, experimentând practicile ascetice şi apoi meditaţia, rezistând atacurilor demonilor, Siddharta atinge *„trezirea”*, *„pune în mişcare roata Legii”* şi devine Buddha *(„cel iluminat”*) [25]. Fiind o religie nonteistă, budismul a tulburat ordinea impusă de *vede* şi de textele *brahmanice,* negând existenţa unui Creator Suprem şi considerând fundamental eronată ideea unei fiinţe superioare aflată deasupra adevărului şi greşelii. Buddha cere discipolilor săi: *„Nu vă lăsaţi conduşi de ceea ce vi se spune, nici de tradiţia religioasă, nici de ceea ce aţi auzit. Nu vă lăsaţi conduşi de autoritatea textelor religioase, nici de simpla logică sau de alegaţii, nici de aparenţe, nici de speculaţia asupra diverselor opinii, nici de probabila*

verosimilitate, nici de gândul că acest om al religiei este maestrul nostru iubit." [26] Propovăduind egalitatea fiinţelor şi respingând sistemul de caste, budismul nu a încercat să devină religie de stat şi nici să genereze interzicerea altor religii sau a altor credinţe.

Aşa cum brahmanismul şi promotorii acestuia au folosit întregul arsenal de comunicare şi de influenţare a opiniei publice pentru a justifica şi conserva ordinea socială structurată în caste, budismul a folosit practic aceleaşi tehnici pentru a declanşa un proces de schimbare socială. Una dintre principalele modificări adoptate de călugării budişti a fost trecerea mesajului de cult de la limba folosită de clasele educate, la *pali* sau *prakrit*, limbi populare folosite de majoritatea oamenilor simpli. De asemenea, pentru ca ideile şi conceptele predicate de călugării budişti să fie mai uşor reţinute de oameni (mulţi dintre ei, analfabeţi) acestea erau îmbrăcate în scurte texte epice compuse din trei părţi, a treia fiind morala obţinută prin aplicarea preceptelor budiste [27].

Semnificativ mai tolerant decât religia generată de textele vedice, budismul a fost îmbrăţişat de oamenii care nu se mai regăseau în rigiditatea şi formalismul ritualului brahmanic şi care sperau ca astfel să-şi găsească liniştea şi iluminarea indiferent de obârşia sa, de trecutul său sau de nivelul averii sale. Mutarea elementului de interes de la poziţia socială la autocunoaştere şi de la raportarea la ceilalţi, la propria salvare din inevitabila suferinţă presupusă de însăşi existenţa umană a generat o rarefiere a elementului social hindus şi o disipare a pârghiilor puterii administrative, mai ales că secolele al II-lea şi al III-lea î.Hr. au adus în prim plan regi budişti care, deşi conduceau o societate reglementată de *Legile lui Manu,* şi-au construit dominaţia după cele zece precepte ale lui Buddha, conform cărora: *„Regele trebuie să fie generos şi caritabil; el trebuie să aibă o moralitate ridicată; trebuie să fie capabil să se sacrifice pentru fericirea poporului său; trebuie să fie cinstit; trebuie să fie amabil; trebuie să ducă*

o viaţă simplă şi austeră; trebuie să se abţină de la ură şi de la rea-voinţă; trebuie să nu fie violent; trebuie să fie răbdător şi tolerant; nu trebuie să se opună binelui poporului." [28]

Poate cel mai important susţinător al acestor precepte budiste a fost suveranul Aşoka, personaj contradictoriu, cu o evoluţie cel puţin ciudată. Fiu al lui Bindusara şi nepot al marelui suveran Chandragupta, întemeietor al dinastiei Maurya, Aşoka şi-a început cariera politică prin asasinarea cel puţin a unuia dintre fraţii săi încoronat împărat în anul 274 î.Hr., sau după alte surse în 268 î.Hr., Aşoka îşi extinde imperiul, dublând practic suprafaţa acestuia. Violent şi crud, Aşoka îşi înspăimântă duşmanii prin tratamentul aplicat prizonierilor şi prin tenacitatea şi duritatea cu care îşi doboară inamicii. Beneficiind de suportul aparatului de agenţi secreţi creat de Kautilya pentru bunicul său, Aşoka ştia tot ce se petrecea în interiorul imperiului şi pedepsea necruţător orice tentativă de nesupunere sau orice încălcare a legii. Având de ales între a fi temut şi a fi iubit, Aşoka a ales prima variantă, primii săi zece ani de domnie fiind dominaţi de aplicarea necondiţionată a unor legi extrem de aspre.

În anul 261 î.Hr., Aşoka declanşează războiul cu regatul Kalinga. În urma acestui conflict câştigat de armatele Imperiului Maurya, duşmanul a lăsat pe câmpul de lupta o sută de mii de morţi, şi mai bine de o sută cincizeci de mii de oameni au fost deportaţi. Legenda spune că spectrele morţilor şi chinurile prin care treceau deportaţii au început să-l bântuie pe suveran, care asistase uimit la încă un *„experiment"* necunoscut pentru el. În spiritul pedepselor pe care le administra adversarilor săi, Aşoka ordonase într-o zi fierberea într-un cazan cu ulei a unui călugăr budist. Acesta părea că nu suferă deloc şi că îşi poate găsi liniştea chiar şi în acea cumplită durere.

La trei ani de la victoria asupra regatului Kalinga, Aşoka se converteşte la budism. Sunt surse care afirmă că

Aşoka trecuse la budism cu doi ani înainte de bătălia de la Kalinga, dar acceptarea efectivă a filosofiei budiste şi trezirea a survenit la trei ani după bătălie. Într-o contradicţie aproape neverosimilă cu viaţa sa anterioară, Aşoka încetează orice război de cucerire, întoarce la casele lor deportaţii care mai rămăseseră în viaţă şi îi despăgubeşte material din averea sa personală, aboleşte pedeapsa cu moartea, interzice sacrificiile de animale şi vânătoarea, construieşte şcoli în care să poată studia şi copiii de oameni săraci, dezvoltă un sistem de irigaţii şi de alimentări cu apă pentru sprijinirea comunităţilor rurale, iar pe plan politic instituie o guvernare tolerantă şi pacifistă.

Considerat a fi cel mai important propagator al budismului, Aşoka clădeşte un întreg sistem de misionariat graţie căruia tezele budismului sunt cunoscute din Siria până în Bactriana, Ceylon, China, Macedonia, Burma sau Nepal. Ceylonul, ţară budistă şi în prezent, a fost convertită de fiii împăratului. Pentru a sprijini acest demers, Aşoka ordonă construirea a peste optzeci şi patru de mii de *stupas*, monumente comemorative în onoarea lui Buddha, monumente răspândite pe toată întinderea imperiului său. Călugării budişti erau sprijiniţi să adune oamenii în jurul acestor monumente şi să le vorbească despre învăţăturile budiste sau să popularizeze edictele lui Aşoka. Aceste edicte, cioplite pe *stupas* sau pe stâlpi ceremoniali, proclamau reformele sociale ale lui Aşoka, politicile sale, precum şi sfaturi pe care acesta le da supuşilor [29]. Aşoka îşi asumă numele de *Devanampiya Piyadasi,* ceea ce în traducere ar însemna *„cel iubit de zei, cel ce priveşte lumea cu dragoste”*. În aceste edicte, făcute pentru a introduce o nouă viziune politică şi socială în imperiu, viziune bazată pe valorile budismului, Aşoka încearcă să-şi convingă supuşii să fie mai generoşi, mai buni şi mai morali. Asumându-şi faptele din trecut, el cere iertare pentru crimele sale şi pentru victimele din războaie şi se proclamă un sincer iubitor de oameni pe care îi

numeşte copiii săi.

El dezvoltă în aceste edicte conceptele de moralitate a statului, acţiunii politice şi de moralitate individuală. Al patrulea din cele paisprezece *„Edicte din stânca”* proclamă pacificarea ţării:

„În trecut, de mai multe sute de ani, uciderea sau vătămarea fiinţelor şi comportamentul impropriu între rude, între credincioşi, brahmani şi asceţi a crescut. Dar acum, datorită Celui iubit de zei, datorită Legii regelui Piyadasi zgomotul tobelor de război a fost înlocuit de cuvântul Legii. Dar acum, fiindcă Cel iubit de zei, regele Piyadasi a impus interzicerea omorârii sau vătămării altor fiinţe, comportamentul decent între rude, credincioşi, brahmani şi asceţi, respectul pentru mamă, tată şi oameni în vârstă, aceste lucruri plăcute văzului s-au înmulţit.” [30]

În acelaşi loc, Aşoka îşi îndeamnă urmaşii de sânge regal să continue de-a lungul generaţiilor învăţarea, practicarea şi răspândirea Legii ca fiind singura cale justă de conducere a oamenilor. Fiindcă se apune spune în al cincilea edict; *„Să faci bine este greu. Cel ce se apucă să facă bine întâi face un lucru foarte greu. Am făcut multe lucruri bune şi, dacă fiii mei, nepoţii mei şi descendenţii acestora până la sfârşitul lumii vor proceda la fel, atunci şi ei vor face foarte mult bine. Dar oricine dintre ei va neglija aceasta va face rău. Într-adevăr este foarte uşor să faci rău.”* [31] Poate cel mai spectaculos aspect al reformei lui Aşoka este maxima ei toleranţă. Credincios ideilor budiste de respect pentru orice fiinţă vie şi de acceptare a altor credinţe, Aşoka a curmat conflictele existente la acel moment între sectele şi curentele religioase din interiorul imperiului. Dacă, pentru istoria religiei, avântul misionar al lui Asoka a însemnat, aşa cum a arătat Mircea Eliade, triumful universal al budismului, din perspectiva istoriei comunicării avem de-a face cu, probabil, prima mare campanie organizată de comunicare oficială. Tot în al

cincilea edict, *„tipărit pe stâncă pentru a rezista mult şi urmaşii mei să-l cunoască şi să acţioneze în conformitate cu el”*, sunt trasate sarcini pentru aşa-numiţii *Dhamma Mahamatras*, angajaţi ai unei structuri pentru Afaceri Religioase.

„În trecut nu existau Dhamma Mahamatras, dar eu am creat asemenea funcţionari în al treisprezecelea an de după încoronare. Acum ei lucrează cu oameni din toate religiile pentru promovarea Legii, pentru statornicirea Legii şi pentru bunăstarea şi fericirea celor care sunt devotaţi Legii. Aceşti oameni lucrează printre, greci, cambodgieni, gandhari, rastrikaşi, pitinikaşi şi alte popoare de la graniţa de vest. Ei lucrează printre soldaţi, brahmani, comercianţi, proprietari de case, oameni săraci sau oameni bătrâni toţi devotaţi Legii – pentru bunăstarea şi fericirea lor – astfel încât ei să nu mai aibă griji.” [32]

Existenţa unui structuri de promovare a politicii guvernamentale care, în acest caz, deşi aparţinând moralei budiste, nu propovăduieşte explicit această religie ci doar concepte relativ abstracte, este, până în prezent, o noutate absolută a Lumii Vechi, Aşoka a dedicat mai bine de douăzeci de ani de domnie răspândirii viziunii sale despre morală şi politică, despre binele individual şi cel colectiv, despre toleranţă şi încredere, despre prevalenţa păcii asupra războiului şi, nu în ultimul rând a credinţei sale în valorile budismului.

Privită după două mii cinci sute de ani cu informaţiile pe care le avem, campania de comunicare lansată de Aşoka nu a fost întâmplătoare, în majoritatea edictelor sale el insistând asupra nevoii ca un număr cât mai mare de oameni să cunoască, să înţeleagă şi în cele din urmă să aplice aceste edicte. Instituţionalizarea manifestă a unui act de comunicare, înţeles în sine şi nu doar ca un mijloc util, dar nu neapărat conştientizat – aşa cum poate s-a întâmplat în civilizaţiile anterioare – reprezintă o primă

identificare a masei ca ţintă a politicii statului, masă care nu poate fi accesată decât prin mijloace specifice de comunicare.

Este evident că şi Akhenaton a încercat, prin schimbarea zeităţii dominante, să îşi asocieze masa la luptă împotriva înaltului cler, sau că Hammurabi a intenţionat ca supuşii săi să ştie conţinutul *Codului de Legi* sau că brahmanul Kautilya, sfătuitorul împăraţilor, a înţeles pe deplin rolul minciunii şi al dezinformării în construirea imaginii liderului. Niciunul însă nu a acţionat folosind instituţiile administrative pentru comunicarea către atât de multă lume a esenţei politicii pe care statul urma să o ducă într-un viitor previzibil. Succesul măsurabil al lui Aşoka în ceea ce priveşte răspândirea budismului confirmă minuţiozitatea şi amploarea comunicării folosite de acesta. Realitatea este cu atât mai spectaculoasă cu cât mesajul acestui lider era unul profund umanist şi profund modern.

Obişnuiţi să analizăm propaganda ca parte a comunicării oficiale, numai din perspectiva orwelliană a ei, cea a statului opresiv care-şi manipulează supuşii târându-i spre paroxismul urii, în faţa experimentului Aşoka, întreprins cu mult înaintea enunţării primelor teorii moderne privitoare la propagandă, constatăm (ceea ce istoria ulterioară ne va demonstra din plin) că masa poate fi la fel de simplu umanizată sau dezumanizată prin aceleaşi tehnici, descoperite şi înţelese ca atare cu mai bine de două milenii în urmă.

China

Ultimul suveran al dinastiei Shang a intrat în istorie datorita uriaşei sale forţe fizice şi staturii impunătoare (măsura peste doi metri), dar şi din cauza frivolităţii extreme a ultimei părţi a domniei sale. Având regatul stabilizat din punct de vedere economic şi relativ sigur din punct de vedere militar, Zhouxin (1098-l066 î.Hr.) îşi

dedică o mare parte a timpului luptelor sportive, vânatului şi aventurilor amoroase. După ce o cunoaşte pe Ta Chi, o femeie frumoasă şi semnificativ mai tânără decât el, încântat de aceasta, suveranul o ridică la rangul de consoartă şi de co-suverană. Fantezia erotică a perechii imperiale a generat un loc lângă parcul palatului denumit *„lacul cu vin din pădurea cu frigărui”*. Aici a fost construit un lac artificial umplut cu vin, iar în crengile copacilor pădurii erau atârnate frigărui sau alte produse culinare. Zilnic aveau loc orgii de mari proporţii la care asistau, dintr-un balcon, Zhouxin şi consoarta sa. Zvonurile despre distracţiile imperiale au stârnit nemulţumiri în familia conducătoare, între nobili şi chiar între vasalii suveranului. Pentru a descuraja împotrivirile, Zhouxin a ordonat executarea unor opozanţi, tot în zona lacului cu vin. Un important nobil din familia Gui a fost prăjit de viu la foc mic şi apoi a fost servit la masă reprezentanţilor nobilimii răzvrătite [1]. O revoltă de proporţii generată de aceste excese, dar şi de slăbirea coeziunii administrative, a dus la prăbuşirea dinastiei Shang şi instaurarea, în locul acesteia, a dinastiei Zhou. Cel care a condus rebeliunea, Wu, se proclamă rege şi-şi justifică acţiunea prin porunca primită de la Suveranul ceresc de a pune capăt unei domnii corupte şi detestate. Dinastia Shang se întruchipa pornind de la zeul Di sau Shang Di, care era stăpânul ceresc al întregului univers cunoscut. Împăratul avea două linii de subordonare şi genera două rânduri de sacrificii: proprii săi strămoşi pe de o parte şi zeul Di însoţit de zeităţi mai mici pe de altă parte [2].

Dacă la începuturile dinastice ale Chinei, singurul care avea dreptul să comunice cu strămoşii săi, să le aducă jertfe şi să se legitimeze prin faptele lor era împăratul, odată cu dezvoltarea socială, reprezentaţi ai clasei dominante şi-au câştigat acest drept, nuanţat şi perfect legiferat. *„Şeful cultului principal este, în cadrul fiecărui clan, descendentul în linie directă al unui strămoş întemeietor, venerat din generaţie în generaţie, ca şi*

întreaga spiţă a urmaşilor lui, în vreme ce şefii ramurilor secundare nu sunt autorizaţi, în cadrul familiilor lor, decât la cultul unei ascendenţe de patru generaţii de strămoşi (tată, bunic, străbunic şi stră-stră-bunic).” [3]

Oamenii influenţi erau influenţi fiindcă aveau strămoşi care le-au pregătit corespunzător drumul. Ceilalţi muritori de rând nu puteau aspira la o dimensiune superioară, din cauza lipsei profunzimii lor istorice şi a trecutului. De aceea, pentru a nu macula această genealogie legitimantă, pentru majoritatea chinezilor era interzisă practicarea publică a cultului strămoşilor şi aducerea de jertfe acestora. Ceremoniile rituale dedicate cultului strămoşilor presupuneau, mai ales în cazul suveranului, masive jertfe animale, dar şi jertfe umane în epoca timpurie a dinastiei Shang.

Oricum, împăratul era un produs al zeilor şi dinastia – strămoşii deci – era legitimarea sa. În jurul anului 1028 î.Hr., când dinastia Shang a fost înlocuită cu dinastia Zhou, atacându-se în premieră ordinea dinastică (bineînţeles, dacă nu luăm în calcul revolta regelui cvasilegendar Tang, biruitorul contra dinastiei de asemenea cvasilegendare Xia), prin proclamaţia dată de noul împărat după victorie se introduce conceptul mandatului ceresc.

„Împăraţii din dinastia Zhou au fost primii care au făcut caz de această faimoasă idee a mandatului ceresc, care avea să stea la baza oricărei teorii politice chineze, pentru a justifica răsturnarea dinastiei precedente: întrucât ultimii suverani din dinastia Shang nu mai erau demni să guverneze, Cerul i-ar fi mandatat pe cei din dinastia Zhou să-i pedepsească şi să le ia locul. Astfel, exercitarea puterii nu mai era apanajul unui singur neam împărătesc, prin transfer ereditar /… / Mandatul Cerului era susceptibil de a fi modificat, de a trece de la o dinastie la alta mai demnă de a guverna.” [4]

Proclamaţia primului suveran Zhou, conservată în

lucrarea *Shu Jing* şi folosită apoi secole la rând ca material documentar în şcoli explica în amănunt modelul legitimării divine şi căile prin care această legitimare se poate pierde. Suveranul se află în fruntea oamenilor săi pentru a genera binele colectiv. Aceasta este misiunea sa şi pentru îndeplinirea acestei misiuni trebuie să i se ofere supunere. Echilibrul raportului dintre masă şi suveran, dintre stat şi cetăţeni este menţinut de raportul dintre binele general şi supunerea generală. Dacă unul dintre concepte nu este împlinit, nici celălalt nu mai funcţionează. Şi atunci are loc intervenţia divinităţii care corectează neajunsul. Dominarea este garantată de o bună guvernare.

Câteva secole mai târziu, Confucius (551-479 î.Hr.) şi urmaşii săi în special Mencius, vor teoretiza pas cu pas acest raport social. Mandatul Cerului este retras unei dinastii sau unui suveran atunci când nu are loc o bună guvernare, care afectează prin efectele sale echilibrul general. *„Dacă împăratul este merituos şi domneşte conform principiilor sacre ale moralei rituale, căldura şi ploaia sosesc la timpul potrivit, poporul nu este nemulţumit, nici predispus la răscoală. Dacă, din nenorocire, împăratul îşi pierde virtutea, el nu se mai află în armonie cu Cerul, care-i retrage mandatul. Ordinea naturală este tulburată, căldura şi ploaia vin când nu trebuie, poporul disperat refuză să se supună şi se revoltată."* [5] În aceste condiţii, instituţia imperială nu-şi mai dovedeşte utilitatea şi atunci este sancţionată de supus, nu prin distrugerea instituţiei sau a tipului de dominare pe care ea o reprezintă, ci prin înlocuirea nevrednicului ocupant al unui loc legitim. Fiindcă, aşa cum aste scris în *Shu Jing, „Cerul vede, însă vede prin ochii poporului. Cerul aude, însă aude prin urechile poporului. Câştigă prietenia poporului şi vei câştiga Imperiul; dacă pierzi prietenia poporului vei pierde şi Imperiul."* [6]

Cerul însuşi, divinitatea supremă a acelei epoci, indică suveranului calea menţinerii legitimităţii dominării: acceptul popular. Un popor fericit înseamnă continuitatea

dinastiei. Nefericirea populară atrage pentru sine intervenţia divină care detronează dinastia sau suveranul, dar salvează ordinea socială. Un împărat care nu-şi îndeplineşte atribuţiile şi nu respectă calea virtuţii este decăzut din statura de împărat, devine un simplu muritor şi orice i se poate întâmpla fără ca acest fapt să devină un precedent periculos. Mencius, principalul urmaş al lui Confucius, spune: *„Cel care nesocoteşte calea virtuţii este un ticălos. Un ticălos, fie el şi rege, nu este decât un particular.”* [7] Pentru a scăpa poporul de *„ticălosul”* din fruntea sa nobilul Wu, regele poporului Zhou, atacă imperiul dinastiei Shang şi în mai puţin de cinci luni obţine victoria. În proclamaţia de care vorbeam, dată imediat după instaurarea sa ca împărat învingătorul spune:

„Cerul şi Pământul sunt părinţii tuturor creaturilor şi dintre toate creaturile omul este cel mai dotat. Cel mai sincer, mai inteligent şi mai perspicace dintre oameni devine marele suveran şi marele suveran este părintele poporului său. Dar acum, Zhouxin, împăratul Shang, nu mai este respectuos cu Cerul şi generează calamităţi pentru poporul său. El s-a abandonat beţiei, nepăsării şi desfrâului. El a îndrăznit să practice opresiuni cumplite /... / Ocupaţia sa permanentă era de a-şi construi palate, turnuri, pavilioane, lacuri, debarcadere şi alte extravaganţe spre nefericirea ta, popor numeros. El i-a ars pe cei buni şi loiali şi a spintecat femei gravide. Cerul a fost indignat de cele văzute şi i-a cerut defunctului meu tată să îndrepte lucrurile, dar el a murit înainte ca lucrurile să fie rezolvate /... / Am auzit că omului bun nu-i ajunge ziua ca să facă lucruri bune. La fel şi omului rău nu-i ajunge ziua ca să facă lucruri rele. Zhouxin, împăratul Shang şi-a urmat cu tărie calea nelegiuită, a cultivat relaţii cu oameni răi. Desfrânaţi, nepăsători, opresivi, nestăpâniţi, miniştrii lui au devenit la fel de răi ca el. Oamenii inocenţi au cerut ajutor Cerului /... / Cerul iubeşte poporul şi suveranul ar trebui să respecte această acţiune

a Cerului /... / Se arată că Cerul doreşte să guverneze poporul prin intermediul meu. Visurile mele coincid cu prorocirile care mi s-au făcut. Atacul meu asupra dinastiei Shang va reuşi." [8]

Dinastia Zhou, înfiinţată în urma acestei confruntării avea să fie cea mai longevivă din istoria Chinei imperiale, generatoarea unor mişcări politice şi militare centrifuge faţă de puterea centrală care au culminat cu epoca *„regatelor combatante"*. Slăbirea continuă a performanţei actului de conducere la nivelul imperiului a dus la configurarea mai multor state ai căror lideri, şi ei fondatori de dinastii, au copiat ritualul imperial şi au încercat, prin confruntări militare sau prin politici de alianţe, să-şi asigure hegemonia asupra întregului bazin al civilizaţiei chineze. Concomitent cu procesul de erodare a autorităţii centrale, fiecare dintre statele aflate în luptă şi-a perfecţionat mecanismele de care dispunea, militar, politic, economic, social pentru a face faţă provocărilor competitorilor. Această destrămare a autorităţii centrale şi constituirea mai multor puncte de influenţă, care doreau să-şi afirme dominaţia asupra celorlalte, a generat o perioada excepţională de progres.

În anul 221 î.Hr., după mai bine de două secole de confruntări, reprezentantul regatului Qin învinge şi supune celelalte regate şi reunifică imperiul sub conducerea sa. Dinastia pe care el o impune va avea o existenţă efemeră, după numai cincisprezece ani fiind înlocuită de dinastia Han. După înfrângerea celorlalte regate, principele Zheng s-a autointitulat *Huangdi* („suveran august"), titlu care va fi purtat de fiecare împărat chinez după aceea, la acest nume, în cazul suveranului Qin, adăugându-se şi particula *Shi* („cel dintâi"). [9]

Măsurile luate de Qin Shi Huangdi, primul împărat al Chinei, au vizat unirea regatelor cucerite într-un singur imperiu şi anihilarea oricărei opoziţii faţă de noua dinastie. Deşi coerente şi utile din perspectiva scopului propus,

acţiunile împăratului au nemulţumit atât marile familii nobiliare, cât şi populaţia de rând. Faţă de relaxarea care caracterizase perioada precedentă, noul cod penal impus de împărat, pedepsele foarte aspre şi vastul aparat de agenţi secreţi care informau curtea despre atitudinile opozanţilor au generat un climat de frică şi neîncredere. La toate acestea s-a adăugat şi un sistem de impozitare foarte riguros şi apăsător, care trebuia să susţină campaniile militare de cucerire, dar şi proiectele administrative (irigaţii, diguri, drumuri care să lege diversele provincii şi, nu în ultimul rând Marele Zid).

La moartea primului împărat, China era prinsă în războaie cu populaţiile nomade din nord, angrenată în uriaşe şi costisitoare proiecte de construcţii şi tensionată de nemulţumirea intelectualilor persecutaţi de curte şi a celor peste o sută douăzeci de mii de familii nobiliare deposedate de proprietăţi. Urmaşul său, Ershi Huangdi (al doilea împărat), nu poate face faţă unui şir neîntrerupt de revolte şi de mişcări sociale. Este înlăturat de la putere şi după câţiva ani de război civil dus între diversele facţiuni care aspirau la tron, Liu Bang, fost funcţionar la curtea primului împărat, devine suveranul Imperiului Chinez şi întemeietorul dinastiei Han [10].

Una dintre primele măsuri ale noii dinastii este repunerea în drepturi a cărturarilor persecutaţi de Qin Shi Huangdi şi instaurarea confucianismului ca filosofie de stat. Cu aproximativ trei sute cincizeci de ani înainte de acest moment, în anul 551 î.Hr., se năştea în statul Lu, provincia Shan-dong, Kong Fu-zi, al cărui nume latinizat va deveni Confucius. După o viaţă dedicată învăţăturii (într-unul din textele sale afirma că *„la vârsta de 15 ani spiritul meu era mereu preocupat de studiu”*) [11], Confucius eşuează în diversele sale tentative de a determina suveranii din acea epocă să-i aplice viziunea în domeniile conducerii şi administraţiei. În ultimii săi ani, se reîntoarce în ţinutul natal, unde îşi concretizează opera filosofică alături de discipoli. *„Opera căreia Confucius şi-a dedicat*

viaţa a constat în salvarea a ceea ce era esenţial în tradiţia chineză, deja mai mult decât milenară în epoca sa, tezaur ameninţat cu dispariţia, în condiţiile profundelor frământări politice şi sociale din epoca Regatelor Combatante." [12]

Sistemul născut din opera lui Confucius, completată de marii săi discipoli, Mencius şi Xunzi, trasează liniile de conduită a imperiului, suveran şi supuşi, în care echilibrul este asigurat de respectarea riturilor, definite ca fiind regulile de comportare care despart omul de animal, civilizaţia de barbarie.

„Un papagal va putea învăţa să vorbească; el nu va fi însă niciodată altceva decât o pasăre. O maimuţă va putea învăţa să vorbească; ea însă nu va fi niciodată altceva decât un animal fără raţiune. Dacă un om nu păstrează riturile, deşi ştie să vorbească, inima lui nu este oare cea a unei fiinţe lipsite de raţiune? Animalele nu au nicio regulă de bună cuviinţă; astfel, cerbul şi puiul lui se apropie de aceeaşi căprioară pentru a se împerechea. De aceea, marii înţelepţi ce s-au ivit pe lume au formulat regulile bunei-cuviinţe pentru a-i învăţa pe oameni şi a-i ajuta să se deosebească de animale prin respectarea riturilor." [13]

Confucianismul, devenit una dintre cele trei religii ale Chinei, are foarte puţine elemente dintr-o religie. *„Confucius nu revendică nicio sursă divină pentru învăţăturile sale, nicio inspiraţie care să nu fie deschisă oricui. Spre deosebire de Moise, de Buddha, Iisus sau Mahomed, el nu a proclamat nicio Poruncă /... / Confucius nu a fost crucificat niciodată şi nici nu a fost martirizat vreodată. Nu a scos vreun neam din pustii şi nici nu a fost comandant de oşti. Nu a lăsat o amprentă prea puternică asupra vieţii din vremea sa şi a avut puţini discipoli în timpul vieţii sale."* [14]

Liniştit şi ordonat, fără divinităţi care să-l autentifice şi fără miracole care să-l consacre, sistemul confucianist a

devenit modul de viaţă al unei civilizaţii care a fost salvată tocmai de această ordine. Supunerea, atât de comună în lumea chineză, era produsul unui corpus de teme morale şi de rituri care stabileau existenţa socială în nişte parametrii imuabili, de neatins şi de necontestat. Zeii, desigur existenţi, nu erau arbitri ai faptelor pământene şi cu atât mai puţin participanţi, ci doar martori ai unei ordini cu care şi ei înşişi căzuseră de mult de acord şi în numele căreia acţionau „Oamenii Aleşi”.

„Datoria unui prinţ înţelept de a stabili legile cele mai importante îşi are fundamentul în propria persoană; autoritatea virtuţii şi a înaltei sale demnităţi se impune întregului popor; el îşi făureşte propria administrare după modelul celei a fondatorilor primelor trei dinastii şi nu se înşeală deloc; el îşi stabileşte legile conform legilor cerului şi ale pământului, neîntâmpinând nicio rezistenţă; el caută dovada adevărului în spiritele şi inteligenţele superioare şi este eliberat de îndoielile noastre; el reprezintă o sută de generaţii în aşteptarea omului sfânt şi nu este supus greşelilor noastre. El caută dovada adevărului în spiritele şi inteligenţele superioare şi, în consecinţă, el cunoaşte în profunzime legea mandatului ceresc.” [15]

Această ordine nu putea fi schimbată. Mandatul divin instaura dinastia şi liderul avea datoria să-şi guverneze bine poporul. Regulile guvernării nu erau inventate, ci doar adaptate din armonia naturii, din regulile strămoşilor mitici şi glorioşi şi din filosofia riturilor. Liderul nu era fiul niciunui zeu, nu era imaginea acestuia pe pământ, nu era nici măcar reprezentantul divinităţii. Pur şi simplu, liderul chinez era un factor obiectiv, necesar şi fundamental în buna funcţionare a statului, în conservarea ordinii şi în perpetuarea armoniei, toate acestea fiind dorite şi de divinitate. Forţa liderului pornea de la calităţile sale speciale, care erau dezvoltate prin cunoaştere şi care erau apoi consacrate de respectarea regulilor şi tradiţiilor.

„Toţi cei care guvernează imperiile şi regatele trebuie să respecte nouă reguli invariabile şi anume: autocorectarea sau autoperfecţionarea, venerarea înţelepţilor, iubirea părinţilor, cinstirea primilor funcţionari ai statului sau a miniştrilor, armonia perfectă cu toţi ceilalţi funcţionari sau magistraţi, să trateze şi să iubească poporul ca pe un fiu, să atragă în jurul său pe toţi înţelepţii şi artiştii, să primească în mod plăcut pe oamenii care vin de departe şi să trateze cu prietenie pe toţi marii vasali." [16]

Explicând unui principe al regatului Qi regulile guvernării, Confucius spune: *„Suveranul să fie suveran, ministrul ministru, supusul supus, tatăl tată şi fiul fiu."* [17] În casa sa, stăpânul casei, tatăl de familie, îndeplineşte sacrificiile rituale şi îşi cinsteşte strămoşii, îşi învaţă fiii şi îşi protejează familia. În imperiul său, împăratul îndeplineşte marile sacrificii, celebrează cultul strămoşilor, îi învaţă pe supuşi şi îi protejează. Nimeni nu poate contesta locul tatălui de familie. Nimeni, deci, nu poate contesta locul împăratului. Confucius sfătuieşte astfel un prinţ care îi cere o reţetă prin care să obţină ascultarea: *„Supravegheaţi-l cu demnitate şi hotărâre, şi atunci el va fi respectuos; arătaţi supunere filială şi milă, şi atunci el va fi fidel; înălţaţi în funcţiile publice şi în demnităţi pe oamenii virtuoşi, daţi învăţătură celor care nu pot să şi-o facă singuri, atunci el va fi îndemnat spre virtute."* [18]

Guvernarea era, în lumea chineză, absolut necesară şi întotdeauna bună. Orice ieşea din această paradigmă nu privea instituţia guvernării, ci actul eronat al unui om. Statutată prin canoane venite din vechime şi lucrate de Marii Maeştrii, învăţată şi apoi aplicată de funcţionarii cărturari care erau coloana vertebrală a statului chinez, născută doar pentru a face bine poporului şi necesară ca un remediu în faţa anarhiei, ştiinţa guvernării era artefactul care justifica şi legitima împăratul în faţa imperiului său. Iar ştiinţa guvernării izvora din experienţa

înaintaşilor care se concretiza în rituri a căror principală dimensiune era virtutea.

„Chiar în clipa în care prinţul îşi va fi corectat sau perfecţionat propria persoană, vor fi împlinite imediat datoriile universale faţă de el însuşi; chiar în clipa în care îi va fi venerat pe înţelepţi, el nu va mai avea de îndată nicio îndoială asupra principiilor adevărului şi neadevărului, ale binelui şi răului; chiar din clipa în care părinţii săi vor constitui obiectul sentimentelor datorate lor, de îndată nu vor mai exista neînţelegeri între unchii săi, între fraţii săi mai mari şi cei mai mici; chiar în clipa în care va cinsti cum trebuie pe înalţii funcţionari sau miniştri, de îndată el îşi va vedea treburile statului în bună ordine; chiar din clipa în care îi va trata cum trebuie pe funcţionarii şi magistraţii inferiori, de îndată doctorii, învăţaţii se vor achita cu zel de datoriile lor; chiar în clipa în care el va trata şi va iubi poporul ca pe un fiu, de îndată acest popor va fi ispitit să-şi imite superiorii; chiar în clipa în care el va atrage în jurul său pe toţi savanţii şi artiştii, de îndată bogăţiile sale vor fi cu prisosinţă utilizate; chiar în clipa în care el îi va primi în mod plăcut pe cei ce vin de departe, de îndată oamenii din cele patru extremităţi ale imperiului vor alerga grămadă în Statele sale pentru a participa şi ei la binefacerile sale; chiar din clipa în care îi va trata cu prietenie pe marii săi vasali, de îndată el va fi respectat în întregul imperiu.” [19]

Cum să nu te supui cu încântare şi încredere unui suveran care îndeplineşte cu atâta zel cele nouă reguli? Iar dacă suveranul nu îndeplinea aceste rituri, dacă nu respecta mandatul divin care i-a fost acordat şi nu asculta învăţăturile rostite de maeştri şi venite din vechime, atunci supuşilor nu le rămânea decât să aştepte (sau să provoace) înlocuirea suveranului cu următorul ales al cerului.

„Supunerea şi respectul care sunt datorate prinţului

sau mandarinului vin din superioritatea acestora: virtutea prinţului este ca vântul, cea a oamenilor mici ca iarba, la adierea vântului, iarba se înclină întotdeauna. Virtutea cardinală a supuşilor va fi întotdeauna supunerea absolută, condiţie a armoniei comunităţii. De aici, importanţa pe care confucianismul o perpetuează, a cultului strămoşilor, lipsit de orice religiozitate, dar necesar ca liant al ierarhiei, căci cultul strămoşilor menţine chiar în familie ierarhia şi supunerea absolute." [20]

În lipsa unui corp clerical solid şi reprezentativ, care să impună dogma şi să păstorească aplicarea acesteia, China şi-a dezvoltat o instituţie care să vegheze la conservarea sistemului şi a legilor care-l guvernează, instituţia funcţionarului-cărturar. Societatea chineză era împărţită în patru clase, care, la fel ca în cazul castelor indiene, reprezentau părţi ale corpului unei divinităţi creatoare. Cele patru clase erau: cărturarii, ţăranii, meşteşugarii şi negustorii. Alături de aceştia exista casta militarilor, aflată, în general, în conflict cu cea a cărturarilor [21]. Funcţionarii-cărturari reprezentau cea mai prestigioasă clasă, al cărei scop declarat era slujirea prin înţelepciune a puterii. Consolidată în ierarhii riguroase, clasa funcţionarilor-cărturari a condus China imperială alături de suveran mai bine de două milenii, bazându-se pe o ideologie inspirată de confucianism şi marcată de obsesia pentru respectarea riturilor şi a armoniei universale, armonie în care reperul ierarhiei şi al virtuţii erau pilonii fundamentali.

Alături de familiile imperiale, cu toate ramurile lor, exista o ierarhie nobiliară ale cărei titluri se moşteneau pe linie paternă şi care reprezenta proprietarii de pământuri şi de sate, şi o ierarhie mandarinală a funcţionarilor în care se ajungea datorită performanţelor proprii şi a unei întregi game de examene, dar şi prin ereditate. În timp ce alte civilizaţii glorificau traseul personal al războinicului sau al aventurierului, în China s-au scris romane şi poeme dedicate ascensiunii cărturarilor.

„S-a constituit astfel un ideal al cărturarului care îşi pune cunoştinţele în slujba societăţii, ideal încurajat de dezvoltarea sistemului şcolar şi a studiilor temeinice ale tinerilor talentaţi din provincii. Studiul, prezentarea la examene, trecerea progresivă a acestora, şi de aici obţinerea unui post oficial şi parcurgerea treptelor din cariera mandarinală însoţite, în mod necesar, de exercitarea, în cadrul acestui proces, a calităţilor morale, a talentelor artistice şi a competenţei pe plan administrativ reprezintă traseul unei vieţi pe care marea majoritate a chinezilor o consideră exemplară." [22]

Cunoaşterea de carte, învăţătura şi acumularea de informaţii sunt stâlpii de susţinere ai structurii sociale. Poporul evreu se revendică din Lege şi se proclamă popor al cărţii, dar cunoaşterea este doar liantul unei societăţi neţinută laolaltă decât de acele texte şi de credinţa că ele sunt indisolubil legate de destinul naţiunii. „Omul Ales", aflat în centrul filosofiei confucianiste, este, în fapt, omul desăvârşit de învăţătură, de autoperfecţionare şi de meditaţie. Dar, spre deosebire de viziunea budistă a meditaţiei înălţătoare şi suficiente tocmai prin contopirea eului cu imanentul, filosoful chinez scrie*: „Odată, întreaga zi am stat în gânduri cufundat, dar acest lucru nu se compara cu o clipă de învăţătură. Altădată, pe vârfurile picioarelor m-am ridicat ca să privesc în depărtare, dar acest lucru nu se compară cu urcatul muntelui înalt, căci din vârf se vede mult mai departe."* [23]

Forţa civilizaţiei vine din înţelepciunea celor de dinainte şi este împlinită de strădania celor din prezent. Păstrător al cheilor stabilităţii sociale, funcţionarul-cărturar chinez este un implacabil agent ideologic al clasei dominante, pe care o justifică prin prestigiul său şi prin aplicarea temeinică şi continuă a paradigmelor sociale din vechime, paradigme generatoare de armonie universală şi de împlinire individuală. *„Confucianistul nu urmăreşte o*

mântuire anume, cu excepţia mântuirii de barbarie ca efect al pregătirii deficitare. Răsplata pentru o viaţă virtuoasă, la care spera fiecare, era reprezentată pe pământ de o viaţă îndelungată, sănătate şi bogăţie, iar dincolo de mormânt, de păstrarea bunului renume. /... / Potrivit confucianismului, nu aveai păcate dacă respectai poruncile menite unui om obişnuit." [24]

Superioritatea chineză nu este dată de o revelaţie divină a unui profet sau de alegerea poporului de către un Dumnezeu selectiv, ci de triumful birocraţiei ca metodă de menţinere a ordinii sociale şi a perpetuării unor cunoştinţe şi a unor valori care justifică această ordine socială. Funcţionarii-cărturari chinezi nu sunt deci nişte anonimi copiatori de acte, ca scribii civilizaţiilor din bazinul oriental al Mediteranei şi din Mesopotamia, ci chiar coloana vertebrală a unei lumi în care ştiinţa de carte şi capacitatea de a înţelege, interpreta, adapta şi răspândi textele din vechime este, de multe ori, mai importantă decât un titlu nobiliar moştenit. *„Ocupaţiile oamenilor de calitate nu sunt cele ale oamenilor simpli. Unii fac lucruri ce ţin de inteligenţă, alţii munci fizice. Cei care se dedică unor lucrări ce ţin de inteligenţă îi guvernează pe ceilalţi; cei care lucrează folosindu-şi forţa sunt guvernaţi de ceilalţi. Cei care sunt guvernaţi îi întreţin pe ceilalţi; cei care guvernează sunt întreţinuţi de ceilalţi."* [25] Funcţionarii-cărturari nu sunt neapărat bogaţi, averea lor este de multe ori doar un salariu de la stat, salariu care nu vine întotdeauna la timp, astfel încât ei sunt legaţi şi de plata în natură venită din depozitele guvernamentale. În acelaşi timp însă, ei devin clasa dominantă în China, care alături de împărat configurează instituţia puterii în raport cu clasa dominată [26]. *„Imperiul Chinez a fost practic întotdeauna prea mare şi prea populat pentru a fi guvernat doar prin forţă şi în lipsa consensului."* [21] Celebrul aforism atribuit lui Confucius, conform căruia poţi cuceri un imperiu din şaua calului, dar nu-l poţi guverna de acolo, este un exemplu în această direcţie.

Confucianismul a dezvoltat principiul conform căruia omul poate fi schimbat în bine prin exemplul superiorilor şi odată cu această schimbare poate asigura armonie între indivizi, justiţie şi stabilitate în realitatea socio-politică [28]. Armonia este menţinută în toate componentele lumii cunoscute, de la raporturile sociale şi familiale până la numele purtate de lucruri. *„Adecvarea ordinii corpului socio-politic cu rectitudinea morală a suveranului dă întreaga semnificaţie rituală necesităţii de corectare a numelor /... / Trebuia să se acţioneze asupra numelor astfel încât ele să nu se aplice decât realităţilor care le merită, dar trebuia să se acţioneze şi asupra realităţii lucrurilor astfel încât ele să coincidă cu numele convenţional." [29*]

Când un nou suveran ajungea pe tronul imperial, unul din primele sale gesturi era să *„redenumească"* lucruri. Erau schimbate nume de străzi, de palate, de porţi de acces în diverse oraşe, chiar nume de provincii, prefecturi sau comitate. Uneori se operau schimbări în denumirile ministerelor, a funcţiilor publice sau ale birourilor guvernamentale [30]. Viziunea noului împărat era obligatoriu diferită faţă de cea a predecesorilor săi şi el avea, în fapt, cheia realei armonii. Aceasta era evidenţiată în actele sale administrative şi în acţiunile sale politice, dar şi în reechilibrarea riturilor şi în acţiunea de aşezare a numelor diverselor lucruri în făgaşul corect. Odată cu această schimbare a numelor, o întreagă armată birocratică se punea în mişcare pentru ca schimbările să devină cunoscute unui întreg imperiu în cel mai scurt timp cu putinţă. Dar şi această comunicare era realizată în interiorul unui ritual care simboliza el însuşi efortul de armonizare al aparatului suveranului cu textele din vechime, cu riturile şi cu semnificaţia nouă a viziunii imperiale. Fiindcă spunea Confucius:

„Dacă numele nu sunt corecte, vorbele nu pot fi cu tâlcul lor potrivite; dacă faptele nu sunt împlinite, Riturile

şi Muzica nu pot fi desăvârşite; dacă Riturile şi Muzica nu sunt desăvârşite, pedepsele şi osândele nu pot fi cu măsura împărţite; iar dacă pedepsele şi osândele nu sunt date după cum fiecare le-a meritat, poporul este derutat şi neajutorat. De aceea, Omul ales, când foloseşte numele, potriveşte exact vorbele cu ceea ce numeşte şi astfel ceea ce spune se va transforma în mod sigur în fapte." [31]

Aşa cum suveranul îşi alegea cu grijă ziua încoronării, apoi hotăra asistat de specialişti şi de consilieri când anume să facă primele gesturi imperiale (audienţe, vizite, parade), la fel el trebuia să realizeze redenumirea unor lucruri pentru a anunţa supuşii că a găsit o nouă cale spre armonie, o nouă cale spre perfecţiunea guvernării, o nouă cale de a satisface mandatul divin. *„Sfătuit de cărturari, suveranul alege o sală a strămoşilor săi cărora le conferă titluri postume. De asemenea, alege o culoare pentru epoca sa şi o notă muzicală specifică şi modifică ţinuta funcţionarilor din palat sau a militarilor din gardă."* [32] Astfel, întemeietorul dinastiei mitologice a Chinei, împăratul Galben, a fost susţinut de energia pământului şi şi-a luat drept culoare distinctivă galbenul. Întemeietorul dinastiei Xia a fost susţinut de energia lemnului şi culoarea sa a fost verdele. Întemeietorul dinastiei Shang a fost susţinut de energia metalului şi a optat pentru culoarea albă. Întemeietorul dinastiei Zhou, cel care i-a detronat prin forţă pe reprezentanţii Shang, a fost susţinut de energia focului şi a adoptat culoarea roşie [32]. Venit la putere ca urmare a înfrângerii consecutive a tuturor regatelor combatante, Qin Shi Huangdi, primul împărat, a simţit nevoia să se integreze în această linie legitimantă:

„Primul împărat enunţă teoria ciclului celor Cinci Puteri, după care dinastia Zhou ar fi deţinut puterea Focului. Dat fiind că Qin înlocuise dinastia Zhou şi că fiecare putere îi urmează celei pe care nu o poate cuceri,

iată că începea să capete efect puterea Apei. El schimbă calendarul, alese negrul drept culoare pentru veşminte, flamuri şi steaguri, apoi desemnă pe şase ca număr de bază: sigiliile şi cuşmele oficiale măsurau toate şase degete, carele şase picioare, iar echipajele şase cai. Fluviul Galben fu rebotezat râul a cărui putere este apa în cinstea venirii puterii Apei." [33]

Cele cinci elemente – apa, focul, lemnul, metalul şi pământul – sunt definite ca atare în *Shujing (Cartea Documentelor): „este în firea apei să ude şi să curgă în jos; în cea a focului să ardă şi să se ridice în văzduh; în cea a lemnului să fie îndoit şi îndreptat; în cea a metalului să fie ductil şi să accepte forma ce i se dă; în cea a pământului să fie bun pentru cultură şi recoltă."* [35]. Evoluţia dinastiilor şi înlocuirea uneia cu cealaltă era justificată şi din această perspectivă, fiindcă pământul era lucrat cu lemnul plugului, lemnul era tăiat de metalul toporului, metalul topit de foc, focul stins de apă. Ciclul natural al celor cinci elemente, armonizat în natură, se regăsea în armonia actului de guvernare, împăratul Qin Shi Huangdi, unul dintre cei mai violenţi conducători ai Chinei, îşi justifica urgia prin energia apei care spală tot în cale.

Ordinea născută din bunătatea umană şi din coerenţa riturilor este spulberată de curentul filosofic al legiştilor. Ei porneau de la prezumţia lansată de unul dintre discipolii lui Confucius, Xunzi, care afirma că natura umană este rea şi doar educaţia îl transformă într-o fiinţă socială coerentă. Legiştii ignoră învăţăturile din vechime, nu consideră necesară aplicarea necondiţionată a riturilor şi impun ca formă nouă şi imuabilă de control legea, mult mai obiectivă şi mult mai comprehensivă.

În timp ce Confucius spunea:

„Pentru conducerea corectă a ţării, riturile sunt ceea ce balanţa este pentru cântar, ceea ce firul este pentru plumbul ce atârnă din el, ceea ce echerul şi compasul sunt pentru curbe şi pentru unghiuri. Căci, într-adevăr, dacă vei

cântări pe bază de greutăţi, nu te poţi înşela asupra greutăţii; dacă trasezi un plan cu firul cu plumb, nu te înşeli asupra înclinaţiilor; dacă faci o schiţă cu compasul şi echerul, nu te poţi înşela asupra curburilor şi unghiurilor. Tot astfel şi Prinţul care-şi îndreaptă întreaga atenţie asupra riturilor nu poate fi înşelat prin fraudă şi viciu." [36],

legiştii răspundeau:

„Balanţa serveşte la determinarea numărului ce corespunde greutăţii. Dacă oamenii nu încearcă să acţioneze asupra ei, acest lucru nu se întâmplă, desigur, din aversiune pentru profit, ci întrucât contragreutatea nu ar putea, în interesul lor, să sporească sau să micşoreze numărul, nici braţul balanţei să facă încărcătura să pară mai uşoară sau mai grea. Oamenii nu încearcă să acţioneze asupra ei pentru simplul motiv că ştiu că ar fi degeaba. De aceea, când domneşte un suveran luminat, funcţionarii nu au prilejul să încalce legea, nici magistraţii să acţioneze pentru propriul lor interes. Ştiindu-se că ar fi inutil să încerce să acţioneze asupra lor, nu li se dă mită. Când balanţa îşi aşteaptă sarcina, dreaptă şi egală, cei vicleni şi mişei nu au prilejul să facă să triumfe interesul lor personal." [37]

Curăţenia, precizia şi exactitatea riturilor făceau, în spiritul confucianist, ca statul să fie bine guvernat, iar exemplul pozitiv al „Omului Ales", al suveranului, determina un mimetism de asemenea pozitiv între supuşi, „oamenii mărunţi". Raportul între dominanţi şi dominaţi este simplu şi eficient explicat. *„Omul Ales este opusul omului mărunt /... / Indiferent de calea urmată, Omul Ales merge înainte, dar omul mărunt dă înapoi." [38*] Singura şansă a oamenilor mărunţi este îndrumarea „Omului Ales". Deşi prin naştere răi, ei devin buni, deoarece acel ce-i conduce este bun şi acesta este bun fiindcă respectă

riturile provenite din vechime. „Eu *spun că ritualul şi principiile morale se numesc ordine iar ceea ce este opus lor se numeşte dezordine. Prin urmare, Omul Ales creează ordinea prin ritual şi prin principii morale şi nu prin ceea ce este opus lor.” [39*] În faţa naturii rele a omului şi a pornirilor acestuia spre hoţie, nemuncă şi desfrâu, singura soluţie a bunei guvernări, din perspectiva legiştilor, este frica impusă de lege.

„O bucată strâmbă de lemn trebuie mai întâi să fie pusă la presă şi să fie cufundată în abur pentru a fi îndreptată. O bucată tocită de fier trebuie mai întâi să fie frecată pe piatră pentru a fi ascuţită. Acum, firea omului fiind rea, ea trebuie mai întâi să fie îndreptată de maestru şi de învăţăturile acestuia, să fie călăuzită de principiile ritualului pentru a fi rânduită /... / Regii înţelepţi din vremurile străvechi au înţeles că firea omului e rea, că omul e înclinat spre rele /... / De aceea, ei au instituit riturile şi principiile morale, au elaborat sistemul legilor şi normelor pentru a îndrepta firea oamenilor, pentru a o transforma şi călăuzi pe drumul bun.” [40]

Omul mărunt este cel care trăieşte conform *„firii înnăscute”,* iremediabil rea. „Omul Ales*”* este cel care prin forţa educaţiei îşi dezvoltă *„firea dobândită”,* cea care este capabilă să înţeleagă binele, frumosul şi valoarea şi la rândul său să le creeze în beneficiul întregii societăţi. *„Prin firea-i înnăscută, Omul Ales se aseamănă celorlalţi şi nu e cu nimic deosebit. El se deosebeşte de ei şi îi întrece doar prin firea sa dobândită.”* [41] Născuţi egali în răutate, oamenii evoluează spre diverse trepte sociale dictate de nivelul de cunoaştere atins: *„Există cunoaşterea omului înţelept, există cunoaşterea omului cultivat şi a Omului Ales, există cunoaşterea omului mărunt şi există cunoaşterea servitorului.”* [42]

Indiferent însă de natura omului, ordinea domneşte, „Omul Ales*”* se află deasupra omului mărunt şi ritualurile

şi principiile morale desenează traiectoria societăţii. Statul este bine guvernat atunci când răutatea specifică a omului este împiedicată de lege să se manifeste şi să genereze distrugerea armoniei. Iar oamenii sunt răi indiferent de ranguri sau de obârşie. De aceea pedepsele trebuie să fie unificate:

„Să unifici pedepsele înseamnă să faci în aşa fel încât ele să nu comporte nicio deosebire de rang. De la miniştri şi generali până la demnitari şi simpli supuşi, cel ce nu se supune decretelor regale, cel ce încalcă rânduielile ţării sau face dezordine în instituţii este condamnat la moarte fără amânare. Pedeapsa nu este redusă chiar dacă crima a fost precedată de acte meritorii, legea este aplicată chiar dacă greşeala a fost precedată de o purtare exemplară. Miniştrii cei mai loiali şi fiii cei mai pioşi care comit o greşeală trebuie judecaţi în funcţie de gravitatea cazului. Magistraţii care nu aplică legile regale, chiar dacă ar fi modele de respectare a legii şi a funcţiei lor, sunt condamnaţi la moarte fără amânare, pedeapsa prelungindu-se pe trei generaţii." [43]

Având miniştri şi consilieri din rândul legiştilor sau discipoli ai lui Xunzi, primul împărat a condus China cu mână de fier, unificând o naţiune dispersată de aproape trei secole de războaie şi, în faţa opoziţiei confucianiştilor, a procedat la fel cum se va întâmpla de atunci încoace în toate confruntările dintre putere şi intelectuali. Mii de învăţaţi au fost închişi sau deportaţi, patru sute optzeci au fost îngropaţi de vii şi o bună parte din cărţile şi tratatele confucianiste au fost arse. După toată aparenţele, este primul rug cultural din istorie şi una dintre primele utilizări ale cenzurii ca formă de suprimare a libertăţii de gândire şi de expresie.

Poate este irelevant, dar numele celui mai populat stat al lumii derivă de la acest prim împărat, constructor (cu preţul a peste un milion de morţi) al Marelui Zid şi

premergător al terorii împotriva gândirii.

Poporul evreu

„După aceea, Dumnezeu a încercat pe Avraam şi i-a zis: «Avraame, Avraame!». Iar el a răspuns: «Iată-mă!» Şi Dumnezeu i-a zis: «Ia pe fiul tău, pe Isaac, pe singurul tău fiu, pe care-l iubeşti, şi du-te în pământul Moria şi adu-l acolo ardere de tot pe un munte, pe care ţi-l voi arăta Eu!» Sculându-se deci Avraam dis-de-dimineaţă a pus samarul pe asinul său şi a luat cu sine două slugi şi pe Isaac, fiul său; şi tăind lemne pentru jertfă, s-a ridicat şi a plecat la locul despre care-i grăise Dumnezeu. Iar a treia zi, ridicându-şi Avraam ochii, a văzut în depărtare locul acela. Atunci a zis Avraam slugilor sale: «Rămâneţi aici cu asinul, iar eu şi copilul ne ducem până acolo şi, închinându-ne, ne vom întoarce la voi». Luând deci Avraam lemnele pentru jertfă, le-a pus pe umerii lui Isaac, fiul său; iar el a luat în mâini focul şi cuţitul şi s-au dus amândoi împreună. Atunci a grăit Isaac lui Avraam, tatăl său, şi a zis: «Tată!» Iar acesta a răspuns: «Ce este, fiul meu?» Zis-a Isaac: «Iată, foc şi lemne avem; dar unde este oaia pentru jertfă?» Avraam însă a răspuns: «Fiul meu, va îngriji Dumnezeu de oaia jertfei Sale» Şi s-au dus mai departe amândoi. Iar dacă au ajuns la locul de care-i grăise Dumnezeu, a ridicat Avraam acolo jertfelnic, a aşezat lemnele pe el şi, legând pe Isaac, fiul său, l-a pus pe jerfelnic, deasupra lemnelor. Apoi şi-a întins Avraam mâna şi a luat cuţitul, ca să-l înjunghie pe fiul său. Atunci îngerul Domnului a strigat către el din cer şi a zis: «Avraame, Avraame!» Răspuns-a acesta: «Iată-mă!» Iar îngerul a zis: «Să nu-ţi ridici mâna asupra copilului, nici să-i faci vreun rău, căci acum cunosc că te temi de Dumnezeu şi pentru Mine n-ai cruţat nici pe singurul fiu al tău».” [1]

Noutatea absolută pe care religia poporului evreu o introduce în raportarea la divin este credinţa. Credinţa

fără limite şi supunerea absolută în faţa voinţei şi deciziei divinului. Gestul lui Avraam, considerat exemplar şi semnificativ timp de milenii, este cel al omului mult prea neînsemnat să cuprindă cu mintea sa dimensiunea viziunii divine, singura sa şansă fiind legătura de credinţă cu Dumnezeul său. Credinţă care nu presupune nici explicaţie, nici logică, nici finalitate ci doar o cale, de multe ori neînţeleasă, care se cere urmată.

„Dar mai există un element al religiei mozaice care a deschis porţile credinţei. Dumnezeu îşi împarte în chip misterios puterile cu creaturile sale. Ba chiar îşi tratează supuşii ca fiind egali, căzând la învoială cu ei. Paradoxul suprem este că acest Dumnezeu, creator, atotputernic, a instaurat o relaţie liber consimţită cu creaturile sale. Relaţia dintre Dumnezeu şi poporul lui ales, copiii lui Israel, urma să fie liber acceptată de ambele părţi /... / Aşa cum vechii israeliţi erau poporul Lui ales, tot astfel şi El era Dumnezeul lor ales." [2]

În devenirea istorică a poporului evreu, popor mic şi care niciodată nu a construit un imperiu semnificativ sau o statalitate care să influenţeze decisiv un spaţiu geopolitic, gestul lui Avraam a fost piatra de temelie a unui raport special cu divinul, care a permis supravieţuirea naţională în condiţiile inexistenţei, timp de aproape două milenii, a unui teritoriu naţional şi mai ales în condiţiile confruntării cu fenomenul cvasipermanent al antisemitismului care a culminat cu holocaustul secolului al XX-lea. Personaj istoric probabil real, născut în oraşul caldeean Ur, Avraam este fondatorul simbolic al poporului evreu. *„El este, conform* Vechiului Testament, *exemplul omului bun şi drept. Iubeşte pacea deşi doreşte, în acelaşi timp, să lupte pentru principiile sale, generos în victorie, devotat familiei sale, ospitalier cu străinii, preocupat de bunăstarea semenilor săi, iar mai presus de toate, cu teama lui Dumnezeu şi supus poruncii divine."* [3] Tot el, prin legământul pe care Dumnezeu l-a încheiat cu el, după

practicarea primului sacrificiu ritual, a devenit şi deţinătorul spaţiului geografic în care urma să se dezvolte poporul evreu. Se spune în *Facerea* 15-18: *„în ziua aceea a încheiat Domnul legământ cu Avraam, zicând: «Urmaşilor tăi voi da pământul acesta de la râul Egiptului până la râul cel mare al Eufratului.» „*[4]

Teritoriul Canaanului[21], în perioada istorică la care ne referim, era o provincie de margine a Imperiului Egiptean, administrată de acesta prin guvernatori şi apărată de garnizoane egiptene [5]. Periodic, în funcţie de evoluţia raporturilor de forţe în zonă, egiptenii pierdeau această provincie ca urmare a atacurilor imperiilor vecine sau a populaţiilor nomade şi seminomade din Peninsula Arabă. Nedotat cu sistemele avansate de irigaţii şi de planificare agricolă ale egiptenilor sau sumerienilor, Canaanul era afectat periodic de foamete, care genera migraţii ale populaţiilor din arie către Egipt sau către Mesopotamia. Prezenţa strămoşilor poporului evreu în Egiptul epocii hicsoşilor a fost generată de o asemenea foamete.

Popor semit ca şi cel evreiesc, hicsoşii – cuceritori ai Egiptului – au sprijinit dezvoltarea şi implementarea evreiasca în nordul bogat al imperiului. Odată cu căderea dominaţiei hicsoşilor, situaţia evreilor din Egipt s-a deteriorat până la nivelul cunoscut al epopeei lui Moise. *„Atunci Faraon a poruncit la tot poporul său şi a zis: «Tot copilul de parte bărbătească, ce se va naşte Evreilor, să-l aruncaţi în Nil, iar fetele să le lăsaţi să trăiască toate!» „*[6]

Una dintre victimele probabile ale furiei faraonice este Moise, scăpat prin graţie divină din apele fluviului, crescut şi educat la curte, scăpat din nou de moarte şi ascuns în ţinutul Madian unde, lângă muntele Horeb, aude glasul lui Dumnezeu şi-i vede întruchiparea într-un tufiş care ardea necontenit. În continuarea legământului făcut

21 Canaan - echivalează și cu „Ţara Făgăduită” triburilor evreiești antice , cu Țara lui Israel și cu Palestina sau Iudeea de mai târziu.(n.ed.el)

cu Avraam, Moise era cel ce trebuia să conducă poporul robit al evreilor în Canaan, Ţara Făgăduită, trecând peste voinţa faraonului şi peste neîncrederea semenilor săi. Din acel moment, Moise a fost purtătorul voinţei lui Dumnezeu şi toate actele sale au fost întărite de puterea divină şi au fost exemplificate de miracole. Fiind prost-vorbitor – *„O, Doamne, eu nu sunt îndemânatic la vorbă, ci grăiesc cu anevoie şi sunt gângav”* [7] – Moise îl foloseşte pe Aaron ca purtător de mesaj, atât în raporturile cu conaţionalii săi, cât şi cu reprezentanţii ierarhiei egiptene.

În faţa împotrivirii faraonului de a elibera poporul evreu, este dezlănţuită asupra Egiptului o serie de zece plăgi (otrăvirea apei, invazii de broaşte, ţânţari, tăuni şi lăcuste, molimă în rândul vitelor, grindină, acoperirea corpului egiptenilor cu bube, aşezarea întunericului peste toată ţara şi moartea întâilor născuţi) toate anunţate de Moise prin intermediul lui Aaron ca pedepse trimise de Dumnezeu. În noaptea în care egiptenii îşi plângeau fiii morţi, poporul evreu a fugit spre Ţara Făgăduită, urmărit de armatele faraonului ce se vor îneca însă în Marea Roşie care s-a deschis pentru trecerea evreilor şi s-a prăbuşit peste trupele egiptene. Demonstraţia se încheiase, zeul-întrupat al egiptenilor fusese învins de Dumnezeul care încheiase legământ cu poporul evreu şi drumul către patria dorită părea deschis. Cei slabi învinseseră un imperiu puternic fiindcă alături de ei s-a aflat un zeu nou. Un alt fel de zeu, opus tuturor zeilor care existaseră până atunci.

Naşterea monoteismului şi asocierea acestuia cu un popor slab şi fără apărare devine astfel logică şi justificată.

„Numai că unirea cu acest zeu răzbunător, capabil să te scoată din ghearele celui mai puternic imperiu, nu este resimţită în adeziunea la ordinea imemorială transmisă de către strămoşi, ci în încrederea oarbă investită în intervenţia lui salvatoare. El nu poate fi perceput dinlăuntrul comunităţii credincioşilor săi, la capătul unei scări de ierarhii vizibile şi invizibile care să-i lege gradual

de prezenţa sa iradiantă. Ceea ce îl defineşte este faptul că depăşeşte orice putere pământească, orice ierarhie imaginabilă şi orice materializare tangibilă. El nu este cel mai de sus, ci singurul." [8]

Fiecare zi petrecută de fugari în deşert, în drum spre ţinta visată, este un pas suplimentar în consolidarea credinţei şi a conştiinţei identităţii naţionale, dar şi a relaţiei noi şi neexperimentate până atunci cu o altă formă a divinului. Unor oameni fugiţi de o stăpânire lumească pe care o considerau nedreaptă li se impune o stăpânire divină infinit mai solicitantă. În faţa fiecărei provocări, Dumnezeu, prin intermediul lui Moise, dă soluţia salvatoare şi arată calea justă poporului său. Iar această cale era credinţa necondiţionată.

O credinţă care avea nevoie de un cod de legi al ei, de o organizare şi de o cât mai largă şi cuprinzătoare cunoaştere. De o instituţionalizare care să o transforme dintr-o percepţie interumană într-o realitate socială.

„Iar a doua zi a şezut Moise să judece poporul şi a stat poporul înaintea lui Moise de dimineaţa până seara. Văzând Ietro, socrul lui Moise, tot ceea ce făcea el cu poporul i-a zis: «Ce faci tu cu poporul? De ce stai tu singur şi tot poporul tău stă înaintea ta de dimineaţă până seară?» Iar Moise a zis către socrul său: «Poporul vine la mine să ceară judecată de la Dumnezeu. Când se ivesc între ei neînţelegeri, vin la mine şi judec pe fiecare şi-i învăţ poruncile lui Dumnezeu şi legile Lui.» Iar socrul lui Moise a zis către acesta: «Ceea ce faci, nu faci bine. Căci te vei prăpădi şi tu şi poporul acesta care este cu tine. E grea sarcina aceasta şi nu o vei putea împlini singur. Acum dar ascultă-mă pe mine: am să-ţi dau un sfat şi Dumnezeu să fie cu tine! Fii tu pentru popor mijlocitor înaintea lui Dumnezeu şi înfăţişează la Dumnezeu nevoile lui. Învaţă-i poruncile şi legile Lui; arată-le calea Lui, pe care trebuie să meargă şi faptele ce trebuie să facă. Iar mai departe

alege-ţi din tot poporul oameni drepţi şi cu frica lui Dumnezeu; oameni drepţi, care urăsc lăcomia, şi-i pune căpetenii peste mii, căpetenii peste sute, căpetenii peste cincizeci, căpetenii peste zeci. Aceştia să judece poporul în toată vremea: pricinile grele să le aducă la tine, iar pe cele mici să le judece ei toate. Uşurează-ţi povara şi ei să o poarte împreună cu tine! De vei face lucrul acesta şi te va întări şi Dumnezeu cu porunci vei putea să faci faţă şi tot poporul acesta va ajunge cu pace la locul său.» „[9]

Instituţionalizarea a venit prin porunci, tabla de valori a civilizaţiei evreieşti şi textul contractului acestei civilizaţii cu divinitatea. *„Poruncile transmise lui Moise şi consemnate în Pentateuh*[22] *sunt în număr de 613 şi conţin 365 de interdicţii, corespunzător numărului de zile ale anului solar şi 248 de îndemnuri pozitive, corespunzând numărului părţilor corpului uman.”* [10] La fel ca alte coduri de legi ale Antichităţii, rânduielile dictate de Dumnezeu lui Moise răspund majorităţii nevoilor sociale ale momentului, stabilesc ritualurile religioase, dimensiunea pedepselor pentru felurite infracţiuni şi se constituie în norme ale binelui şi răului. La finalul lungului şi dinamicului dialog cu Dumnezeu, Moise dăruia poporului evreu un solid cadru legislativ şi un foarte clar cod moral şi de conduită corectă. Mai mult, Moise indică şi metodele de diseminare a legii: *„Când vei trece (poporul evreu-n.a.) peste Iordan în pământul pe care Domnul Dumnezeul tău ţi-l dă, să-ţi aşezi pietre mari şi să le văruieşti cu var. Şi pe pietrele acelea să scrii toate cuvintele acestei legi.”* [11]

Decalogul lui Moise însoţit de toate celelalte precizări şi orientări este diferit de codurile anterioare lui,

22 În greacă „cinci suluri sau cutii pentru păstrarea lor” - este numele de proveniență greacă sub care sunt cunoscute în limba română primele cinci cărți ale lui Moise din Vechiului Testament - Geneza, Exodul, Leviticul, Numeri și Deuteronom.(n.ed.el)

realizate în acelaşi bazin geografic, tocmai fiindcă a fost generat în consonanţă cu un fenomen nou, acela al credinţei necondiţionate faţă de un Dumnezeu unic, viu şi omniprezent. Poruncile nu sunt ale lui Moise, ci ale divinului, care nu doar a îndrumat mâna unui împărat, ci a dictat exact paşii care trebuie urmaţi de o întreagă civilizaţie pentru ca sprijinul divin să existe şi să persiste. Nerespectarea legii în alte civilizaţii era o sfidare la adresa liderului întărit de protecţia zeilor cei mari. Călcarea legii la poporul evreu era un afront adus chiar lui Dumnezeu, autor singular al codului. *„În teoria juridică mozaică, orice încălcare a legii este un păcat în faţa lui Dumnezeu /... / Majoritatea codurilor de legi din Orientul Apropiat au în vedere proprietatea, oamenii înşişi fiind forme de proprietate a căror valoare poate fi evaluată. Codul Mozaic îl are în vedere pe Dumnezeu." [12*]

Deşi nu aveau un stat, doar promisiunea unuia, poporul evreu a căpătat în urma experienţei fugii din Egipt şi a străbaterii deşertului o credinţă (şi un artefact al acesteia – Chivotul Legii[23]) care, se va vedea în mileniile ce vor urma, va conserva, în lipsa aproape cronică a unui teritoriu suveran, naţiunea şi cultura. *„Moise a crescut sentimentul de sine al evreilor şi le-a pregătit diferenţierea de ceilalţi. Nu este vorba despre ceva care ar lipsi sentimentului de sine al celorlalte popoare. Întocmai ca şi astăzi, fiecare naţiune se crede mai bună decât oricare alta. Dar sentimentul de sine al evreilor a obţinut, datorită lui Moise, o ancorare religioasă, a devenit o parte a credinţei religioase a acestui popor. Prin relaţia lor deosebit de intimă cu Dumnezeul lor, ei au primit o parte din măreţia lui."* [13]

La moartea lui Moise, poporul evreu avea deci

23 Chivotul Legii sau Sicriul Legii era cel mai important obiect de cult din Cortul Mărturiei (primul lăcaş de închinare construit de evrei), ambele construite dupa indicaţiile lui Iahve (Dumnezeu) când i-a dat lui Moise Tablele Legii. (n.ed.el.)

constituit un concept statal, un set de valori propriu, un Dumnezeu unic şi, nu în ultimul rând, o viziune asupra propriului viitor. După cum observa Josy Eisenberg[24], în acel moment:

„(...) principalele elemente ale sistemului teologico-politic care va pune bazele primului stat iudeu şi va constitui fundamentul religiei iudaice sunt, aşadar, prezente. Din acest moment nu mai are nicio importanţă dacă evenimentele ieşirii sau al şederii în pustie s-au desfăşurat exact aşa cum le descrie Biblia în Pentateuh /... / Aceste evenimente constituiau începutul istoriei naţionale a evreilor, temeiul tradiţiilor lor religioase, cartea scrisă sau orală a legitimităţii prezenţei lor în Canaan. Niciunui evreu, rege, profet sau simplu ţăran, nu i-ar fi venit în minte să conteste caracterul istoric al acestor evenimente; şi, bineînţeles, mentalitatea ebraică admitea fără deosebire naturalul şi supranaturalul, faptele politice şi evenimentele miraculoase. Mai târziu, conducătorii politici sau religioşi ai poporului lui Israel se vor referi la Ieşire, la făgăduinţă, la pactul de pe Sinai, la miracole şi porunci divine ca la nişte noţiuni istorice fundamentale şi unanim admise de evrei cum sunt încoronarea lui Carol cel Mare sau căderea Bastiliei pentru francezi." [14]

După o perioadă scurtă de succese militare, obţinute de urmaşii lui Moise, începe o epocă de tulburări politico-sociale şi de confruntări armate grele cu poporul filistenilor[25]. Existenţa confederaţiei vag instituţionalizate a triburilor evreieşti este ameninţată, şi în faţa ipotezei disoluţiei naţionale, se recurge, în premieră şi cu foarte multă reţinere, la investirea unui rege. *„Regalitatea era o*

24 Diplomat al Seminarului israelit al Franţei (rabin), licenţiat în litere şi diplomat în studii superioare de istorie. (n.ed.el.)

25 Palestinienii de astăzi.(n.ed.el.)

instituţie străină. Unii adversari nu şi-au precupeţit criticile, căci în ochii lor doar Dumnezeu singur era regele lui Israel." [15] Astfel, după ce, în fruntea unei trupe inferioare reuşeşte să-i învingă pe madianiţi, Ghedeon primeşte de la popor propunerea de a deveni rege. *„Domneşte peste noi tu şi fiul tău şi fiul fiului tău, pentru că ne-ai izbăvit din mâinile madianiţilor. Iar Ghedeon le-a zis: «Nici eu nu voi domni peste voi, nici fiul meu nu va domni peste voi, ci Domnul să domnească peste voi.» „*[16]

Deşi agreată, măcar teoretic, de divinitate, susţinută ca o necesitate istorică de mai mulţi lideri religioşi (ultimul dintre judecători, Samuel, îl înscăunează pe Saul ca fiind primul rege al Israelului) a existat o permanentă tensiune între conducerea laică a poporului şi cea religioasă, între administratorii laici ai legilor divine şi paznicii religioşi ai acestor legi. *„Regele era unsul Domnului; el era adoptat de Iahve*[26]*, devenea întrucâtva fiul lui. Dar regele nu a fost născut de Iahve, el nu e decât recunoscut şi legitimat de acesta /... / Suveranul este reprezentantul lui Iahve; prin urmare el aparţine sferei divine. Dar poziţia unică a lui Iahve face imposibilă divinizarea regelui: acesta este prin excelenţă servitorul lui Iahve (cuvântul e aplicat de peste 60 de ori lui David)." [17*] Modelul cunoscut al liderului evreu era întruchipat de patriarhi şi de proroci, Abraham, Iosif şi Moise: „ace*şti conducători de oameni erau călăuziţi în întregime de Dumnezeu; într-un fel, ei nu existau decât prin El." [18*] De aceea, construcţia imaginii şi legitimităţii instituţiei monarhice a fost lungă şi complicată şi tot de aceea, se poate considera că această instituţie, deşi a avut câţiva reprezentanţi majori a eşuat în perpetuarea independenţei statale a regatului evreu.

După cum se va vedea, punctul central al simbolisticii naţionale a poporului evreu nu a fost palatul regal, ci templul. Catastrofa majoră a civilizaţiei evreieşti a fost distrugerea templului şi momentul de graţie a fost

26 Sau Iehova este numele propriu al lui Dumnezeu în Biblia ebraică.(n.ed.el.)

reconstruirea sa. Transmisă prin toate canalele şi prin toate formele de comunicare posibile, relaţia specială dintre un Dumnezeu omniprezent, atent şi zelos, şi poporul său, nemijlocită de niciun intermediar, nu a putut fi escamotată de nicio instituţie terestră şi miracolul supravieţuirii evreieşti în condiţiile celor două milenii de după Hristos vine exact din perpetuarea credinţei în această relaţie. Dar şi a credinţei, unice în acel moment, într-un Dumnezeu care este singura sursă a tuturor realităţilor, bune sau rele.

„Receptând conceptul de Dumnezeu unic, omnipotent, israeliţii au dedus în mod corect că el nu putea fi parte din lume – aşa cum erau zeii păgâni – cu atât mai puţin întregul ei; nu era una dintre forţele care sprijineau universul, nici toate forţele la un loc. Dimensiunile sale erau infinit mai mari: întregul univers era creaţia lui, nici mai mult, nici mai puţin. Prin urmare, israeliţii atribuiau lui Dumnezeu o putere mult mai mare decât o făcea orice altă religie. Dumnezeu este cauza tuturor lucrurilor, de la cutremure la dezastrele politice şi militare. Nu există altă sursă de putere, demonii fiind stârniţi tot de Dumnezeu. Divinitatea este indivizibilă, unică, singulară." [19]

Saul, primul rege al triburilor israelite, moare în bătălia de la Ghilboa, dusă împotriva filistenilor şi, după un interimat scurt al unuia dintre fiii săi, pe tron accede David, întemeietor al dinastiei davidiene şi constructor al primului stat evreu. Saul a fost ales pentru sarcina de a fi primul rege al poporului lui Israel chiar de Dumnezeu. *„Deci, când a văzut Samuel pe Saul, atunci Domnul i-a zis: «Iată omul despre care ţi-am vorbit Eu. Acesta va cârmui poporul Meu.»* „[20] Dar tot Dumnezeu a decis înlăturarea lui Saul din fruntea poporului. *„Atunci a fost cuvântul Domnului către Samuel: «Îmi pare rău că am pus pe Saul rege, căci el s-a abătut de la Mine şi cuvântul Meu nu l-a*

împlinit.» „[21]

Şi tot Dumnezeu, încă din timpul domniei şi a vieţii lui Saul, decide cine va fi urmaşul său. *„Domnul a zis către Samuel: «Până când te vei tângui tu pentru Saul, pe care l-am lepădat, ca să nu mai fie rege peste Israel? Umple cornul tău cu mir şi du-te, că te trimit la Iesei Betleemitul, căci dintre fiii lui Mi-am ales rege.» „*[22] Acest rege era David, care, încă înainte de a urca pe tron, a câştigat încrederea regelui Saul şi a poporului prin confruntarea sa cu Goliat.

„Atunci a ieşit din tabăra Filistenilor un luptător cu numele Goliat din Gat. Acesta era de statură de şase coţi şi o palmă. Pe cap avea coif de aramă şi era îmbrăcat cu platoşă în solzi; greutatea platoşei lui cântărea cinci mii de sicli de aramă. În picioare avea cizme cu tureci de aramă şi la umăr purta un scut de aramă. Coada suliţei lui era ca sulul de la războaiele de ţesut, iar fierul suliţei era de şase sute de sicli de fier. Şi a început acesta să strige la cetele lui Israel: «Alegeţi dintre voi un om să se coboare la mine. De se va putea acela lupta cu mine şi mă va ucide, atunci noi să fim robii voştri; iar de-l voi birui eu şi-l voi ucide, atunci voi să fiţi robii noştri şi să ne slujiţi nouă.» „[23]

Toţi ostaşii lui Saul se sperie şi refuză lupta, singurul care acceptă provocarea este cel mai mic dintre fiii lui Iesei din Bethlehem, David. O lovitură de praştie îl ucide pe Goliat şi consacră definitiv în istorie victoria celui slab împotriva celui puternic, a celui mic împotriva celui mare şi a celui lipsit de şanse împotriva celui care pare că are toate şansele alături de el. Numai că David nu a fost singur în această luptă. *„Iar David a răspuns filisteanului: «Tu vii asupra mea cu sabie şi cu lance şi cu scut; eu însă vin asupra ta în numele Domnului Dumnezeului oştirilor lui Israel pe Care tu L-ai hulit.» „*[24]

David ajunge rege al întregului Israel şi dezvoltă cea mai puternică structură statală cunoscută a poporului evreu, un soi de mini-imperiu aşezat în coasta Egiptului,

între cetăţile Sumerului şi mare. Bazându-se pe o scădere a forţei faraonilor şi pe impasurile în care se aflau asirienii şi babilonienii, David construieşte o armată de mercenari cu care cucereşte pas cu pas diversele mici organizări statale din zonă şi cu care îşi menţine şi tronul ameninţat de răbufnirile din interiorul triburilor evreieşti. Deşi rămas în memoria colectivă ca autor al psalmilor, David a avut o domnie agitată şi sângeroasă, marcată de violenţă, de intrigi şi de călcări repetate ale poruncilor lui Moise. Măreţia lui David însă porneşte din completarea imaginarului poporului său cu prototipul învingătorului.

Cucerirea Ierusalimului, transformarea acestuia în capitală a regatului evreu şi aducerea acolo a Chivotului Legii – în jurul căruia, Solomon, fiul lui David, va construi Templul – sunt paşii exemplari prin care David a unit triumful militar cu voinţa divină. Dinastia pe care el a inaugurat-o şi care a rămas dinastia tutelară a poporului evreu a fost aşezată sub semnul divinităţii şi al măreţiei şi din ea trebuia ca la un moment dat să apară Mesia, regele izbăvitor.

Dacă domnia lui David a fost aşezată sub semnul cuceririlor şi al violenţei, urmaşul său, Solomon, a consolidat imperiul tatălui său şi a desăvârşit organizarea statală evreiască. A introdus în tânăra regalitate instituţiile puterii şi ale controlului, a instituit un sistem de muncă forţată *(corve)* cu ajutorul căruia a construit marile edificii care-i caracterizează epoca, a menţinut armata de mercenari a tatălui său şi a întărit forţele militare ale zonei de sud a regatului în detrimentul zonei de nord, mai ostilă faţă de regalitate şi faţă de linia dinastică deschisă de David. A dezvoltat un sistem centralizat de taxe care alimentau bugetul curţii regale, de unde banii erau redistribuiţi spre diversele investiţii dorite de Solomon, a renunţat la anumite teritorii din marginea imperiului lăsat de David pe care le considera mai greu de apărat şi a consolidat o reţea de cetăţi şi forturi moderne şi bine utilate, a reglementat, bazându-se pe legile lui Moise, un

sistem de legi care lega statul evreu de legislaţiile momentului din Orientul Apropiat, a stabilizat ierarhia sacerdotală şi, în final, prin toate aceste acte, a întărit instituţia monarhică absolută.

Pasul central în acest demers a fost construirea Templului în care a fost depozitat Chivotul Legii*. „Eu Ţi-am zidit templul pentru locuinţă, în care Tu să petreci în veci.”* [25]

„Deşi Chivotul fusese făcut pentru a duce tablele legii, se pare că israeliţii conferiseră cuvintelor lui Dumnezeu puteri divine, deci într-un sens ei credeau că divinitatea sălăşluia în Chivot /... / Solomon a profitat de aceasta confuzie pentru a-şi promova reforma religioasă în sensul absolutismului monarhic, în cadrul căruia regele controla singurul loc sfânt unde Dumnezeu putea fi venerat efectiv.” [26] Deşi luminată şi grandioasă, domnia lui Solomon a condus la ruperea definitivă a statului evreu în două regate, Israel şi Iudeea, care, în scurt timp, au fost cucerite de imperiile din jur.

În anul 587 î.Hr., armata lui Nabucodonosor străpunge fortificaţiile Ierusalimului, îl capturează şi îl orbeşte pe regele evreu, distruge Templul şi zidurile oraşului şi trimite o bună parte din populaţie în robie, în Babilon. Din acel moment, istoria evreiască dezvoltă două trasee, unul dedicat celor rămaşi în leagănul teritorial al deja defunctului stat evreu şi al doilea dedicat exilului. Răspândiţi pentru început în bazinul mesopotamian şi al Orientului Apropiat, pentru ca în secolele următoare să fie regăsiţi practic în toată lumea, evreii şi-au menţinut legăturile şi identitatea graţie acestei relaţii unice cu Dumnezeul lor şi, pe de altă parte, datorită propagării şi a cunoaşterii învăţăturilor cuprinse în *Cartea Sfântă.*

De fapt, exilul evreiesc a început mai devreme, odată cu dispariţia primului regat cu capitala la Samaria.

„Între 734 şi 581 î.Hr. au avut loc şase deportări distincte ale israeliţilor, un mare număr refugiindu-se în

Egipt, iar alţii în Orientul Apropiat. De acum încolo, majoritatea evreilor va trăi întotdeauna în afara graniţelor Pământului Făgăduinţei. Risipiţi, lipsiţi de cârmuitor, de stat sau de orice aparat de sprijin pe care l-ar fi conferit în mod firesc guvernul lor, evreii au fost obligaţi să găsească mijloace alternative pentru a-şi păstra identitatea. Prin urmare au apelat la scrierile lor – legile şi documentele pe care le înregistrase trecutul." [27]

În 538 î.Hr., Cirus cel Mare, împăratul persan care cucerise şi desfiinţase Imperiul Babilonian, permite întoarcerea evreilor în Ierusalim şi reconstrucţia Templului lui Solomon. Cataclismul părea că trecuse, dar anii de exil au schimbat absolut totul. Între prima şi a doua distrugere a Templului, societatea evreiască a devenit puternic, definitiv şi iremediabil legată de *Lege* şi de *Cartea Sfântă.*

„De acum înainte scribii vor fi pomeniţi tot mai des. Dacă până atunci fuseseră simpli secretari, deveniseră o castă importantă, dând formă scrisă tradiţiilor orale, copiind sulurile valoroase aduse din Templul distrus, ordonând, redactând şi dând explicaţii logice arhivelor ebraice /... / Bogăţia provenită din negustorie finanţa activitatea scribilor, ca şi efortul de a-i ţine pe evrei aproape de credinţa lor. Dacă individul era singur răspunzător pentru respectarea Legii, atunci trebuia să ştie cu limpezime ce era Legea." [28]

Singura măsură a tuturor lucrurilor, *Legea* a fost propagată de scribi, preoţi şi, în modul lor special, de profeţi oriunde s-au aflat comunităţile evreieşti, unite în jurul liderului spiritual, al unui loc de adunare (*synagogă* în limba greacă înseamnă chiar loc de adunare) şi al textelor sfinte. Apărute, după toate probabilităţile în timpul exilului babilonian, sinagogile sunt replica dată de poporul evreu dispariţiei Templului şi implicit a locului în care poate *„vieţui Dumnezeu"* [29]. Exilul babilonian nu a generat însă numai o structură arhitectonică nouă, ce trebuia să răspundă unor realităţi noi, ci şi un răspuns

emblematic pentru dezastrul care lovise poporul ales.

La întrebarea legitimă, desigur, de ce permite Dumnezeu ca nouă, poporului său, să ni se întâmple toate acestea, răspunsul dat de învăţaţi şi perpetuat apoi milenii până la cuptoarele din Auschwitz este *Cartea lui Iov.* Povestea lui Iov este simplă. *„Era odată în ţinutul Uz un om pe care îl chema Iov şi acest om era fără prihană şi drept; se temea de Dumnezeu şi se ferea de ce este rău.”* [30] Înstărit şi fericit, cu o mulţime de copii şi de nepoţi, Iov a atras atenţia atât lui Dumnezeu, mulţumit de evoluţia sa, cât şi Satanei, care îi propune lui Dumnezeu un test: *„Dar Satan a răspuns Domnului şi a zis: «Oare degeaba se teme Iov de Dumnezeu? N-ai făcut Tu gard în jurul lui şi în jurul casei lui şi în jurul a tot ce este al lui, în toate părţile şi ai binecuvântat lucrul mâinilor lui şi turmele lui au umplut pământul? Dar ia întinde mâna Ta şi atinge-Te de tot ce este al lui, să vedem dacă nu Te va blestema în faţă!» Atunci Domnul a zis către Satan: «Iată, tot ce are el este în puterea ta; numai asupra lui să nu întinzi mâna ta!»* „[31]

Şi nenorocirile încep să apară. Vitele şi cămilele sunt furate, oile sunt trăsnite, robii aflaţi în proprietatea sa sunt ucişi, iar un vânt mare dărâmă casa peste toţi urmaşii săi, copii şi nepoţi, şi-i omoară. Dar Iov nu protestează. *„Gol am ieşit din pântecele mamei mele şi gol mă voi întoarce în pământ. Domnul a dat, Domnul a luat; fie numele Domnului binecuvântat.”* [32] Dar nici Satan nu se opreşte şi testul continuă, ţinta fiind sănătatea lui Iov care va fi lovit cu lepră din cap până în picioare. Dar şi în condiţiile acestea Iov este de neclintit: *„Ce? Dacă am primit de la Dumnezeu cele bune, nu vom primi oare şi pe cele rele?”* [33] Totuşi, în prezenţa a trei prieteni care, aflând de nenorocirile care-l loviseră, veniseră *„să-i împărtăşească durerea şi să-l mângâie”,* Iov începe să se plângă şi să se întrebe de ce i se întâmplă ce i se întâmplă şi de ce este pedepsit pe nedrept. Mai mult decât atât, Iov îi cere lui Dumnezeu să-i arate care sunt păcatele pentru care este

pedepsit. *„Are cineva ceva de spus împotriva mea? Atunci eu voi amuţi degrabă şi voi aştepta moartea /... / Depărtează mâna Ta de deasupră-mi şi nu mă mai tulbura cu groaza Ta. Apoi cheamă-mă şi eu îţi voi răspunde, sau lasă-mă să vorbesc eu şi Tu să-mi dai răspuns. Câte greşeli şi câte păcate am făcut? Dă-mi pe faţă călcarea mea de lege şi păcatul meu. De ce ascunzi faţa Ta şi mă iei drept un duşman al Tău?" [34]* Alături de cei trei, care-l acuză de făţărnicie, păcate ascunse, fărădelege şi lipsă de evlavie, Iov încearcă să înţeleagă motivele ce au dus la nenorocirea sa. „Iov *nu recunoaşte că ar fi păcătuit şi nu-l blestemă pe Dumnezeu, ci se plânge doar de capriciile dumnezeirii." [35*] Într*-*un târziu, Dumnezeu opreşte blestemul şi-l reaşează pe Iov în toate ale sale. Bogăţiile îi revin, se recăsătoreşte, are iar copii şi nepoţi, trăieşte mult şi gustă din plin fericirea redobândită. „Când Iov revine la demnitatea dinainte, când îşi recapătă sănătatea, fericirea şi bogăţia, Dumnezeu nu se simte obligat să explice de ce l-a făcut să sufere atât. La întrebările insistente ale lui Iov, acest arhetip al omului care suferă fără motiv, Dumnezeu răspunde ca şi cum n-ar fi înţeles întrebarea: «Unde *erai tu, zice El, când am întemeiat pământul?» „[*36*]*

La fel ca în motivul mandatului divin din China preimperială, sursa principală a sistemului nu greşeşte niciodată. Răul, oricât de monstruos ar fi, este parte a normalului şi are o logică a sa pe care omul nu o poate percepe şi trebuie doar să i se supună. Făcută în numele teodiceei[27], dominaţia la poporul evreu şi conservarea regulilor din interiorul ierarhiei au impus pentru prima dată în finalul piramidei sociale nu un om – fie el şi zeu-întrupat ca la egipteni – ci pe însuşi Dumnezeu. Cu atât mai mult cu cât secole la rând, evreii au fost răspândiţi în comunităţi dispersate, minoritari în diverse ţări cu populaţii circumspecte în cel mai bun caz, fără teritoriu

27 Doctrină filozofică-religioasă care încearcă să demonstreze că existența răului, a nedreptății în lume nu infirmă bunătatea divină.(n.ed.el.)

propriu, fără stat şi fără regi. *„Sinceritatea mântuitoare a lui Israel nu constă în faptul că a dobândit prozeliţi, nici în statornicia sa şi nici măcar în devotamentul său, ci, dimpotrivă, în aptitudinea sa de a suporta suferinţele, admiţând totodată că Dumnezeu este drept.”* [37]

Dimensiunea credinţei evreieşti în Dumnezeul unic l-a impresionat semnificativ pe Sfântul Augustin care, în opera sa fundamentală, *Cetatea lui Dumnezeu,* construieşte în jurul acestei imagini metafora cetăţii creştine, *„născută din iubirea de Dumnezeu dusă până la dispreţul de sine”,* opusă cetăţii lumeşti, *„născută din iubirea de sine dusă până la dispreţul de Dumnezeu”.*

„Cetatea lui Dumnezeu este poporul lui Israel, a cărui istorie Sfântul Augustin o reaminteşte după cărţile sfinte. Cetatea lumească este constituită de marile imperii care s-au succedat de la Avraam, lăsând în urmă ruine, câteodată comori artistice şi tehnice, dar niciodată umbra unei gândiri. /... / Această imagine a Diasporei, risipită şi totuşi unită, din Iran, din Asia Centrală până la Coloanele lui Hercule, i-a sugerat Sfântului Augustin noţiunea de Cetate a lui Dumnezeu, a cărei unitate se opune fărâmiţării imperiilor acestei lumi, frontierelor lor, războaielor lor.” [38]

Un mileniu şi jumătate mai târziu, Emil Cioran scria despre poporul evreu: *„Titular al unui destin religios, a supravieţuit Atenei şi Romei, aşa cum va supravieţui şi Occidentului, şi îşi va urma drumul, invidiat şi urât de toate popoarele care se nasc şi mor...” [39*] Poporul lui Israel, lipsit de armate, de cetăţi şi de regi, supravieţuieşte prin raportarea la Dumnezeul său unic, în timp ce asupritorii acestui popor, imperiile dotate cu armate, cetăţi şi regi, dar neconectate la credinţa adevărată, se prăbuşesc şi dispar. Cunoaşterea şi înţelegerea legii erau absolut obligatorii pentru definirea dimensiunii naţionale proprii şi pentru consolidarea unei logici a existenţei

individuale sau colective într-o lume, în principiu, ostilă. Însă orice i se întâmpla celui născut în acest popor şi educat în spiritul Cărţ*ii Sfinte era* explicabil şi era justificabil. De la supremul bine la supremul rău, viaţa fiecărui om era supusă unei reguli imuabile şi unei ierarhii incontestabile, care nu a fost niciodată cea lumească. Profeţii vechiului Israel au definit prin atitudinea lor ruptura care a existat mereu între cuvântul lui Dumnezeu şi structura socială pământeană.

„În timp ce monarhia pierdea din importanţă, în Israel a apărut o nouă instituţie care se impunea din ce în ce mai mult pe scena politico-religioasă, şi anume profetismul /... / Logica nouă introdusă în Biblie de către profeţi a fost motivată în mare măsură de un şir de evenimente politice negative care au angajat Israelul ca entitate statală, începând cu scindarea regatului imediat după moartea lui Solomon în 931 î.Hr., trecând prin cucerirea Samariei în 721 î.Hr. şi terminând cu căderea Ierusalimului în anul 587 î.Hr.” [40]

Paznici ai valorilor religioase ameninţate cu dispariţia din cauza vicisitudinilor istorice, dar şi din cauza unor lideri slabi, profeţii au menţinut speranţa poporului evreu în Dumnezeu şi în venirea pe pământ a celui uns, a lui Mesia, regele care va reuni regatul şi care va învinge toţi duşmanii Israelului.

„Poporul care locuia întru întuneric va vedea lumină mare şi voi cei ce locuiaţi în umbra morţii, lumină va străluci peste voi. Tu vei înmulţi poporul şi vei spori bucuria lui. El se va veseli înaintea Ta, cum se bucură oamenii înaintea secerişului şi se veselesc la împărţirea prăzilor. Căci jugul ce-l apasă şi toiagul ce-l loveşte şi nuiaua ce-l asupreşte, Tu le vei sfărâma, ca în zilele lui Madian. Încălţămintea cea zgomotoasă de om războinic şi haina cea stropită de sânge vor fi aruncate în foc şi

mistuite în flăcări! Căci Prunc s-a născut nouă, un Fiu s-a dat nouă, a Cărui stăpânire e pe umărul Lui şi se cheamă numele Lui: înger de mare sfat, Sfetnic minunat, Dumnezeu tare, biruitor, Domn al Păcii, Părinte al veacului ce va să fie. Şi mare va fi stăpânirea Lui şi pacea Lui nu va avea hotar. Va împărăţi pe tronul şi peste împărăţia lui David, ca s-o întărească şi s-o întemeieze prin judecată şi prin dreptate, de acum şi până în veac." [41]

Istoria comunicării dintre profeţi şi popor este, în fapt, o lungă luptă a acestora cu ierarhia din vremea lor, ierarhie – evreiască sau străină – pe care ei o considerau coruptă şi desprinsă de valorile lui Dumnezeu. Profeţii erau, în fapt, unica legătură dintre voinţa divină şi oameni. Şi erau, de asemenea, singurii care înţelegeau şi deci puteau explica actele divine. *„Se întâmplă vreo nenorocire în cetate fără ca Domnul să o fi pricinuit? Domnul nu face nimic fără să fi descoperit taina Sa, profeţilor, slujitorii Lui."* [42] Atunci când poporul era dezamăgit din cauza lipsei de sprijin pe care o resimţea din partea lui Dumnezeu în confruntările cu duşmanii (care se închinau altor zei), profeţii îl aduceau pe calea cea dreaptă spunând că lipsa de credinţă reală şi de loialitate faţă de divinitate era pedepsită prin acele înfrângeri.

„Pe măsură ce prestigiul regilor scădea, iar ameninţările la adresa siguranţei ţării se înmulţeau, importanţa practicii profetice a crescut /... / Profetul vorbea pe cont propriu şi sub influenţa inspiraţiei de moment. Se adresa publicului în piaţa oraşului sau bătrânilor, la porţile oraşului. De asemenea, profeţii interpretau şi soarta indivizilor, dar, de obicei, erau cercetate numai vieţile personajelor politice de seamă. Principala preocupare a unui profet erau destinul ţării şi al poporului. Întotdeauna, această preocupare lua forma unor invective emoţionale la adresa conducătorilor." [43]

Transformaţi în instituţii, tocmai din cauza dispariţiei instituţiilor tradiţionale, profeţii au conservat pentru poporul evreu nu un stat, nişte graniţe şi un rege (fiindcă nu aveau cum), ci speranţa într-un stat, raportarea la o lege şi credinţa într-un Dumnezeu care nu putea greşi şi care la un moment anume urma să le trimită regele aşteptat care, ajutat de legiunile cereşti, va înfrânge toţi duşmanii şi va elibera Pământul Făgăduit. După câteva secole, în timpul stăpânirii romane reprezentată de procuratorul Pilat din Pont, un predicator evreu din Gamala, pe numele său Iisus, va deveni, cel puţin pentru o parte dintre locuitorii Iudeii, Mesia, şi va muri răstignit pe Golgota, condamnat de Sanhedrin şi executat de soldaţi ai Legiunii a XII-a Fulminanta. Pentru ca numai după trei zile, mormântul în care a fost îngropat, oferit de Iosif din Arimateea, să fie găsit gol.

Cetatea greacă

Fiu al lui Uranus şi al Gaiei, Oceanos era cel mai mare dintre titani şi prin căsătoria cu sora sa, Tethys, avea să devină tatăl tuturor fluviilor şi râurilor. Alături de cei peste trei mii de băieţi, cei doi aveau să dea naştere şi unui număr mare de fete (Hesiod numeşte patruzeci şi unu), prima fiind Styx, râul de la marginea infernului. A doua fată a celor două divinităţi, Peitho, este considerată zeiţa persuasiunii [l]. Ea apare însoţind-o pe Afrodita din al cărei alai face parte.

„Imnul homeric dedicat Afroditei slăveşte supremaţia zeiţei: nimic nu-i rezistă, nici animalele, nici oamenii, nici zeii. Zeiţa nu are ca apanaj dominaţia violentă, constrângerea fizică proprii divinităţilor războinice. Armele sale, mult mai eficace, sunt cele ale blândeţii şi seducţiei. Nicio făptură, în cer, pe pământ sau în mare nu se poate sustrage puterii magice a forţelor pe care ea le

mobilizează: Peitho – persuasiunea, Apate – seducţia înşelătoare, Filotes – laţul iubirii. Nu există în tot universul decât trei zeiţe capabile să rupă aceste vrăji: Athena, Artemis şi Hestia." [2]

Iniţial, Peitho era implicată în atragerea diverşilor muritori sau nemuritori în jocuri ale dragostei hotărâte de Afrodita. Participă la convingerea Ledei să cedeze avansurilor lui Zeus întruchipat într-o lebădă, la realizarea legăturii amoroase între dioscuri[28] şi Leucippide, la seducerea Aurei de către Dionisos. Herodot şi apoi Plutarh o prezintă pe zeiţă într-o altă ipostază. Când, după victoria de la Salamina, Temistocle s-a îndreptat împotriva insulei Andros şi i-a solicitat bani spunând că are alături doi zei: Peitho – persuasiunea şi Bia – violenţa; cetăţenii din Andros i-au răspuns atenianului că şi ei au de partea lor doi zei care-i împiedica să plătească: Penia – sărăcia şi Aporia – neputinţa [3], [4]. Persuasiunea părăseşte teritoriul mitologic şi devine, în Atena şi apoi în întreaga Grecia Magna, un instrument fundamental al liderului, dar şi o armă la fel de periculoasă de care trebuie să se apere. Şi aceasta fiindcă Grecia s-a dezvoltat ca „o *civilizaţie a cuvântului şi, înainte de toate, a cuvântului politic"* [5]. Cetăţeanul grec, a cărui conştiinţă identitară a fost creată în antinomie cu ideea de barbar – adică oricine altcineva decât cei din *oikumene*[29] – a început prin a fi un locuitor al polisului.

„Mare sau mic, puternic sau slab, independent sau supus, polisul este cadrul cel mai evident de organizare statală a lumii greceşti şi a civilizaţiei pe care această lume a vrut să o dezvolte. Animalul politic prin care Aristotel va defini omul grec are deci un sens mai larg

28 Dioscuri se numeau în mitologia greacă cei doi fraţi, Castor şi Polux, fii lui Zeus, născuţi din unirea acestuia cu Leda.(n.ed.el)

29 Universul locuit.(n.ed.el.)

decât termenul modern de politic: nu e vorba pur şi simplu de omul ce aspiră să participe la afacerile publice şi la jocurile a ceea ce noi numim politică, ci de un om incapabil să trăiască bine în afara acestui mediu care nu era doar instituţional ci şi social, moral, religios şi cultural." [6]

Supus la început al regilor şi al *filobasileilor,* cetăţeanul grec şi-a forjat cadrul de existenţă presat de situaţia economică şi de dezechilibrele funcţionale din interiorul polisului, generând periodic conflicte deschise între clase care au dus, pas cu pas, la organizarea socială dezirabilă. *„După aceea, izbucni o răscoală a poporului împotriva aristocraţilor. Răscoala ţinu multă vreme. Pricina ei era constituţia oligarhică – în vigoare atunci pretutindeni – pe temeiul căreia săracii împreună cu femeile şi copiii lor erau robiţi celor bogaţi, purtând numele de clăcaşi şi şesari – căci a şasea parte din recoltă era răsplata lor pentru munca pe care o făceau pe moşiile bogaţilor. Tot pământul era atunci în mâinile câtorva."* [7]

Un şir de reforme politico-economice echilibrează raportul de forţe în polis şi aşază într-o paradigmă absolut nouă organizarea socială şi raporturile dintre instituţiile statului, dar şi pe cele dintre cetăţeni şi stat. Dracon permite exercitarea drepturilor politice tuturor celor care posedau un echipament de război, dar împrumuturile continuau să fie garantate cu persoana, respectiv cu propria sa forţă de muncă, fenomen care genera servitute. Solon aboleşte datoriile micilor proprietari, atât către stat, cât şi către particulari, interzice garantarea împrumuturilor cu propria persoană şi adaugă o a patra clasă cenzitară la corpul cetăţenesc. *„Servindu-se de cens, criteriul care fusese utilizat şi mai înainte, el împărţi pe cetăţeni în patru clase: în pentacosiomedimni, în cavaleri, în mici proprietari şi muncitori cu palmele. Îndreptăţirea de a ocupa slujbe în stat el o rezervă numai celor trei dintâi clase /... / Clasa a patra avea numai dreptul să*

voteze în adunarea poporului şi în tribunalele populare." [8*]*

Pisistrate, *polemarh,* şi apoi, datorită victoriilor militare obţinute în campania de recucerire a Salaminei, ales *arhonte* şi devenit pe parcurs tiran al Atenei, va realiza o împroprietărire cu loturi de pământ pe care le va lua de la marii proprietari şi le va orienta către membrii celei de-a patra clase, *thetii,* pe care i-a scos astfel din oraş şi i-a dispersat pe terenurile agricole din jurul metropolei. *„El se purta astfel din două motive: ca ei să nu-şi petreacă timpul în oraş, ci să se risipească pe la ţară, şi ca să aibă din belşug cele necesare, astfel ca, fiind ocupaţi cu treburile lor, să nu le vină nici pofta, şi să nu găsească nici vremea ca să se intereseze de treburile obşteşti."* [9]

Clistene reformează organizarea administrativă a populaţiei în interiorul cetăţii, introduce funcţia de strateg care ar urma să conducă operaţiunile militare, inventează o redistribuire a veniturilor, *liturghia,* care îi obliga pe cei cu bani să contribuie la susţinerea evenimentelor culturale şi sociale ale comunităţii şi defineşte procedura de ostracizare. Efialte şi apoi Pericle au perfecţionat mecanismele politice astfel încât, la mijlocul secolului al V-lea î.Hr., Atena se afla în plin experiment democratic. *„Mecanismele de bază ale democraţiei au fost: alegerea prin tragere la sorţi, care transforma egalitatea şanselor dintr-un ideal într-o realitate şi retribuirea funcţiilor, care permitea unui om sărac să facă parte din sfat, din juriile tribunalelor sau să îndeplinească o magistratură când sorţii cădeau asupra lui."* [10]

Nuanţa importantă a acestei realităţi porneşte de la constatarea că majoritatea locuitorilor polisului nu avea acces la drepturile politice, deoarece acestea erau aplicabile exclusiv cetăţenilor (cetăţean era fiul legitim al unui cuplu care la rândul său avea toţi cei patru părinţi cetăţeni). Alte căi de obţinere a cetăţeniei erau complicate şi, în general, improbabile. *„Nu era suficient, de exemplu, să te fi născut la Atena, să o fi slujit sub arme, să ai o*

purtare civilizată şi cinstită, dacă părinţii nu erau atenieni." [11] Această excludere nu limita nici dreptul de a face afaceri şi implicit avere, nici posibilitatea participării ca sponsor la întreţinerea armatei, flotei sau la dezvoltarea culturală a cetăţii, nici ipoteza unui construct de imagine care să aibă ca finalitate respectul concitadinilor. Lipsa cetăţeniei însemna lipsa dreptului de decizie, însemna că, la fel ca oriunde în spaţiul Antichităţii, cei mulţi îndeplineau voinţa celor puţini, fără a avea posibilităţi legiferate de interferenţă cu aceasta.

Dar nu numai lipsa cetăţeniei limita accesul la vot. Din cei treizeci-treizeci şi cinci de mii de cetăţeni cu drept de vot în Atena secolului al V-lea, doar o cincime se estimează că îşi exersa dreptul de vot în *eclesia.* Este evident că absenteismul funcţiona în primul rând între cei din mediul rural, care însă constituiau majoritatea corpului civic. Astfel, acea cincime căpăta un rol fundamental fiindcă *„eclesia era corpul legislativ pentru toate domeniile imaginabile: fie ca este vorba de modificarea sau completarea dreptului (public, privat, civil, penal sau sacru), de acceptarea noilor cetăţeni sau de reîmpărţire a comunităţii, de angajarea cheltuielilor publice sau de crearea de noi resurse, de începerea negocierilor, de pornirea războaielor, de întocmirea strategiilor, de încheierea păcii etc. – întotdeauna eclesia era cea care decidea."* [12]

Instituţiile dominării în Grecia au fost, iniţial, similare celor din Orient. Regele şi aristocraţia care îşi disputau supremaţia atât din punct de vedere al deciziei administrative cât şi din acela al puterii economice. *„La origine regele fusese căpetenia religioasă a cetăţii, marele preot al vetrei sacre a acesteia şi, la autoritatea lui sacerdotală, adăugase şi o autoritate politică, pentru că tuturor li se păruse firesc ca omul care reprezenta religia cetăţii să fie în acelaşi timp şi conducătorul adunării publice, judecătorul, căpetenia armatei."* [13] Dispariţia atributelor suveranităţii absolute a regelui şi înlocuirea

acestora cu mai multe posturi într-o schemă funcţională, precum şi apariţia mai multor grupări care-şi revendică, în mod egal, accesul la resursele puterii şi ale deciziei au impus în spaţiul grec persuasiunea ca formă esenţială de obţinere a majorităţii.

După secole de unanimitate, grecii au inventat majoritatea ca dimensiune suficientă a dominaţiei şi dezbaterea publică (al cărei efect este alternanţa la putere) ca metodă de echilibrare a presiunii sociale. *„Construcţiile urbane nu mai sunt grupate, ca înainte vreme, în jurul unui palat regal, împresurat de fortificaţii. În centrul cetăţii se află acum Agora, un spaţiu comun, un spaţiu public, unde sunt dezbătute probleme de interes general /... / Acest cadru urban defineşte, de fapt, un spaţiu mental, dezvăluind un nou orizont spiritual. Din momentul în care piaţa publică ajunge să fie centrul ei, cetatea devine, în deplinul înţeles al cuvântului, un polis.” [14*]

Pentru a convinge cetăţenii de justeţea ideilor propuse, politicianul trebuia să ştie să vorbească. În faţa mulţimii de cetăţeni, iniţiatorul unei măsuri politice, economice, militare sau juridice era obligat, pe de o parte, să argumenteze pertinent şi convingător propunerea sa, dar să se şi apere de atacurile vorbitorilor din taberele politice adverse. Viziunea politică a unui lider oriental nu trebuia aprobată de nimeni. Odată asumată, comunicarea oficială, se revărsa asupra poporului pentru a-l informa şi a-l determina să accepte – cu cât mai puţine costuri sociale – decizia venită din vârful ierarhiei. Când situaţia socială scăpa de sub control, când tensiunile păreau că nu mai pot fi stăvilite, fie se realizau reforme venite în spiritul solicitărilor populare, fie se utiliza forţa. Dar nimeni, niciodată, nu discuta hotărârile luate de sistem şi nu exista sub nicio formă ipoteza unui alt punct de vedere care să pornească de la un alt emitent, egal legitimi în faţa legii.

Monarhul îşi putea schimba viziunea, îşi putea schimba decizia, îşi putea schimba acţiunea politică. Dar

nu ca urmare a unei dezbateri şi nici ca urmare a unui vot popular. Construcţia de imagine a monarhului şi a celor din jurul său a fost, în toată Antichitatea, un produs instituţional. Mai mult… Dacă persoana aflată în fruntea instituţiei greşea şi plătea pentru aceasta, instituţia nu avea nimic de suferit, protejată fiind de ordinea preexistentă şi de legitimarea divină. Cu foarte puţine excepţii, monarhii nu şi-au construit o imagine a lor, bazată pe propriile lor valori şi pe calităţile ce ar fi fost importante pentru supuşi, ci au intrat de la ocuparea poziţiei într-o paradigmă imagologică a liderului dezirabil. Liderul era unul singur, liderul dezirabil era cel mai bun… Într-un asemenea context, nu poate exista dialogul.

Omul politic grec nu avea decât ştiinţa sa de a vorbi, viziunea proprie (sau a grupului pe care-l reprezintă), trecutul său – cunoscut cu bune şi rele de cetăţeni –, familia din care se trăgea, averea mică sau mare, acţiunile sale pe câmpul de luptă sau în interiorul cetăţii, susţinătorii săi (mai mult sau mai puţin celebri) dispuşi să i se alăture sau să spună vorbe bune despre el în faţa cetăţenilor. Când îşi rostea discursul pentru a obţine votul majorităţii, omul politic grec trebuia să fie pe placul acesteia. Atât prin calitatea discursului (ce şi cum spunea), cât şi prin propria sa popularitate.

Monarhii orientali erau învăţaţi să intre în atributele personajului lor instituţional fie de profesori, fie de înţelepţi, fie chiar de înalţi demnitari, fiecare civilizaţie generând ghiduri ale educării liderului suprem (ca şi ale educării copiilor de aristocraţi pentru o cât mai bună evoluţie la curte sau pentru pregătirea viitorilor scribi sau clerici). Necesitatea formării omului politic de succes, capabil să se impună în *Agora* grecească a generat un nou tip de educaţie şi un nou tip de profesori: sofiştii. *„Sofiştii se adresează oricui vrea să capete superioritatea necesară triumfului în arena politică /… / A pregăti spiritul pentru o cariera de om de stat, a forma personalitatea viitorului lider al cetăţii – acesta este programul lor.” [15*]

Punând accent pe dialectică, retorică, logică şi cultură generală, sofiştii îşi antrenau elevii (în marea lor majoritate provenind din aristocraţie sau din noii îmbogăţiţi) pentru convingerea maselor şi pentru gestionarea cu abilitate a funcţiilor publice. *„Nici Protagoras, nici Gorgias nu intenţionează să expliciteze o doctrină, ci numai să formeze regulile unei practici; ei nu-i învaţă pe elevii lor vreun adevăr despre Fiinţă sau despre om, ci pur şi simplu cum să aibă, în orice împrejurare, dreptate, totdeauna dreptate."* [16] Persuasiunea devenea mijloc individual de avansare socială şi, implicit, tehnica utilă de manifestare şi conservare a puterii. Nefiind convins de zei sau de cutume de dreptatea liderului său, cetăţeanul grec trebuia determinat de acesta să-l creadă şi să-l urmeze. Deşi violent criticaţi de marile minţi filosofice ale Greciei *(„vânător retribuit de cei tineri şi bogaţi", „neguţător cu privire la învăţăturile necesare sufletului", „un fel de traficant de învăţături", „vânzător de marfă proprie în materie de învăţătură", „un combatant în materie de argumente, practicând aşadar arta antagonismului şi definindu-se prin meşteşugul controverselor")* [17], iar Socrate, citat de Xenophon, ar fi spus *„cei care îşi vând înţelepciunea se numesc sofişti aşa cum cei care îşi vând frumuseţea sunt numiţi prostituate"* [18], sofiştii au intuit că nu adevărul este cel care mobilizează masele, ci percepţia asupra adevărului şi că fondul unei afirmaţii este doborât, într-o dezbatere publică, de forma în care acesta este prezentat.

Generarea plăcerii către auditor, nu doar a informaţiei şi apoi inducerea în acesta a credinţei faţă de emitent şi a impulsului de a i se supune sunt paşii următori obţinuţi din ştiinţa rostirii discursului public. Charisma, atribut fundamental al liderului în întreaga istorie umană, nu poate exista fără ştiinţa convingerii masei. *„Scăpând raţiunii, charisma declanşează pasiuni contradictorii, dragostea şi ura, imboldul şi repulsia /... / Ea smulge mulţimile din toropeală pentru a le galvaniza şi a le pune*

în mişcare." [19] Omul politic grec, maestru în arta discursului, stăpân pe cuvânt şi pe dialog, capabil să intuiască nevoia masei şi să improvizeze în funcţie de fluctuaţiile acesteia, este primul care îşi modelează un chip dezirabil, un portret imagologic dedicat mulţimii aflat poate la distanţă mare de portretul său real.

Grupând în jurul lor tineri ai căror familii erau dispuse să plătească sumele necesare participării la cursuri, sofiştii mergeau dintr-un oraş în altul în căutare de noi clienţi. Despre Protagoras se spune că solicita nu mai puţin de zece mii de drahme de persoană pentru patru ani de instruire. O drahmă echivala cu o zi de muncă pentru un lucrător agricol [20]. Gorgias, la rândul său, a strâns averi importante din această meserie, iar mai târziu, Isocrate va deschide o şcoală foarte apreciată datorită căreia va ajunge în primii o mie două sute cei mai bogaţi atenieni, deşi taxa de înscriere era de zece ori mai mică decât cea practicată de Protagoras. Nu doar din lecţii veneau banii sofiştilor, ci şi din redactarea de discursuri pentru diverse persoane şi pentru diverse ocazii.

Meseria de logograf a fost practicată de mari oratori (Isocrate, Demostene, Lisias, Isaios), în special pentru cetăţenii care trebuiau să-şi pledeze cauza în faţa judecătorilor şi nu aveau suficient talent, cultură sau cunoştinţe oratorice, dar şi pentru discursuri dedicate luptei politice sau unor ocazii festive. Născută în Siracuza, unde Corax şi Tisias realizează primele manuale, retorica ajunge în Atena prin intermediul lui Gorgias şi devine instrumentul fundamental al democraţiei directe. O anecdotă celebră în Antichitate prezintă conflictul între profesorul Corax şi elevul Tisias care, după încheierea şcolii, refuză să plătească preţul lecţiilor, dezvoltând următoarea argumentaţie: *„Ori m-ai învăţat ştiinţa convingerii, şi atunci te pot uşor convinge că nu-ţi datorez nimic, ori nu m-ai învăţat nimic şi, în acest caz, nu-ţi datorez, de asemenea, nimic."* [21]

Instituţionalizarea dezbaterii atrage după sine cel

mai extins efort comunicaţional al Antichităţii. Spre deosebire de omul antic standard, omul grec ştia ce se petrece la el în comunitate, cunoştea legile şi – mai mult decât atât – era chemat să-şi exprime un punct de vedere despre ele, ajungând periodic să le şi pregătească în interiorul bulei. *„Bule Bula a fost timp de doua secole cel mai bun garant al democraţiei. Un proiect de lege examinat mai întâi de 50 de pritani, apoi de 500 de buleuţi, cetăţeni proveniţi din toate colţurile Atticii*[30]*, amestecându-se ruralii cu citadinii, bogaţii cu săracii, nobilii şi oamenii de rând, avea toate şansele să treacă de eclesia doar dacă el exprima aspiraţiile sau interesele întregului corp civic."* [22]

Locuitorul oricăruia dintre imperiile orientale îşi schimba arareori viziunea despre viaţă, lumea sa fiind străjuită de zei imuabili (schisma lui Akhenaton este singulară), condusă de împăraţi, sfinţi prin însăşi natura funcţiei lor şi ordonată după reguli venite dincolo de timp şi dincolo de om. Nici catastrofele – cuceriri, războaie civile, disidenţe – nu atrăgeau nicio schimbare. Parafrazându-l pe Confucius, zeul rămânea zeu, împăratul rămânea împărat, regula rămânea regulă, iar omul obişnuit era mereu în acelaşi loc neatins de schimbare şi neclintit din supuşenia sa fundamentală, asumată şi reglementată în acelaşi timp.

Cetăţeanul grec îşi schimba adeseori viziunea asupra realităţii sale. Un orator priceput putea face acest lucru. Astfel, un salvator al naţiunii putea, după numai câţiva ani, să fie exilat încărcat de oprobriul cetăţii. *„Întocmai tiranilor n-au ei (oratorii – n.a.) puterea să ucidă pe cine vor, să-i despoaie de avere, să-i izgonească din cetăţi pe cine găsesc de cuviinţă."* [23] Dar exista şi reversul medaliei. *„Frumos şi de preţ rămâne să vii cu o cuvântare*

30 Attica este una din cele 13 regiuni (denumite și „Periferii" sau „Districte") ale Greciei, fiind subdivizată în 4 prefecturi: Atena, Pireu, Attica de Est și Attica de Vest. Capitala provinciei şi Greciei este orașul Atena.(n.ed.el.)

iscusită şi bine gândită în faţa tribunalului, unde e de spus un cuvânt, şi să pleci dobândind nu o răsplată de rând ci pe cea mai aleasă: propria ta salvare, a bunurilor şi a prietenilor tăi." [24]

Gorgias identifică două componente care construiesc forţa de persuadare a discursului: puterea cuvântului şi oportunitatea. Cuvântul este factorul modelator, este elementul care insuflă oamenilor credinţe superioare, care îi ajută să facă legături şi conexiuni, care în acelaşi timp îi amăgeşte, dar îi şi ridică peste propria lor necunoaştere. Oportunitatea înseamnă adaptare a mesajului la realitatea momentului, la starea de spirit a publicului, la aşteptările acestuia, la modul în care este percepută cauza despre care se va vorbi. Dintr-un asemenea discurs nu va rezulta niciodată adevărul, ci o sentinţă, o judecată publică în urma căreia cineva va câştiga sau va pierde. *„Vasăzică retorica este, după toată aparenţa, făuritoarea unei convingeri de credinţă, nu a uneia care să te instruiască referitor la drept şi nedrept."* [25]

Într-un discurs celebru rostit de Gorgias, acesta îşi propune să o apere pe Elena de acuzele ce i se aduc în tot răstimpul de aproape un mileniu scurs de la declanşarea războiului troian. *„Dorinţa mea este ca înzestrând discursul cu o argumentare s-o absolv de vina ei pe această ponegrită femeie; să demonstrez că acei ce o defăimează se înşeală, să arăt adevărul şi să pun capăt prostiei."* [26] Pornind de la ideea că orice cauză poate fi apărată şi că măiestria oratorului este cu atât mai evidentă cu cât subiectul pare mai negativ, Gorgias relevă premisele care ar fi determinat-o pe Elena să-şi părăsească soţul, Menalaus, regele Spartei, pentru Paris. *„Fie prin voia Sorţii, prin hotărârea zeilor sau printr-un decret al Necesităţii a făcut ea ce a făcut; fie răpită cu forţa; fie convinsă prin discurs, fie cuprinsă de iubire."* [21]

Dacă zeii s-au aflat în spatele acestei răpiri, Elena nu poate fi învinovăţită, deoarece *„zeul este mai puternic decât omul, prin forţă, prin înţelepciune şi prin toate*

celelalte." [28] Dacă a fost răpită cu forţa, vinovat este agresorul, pentru că *„el a făcut grozăvii, ea le-a suferit; drept este să avem pentru ea milă şi ura pentru el să o păstrăm."* [29] Dacă a fost convinsă de un discurs, lucrurile sunt cu atât mai simple, fiindcă *„discursul este un stăpân puternic, care duce la îndeplinire cu un trup foarte mărunt şi aproape de nevăzut o lucrare pe de-a-ntregul divină, căci el are puterea de a pune capăt fricii, de a îndepărta jalea, de a trezi bucurie, de a spori mila."* [30] Iar dacă Elena, văzându-l pe Paris, s-a îndrăgostit de el, cum poate fi ea acuzată, ţinând seama că *„iubirea este un zeu şi are puterea sacră a zeilor"* [31]? Pornind de la aceste consideraţii, Gorgias o absolvă pe Elena şi decide că epitetele pe care istoricii, poeţii, filosofii, tragedienii şi oamenii obişnuiţi i le asociază sunt injuste. *„Aşadar, cum să considerăm dreaptă ocara ce se aduce Elenei, ea care ori s-a îndrăgostit, ori s-a lăsat convinsă prin discurs, ori a fost răpită cu forţa, ori s-a supus unei necesităţi divine – şi, în oricare din aceste situaţii, scapă din învinuire."* [32]

În şcolile sofiştilor, retorica se învăţa pe baza unor tratate scrise de maeştri în care erau dezvoltate regulile acesteia, dar şi prin foarte multe lecţii practice care porneau de la discursuri clasice (cum ar fi cel de mai sus dedicat apărării Elenei din Troia) şi care deveneau exerciţii de improvizaţie şi de aptitudini. Textele clasice erau adunate în antologii care erau studiate, aprofundate şi apoi imitate de elevi în confruntări simulate. Unii profesori se orientau exclusiv spre anumite zone de discurs (Antiphon a definitivat prin *Tetralogiile* sale setul complet de patru produse ce compuneau dezbaterile unei cauze date: acuzarea, apărarea, replica şi reluarea) [33], în timp ce alţii îşi iniţiau studenţii în toate tipurile discursive.

Expertiza sofiştilor nu se oprea însă aici. *„Ei remarcaseră faptul că multe dezvoltări puteau fi reluate în numeroase ocazii; de unde prezenţa la tot pasul a unor asemenea atitudini: măguliri la adresa judecătorilor, critica mărturiilor smulse prin tortură (Antiphon*

compusese în maniera aceasta o culegere de Exordii, bune oricând la orice); de asemenea, consideraţii generale asupra unor teme de interes universal: dreptatea şi nedreptatea, justiţia naturală şi legile convenţionale." [34] Orice dezbatere, orice confruntare de idei, orice proces puteau fi reduse, în ultimă instanţă, la aceste idei universal valabile şi puteau fi deci câştigate de cei care le controlau şi care aveau construite automatisme de argumentaţie. Acuzaţi de filosofi pentru ignorarea elementului moral (*„eu mă mir, pe bună dreptate, de aşa-numiţii sofişti care pretind că îi călăuzesc pe tineri spre virtute, câtă vreme, în fapt, îi chiar îndepărtează de ea"*) [35], sofiştii au introdus, în premieră, clişeul, repetiţia, standardizarea şi chiar şi onorariul în construcţia de imagine, devenind primii profesionişti ai acestei meserii care, după încă două milenii şi ceva, va intra în legalitate.

Isocrate continuă tradiţia şcolii de retorică, dar îi adaugă şi o consistentă componentă morală. Respinge mercantilismul sofiştilor şi aplecarea acestora exclusiv spre ideea victoriei în dezbaterea publică, dar respinge în egală măsură şi pretenţiile filosofilor de a fi singurii deţinători ai valorilor morale. Pragmatic, dar la un nivel superior sofiştilor, Isocrate încearcă prin programul său educaţional să dea Atenei oamenii politici, elita, de care aceasta avea nevoie [36]. *„Abandonând filosofului ambiţia disperată de a demonstra adevărul, omul politic trebuie să se consacre convingerii celorlalţi de valoarea opiniei sale."* [37] De aceea, omul politic trebuia să stăpânească retorica, trebuia să aibă cultură intelectuală, trebuia să cunoască istoria *(„trecutul, evenimentele şi consecinţele lor"),* trebuia să fie capabil să discearnă binele de rău, să aibă deci valori morale şi să acţioneze în conformitate cu acestea. *„Educaţia pe care Isocrate o proiectează era una foarte morală şi de aceea era preocupat de extragerea lecţiilor de morală din istorie."* [38] Cheia rămâne însă ştiinţa folosirii cuvântului:

„Datorită faptului că noi, oamenii, ne-am născut cu însuşirea de a ne convinge unii pe alţii şi de a face să răsară în faţa ochilor noştri obiectul hotărârilor noastre, prin aceasta nu numai că am ieşit din viaţa sălbatică, ci, strângându-ne la un loc, am întemeiat cetăţi, am stabilit legi, am întemeiat artele. Aproape că în tot ce am născocit, numai cuvântul este acela care ne-a îngăduit să ducem lucrurile la bun sfârşit /... / Cu ajutorul cuvântului dovedim vinovăţia celor vicleni, iar pe cei buni îi lăudăm. Prin cuvânt educăm sufletele celor neînvăţaţi şi punem la încercare inteligenţa. Căci noi socotim că vorbirea aleasă este semnul cel mai sigur al unei judecăţi drepte. Un cuvânt adevărat care dovedeşte respectul legii şi dreptăţii este imaginea unui suflet bun şi în care te poţi încrede /... / Cuvântul este călăuza tuturor faptelor şi gândurilor noastre, şi cei care au mai multă judecată cu atât mai bine ştiu să se folosească de cuvânt." [39]

Influenţa lui Isocrate a fost considerabilă, un mare număr de personalităţi ale Atenei şi ale Greciei trecând prin şcoala sa de retorică şi asimilând învăţăturile sale. *„Ţinând seama că mulţi elevi ai lui Isocrate au venit nu doar din toate colţurile Greciei, dar şi din zone îndepărtate ca Marea Neagră, Cipru, Sicilia şi după ce şi-au completat educaţia au devenit filosofi, istorici, oratori, oameni de stat, generali şi chiar şi regi este evident că au răspândit ideile lui Isocrate în întreaga lume greacă."* [40] Contrapus lui Platon şi Academiei conduse de acesta, Isocrate a câştigat – dacă este permisă această abordare – pariul educaţional, datorită utilităţii imediate a metodei sale pedagogice şi a adaptării acesteia la nevoile conducerii ateniene. *„Isocrate şi nu Platon este cel care a fost educatorul Greciei secolului al IV-lea şi, după ea, al lumii elenistice, apoi al celei romane /... / Şi nu numai Antichitatea. Isocrate, mai mult decât oricine altcineva, este cel ce deţine onoarea şi responsabilitatea de a fi inspirat educaţia cu dominanta literară a tradiţiei noastre*

occidentale." [41]

Deşi nu este primul în această listă, Isocrate a perfecţionat rolul educaţiei în conservarea valorilor sistemului social, atât prin educarea potenţialilor lideri din mai multe domenii de activitate, cât şi prin diseminarea în rândul cetăţenilor a valorilor identitare ale sistemului şi, implicit, pe cele ale învăţării: *„Oamenii care au curajul să vorbească de rău pe cei ce slujesc învăţătura şi înţelepciunea sunt vrednici de aceeaşi ură ca şi cei ce greşesc faţă de zei."* [42]

La aproximativ două sute de kilometri sud de Atena, se dezvolta o altă educaţie, construită pe un cu totul alt model şi cu o cu totul altă finalitate socială. Lumea spartană de după *Constituţia,* introdusă la finele secolului al VII-lea î.Hr., se concentra asupra căilor de întărire şi de consolidare a forţei falangei ca singură metoda de control a populaţiilor supuse din jurul cetăţii. *Constituţia* se mai numea şi *a lui Licurg* (personaj cvasilegendar, despre care se spune că în dorinţa de a produce un corp de legi corespunzător a vizitat oracolul de la Delfi a cărui preoteasă, Pitia, l-a primit ca pe o mare personalitate: *„Eu stau în cumpănă dacă să te salut ca pe un zeu sau ca pe un muritor. Socot mai degrabă, o Licurg, că eşti o zeitate. Tu vii să-mi ceri o legiuire bună, iar eu îţi voi încredinţa una pe care nicio cetate nu o va mai avea."* [43]

Împărţiţi în trei clase sociale, *cetăţenii* (cei cu drepturi politice), *periecii* (cei fără drepturi politice, dar oameni liberi) şi *hiloţii* (cei fără drepturi şi fără libertate), spartanii au identificat o singură logică a existenţei civilizaţiei lor: războiul. Absolut tot este construit şi orientat în această direcţie, astfel încât toate celelalte componente ale existenţei unei societăţi se atrofiază până la dispariţie. Arnold Toynbee remarca lipsa oricăror produse ale artei spartane din perioada clasică, secolele al V-lea şi al IV-lea î.Hr. *„În Muzeul Spartan, dimpotrivă, arta clasică străluceşte prin absenţă. Produsele artei preclasice sunt remarcabile prin calităţile pe care par a le făgădui,*

dar cine caută să afle ce le-a urmat va căuta zadarnic. Data la care arta spartană conteneşte să mai producă este aproximativ data cârmuirii lui Hilon, pe la mijlocul secolului al VI-lea î.Hr." [44] Legislaţia spartană proiectează în amănunt fiecare pas al locuitorilor statului, fie că este vorba de proprietate, educaţie, viaţă personală sau chiar de legăturile conjugale. *„Licurg a restrâns libertatea căsătoriei la vârsta unei depline dezvoltări fizice, convins de utilitatea acestei măsuri pentru robusteţea progeniturilor. În cazul în care un bărbat vârstnic s-a însurat cu o femeie tânără, Licurg a statornicit şi în această privinţă măsuri cu totul potrivnice altor cetăţi: bătrânul trebuia să aleagă, după placul inimii sale, un bărbat tânăr, care să întrunească atât calităţi fizice cât şi sufleteşti, şi să-l prezinte soţiei pentru a-i suplini neputinţa."* [45]

Excesul de reglementare, însoţit de o educaţie coordonata de stat şi de un model unic aplicabil tuturor, indiferent de individualitate, a generat în primă fază un monolit acţional cu rezultate remarcabile în diversele confruntări militare, dar a produs ulterior o anchilozare fatală acestei societăţi.

„Înlăuntrul colectivităţii cetăţeneşti spartane, principiul egalităţii a fost întărit până la rigiditate. Fiecare cetăţean spartan primea din partea statului o bucată de pământ de suprafaţă egală sau de productivitate egală; şi fiecare din aceste loturi, cultivat de hiloţi, era socotit îndeajuns pentru a asigura traiul spartanului şi al familiei lui, ceea ce îi îngăduia să-şi hărăzească toate puterile numai şi numai meşteşugului războiului. Fiecare copil spartan, dacă nu cumva se născuse slăbănog şi fusese, ca atare, lăsat să moară de foame, fiind părăsit într-un loc pustiu, era constrâns de la şapte ani, să intre în cadrul sistemului spartan de educaţie militară. Nimeni nu era scutit de o asemenea educaţie, iar fetele primeau o educaţie atletică similară cu a băieţilor." [46]

Scopul bărbaţilor spartani era să lupte în războaie, scopul femeilor spartane era să nască băieţi suficient de puternici pentru a putea fi antrenaţi să lupte în războaie. Războaiele se purtau pentru protejarea sau extinderea graniţelor şi pentru controlul ordinii interioare. Periecii se ocupau de meşteşuguri şi comerţ, iar hiloţii lucrau pământul care-i hrănea pe cetăţeni. *„Sparta se află în mâinile unei caste închise de războinici, menţinuţi în permanentă stare de mobilizare, încremeniţi într-un triplu reflex de apărare: patriotică, politică şi socială."* [47] Fiecare pas făcut de spartani în construcţia societăţii lor se dezvolta polemic faţă de restul Greciei şi mai ales de Atena. Luxul era dezavuat şi practic interzis, plăcerile estetice erau eradicate, la fel şi orice formă de individualitate, de intimitate sau de refugiere din faţa tăvălugului modelului unic. *„În porturile Laconiei nu intra nicio încărcătura de marfă, în Sparta nu se duce niciun sofist, meşter în vorbe deşarte, niciun prezicător şarlatan, niciun întreţinător de hetaire., niciun lucrător de podoabe de aur sau de argint."* [48] Bazat pe legi transmise oral din partea unui legiuitor mai degrabă mitologic sistemul spartan s-a impus şi s-a menţinut prin educaţie, prin revelarea permanentului pericol din interior (popoarele supuse militar, dispuse oricând să se revolte şi să afecteze decisiv austera economie spartană) şi printr-o contagiune socială regăsită ulterior în regimurile totalitare ale secolului al XX-lea.

Acelaşi exces de reglementare s-a transformat într-un proces de ritualizare a unor largi segmente ale vieţii sociale şi a condus – fără alte procese comunicaţionale dinspre ierarhie – la ordonarea şi coagularea masei în jurul unui set de valori, transformat în chiar elementul identitar al civilizaţiei în cauză. *„Când a sosit vestea înfrângerii de la Leuctra, unde pieriseră mulţi dintre cetăţenii Spartei, părinţii morţilor au avut obligaţia de a se arăta în public plini de veselie /... / Cea care ştia că nu-şi va mai vedea fiul se arăta bucuroasă şi cutreiera templele, mulţumindu-le*

*zeilor. Câtă putere avea deci statul, de vreme ce poruncea până şi ce trebuie să simtă o mamă care şi-a pierdut fiul, şi era ascultat." [4*9]

Unanimitatea spartană era opusă politicii majorităţii duse de Atena şi de celelalte cetăţi cu regimuri de tip democratic, dar nici nu făcea parte din aceeaşi categorie cu unanimităţile maselor mute ale imperiilor orientale. Fiind politică, unanimitatea spartană era rezultatul asumării conştiente de către toţi cetăţenii a unui model creator de apartenenţă, mândrie, şi siguranţă. Spartanul nu se supunea unui om, ci acestui set de valori în mijlocul căruia se năştea şi pe care nu-l putea vicia nimeni şi nimic. Educaţia era forma decisivă de integrare în sistem şi de înţelegere a rolului superior al grupului faţă de individ (existau trei cicluri: pentru copiii între şapte şi unsprezece ani, pentru cei între doisprezece şi cincisprezece ani şi pentru cei între şaisprezece şi douăzeci de ani, organizate într-un mod asemănător diverselor grupări ale tineretului născute fie de nazismul german, fascismul italian sau comunismul sovietic, chinez sau cambodgian). Ajuns la douăzeci de ani, tânărul ştie că nu poate exista în afara cetăţii, nu poate supravieţui în afara falangei, nu poate trăi în afara grupului. *„Cetăţenii au fost obişnuiţi să nu dorească, să nu fie în stare să trăiască singuri, ci să fie tot timpul asemenea albinelor, uniţi pentru binele public în jurul conducătorilor lor."* [50] Virtuţile individuale cântate de Homer s-au transformat în Sparta în virtuţile masei educate în spiritul rhetrelor[31]. Iar acestea se văd în marşul de neoprit al falangei pe câmpul de luptă, însoţit de cântecul de flaut, muzica fiind singura artă tolerată în Lacedemonia. Până la treizeci de ani, tânărul doarme în comun cu cei de vârsta lui şi, deşi este căsătorit şi căsătoria este o obligaţie civică, trebuie să-şi viziteze soţia pe ascuns. După treizeci de ani, are dreptul la o casă, dar oricum este obligat să mănânce zilnic împreună cu camarazii săi, contribuind cu o cotă parte de produse în

31 Legi nescrise.(n.ed.el.)

fiecare lună [51]. Radicala politică de egalitate şi de ignorare a proprietăţii private a scutit Sparta de sindromul inechităţii sociale, catalizator al majorităţii revoltelor din istoria civilizaţiei umane.

Totul în Sparta era proprietatea statului, iar cetăţenii primeau de la acesta exact cât era nevoie pentru a trăi decent, indiferent de poziţia ierarhică deţinută în sistem. Egalii spartani nu erau unii mai egali decât alţii. Modelul spartan (după Xenofon *„de toţi lăudat, dar de nimeni urmat")* va deveni unul dintre prototipurile utopiilor scrise de-a lungul istoriei, cetate ideală în care regula primează, oamenii sunt ascultători şi lipsiţi de individualitate, dominaţi de un crez integrator comun, prea puţin afectaţi de zei, furnici adunate într-un muşuroi fericit, mulţime mulţumită cu puţinul pe care-l are, dornică să trăiască modest, dar planificat, cultivând ce trebuia cultivat, făcând copiii care trebuiau făcuţi, educându-i puţin, dar eficace, stratificată pe categorii socio-profesionale stricte şi de nedepăşit, având deasupra capului fie regi-filozofi, fie metafizicieni, fie bătrâni înţelepţi, fie prinţi creştini, fie consilii ale celor foarte pregătiţi, fie iluminaţi şi care, într-o formă sau alta, readuc respectiva civilizaţie înapoi în timp, la vârsta de aur, la epoca de dinaintea păcatului originar, la timpurile de dinaintea Cutiei Pandorei.

Mirajul spartan s-a dus însă şi mai departe, folosit fiind ca exemplu de ideologii celui de-al treilea Reich, atât din perspectiva modelului educaţional, cât şi din ceea a eugeniei[32] şi a planificării familiale. Sparta reală nu are un sfârşit fericit. După victoria din războiul peloponesiac şi după intrarea în Atena în 404 î.Hr., Sparta trece printr-o perioadă de tulburări şi este învinsă decisiv de Teba lui Epaminonda în 371 î.Hr. Devine apoi un actor minor în epoca elenistică şi doar un municipiu în timpul stăpânirii romane. Marele adversar al Spartei, Pericle, răspunde într-

32 Teorie care preconizează ameliorarea populațiilor umane prin măsuri genetice (sterilizare, interdicția de a procrea etc.)(n.ed.el.)

un discurs memorabil valorilor promovate de lacedemonieni:

„Noi le deschidem cetatea tuturor şi nu izgonim pe străini. Deşi ducem o viaţă mai destinsă, nu înfruntăm deloc mai puţin curajos primejdiile. Iubim frumosul, ducând o viaţă simplă şi filosofăm fără a ne moleşi. Ne folosim de bogăţie mai mult ca ajutor pentru faptă decât ca podoabă, iar a-şi recunoaşte sărăcia nu-i pentru nimeni o ruşine, ci este mai ruşinos să nu cauţi să o înlături prin faptă /... / Aceiaşi oameni au grijă, în acelaşi timp, şi de treburile particulare şi de cele publice /... / Avem convingerea că fericirea este rodul libertăţii, iar libertatea este rodul vitejiei şi nu ne dăm în lături de la înfruntarea primejdiilor. Într-un cuvânt pot să spun că Atena este o educatoare a Eladei." [52]

Adversarul cel mai periculos cu care avea să se confrunte Atena nu venea însă din sud, de la Pelopones, şi nici de peste mare, din Imperiul Persan, ci din nord, din Macedonia. Filip al II-lea îşi organizează în cel mai pur stil autocratic ţara, pregătind-o din punct de vedere militar, economic şi administrativ pentru hegemonia asupra întregii Grecii. Veniturile provenite de la minele de aur din Pangeu îi permit să-şi înarmeze corespunzător trupele şi să recruteze mercenari, dar în acelaşi timp îi aduc la curtea din Pela crema intelectualităţii elene, pe care o va folosi atât ca factor de influenţă în Atena şi în celelalte cetăţi greceşti, dar şi ca o importantă sursă de educaţie pentru tinerii aristocraţi macedoneni. Atât şcoala de retorică a lui Isocrate, cât şi Academia reprezentată prin Speusippus încearcă să obţină patronajul lui Filip [53]. Mişcările sale militare şi diplomatice provoacă îngrijorare la Atena, dar aceasta este mult mai preocupată de problemele sale decât de lupta pentru dominaţie cu Macedonia. Partidul aflat la putere, condus de Eubul, se concentrează pe ceea ce acum am numi macrostabilitate economică şi, natural, vizând

acest obiectiv este împotriva unui conflict cu Filip. Mai mulţi politicieni care susţin această politică de concesii se află în solda regelui macedonean, alţii cred cu tărie că epoca luptelor între greci ar trebui să înceteze. Nonagenarul Isocrate, adept al panelenismului[33], îşi îndeamnă concetăţenii să se unească în jurul lui Filip pentru a lupta cu succes împotriva perşilor. În anul 346 î.Hr., el redactează o scrisoare publică adresată lui Filip, în care îi scrie: *„Este de datoria ta să consideri întreaga Grecie ca fiind patria ta natală”.* Aşa cum remarcă Minor Markle:

„Isocrate, încercând să facă aceasta propunere cât mai acceptabilă pentru greci, este vag în ceea ce priveşte rolul lui Filip şi poziţia ierarhică pe care acesta ar trebui să o ocupe /... / În textul lui Isocrate nu există menţiuni nici legate de tratate de alianţe, nici de modalitatea numirii comandaţilor armatelor terestre sau ale marinei militare, nici de rolul statelor greceşti în luarea deciziilor.

El îl descrie pe Filip ca fiind însărcinat cu reconcilierea statelor greceşti, cu aducerea păcii, dar ocoleşte cu grijă folosirea unui termen dedicat poziţiei pe care urma să o aibă Filip.” [54]

Textul lui Isocrate, deşi adresat lui Filip, este de fapt orientat către cetăţenii atenieni pe care încearcă să-i motiveze apelând la mituri, la simboluri şi la promisiuni de bogăţie să i se alăture lui Filip în proiectul acestuia de atacare a Imperiului Persan, proiect – în numele căruia – era utilă acceptarea hegemoniei macedonene.

Pentru a-şi convinge concetăţenii să se opună expansiunii lui Filip, Demostene, şeful partidei naţionale, rosteşte mai multe discursuri în care demască intenţiile macedonene şi încearcă să însufleţească demos-ul să susţină acţiunile militare necesare echilibrării situaţiei în

33 Concepţie politică care preconiza să unească toţi grecii într-un singur stat.(n.ed.el.)

peninsulă. Când cetatea Olint, aliat al Atenei, este atacată de Filip, Demostene solicită cetăţenilor trimiterea de trupe în ajutor:

„Susţin deci că voi, atenieni, cunoscând aceste evenimente şi reflectând aşa cum se cuvine şi la toate celelalte împrejurări, trebuie să faceţi un efort de voinţă, să vă îndârjiţi şi să vă apucaţi de război mai serios ca oricând, aducând cu dragă inimă contribuţiile voastre în bani, plecând voi înşivă la luptă şi, în sfârşit, aducând totul la îndeplinire /... / Dacă vom părăsi pe aceşti oameni şi ca urmare vrăşmaşul va supune Olintul, să mi se răspundă ce-l va împiedica pe Filip să se îndrepte oriunde. Nu se găseşte nimeni printre voi care să judece şi să cerceteze cu luare aminte, cum s-a întâmplat ca Filip, deşi era slab la început, să devină atât de puternic mai apoi? /... / O, zei! Cine dintre voi, atenieni, este atât de nepriceput încât să nu înţeleagă că războiul, dacă vom sta nepăsători, va trece de la Olint la Atena?" [55]

După ce identifica primejdia care ameninţă cetatea, Demostene îl descrie caricatural pe Filip, în contradicţie cu portretul liderului agreat de atenieni:

„Mai spunea acel macedonean că, dacă printre dânşii se găsesc oameni încercaţi în meşteşugul războiului şi al luptelor, Filip din gelozie îi îndepărtează pe toţi, vrând să pară că totul este înfăptuit de el, căci, pe lângă celelalte cusururi, gelozia la el întrece orice măsură, iar dacă vreunul, om cumpătat şi drept, nu poate suporta destrăbălarea din fiecare zi a vieţii lui, beţia şi dansurile necuviincioase, este alungat şi socotit om de nimic. Nu rămân deci, după spusele aceluiaşi om, în jurul lui Filip decât jefuitorii, linguşitorii şi oameni de acelaşi soi, încât la beţie se apucă să danseze jocuri cărora mă sfiesc să le spun pe nume în faţa voastră." [56]

Pentru ca apoi să realizeze un portret măgulitor atenienilor şi modelului lor de existenţă, valorilor pentru care au luptat şi pentru care au pătimit:

„Altceva însă mă uimeşte. Voi, atenieni, altădată aţi ridicat armele împotriva spartanilor pentru apărarea drepturilor grecilor şi, cu toate că aţi avut numeroase ocazii să vă sporiţi bogăţiile, n-aţi voit să o faceţi, ci, pentru ca ceilalţi să-şi obţină drepturile, voi aţi cheltuit averile voastre prin contribuţii băneşti, v-aţi expus primejdiilor plecând la război, şi tocmai acum vă e frică să porniţi la război, şovăiţi să contribuiţi chiar pentru posesiunile voastre şi, deşi aţi salvat pe toţi grecii şi pe fiecare în parte, acum, când vi s-a luat ce este al vostru, voi staţi cu braţele încrucişate.” [57]

În aceeaşi idee, oratorul exaltă memoria unor lideri importanţi ai Atenei care au obţinut victoriile simbolice ale cetăţii şi care au ştiut să conducă alături de popor şi în interesul acestuia şi le cere cetăţenilor să se raporteze la acele personalităţi şi nu la vorbele oratorilor din partidul păcii care îi linguşesc, dar care nu spun adevărul ci doar ce doreşte publicul să audă:

„Fără îndoială, atenieni, folosindu-vă nu de exemplele altora, ci de cele oferite de propria voastră patrie, voi veţi putea deveni fericiţi. Acei strămoşi cărora oratorii nu le vorbeau pe plac şi pe care nici nu-i iubeau aşa cum aceştia vă iubesc pe voi acum, timp de patruzeci şi cinci de ani avură conducerea grecilor pe care o primiseră fără constrângere; aceştia strânseseră în Acropole mai mult de zece mii de talanţi, iar regele care stăpânea ţara lui Filip li se supunea, aşa cum se cuvine ca un barbar să se supună grecilor.” [58]

Totodată, alături de duşmanul din exterior, Demostene demască în faţa cetăţenilor şi duşmanul din

interior, cel care este una dintre cauzele pericolului care s-a abătut asupra cetăţii. Pentru a fi şi mai credibil, îi compara pe oratorii partidului promacedonean cu marii lideri ai Atenei din epoca de glorie a victoriilor împotriva perşilor:

„Ca simpli cetăţeni, aceşti oameni erau atât de cumpătaţi şi atât de stăruitori în obiceiurile republicane încât, dacă vreunul dintre voi ar recunoaşte locuinţa lui Aristide, a lui Miltiade şi a cetăţenilor strălucitori de atunci, ar vedea că aceste locuinţe sunt tot atât de modeste ca şi locuinţele vecinilor. Căci treburile cetăţii nu erau pentru aceşti oameni prilej de a se îmbogăţi ei înşişi, ci fiecare socotea de datoria lui să înmulţească averea statului /... / Cum se prezintă oare situaţia acum, sub conducerea «bunilor noştri oratori»? Este ea oare asemănătoare sau cel puţin se apropie ea oare de cea dinainte? /... / Noi am fost jefuiţi de un teritoriu pe care am fost stăpâni, am cheltuit fără niciun folos mai mult decât o mie cinci sute de talanţi, iar aliaţii pe care i-am câştigat în timp de război, aceşti «vrednici oratori» i-au pierdut în timp de pace /... / Dar s-ar putea să-mi riposteze cineva că, dacă în afară treburile noastre merg rău, înăuntru cel puţin ele se află într-o situaţie mai bună. Şi ce dovadă s-ar putea aduce în sprijinul acestei afirmaţii? Crenelele pe care le văruim, drumurile pe care le reparăm, fântânile şi alte lucruri de mică importanţă? Priviţi la acei oameni politici care au condus aceste lucrări; dintre aceştia unii, deşi săraci, au devenit bogaţi, alţii, deşi puţin cunoscuţi, au devenit oameni cu renume; câţiva şi-au ridicat locuinţe mai falnice decât clădirile publice şi averea lor a crescut cu atât mai mult pe măsură ce averea statului s-a micşorat.” [59]

Recursul la timpurile bune de dinainte continuă şi revenirea la acele valori şi la acele atitudini sunt singurele care mai pot salva cetatea, dar Demostene nu neglijează nici măgulirea auditorului şi stimularea antagonismului între acesta şi politicieni, între dominaţi şi dominanţi:

„Care este cauza acestei stări de lucruri şi pentru ce odinioară totul mergea bine şi acum totul merge rău? Fiindcă poporul, încumetându-se să lupte el însuşi în război, era stăpânul oamenilor politici şi puternicul gospodar al tuturor bunurilor şi fiindcă atunci fiecare era fericit că primeşte din partea poporului onoruri, magistraturi şi orice alt bun. Acum, dimpotrivă, stăpâni ai tuturor bunurilor sunt oamenii politici şi prin ei se fac toate, iar voi, poporul cu nervii zdrobiţi, jefuiţi de bani şi lipsiţi de aliaţi aţi ajuns slugi şi oameni de prisos, socotindu-vă fericiţi dacă guvernanţii vă împart bani pentru spectacole." [60]

Constructul comunicaţional din cele trei *Olintice,* rostite în vara şi toamna anului 349 î.Hr., este perfect identificabil în diversele succesiuni de tehnici şi de reguli ale propagandei elaborate în prezent. J.M. Domenach vorbeşte despre regula simplificării, regula inamicului unic, regula caricaturizării, regula transferului ca elemente calitative de elaborare a unui mesaj manipulator [61]. Fiecare dintre acestea se regăsesc în oratoria îndreptată de Demostene împotriva lui Filip şi a valorilor pe care acesta le reprezintă. Atenienii au apreciat discursurile lui Demostene, dar au fost mai mult impresionaţi de forţa sau de banii lui Filip (după Cheroneea, Demostene le spunea concitadinilor săi în celebrul *Discurs despre coroană:*

„Aruncaţi-vă acum privirea asupra lui Filip, împotriva căruia noi duceam lupta. Întâi el comanda singur ca monarh absolut peste soldaţii care-l însoţeau, avea bani din belşug şi făcea tot ce voia, fără a anunţa prin decrete, fără a delibera în public, fără a fi dat în judecată de către sicofanţi, fără a fi urmărit pentru ilegalitate, fără a da socoteală cuiva, ci, într-un cuvânt, el era suveranul absolut, comandant şi stăpân peste toate. Iar eu care

luasem poziţie împotriva lui, pe ce eram stăpân? Pe nimic. Chiar dreptul de a vorbi în faţa poporului, singurul de care am beneficiat, voi l-aţi oferit din capul locului în mod egal şi celor plătiţi de Filip şi mie." [62]

Astfel au pierdut Olintul şi au acceptat pacea în primăvara lui 347 î.Hr., pentru ca în vara anului 338 î.Hr., după multiple escaladări diplomatice şi militare, cele două grupări să se confrunte la Cheroneea. Armatele aveau dimensiuni relativ apropiate, cam patru zeci de mii de soldaţi. În fruntea macedonenilor era chiar regele Filip al II-lea, în timp ce cavaleria era condusă de fiul acestuia, Alexandru. Alianţa ateniano-tebană era coordonată de generalii Chares, Lysicles şi Stratocles. Demostene, atunci în vârstă de patruzeci şi şase de ani, participa la luptă ca simplu hoplit. Bătălia era echilibrată, până când Filip a simulat o retragere a flancului drept al macedonenilor, atenienii au căzut în cursă, s-au desprins din dispozitiv şi au pornit în urmărirea adversarilor, descoperind flancul teban. În spaţiul astfel creat, a atacat Alexandru. Tebanii nu au reuşit să-i reziste şi au părăsit câmpul de luptă, lăsând în urmă doar *„batalionul sacru",* care a fost lichidat în întregime. Filip s-a întors asupra atenienilor şi falanga macedoneană şi-a demonstrat încă o dată superioritatea în faţa falangei greceşti. *„Demostene este învins. Atena este învinsă. Libertatea greacă îşi găseşte sfârşitul pe vâlcelele de la Cheroneea."* [63]

Filip îşi impune autoritatea asupra lumii greceşti, înfiinţează liga panelenică de la Corint şi iniţiază, alături de cetăţile supuse, proiectul atacării Imperiului Persan. Este asasinat însă după doi ani, chiar la el în palat, în timpul nunţii fiicei sale. Fiul său, Alexandru al III-lea, va prelua expediţia iniţiată de Filip şi o va conduce până în subcontinentul indian. Într-un interval de zece ani, 334 î.Hr. – 324 î.Hr., va desfiinţa Imperiul Persan, va cuceri Asia Mică, Siria, Palestina, Egiptul, Babilonia, Media, Bactria şi câteva provincii din Punjab, configurând prima

mare victorie a Occidentului în faţa Orientului.

Triumfător în toate bătăliile purtate în Asia, chiar dacă în marea majoritate a cazurilor raporturile numerice îi erau net defavorabile, Alexandru îşi justifică reuşitele prin descendenţa sa nu neapărat pământeană. Dacă la începutul carierei sale, exista enunţată ideea unei legături de sânge cu Ahile prin mamă şi cu Hercules prin tată, dar şi cu Zeus care ar fi trăsnit pântecul Olimpiadei chiar în noaptea nunţii acesteia cu Filip [64], vizita la Delfi – în timpul căreia preoteasa i-a spus *„Eşti de neînvins, băiete”* [65], şi apoi cea la oracolul egiptean de la Siva – confirmă filiaţia divină. *„Alexandru însă l-a întrebat dacă nu cumva i-a scăpat cineva dintre ucigaşii tatălui său. Dar profetul l-a rugat să vorbească cum trebuie, căci el nu are tată muritor.”* [66] Alexandru era fiul zeului suprem şi destinul său nu putea fi decât supraomenesc. *„Dincolo de secolele de raţionalism, pe parcursul cărora grecii nu au fost conduşi decât de oameni, iată că reînfloreşte ideea originii divine a eroului, şi urmaşii lui Alexandru îşi vor da repede seama de importanţa politică a unei astfel de concepţii.”* [67]

Ajuns pe tronul ahemenizilor, Alexandru se comportă ca aceştia (Plutarh povesteşte că după bătălia de la Iisos, în care a capturat cortul lui Darius, văzând mobilierul, podoabele şi covoarele cu care acesta era utilat, Alexandru a exclamat: *„Asta înseamnă, după câte se pare, a împăraţi.”* [68] Şi, ca orice monarh al epocii sale cu obârşie parţial sau total divină, este împodobit cu simbolurile puterii, înconjurat de reguli care conferă un plus de autoritate autorităţii deja existente, respectat prin ritualuri şi gesturi de protocol (proscineza i-a scandalizat în mod deosebit pe nobilii greci), adulat de supuşi cărora le oferă periodic dovezi ale mărinimiei, dar şi ale forţei sale necondiţionate, cântat de poeţi şi proiectat ca un model fundamental tuturor celor ce trăiesc în imperiul său. Când, confruntat cu revolta soldaţilor săi care nu vor să-l mai urmeze în India, este obligat să renunţe la înaintare,

Alexandru ordonă construirea unui obelisc de bronz înconjurat de douăsprezece altare dedicate zeilor din Olimp, pe obelisc fiind inscripţionat: *„Aici s-a oprit Alexandru.”* [69] La moartea prietenului său Hefaistion, organizează ceremonii grandioase, îl ridică la rangul de semizeu, impune o lungă perioadă de doliu şi dispune construcţia de monumente omagiale pentru cel dispărut, în Babilon şi Alexandria. *„Apoi a voit să-şi mai potolească jalea pornind iar la război şi a început parcă să-i vâneze pe oameni şi a supus neamul cossailor, omorând pe toţi tinerii. Această faptă o numea sacrificiu de împăcare a zeului lui Hefaistion.”* [70] În iunie 323 î.Hr., Alexandru moare la Babilon, în plină pregătire a unei expediţii împotriva popoarelor din Peninsula Arabiei. Imperiul său este împărţit între diadohi[34], fiecare dintre ei asumându-şi rol de rege şi dorind să impună o dinastie în teritoriile obţinute ca urmare a relaţiei privilegiate pe care au avut-o cu liderul mort.

Cultul lui Alexandru este continuat de proaspeţii regi care nu dau niciun semn că ar dori să se întoarcă la varianta democraţiei greceşti, ci, din contra, se pliază perfect pe tiparul monarhului oriental. Alexandru, încoronat suveran al celor două lumi, devine un model mult mai interesant decât Pericle, care a condus Atena, ca strateg, aproape treizeci de ani, dar care, în acest interval, a trebuit să fie reales de cincisprezece ori. Plasat de greci undeva la întretăierea dintre opţiunile şi necesităţile mulţimii (care avea drepturi politice), liderul evadează în spaţiul mult mai sigur şi mai puţin concurenţial al unanimităţii susţinută de motivaţii religioase şi impusă de pârghiile puterii statale. Miraculoasa expediţie militară a lui Alexandru a spulberat nu doar Imperiul Persan, ci şi condiţionarea dintre conducător şi condus dezvoltată de greci, unică până în acel moment în istorie.

Învins militar la Iisos şi Gaugamela, conectat, prin cucerire, la cultura şi civilizaţia elenistică, Orientul câştigă

34 Succesori.(n.ed.el.)

totuşi încă o bătălie cu Occidentul, căruia îi impune pentru o lungă perioadă de timp modelul absolutist al dominaţiei împăratului divin. Cu excepţia unui scurt interludiu roman şi a altor experienţe efemere, vor mai trece două mii de ani până când relaţia dintre lider şi cetăţean va redeveni cea dintre alegător şi ales.

Roma

La începutul secolului al VI-lea î.Hr., Roma era un simplu oraş-stat, o cetate situată la cincisprezece kilometri de vărsarea Tibrului în mare, între coline cu povârnişuri uşor de apărat. În anul 27 î.Hr., Roma devenise centrul unui teritoriu ce se întindea din Spania până în Siria şi de la gurile Rinului până la cataractele Nilului şi care cuprindea între graniţele sale cam cincizeci de milioane de suflete pe trei continente. După ce i-au alungat pe regii etrusci şi au proclamat republica (510-509 î.Hr.), romanii au purtat o lungă perioadă de războaie de supravieţuire cu populaţiile vecine din peninsulă. Chiar în zorii republicii romane, când etruscul Porsena asediază Roma (cu scopul – mai degrabă doar declarat – al reinstaurării monarhiei), un tânăr nobil roman se decide să-l asasineze pe agresor. Este prins înainte de a-şi duce planul la bun sfârşit şi dus în faţa regelui îi spune acestuia: *„Sunt cetăţean roman. Mă numesc Caius Mucius. Intrând aici ca duşman am vrut să-l ucid pe duşmanul patriei mele. Aşa cum am avut curaj pentru această faptă, la fel îl am şi acum când înfrunt moartea. A fi roman înseamnă şi a întreprinde fapte măreţe şi a îndura chinurile cele mai grele."* [1]

Pentru a demonstra decizia sa şi a compatrioţilor săi şi lipsa de frică, tânărul roman îşi pune mâna dreaptă peste tăciunii aprinşi. Regele etrusc, impresionat de sacrificiu, îl eliberează şi, înainte de plecare, Caius Mucius, în semn de recunoştinţă, îi spune: *„Într-adevăr, fiindcă vitejia se bucură în ochii tăi de toată cinstirea, ca*

să-ţi plătesc pentru atitudinea ta mărinimoasă, ei bine, îţi spun acum ceea ce niciodată n-ai fi putut afla prin ameninţări: trei sute de romani, fruntaşii tineretului, am jurat să scăpăm de tine, ucigându-te pe această cale. Sorţii m-au desemnat întâi pe mine. Ceilalţi tovarăşi ai mei vor sosi pe rând, unul după altul, la vremea potrivită, până când, cu vrerea ursitei, vei fi ucis." [2] Romanii, recunoscători, îl poreclesc Scaevola (stângaciul) şi-l împroprietăresc cu pământ. Horatiu îi împiedică pe etrusci să ajungă la un pod peste Tibru, îşi pierde un ochi în luptă, de unde i se trage cognomenul *Codes* (chiorul), şi, în toiul confruntării, îi apostrofează pe agresori: *„Slugoi ai regilor trufaşi! Aţi uitat de libertatea voastră şi veniţi acum să o răpiţi pe a altora?"* [3]

În aceeaşi perioadă, Cloelia, o fecioară romană dată lui Porsena, reuşeşte să salveze mai multe ostatice şi să treacă împreună Tibrul înot, trezind admiraţia etruscilor care sfârşesc prin a negocia un tratat de pace cu Roma.

„În cursul întregului secol al V-lea, Roma nu cunoaşte pacea: pentru a trăi – şi a supravieţui – ea este silită să se bată: luptă contra cetăţii Veii, contra Ardeei, contra equilor, contra oraşului Praeneste, contra hernicilor, contra volscilor, contra ausonilor. În secolul al IV-lea, ea îndreaptă din nou armele împotriva cetăţii Veii, apoi contra oraşului Fidenae; porneşte contra faliscilor, a capenaţilor şi a oraşului Volsinii. Este atacată în 391 de galii în căutare de pământuri meridionale; cucerită, reuşeşte să se elibereze." [4]

Dar războaiele continuă… Roma încearcă să se extindă în toate direcţiile, să-şi adauge noi teritorii şi se ciocneşte, în mod inevitabil, de alte popoare. Are nevoie de peste şaizeci de ani şi de patru războaie ca să-i înfrângă pe samniţi şi pe aliaţii lor şi să controleze definitiv Italia centrală. Cunoaşte înfrângeri grave şi chiar umilinţe (samnitul Gavius Pontius îi obligă pe soldaţii romani să treacă pe sub furcile caudine: „cei *dintâi care au trecut pe*

sub jug au fost consulii, despuiaţi aproape până la piele; apoi fiecare comandant roman, potrivit rangului său ostăşesc, era supus aceleiaşi ruşinoase înjosiri; la sfârşit urmau înşiraţi ostaşii legiunilor, unul după altul. De jur împrejur stăteau duşmanii înarmaţi, care îi împroşcau pe romani cu ocări şi batjocură. Pe cei mai mulţi dintre romani, samniţii îi împungeau cu săbiile; unii au fost răniţi sau chiar omorâţi, mai ales atunci când învingătorii se simţeau ofensaţi de atitudinea lor prea dârză.") [5]

Totuşi, victoria de la Sentinum (295 î.Hr.) şi apoi cea de la Aquilonia (293 î.Hr.) îi determină pe samniţi să încheie pacea cedând o parte din teritoriu. Conflictul cu cetatea Tarentului provoacă intervenţia în peninsulă a lui Pirus, rege al Epirului, în fruntea falangelor sale întărite cu douăzeci de elefanţi de luptă. La Herakleia, în anul 280 î.Hr., armata romană este zdrobită şi pierde mai bine de o treime din efective. Cu toate acestea, *„după bătălie, Pirus, privind leşurile ostaşilor romani căzuţi pe câmpul de luptă, face constatarea că toţi şi-au pierdut viaţa cu faţa la duşman"* [6], iar privind printre prizonieri îl descoperă pe C. Fabricius Luscinus, fost consul apreciat de romani pentru *„cinstea sa, pentru calităţile sale militare şi pentru extrema sa sărăcie."* [7] Pirus vrea să-i câştige bunăvoinţa oferindu-i aur sau vrea să-l sperie punându-l în imediata apropiere a unui elefant care îşi ridică trompa deasupra capului său şi scoate un *„răget înfricoşător şi greu".* Fabricius, imperturbabil, îi răspunde: *„nici ieri nu m-a impresionat aurul tău şi nici astăzi elefantul."* [8] Roma se aliază cu Cartagina şi Pirus este în cele din urmă forţat să se întoarcă învins în Grecia, după ce încearcă în zadar să creeze un stat grec în Sicilia şi eşuează în tentativa de a debarca în Africa de Nord.

La unsprezece ani de la retragerea lui Pirus, Roma începe primul război cu Cartagina pentru supremaţie în Mediterana occidentală. Consulul Regulus debarcă în Africa de Nord şi obţine câteva victorii importante, dar în cele din urmă este înfrânt şi făcut prizonier de cartaginezii

conduşi de spartanul Xantippos.

„Cartagina îl trimite pe Regulus la Roma, la senat, ca să ducă propunerile de pace ale punilor, iar în cazul că nu o va putea obţine să trateze răscumpărarea prizonierilor romani. Regulus însă, care fusese obligat de puni să jure că dacă nu va obţine răscumpărarea ostaşilor romani căzuţi prizonieri se va întoarce la Cartagina, sosit la Roma, nu numai că nu pledează pentru cererile Cartaginei, ci îi convinge pe romani să nu primească niciun fel de condiţii de pace şi să declare război punilor. După aceasta, ca să-şi respecte angajamentul de onoare, se înapoiază la Cartagina, unde cartaginezii l-au ucis în chinuri." [9]

Ca urmare a mai multor victorii navale, obţinute datorita unei noi abordări a războiului pe mare,

„Văzând că războiul se prelungeşte în defavoarea lor, se hotărâră atunci pentru întâia oară să construiască nave şi anume, o sută de corăbii cu cinci rânduri de vâsle şi douăzeci cu trei rânduri de vâsle /... / De aici se poate vedea măreţia şi îndrăzneala planului romanilor. Căci nu numai că nu aveau mijloace potrivite, dar nu aveau nicio resursă şi nu-şi îndreptaseră gândul vreodată la o acţiune pe mare şi totuşi, când s-au gândit la aceasta pentru prima oară, au trecut la fapte cu atâta îndrăzneală, încât înainte de a fi făcut vreo încercare au cutezat să se măsoare îndată într-o luptă navală cu cartaginezii, care aveau din străbuni stăpânirea necontestată pe mare" [10],

în anul 241 î.Hr., Roma determină Cartagina să solicite pacea în urma căreia pierde Sicilia, care devine principalul grânar al Romei, şi plăteşte o importantă despăgubire de război. Al doilea război punic izbucneşte motivat fiind de extinderea Cartaginei peste frontiera negociată în Spania. Hannibal trece Alpii în fruntea armatei şi raliază cauzei sale mai multe popoare supuse de Roma.

„Fiecare din aceste populaţii a devenit, aşadar, în aceste împrejurări, un aliat al Cartaginei împotriva Romei. Dar Hannibal singur cântărea în balanţă cât ei toţi la un loc. Înzestrat cu o inteligenţă deosebită, Hannibal ştie cum să-şi atingă ţinta prin măsuri pline de cumineţenie. El ştia să profite de prezent, fără a se înşela şi domina cu autoritate viitorul. De o desăvârşită prudenţă în împrejurările curente, Hannibal avea darul de a ghici fără greş care era cea mai bună cale de urmat în împrejurările neprevăzute." [11]

La Cannae, în vara anului 216 î.Hr., provoacă armatelor romane pierderi teribile – patruzeci şi cinci de mii de soldaţi ucişi şi alţi douăzeci de mii luaţi prizonieri. Dar chiar şi în mijlocul acestui dezastru, spiritul Romei este conservat. Consulul L. Aemilius Paulus refuză să fugă de pe câmpul de luptă şi rămâne să moară alături de soldaţii săi, iar tribunul militar Sempronius Tuditanus convinge câteva sute de ostaşi să nu accepte să devină prizonieri, ci să caute o cale de scăpare cu arma în mână:

„Dacă într-adevăr mai sunteţi concetăţenii consulului L. Aemilius, care a ţinut mai degrabă să moară cum se cuvine decât să trăiască în ruşine şi ocară, precum şi ai atâtor bărbaţi foarte viteji care dorm acum somnul veşnic îngrămădiţi în jurul lui, înainte de a ne apuca aici zorile, înainte ca forţe vrăşmaşe şi mai numeroase să ne zădărnicească plecarea, să trecem printre aceia care fac atâta zarvă stând la porţi în neorânduială. Oricât de dese ar fi rândurile lor, ne vom croi drum, cu ajutorul armei şi al îndrăznelii! De aceea, cei care vreţi să vă salvaţi şi vieţile şi să salvaţi şi Republica, veniţi cu mine." [12]

Hannibal nu reuşeşte totuşi să dea lovitura militară decisivă, nici să doboare hotărârea romanilor (care refuză să-şi răscumpere prizonierii pentru a nu-i oferi resurse financiare liderului cartaginez), nici să determine un număr semnificativ din cetăţile din peninsulă să se revolte

împotriva Romei. Mai mult, cetatea Capua, care a ales să se alieze cu Hannibal, este cucerită de romani, jefuită şi liderii acesteia sunt executaţi: *„Proconsulul Fulvius porunci să fie chemat magistratul suprem din oraş şi-i ordonă să-i scoată afară pe campanii pe care-i avea sub pază. După ce au fost scoşi, au fost bătuţi cu vergile şi decapitaţi cu securea.”* [13] Armatele romane câştigă mai multe bătălii în Spania şi în Sicilia şi debarcă în anul 204 î.Hr. în Nordul Africii, unde ameninţă direct Cartagina. La Zama, Publius Cornelius Scipio îl întâlneşte pe Hannibal într-o bătălie hotărâtoare pentru soarta războiului: *„După ce au ajuns în tabără, amândoi comandanţii dădură ordin armatelor să-şi pregătească armele şi sufletele pentru cea din urmă luptă, prin care, dacă vor avea fericirea să iasă biruitori, îşi vor asigura victoria nu pentru o zi, ci pentru vecie. Ei vor şti încă înainte de amurgul zilei de mâine dacă Roma sau Cartagina va da neamurilor legile sale. Căci răsplata victoriei nu va fi Africa sau Italia, ci întregul pământ.”* [14] Scipio câştigă, Hannibal cere senatului Cartaginei să accepte pacea şi Roma devine puterea principală din Mediterana. În 197 î.Hr., legiunile romane înfrâng falangele macedonene ale lui Filip al V-lea şi în următorii zece ani se confruntă cu regele seleucid Antioh cel Mare. În bătălia de la Magnesia, seleucizii aliniază şaptezeci de mii de soldaţi în faţa a numai treizeci de mii de romani conduşi de fraţii Scipioni.

„16 000 de pedestraşi erau înarmaţi după modelul macedonean, de aceea purtau numele de falangiţi /... / Linia de bătaie a frontului lor era formată din 32 de rânduri de ostaşi. Aceştia alcătuiau baza oastei regeşti, insuflând spaimă atât prin înfăţişarea lor, cât şi prin cârdul de elefanţi care se înălţau mult deasupra războinicilor /... / Acestor trupe li s-au alăturat 3 000 de călăreţi cu platoşe cărora li se spunea cataphracţi /... / Ca rezervă mai era un cârd de 16 elefanţi. În aceeaşi parte, unde aripa era prelungită, fusese aşezată cohorta de gardă a regelui;

după specificul armelor cu care era înzestrată, ostaşii ei purtau numele de argyraspizi. Mai erau apoi 1200 de arcaşi dahi călare. Urmau apoi trupele cu armament uşor, alcătuite din 3000 de ostaşi o parte fiind cretani, altă parte, deopotrivă la număr, tralii. Acestora le fură alăturaţi 2500 de arcaşi din Mysia. Extremitatea flancului o încheiau 4000 de prăştiaşi din Cyrta şi arcaşi elymei. La aripa stângă fuseseră alăturaţi falangelor 1500 de călăreţi şi 2000 de capadocieni /... / În faţa acestei cavalerii se înşirau quadrige – care de luptă – înarmate cu coase şi o cireada de cămile, care poartă numele de dromadere. Pe acestea şedeau arcaşi arabi, care aveau săbii subţiri şi lungi de patru coţi, încât puteau lovi pe vrăşmaş de la înălţimea la care se aflau." [15]

Cu toată această desfăşurare de forţe, Roma triumfă şi devine arbitrul lumii elenistice. În următoarea perioadă sunt anexate Macedonia, Grecia, Pergamul, Siria, Cyrenaica, Pontul occidental, Cilicia şi Numidia. Este distrusă definitiv Cartagina, sunt înfrânţi celtiberii, teutonii şi cimbrii, este reprimată rebeliunea lui Iugurtha, sunt transformate în regate clientelare Iudeea, Armenia, Capadocia, Galatia, Mauritania. Caesar desăvârşeşte cucerirea Galiei prin victoria asupra lui Vercingetorix, iar Caius Octavianus transformă Egiptul ptolemeic în provincie romană după ce învinge armatele lui Marc Antonius şi ale Cleopatrei.

La finele acestor ani de războaie practic neîntrerupte, Roma este cel mai influent oraş al lumii, capitală a unui imperiu teritorial ce înglobează Marea Mediterană şi posesoare a celei mai temute armate a momentului. *„Roma este singura cetate care a ştiut să-şi mărească populaţia prin război. Ea a dus o politică necunoscută pentru tot restul lumii greco-italice; ea şi-a înglobat tot ceea ce a învins. I-a adus la Roma pe locuitorii oraşelor cucerite şi din învinşi, a făcut treptat nişte romani. În acelaşi timp ea trimite coloni în ţinuturile*

cucerite, şi în acest fel Roma se întindea pretutindeni." [16] În anul 47 d.Hr., împăratul Claudius afirmă această viziune cu prilejul deciziei de a accepta în Senat reprezentanţi ai galilor din imperiu: *„Căci ce altceva i-a dus la pieire pe spartani şi pe atenieni, cu toată puterea lor militară, dacă nu faptul că îi respingeau pe învinşi pentru că erau străini?"* [17]

Între Roma şi provincii se stabilesc linii de comunicaţie, se fac drumuri, precum şi un sistem de curierat rapid. La frontierele extreme ale imperiului sunt înfiinţate garnizoane, iar în provincii se construiesc oraşe în care funcţionează instituţiile romane civile, juridice şi militare. Caesar, de exemplu, hotărăşte recolonizarea a trei oraşe distruse de războaie: Capua, Cartagina şi Corintul. Din punct de vedere urbanistic, noile comunităţi respectă un pattern unitar *(„în centru, forul cu anexele sale – Capitoliu, curia, bazilica – termele, un teatru, un amfiteatru, arcuri de triumf, fântâni şi, în general, la periferie, temple ridicate pentru divinităţile locale, în timp ce cultele romane rămâneau grupate în centru.")* [18] Sunt unificate unităţile de măsură şi este construit un cadru legislativ similar cu cel din metropolă. Limba latină este limba administraţiei şi a armatei romane, deşi în spaţiul elenistic, greaca este acceptată ca limbă oficială. Moneda emisă la Roma este utilizată în cele mai îndepărtate colţuri ale imperiului.

„Imperiul Roman ajunsese să cunoască mai bine decât alte cârmuiri, anterioare sau ulterioare, atât însuşirea pe care o are moneda de a oglindi viaţa contemporană – năzuinţele politice, sociale, spirituale şi artistice ale unei epoci – cât şi marea şi unica ei capacitate ca mijloc de propagandă /... / Variaţiile anuale, lunare, am putea spune chiar zilnice, ale tipurilor monedelor romane ne amintesc de evoluţia evenimentelor istorice şi oglindesc ţelurile şi ideologiile schimbătoare ale celor care controlau statul roman." [19]

Bătute în templul lui Iuno Moneta, într-un proces supravegheat de *tresviri monetales,* monedele romane au avut gravate pe ele la început, în timpul Republicii, efigii ale divinităţii, pentru ca apoi (diversificându-se şi metalul folosit) să poarte portrete ale strămoşilor, momente glorioase din istoria Romei, dar şi portrete ale unor lideri aflaţi în viaţă. *„Vasul sacrificatorului, cârja augurului, ghirlandele triumfale înconjoară chipul emiţătorului monedei – Pompei, Caesar, Augustus – pentru a semnifica legăturile sacerdotale ale celui căruia îi face pereche imaginea divinităţii protectoare. /... / Astfel, acestea sunt şi monedă propriu-zisă şi medalie comemorativă şi medalie pioasă servind şi la propaganda politică şi la cea mistică." [20*] Octavianus este figurat în monezi ca fiind Divi *Filius, fiul* al lui Jupiter reprezentat pe cealaltă faţă, dar şi cu barba pe care a jurat să nu şi-o dea jos până nu va răzbuna moartea lui Caesar, pe contrafaţă fiind templul lui Mars *Ultor – Mart*e răzbunătorul. Pe o monedă apare alături de un crocodil şi de sloganul Aegy*ptio Capta – după* victoria asupra Cleopatrei –, iar pe alta, sub sloganul Arme*nia Recepta – după* reuşita negocierilor cu parţii care renunţă la pretenţiile asupra Armeniei [21]. Procedeul continuă, diverşii împăraţi fiind însoţiţi pe monede de imagini încărcate de simboluri divine, militare sau istorice şi de sloganuri care derivă din portretul dezirabil construit. Vespasian este „dez*robitorul libertăţii", Hadr*ian este „mân*tuitor al regiunilor imperiului" sau* „îmb*ogăţitor al pământurilor", Anto*ninus Pius este „adu*cător de prosperitate pentru cetăţeni", Aure*lian este „pac*ificatorul Orientului", iar* Constantin este fie „cel *mai bun principe", fie* „înv*ingătorul neamurilor barbare", fie* „res*tauratorul libertăţii" [22*].

Simultan cu toate elementele constitutive ale statului universal, Roma exportă un întreg arsenal imagologic constituit din vorbele şi faptele celor care au participat şi au contribuit la construcţia ei de-a lungul istoriei.

Personaje legendare, semilegendare sau reale, actorii războaielor republicii, dar şi adversarii lor (măreţi, curajoşi, bine înarmaţi, căliţi în lupte, cu armate descrise grandios şi amănunţit) au fost conservaţi de memoria colectivă şi apoi au fost găzduiţi în cărţi de istorie, de poezie, în epopei şi în discursuri politice, devenind o coloană identitară a civilizaţiei romane. Sacrificiile eroilor romani nu erau făcute în numele unor idealuri cavalereşti, ci în vederea salvgardării comunităţii şi a patriei aflate în pericol. *„Mulţi romani s-au bătut de bunăvoie în luptă de unul singur împotriva altuia pentru a hotărî soarta unui război; nu puţini au înfruntat o moarte sigură, unii în război pentru salvarea altora, alţii în pace pentru mântuirea statului. Unii, care au avut conducerea, i-au trimis la moarte chiar pe proprii lor fii, împotriva oricărui obicei sau legi, punând binele patriei mai presus de legătura naturală faţă de rudele cele mai apropiate."* [23]

Discursurile, poate puţin cam patetice trecute în contul unui Mucins Scaevola sau a unui Camillus, reflectă necesitatea acţiunii şi nu frumuseţea ei. Romanii nu luptă fiindcă este nobil să o facă, ci fiindcă este nevoie. Eroul roman moare pentru patrie, nu pentru glorie. Jertfa sa fiind utilă, se instituţionalizează. Pierderea mâinii drepte de către Scaevola îl determină pe etruscul Porsena (cel puţin în viziunea lui Titus Livius) să accepte pacea cu Roma. *„Cât de departe suntem de eroul homeric, cu fantezia cam nesăbuită a unui Ahile, acel dezertor a cărui îmbufnare aduce armata aheilor la doi paşi de pieire şi care nu se întoarce la luptă decât pentru a răzbuna un doliu personal, moartea unui prieten."* [24]

În imagologia oficială, în discursurile politice, în produsele artistice (literatură, sculptură, artă monumentală, pictură, mozaicuri), în acţiunile publice (după victoria navală asupra Cartaginei de la Mylae din 262 î.Hr., în Forul roman este înălţată o coloană formată din ciocurile navelor cartagineze capturate), în educaţia şcolară şi implicit, în cultura orală a Romei, în momentele

comemorative, existenţa acestui şir foarte numeros de personaje şi de fapte exemplare inspirate din istorie pune bazele ideologiei care va domina imperiul în primele secole ale erei noastre: totul este justificat dacă este făcut pentru binele patriei şi pentru bunăstarea poporului.

„Când moare vreunul dintre oamenii vestiţi, celebrându-se înmormântarea, este dus cu tot felul de podoabe în for, lângă aşa-numitele rostre şi acolo este aşezat în poziţie dreaptă încât să fie văzut de toţi, rareori culcat. Aici, în timp ce tot poporul stă adunat împrejur, fiul sau vreun altul din familie, se urcă pe tribuna rostrată şi vorbeşte despre virtuţile mortului şi despre faptele săvârşite cu succes în viaţă. De aceea, în mulţime, nu numai cei care au luat parte la acele acţiuni, ci chiar şi străinii, amintindu-şi sau reprezentându-şi în faţa ochilor trecutul mortului, sunt atât de mişcaţi, încât pierderea pare că este nu numai pentru cei în doliu, ci pentru întregul popor." [25]

Personajul providenţial a jucat un rol fundamental în toată imagologia romană derivată din războaiele republicii, dar şi din luptele sociale din aceeaşi perioadă, fie că vorbim de cei care au decis prin curaj, pricepere şi abnegaţie soarta unor bătălii, fie de cei care au determinat, tot cu riscuri foarte mari şi chiar cu jertfe, modificarea viziunii şi a organizării politice a Romei. Un soldat care blochează trecerea unor inamici superiori din punct de vedere numeric, un consul care nu părăseşte câmpul de luptă deşi acolo îl aşteaptă moartea, un tribun care adoptă masuri radicale în condiţii de nesiguranţa personală, un orator care se opune tendinţelor generale pe care le consideră nedemne şi generatoare de pericole pentru comunitate sunt prototipuri de personaje care populează din plin parcursul întregii istorii a Republicii. Soluţiile în momentele de criză au fost date mereu de oameni cheie aflaţi fie în vârful unor ierarhii, fie, pur şi

simplu, la locul potrivit în momentul potrivit, şi de-a lungul unei jumătăţi de mileniu de istorie, Roma a depăşit până la urmă, de fiecare dată, situaţia extremă.

„Începând cu 133 î.Hr., edificiul instituţional roman intră într-o criză deschisă, ostentativ exprimată şi generatoare de sfâşietoare perturbări politice şi sociale /... / Economia, viaţa spirituală şi cotidiană a romanilor, mentalul lor, suferiseră mutaţii fundamentale, care se cereau traduse în noi mecanisme de reglare a lor. O cauză fundamentală a crizei trebuie căutată într-o transformare de care atâţia romani erau mândri. Imperiul teritorial a erodat şi ulterior a distrus Republica." [26]

Între 133 î.Hr., anul asasinării lui Tiberius Sempronius Gracchus şi 121 î.Hr., anul asasinării lui Caius Sempronius Gracchus, în corpul social al Romei se dezvoltă două curente radical opuse: *optimaţii* şi *popularii,* care vor deveni polii între care se va desfăşura aproape un secol de războaie civile. *„Fiecare dintre cei care după aceea au tulburat statul cu cele mai nevinovate pretexte, unii ca şi cum ar apăra drepturile poporului, alţii pentru ca senatul să aibă cea mai mare autoritate, sub cuvânt că apăra binele obştesc, se luptau de fapt pentru propria lor putere. Iar în lupta lor ei nu cunoşteau nici cumpăt, nici măsură; şi unii şi alţii trăgeau fără milă foloase din biruinţa lor."* [27]

Aşa cum remarca Plutarh, era pentru prima dată de la alungarea regilor când o dispută între cetăţeni a fost *„înăbuşită cu sângele cetăţenilor ucişi"* [28], iar Velleius Paterculus scria că după moartea lui Tiberius Sempronius Gracchus, *„legea a fost timorată de forţă, mai marele respect acordându-se mai marii forţe, iar conflictele dintre cetăţeni care în trecut se rezolvau prin înţelegere îşi aflau acum dezlegarea prin spadă."* [29] În descrierea împrejurărilor morţii lui Tiberius Sempronius Gracchus, Plutarh insistă asupra unui semn pe care acesta l-ar fi făcut ducându-şi mâna spre cap spre a-şi avertiza

simpatizanţii asupra primejdiei sosirii unor oameni înarmaţi ai senatorilor. *„Duşmanii, văzând acest semnal, au dat fuga la senat, spunând că Tiberius Sempronius Gracchus vrea coroană de rege, iar faptul doveditor este ducerea mâinii la cap.”* [30]

Timp de peste cinci sute de ani, teama de regi şi de tendinţele unor lideri de a impune prerogative monarhice a fost o linie roşie a republicanismului roman. Orice încălcare a acestei reguli atrăgea după sine reacţii violente la toate nivelurile societăţii. În următoarea sută de ani, nu mai puţin de cinci lideri au depăşit această linie, apropiindu-se extrem de mult de ideea de putere unică, necontrolată şi nelimitată.

„Ultimul secol al Republicii a văzut succedându-se diverse încălcări juridice: repetarea tribunatului în favoarea lui Caius Sempronius Gracchus în 123/122, septenatul consular al lui Marius (107, 104-l01, 86), dictatura atribuită lui Sulla fără limită de timp în 82, puterile proconsulare de lungă durată sau de durată nelimitată conferite lui Pompei în 67/66 şi lui Caesar în 55 şi 52, asocierea puterii consulare şi proconsulare acordată aceluiaşi Pompei în 52, ba chiar unicitatea consulatului – fără coleg. Când Caesar nu reuşeşte să obţină privilegii asemănătoare, se ajunge la războaiele civile şi la conferirea dictaturii de către popor şi senat, pentru zece ani în 46 şi pe viaţă în 44. Erau prea multe fisuri în sistem pentru ca spărtura să nu se lărgească.” [31]

Confruntată cu o continuă luptă internă, dar şi cu semnificative ameninţări externe, Roma a încredinţat – ca întotdeauna – puteri excepţionale unor lideri excepţionali, chemaţi să rezolve criza. Aparţinând însă fie *optimaţilor,* fie *popularilor,* sau lipindu-se de una dintre grupări în căutare de sprijin politic, aceşti lideri au depăşit limitele existente, au ocolit sau au nesocotit regulile instituţiilor şi au deschis epoca regimurilor personale. Penultimul din

acest şir de cinci va deveni primul lider zeificat al Romei, iar ultimul va deveni primul ei împărat. Între timp, tot pentru prima dată în istorie, Roma va fi cucerită de armatele unui general al său, Sulla, o dată în 88 î.Hr. şi a doua oară în 82 î.Hr. Armatele *optimalilor* şi *popularilor* se vor ciocni de-a lungul şi de-a latul imperiului teritorial, simultan aproape cu bătăliile pe care armatele romane le duceau împotriva diverşilor inamici externi. Rând pe rând, Marius, Sulla, Pompei, Caesar şi Caius Octavianus capătă puteri extinse. Au loc în mai multe rânduri execuţii politice de mare amploare împotriva reprezentanţilor celeilalte tabere – patru mii şapte sute de victime dintre *populari* în anul 82 î.Hr., două mii de victime dintre partizanii republicii în 43 î.Hr.

Simultan cu luptele politice sau militare, se dezvoltă o întreagă propagandă personală dedicată acestor lideri, succeselor militare şi justeţei cauzei adoptate. Imaginea fiecăruia dintre ei se dezvoltă polemic, Sulla confruntându-se cu Marius, Caesar cu Pompei, Caius Octavianus cu ucigaşii lui Caesar şi apoi cu Marc Antonius. Asemănătoare, până la un punct cu disputa electorală contemporană, această competiţie pentru putere se încheie prin triumful celui care supravieţuieşte. Ultimul de pe listă. Cel care nu mai are cu cine se confrunta. Marius moare de pleurezie după ce recucereşte Roma alături de Cinna şi-l declară inamic public pe Sulla. Sulla se retrage subit şi moare după ce fusese decretat dictator perpetuu. Pompei, învins de Caesar la Pharsalos, fuge în Egipt unde este asasinat din ordinul faraonului Ptolemeu al XIII-lea. Caesar este ucis de conjuraţii republicani în interiorul Senatului roman. Caius Octavianus îşi asumă moştenirea lui Caesar şi de pe această poziţie îi înfrânge pe Brutus şi pe Cassius şi, după încă zece ani, câştigă la Actium împotriva lui Marc Antonius şi a Cleopatrei.

Din acest moment, se reinstaurează pacea. *„După bătălia de la Actium a fost spre binele păcii ca toată puterea să ajungă în mâinile unuia singur.”* [32] Mitul

eroului util al republicii transcede în portretul conducătorului unic, cel care acumulează pas cu pas toate atributele pământeşti şi, în scurt timp, divine ale oricărui monarh al Antichităţii. Tatăl adoptiv al lui Caius Octavianus, Iulius Caesar, este proclamat zeu de către Senat pe 1 ianuarie 42 î.Hr.

„În ziua Noului An au depus jurământ şi au pus şi pe alţii să jure, pentru consfinţirea tuturor actelor îndeplinite de primul Caesar (această practică se menţine şi acum (la începutul secolului al II-lea d.Hr.) cu privire la toţi cei care preiau puterea sau care au deţinut-o, cu condiţia să nu fi fost puşi sub acuzaţia de infamie). Astfel, i-au înălţat un templu în For, chiar pe locul în care trupul îi fusese ars şi au organizat o procesiune, în timpul unor jocuri în circ, cu prilejul cărora au înfăţişat statuia lui Caesar împreună cu cea a zeiţei Venus. /... / Ziua în care Caesar a fost asasinat a fost decretată ca nefastă. Încăperea în care a căzut victimă conjuraţilor au închis-o de îndată, iar mai târziu au amenajat-o ca latrină. Afară de acestea au interzis ca vreuna din imaginile defunctului – de parcă ar fi fost cu adevărat o divinitate – să fie purtată în pompa funebră a rudelor decedate, aşa cum era datina din străbuni şi cum a rămas până astăzi. Cel care s-ar fi refugiat în templul lui Caesar pentru a cere impunitate era ocrotit de primejdia de a fi alungat sau smuls cu forţa, privilegiu pe care nu-l avea niciunul din ceilalţi zei." [33]

Caesar, devenit *Divus Julius.* Îi permite lui Caius Octavianus să fie *Divi filius,* fiu de zeu. Dar această realitate era de mult anunţată de fenomene cereşti, prevestiri şi întâmplări cu iz de supranatural.

„Cu puţine luni înainte de a se naşte (Augustus) un miracol anunţa la Roma că natura va naşte un rege pentru poporul roman, că senatul înspăimântat dăduse un decret prin care se prevedea să nu fie crescuţi copiii ce se vor naşte în acel an /... / Atia, mama lui Augustus, venind de la

un sacrificiu solemn în onoarea lui Apollo, şi-a aşezat lectica în templu şi a adormit şi deodată un şarpe s-a suit la ea în lectică, iar ea trezindu-se s-a purificat ca şi cum s-ar fi ridicat de lângă soţul său; imediat ea a căpătat pe corp o pată în formă de şarpe, care niciodată n-a dispărut /... / Atia, înainte de a naşte, a visat că măruntaiele ei erau urcate spre stele şi cuprinseseră pământul şi cerul. Şi Octavius, tatăl, a visat că o rază de soare ieşea din pântecele Atiei. Octavius tatăl, din cauza naşterii soţiei sale, a venit mai târziu la senat. Publius Nigidus – aceasta se ştie de toţi – când a aflat de motivul întârzierii şi mai ales ora naşterii lui Augustus, a spus că s-a născut stăpânul lumii." [34]

Povestea însă continuă. Câţiva traci, adepţi ai lui Bachus, îl identifică pe viitorul lider ca fiind urmaşul lui Alexandru Macedon, tatăl lui îl visează cu o statură superioară oricărui om, îmbrăcat în armura lui Jupiter într-un car împodobit cu lauri şi tras de doisprezece cai albi. La patru ani, dispare din locul lui de joacă şi este găsit într-un turn înalt cu faţa spre răsărit. Puţin după aceea, deranjat de zgomotul broaştelor dintr-un lac din apropiere, le comandă acestora tăcere şi de atunci încoace niciodată, nicio broască nu a mai orăcăit în acel lac. Un vultur îi fură o piatră din mână, se înalţă până la cer şi apoi i-o returnează. Un alt vis al unui apropiat îl plasează alături de Jupiter, care afirmă că îl creşte pentru a apăra Republica. Astrologii îl recunosc în orice colţ al lumii ca stăpân absolut, vulturii – în număr de doisprezece – se prăbuşesc la picioarele lui, curcubeele îl înconjoară, plantele se revigorează când el ajunge în preajmă [35].

Nimic nou sub soare. Supranaturalul, supraumanul, improbabilul şi în ultimă instanţa divinul intră în politică pe uşa din faţă. Caesar se trăgea în linie dreaptă din Enea troianul şi nu doar atât, ba chiar din Venus, iar fiul său adoptiv era pus în legătură directă cu Apollo. Sulla a revendicat şi el o legătură cu Apollo, mai ales după vizita

la Delphi, iar Caesar a atras atenţia asupra faptului că ziua lui cădea în perioada jocurilor apolinice. Liderii facţiunii republicane, Brutus şi Cassius, şi l-au asumat şi ei pe Apollo, protectorul libertăţii în numele căreia îl uciseseră pe Caesar. Amândoi au emis monede bazate pe această asociere. Dar la Phillippi, zeul a fost de partea lui Caius Octavianus, pentru ca după victoria de la Actium, acesta să-şi celebreze public protectorul numit de atunci Apollo Actius [36].

Schimbarea unei ordini vechi de aproape cinci sute de ani nu se putea realiza oricum. Deşi crizele continue din ultimul secol al Republicii puteau justifica schimbarea care se petrecea sub ochii cetăţenilor, aceasta a căpătat o justificare suplimentară prin introducerea în discuţie a „Omului Ales”, predestinat şi însemnat, ale cărui gesturi trebuie acceptate tocmai fiindcă vin de dincolo de orizontul normal de înţelegere şi acţiune. Cicero însuşi, motivat în principal de ura sa faţă de Marc Antonius, se întreabă referindu-se la Caius Octavianus *„ce zeu ne-a dăruit atunci, nouă şi poporului roman, pe acest tânăr, coborât parcă din ceruri”,* îi consideră acţiunile inspirate de *„zeii nemuritori”* şi îi îndeamnă pe senatori să-i acorde puteri şi onoruri sporite deşi legea nu permitea acest lucru:

„Vă întreb senatori: de ce nu ne-ar conveni ca el să capete cât mai degrabă onoruri supreme? Căci cei care au făcut legea care cere o vârstă mai mare pentru consulat se temeau de îndrăzneala nesăbuită a tinereţii; Octavianus ne-a dovedit însă, chiar de la începutul vieţii sale, că de la un caracter superior şi o virtute neobişnuită nu e nevoie să se aştepte înaintarea în vârstă /... / Însuşi Alexandru Macedon n-a murit oare tânăr, la 33 de ani, vârstă care, după legile noastre, e cu zece ani mai mică decât aceea la care poţi deveni consul şi nu săvârşise încă de la începutul vieţii fapte strălucite? Dacă n-am avea decât această pildă şi tot ne-am putea da seama că mai grabnic este cursul virtuţii decât acela al vârstei.” [37]

Fiu de zeu, provenit din linia zeiţei Venus, înrudit cu Apollo, asemănat cu Alexandru Macedon, cu strămoşi adaptaţi să facă parte dintr-o ilustră familie romană cu rădăcini identificabile încă din primul război punic, salvator al patriei, victorios în trei războaie civile, cuceritor al Egiptului şi pacificator al naţiunii, investit cu puteri excepţionale, aflat în al şaselea consulat, la treizeci şi şase de ani, Caius Octavianus se prezintă în faţa senatului pe 13 ianuarie 27 î.Hr. şi anunţă:

„Că stă pe deplin în puterea mea să vă fiu pe veci conducător, vedeţi voi înşivă; toţi potrivnicii au fost fie suprimaţi pe calea dreptăţii, fie aduşi la sentimente mai bune datorită clemenţei ce le-am arătat; în schimb, toţi partizanii mei îmi sunt profund devotaţi ca urmare a binefacerilor de care s-au bucurat şi poziţia lor s-a întărit prin participarea directă la treburile de stat. Concluzia este că nimeni nu mai doreşte tulburări interne şi, în cazul în care s-ar mai ivi aşa ceva, cei ce mi-ar sări în ajutor s-ar dovedi cu prisosinţă gata să-mi ia apărarea. Armata pe care o am sporeşte ca număr şi îmi arată deosebită bunăvoinţă odată cu garanţia forţei de care dispune; am şi bani şi aliaţi şi, ceea ce este mai important, atât voi cât şi Adunarea Poporului aţi adoptat o asemenea atitudine faţă de mine încât, în deplin acord, doriţi din toată inima ca eu să vă fiu conducător. Cu toate acestea, nu voi mai rămâne în fruntea conducerii obşteşti şi nimeni nu-mi va reproşa că toate înfăptuirile mele precedente au fost făcute de dragul puterii supreme. Renunţ la orice prerogative ale puterii şi vi le încredinţez fără niciun ceremonial – puterea armelor, justiţia, provinciile, nu numai acelea pe care mi le-aţi acordat, ci şi acele provincii pe care eu însumi le-am dobândit ulterior pentru voi. Scopul acestei acţiuni este ca să înţelegeţi limpede, din însăşi semnificaţia faptelor, un lucru, şi anume că eu nu mi-am dorit puterea de dragul de a domni – ci, în fapt, pentru că am vrut să răzbun moartea

cumplită a tatălui meu şi să izbăvesc statul de grelele şi repetatele nenorociri prin care a trecut." [38]

În urma protestelor senatorilor, Caius Octavianus renunţă la planuri, îşi ia înapoi puterile şi acceptă să fie, în continuare, conducătorul statului roman. Ca semn de gratitudine pentru această hotărâre, senatorii decid să-i ofere liderului mai multe semne de recunoştinţă, enumerate chiar de Caius Octavianus în testamentul său care a fost ulterior gravat pe o placă de bronz şi postat pe frontispiciul mausoleului din Roma: *„Pentru meritele mele, printr-o hotărâre a senatului, am fost numit Augustus; s-a decretat ca usciorii casei mele să fie împodobiţi în chip public cu lauri, deasupra intrării să fie aşezată o coroană civică, iar în Curia Iulia, a fost depus un scut de aur pe care se afla o inscripţie ce spunea că senatul şi poporul roman mi l-au dăruit pentru curaj, clemenţă, dreptate şi pietate."* [39]

Iniţial, Senatul dorise să-i ofere numele de Romulus, după întemeietorul Romei, fiindcă şi Caius Octavianus era considerat un reîntemeietor al statului roman, dar şi pentru că exista o prevestire legată de cei doisprezece vulturi, comună şi lui Romulus şi lui Caius Octavianus. După cum afirmă Suetoniu, Caius Octavianus însuşi dorea să fie denumit Romulus, dar s-a temut ca această apropiere să nu fie un semn al dorinţei sale de a reinstaura monarhia. De aceea, a acceptat propunerea lui L. Munatius Plancus de a fi numit Augustus, mai potrivit pentru imaginea de binefăcător şi salvator pe care şi-o construise [40]. *„Acceptă să fie numit Augustus ca şi când condiţia lui o depăşea pe cea a muritorilor de rând. Într-adevăr, tot ce este deosebit de respectat, deosebit de sfânt este denumit august."* [41]

Începând cu anul 27 î.Hr., forma de organizare a Romei trece dinspre republică spre imperiu, printr-un hibrid menţinut cu subtilitate de Octavianus Augustus, tocmai pentru a menaja susceptibilităţile celor încă ataşaţi valorilor republicane, dar suficient de bine orientat spre un

regim al puterii personale, astfel încât, referindu-se la finele domniei sale, Tacitus să scrie: *„În Roma era linişte; tineretul se născuse după biruinţa de la Actium; chiar cei mai mulţi bătrâni văzuseră lumina zilei în timpul războaielor civile. Câţi mai erau în viaţă dintre cei care apucaseră vremurile Republicii?”* [42] Octavianus câştigase fiecare nivel al puterii sale prin gesturi îndreptate către ceea ce noi am numi astăzi public-ţintă şi prin răspunsuri eficiente la problemele de pe agenda publică, atât a cetăţenilor oraşului, cât şi a locuitorilor imperiului teritorial. *„Îndată ce izbuti să-şi atragă de partea sa ostaşii prin recompense, poporul prin împărţirea de grâne şi pe toţi prin binefacerile păcii, Octavianus se ridică treptat-treptat şi-şi însuşi prerogativele senatului, magistraturilor şi legilor fără împotrivirea nimănui.”* [43]

Simultan cu laborioasa construcţie instituţională, epoca lui Augustus a fost marcată de o presiune constantă în vederea schimbării mentalităţilor şi a paternurilor masei, în mod special a celei din Roma, de la valorile şi principiile specifice Republicii spre cele ale noii orânduiri în care se intrase. Religie, arhitectură, poezie, proză, spectacole de teatru, jocuri, toate contribuie la noua imagine a oraşului central al lumii şi evident a liderului său unic.

La moartea lui Augustus, sau puţin înainte, este înfiinţată confreria *augustalilor,* ai cărei membri erau aleşi din ordinul senatorial şi erau însărcinaţi cu perpetuarea cultului imperial. În timpul vieţii, Augustus nu a acceptat divinizarea, singurele manifestări în spaţiul Romei fiind dedicate geniului său *(genius augusti)* în cinstea căruia senatul prescrisese libaţii la toate banchetele [44]. Simultan cu acestea, la intersecţiile de drumuri erau altarele *larilor augusti,* spirite protectoare şi tutelare. Pe teritoriul Italiei numeroase oraşe aveau însă altare dedicate lui Augustus, *sarcedoţi* şi *flamini,* care oficiau cultul acestuia, iar pe întinsul imperiului şi mai ales în provinciile asiatice sunt construite temple în care

Augustus era celebrat după modelul suveranilor orientali, împăraţi divini, înrudiţi în diverse forme cu zeii sau chiar zei întrupaţi.

La fel de cumpătat ca şi în construcţia politică, Augustus şi-a organizat relaţia cu divinul în funcţie de gradul de acceptabilitate pe care diversele populaţii din imperiu o aveau faţă de proiecţia imaginii liderului. *„Formele diferite pe care adularea lui Augustus le-a luat în Roma, în Italia şi în provincii ilustrează faţetele diferite ale regimului său – el este principe pentru Senat, împărat pentru armată şi popor, rege şi zeu pentru supuşii din provincii – şi definesc sursele puterii sale personale în relaţia cu oraşele, provinciile şi imperiul. Dimensiunile puterii şi prestigiului său erau colosale. Cine s-ar fi aventurat să i se opună?”* [45]

Augustus, în cadrul programului său urbanistic, a refăcut o multitudine de temple şi a construit altele noi, într-un soi de *„New Deal”* al începutului de mileniu în care a dat de lucru într-un proiect coerent, logic şi dezirabil unei mase încă tulburată de războaiele civile şi încă afectată economic de costurile acestora. *„Desigur, cel mai luxos templu a fost cel al lui Apollo, inaugurat oficial în anul 28 î.Hr., zeul privilegiat al principelui, divinitatea care patronase victoria de la Actium. Însă a fost onorat şi zeul victoriei de la Philippi, Mars Ultor, răzbunătorul neîndoielnic al uciderii lui Iulius Caesar.”* [46] Nu au fost neglijaţi nici ceilalţi zei, întregul complex religios al Romei căpătând o atenţie sporită, mai ales în comparaţie cu declinul în care s-a aflat ritualul religios în perioada războaielor civile. Repararea sau construcţia de temple, reactivarea unor culte vechi, înfiinţarea unor ordine noi se desfăşoară simultan cu o puternică ofensivă înspre restaurarea valorilor tradiţionale romane bazate pe ţară, familie şi zei.

Orientarea deliberată spre o relansare a acestei dimensiuni întregeşte tabloul dominaţiei lui Augustus, care aşază înapoi în lăcaşul firesc componentele sociale

zguduite de secolul de lupte. *„A le îngădui romanilor să creadă că soarta norocoasă a Romei din acele momente nu depindea decât de oameni însemna a-i lăsa să o apuce pe o cale primejdioasă.”* [47] În timpul războaielor civile, circulaseră texte de origine orientală care indicau – pe baza unor prevestiri sau a unor calcule astrologice – sfârşitul iminent al Romei. *„În toate crizele istorice, două mituri crepusculare au obsedat poporul roman: 1. Viaţa Cetăţii este finită, durata sa fiind limitată la un anumit număr de ani (numărul mistic revelat de cei 12 vulturi văzuţi de Romulus) şi 2. Anul cel Mare va pune capăt istoriei întregi, deci şi aceleia a Romei, printr-o calamitate universală.”* [48] Profund ataşaţi de oracole şi de proiecţii ale viitorului, romanii au asociat violenţa extremă din secolul I î.Hr. cu iminenţa apocalipsei şi cu împlinirea celor mai negre profeţii.

„Domnia lui Augustus părea să instaureze pacea eternă. Temerile inspirate de cele două mituri – vârsta Romei şi Anul cel Mare – se dovedeau prin urmare gratuite /… / Vergiliu s-a străduit să-i asigure pe romani cu privire la durata Cetăţii. În Eneida, Jupiter, adresându-se lui Venus, o asigură că nu va fixa romanilor niciun fel de limitare spaţială sau temporală: «Le-am dat o stăpânire fără de sfârşit». După apariţia Eneidei, Roma a fost numită urbs aeterna – cetatea eternă, Augustus fiind proclamat al doilea fondator al Cetăţii. Data sa de naştere, 23 septembrie, a fost considerată drept punctul de plecare al Universului, căruia Augustus i-a salvat existenţa şi i-a schimbat faţa.” [49]

Vergiliu demontează astfel limitările la care ar fi supusă Roma, căreia naşterea excepţională îi dădea dreptul la un prezent de aur şi la un viitor infinit. *„De aceea nu este de mirare că* Eneida, *abia publicată, a devenit Biblia noii Rome. Pe zidurile cetăţilor antice se citesc încă inscripţii scrijelite unde apar versuri din poem.”* [50] Scrisă la finele războaielor civile, în epoca

lansării Principatului, *Eneida* defineşte, probabil în premieră, destinul expansionist al Romei, cu toate costurile presupuse de acesta, trasând liniile directoare ale ideologiei imperiale: *„Cred că alţii vor lucra cu mai multă mlădiere bronzul dându-i suflare, ori vor scoate din marmură chipuri vii, vor apăra mai iscusit în procese, vor trage cu compasul mişcările cerului şi vor prevesti răsăritul stelelor. Tu adu-ţi aminte, romane, să cârmuieşti cu putere noroadele, să stabileşti rosturile păcii, să cruţi pe cei ce se supun şi să-i zdrobeşti pe cei trufaşi; iată menirea ta."* [51] Pornită de la războiul troian şi construită în jurul personajului Eneas – fiu al zeiţei Venus, rudă deci cu Caesar şi implicit cu Augustus – epopeea lui Vergiliu urmăreşte periplul eroului său prin Mediterana, din Troia spre Cartagina şi apoi din Sicilia spre Latium, unde, după îndelungi războaie, va pune bazele Romei şi populaţiei romane.

„În Iliada *se spune că Eneas fusese respectat asemenea lui Hector şi onorat ca un zeu. Cu toate că nu se putea lăuda cu fapte eroice, Eneas era vestit pentru pietatea lui, o virtute cardinală la romani. Pentru romani, pietas nu însemna doar evlavie religioasă ci şi devoţiune faţă de tată şi de mamă, faţă de zei şi de marele destin al Romei /... / Istoricul sicilian Timeus, din secolul al IV-lea î.Hr. îl menţionează pe Eneas ca fondator al oraşului Lavinium din câmpia Tibrului, despre ai cărui locuitori se spune că ar fi întemeiat Alba Longa, locul de naştere al lui Romulus şi Remus." [52*]

Linia marilor lideri ai Romei este deschisă de piosul Eneas – care însă îl omoară pe învinsul Turnus doar pentru a-l răzbuna pe Pallas – şi este împlinită de Augustus.

„Întoarce-ţi acum privirea încoace, uită-te la ginta ta, la romanii tăi. Aici sunt Caesar şi toţi urmaşii lui Iuliu ce vor veni la lumină sub bolta cea mare a cerului. Iată şi bărbatul ce ţi-a fost făgăduit de atâtea ori, Caesar Augustus, din neam de zei, care va înscăuna din nou

vremurile de aur în Laţiu şi pe câmpiile unde a stăpânit odinioară Saturn; el îşi va duce împărăţia dincolo de garamanţi şi de inzi; pământul ăsta se întinde peste semnele zodiacului, peste căile soarelui şi ale anului, unde Atlas, sprijinitorul cerului, răsuceşte pe umerii lui bolta bătută cu stelele aprinse. În aşteptarea lui, ţinuturile Caspice şi ţara Meoţiei tremură de pe acum la răspunsurile zeilor şi se tulbură de spaimă cele şapte guri ale Nilului." [53]

După moartea tatăl lui său Anchises, Eneas îl vizitează în Infern unde află de la acesta proiecţia viitoare a gintei născute de el. În rândurile dedicate lui Augustus găsim o bună parte din elementele constitutive ale portretului public al principelui. Este din neam de zei, este predestinat, chiar făgăduit Romei pentru a înscăuna vremurile de aur care mai fuseseră odată pe acele meleaguri în timpurile mitologice ale izgonirii lui Saturn din cer. Îi este egal, dacă nu cumva superior lui Alexandru cel Mare, fiindcă îşi va duce împărăţia dincolo de India – unde Macedon s-a oprit. Referirile legate de destinul lui Augustus continuă.

Programul urbanistic al acestuia care, conform lui Suetoniu [54], a transformat Roma de cărămidă într-o Romă de marmură, este descris în amănunţime de Vergiliu. *„August îşi împlinea făgăduinţa făcută zeilor Italiei şi le închina trei sute de temple măreţe în întreaga cetate."* [55] James Morwood inventariază o lungă listă de proiecte arhitectonice ale lui Augustus preluate de Vergiliu în *Eneida,* dintre care: Templul lui Apollo din Cumae, Mausoleul lui Augustus, Templul lui Apollo de la Actium, Lupercalul, Templul lui Jupiter Capitolinul, Templul lui Jupiter Optimus Maximus etc. *„Vergiliu celebrează realizările lui Eneas, fondatorul rasei romane, nu al Romei propriu-zise, dar şi realizările lui Romulus care a fondat Roma, dar o Romă a cocioabelor umile. El, de asemenea, celebrează un al treilea fondator, marele constructor*

imperial Augustus, care împlineşte în marmură imaginea Romei gândită de Eneas. De aceea, Augustus constructorul este unul din marii eroi ai Eneidei.*”* [56]

Când Eneas pleacă la luptă împotriva rotulilor conduşi de Turnus, mama sa, zeiţa Venus, îi oferă *„un scut uriaş în stare să ţină singur piept tuturor armatelor duşmanilor, din şapte foi puse una peste alta.”* [57] Pe acest scut este gravată întreaga istorie ulterioară a Romei: lupoaica şi cei doi copii, răpirea sabinelor, trădarea lui Mettus, Porsena, Cocles şi Clelia, gâştele capitoline, Catilina spânzurat şi Cato dând legi. Dar scena centrală este ocupată de bătălia de Actium. *„De o parte, Caesar Augustus ducea la luptă Italia cu senatul, poporul, penaţii şi zeii cei mari; el se vedea în picioare pe o pupă înaltă; în jurul tâmplelor se afla o îndoită cunună de flăcări, iar deasupra creştetului îi strălucea steaua părintească /... / În faţă era Marcus Antonius cu oaste de barbari în fel de fel de arme, biruitor al popoarelor răsăritului şi de la ţărmurile Mării Roşii; el aducea cu dânsul Egiptul, oştile Orientului şi popoarele îndepărtate ale Bactrianei; şi, ruşine, era întovărăşit de o soţie egipteancă.” [58*] Zeii romani participă şi ei la luptă şi îi învinge bineînţeles pe „ciu*daţii zei egipteni”.*

Atent pregătită de Octavianus şi din punct de vedere imagologic, confruntarea sa cu Marc Antonius a fost considerată unică între valorile tradiţionale ale Romei şi ale Italiei şi barbaria orientală. De altfel, anterior *Eneidei,* Vergiliu construieşte această antiomie între spaţiul italian şi cel oriental în *Georgice. „Dar nici ai mezilor codri, bogatele foarte pământuri/Nici mândru Gangele şi nici de aur tulburul Hermus/Slava Italiei nu o întrec; şi nici Bactra, nici inzii.”* [59] Scrise chiar în timpul războiului civil ce-i punea faţă în faţă pe Caius Octavianus şi pe Marc Antonius, *Georgicele* dezvoltă polemic raportul dintre Orient şi Roma, glorificând valorile romane autentice, cel mai simplu de regăsit în spaţiul rural, în munca agricolă, în bogăţia curată a naturii. *„Vergiliu răspundea unei comenzi*

sociale, întrucât Mecena îi sugerase să alcătuiască o operă care să sprijine ameliorarea agriculturii italice. Aprovizionarea cu grâne a populaţiei Italiei cunoştea anumite dificultăţi, căci ţărmurile peninsulei erau blocate de Sextus Pompeius, iar Orientul aparţinea lui Marc Antonius." [60]

De activitatea lui Mecena se leagă întreaga creaţie literară majoră din epoca augustană şi, implicit, direcţionarea acesteia în vederea impunerii pe piaţă a unor valori şi imagini utile principatului în acea perioadă de tranziţie. Sprijinitor financiar al lui Octavianus [61] încă de la debutul carierei sale politice, Mecena a fost implicat în numeroase momente critice ale ascensiunii acestuia.

„După Philippi a contribuit la politica de dezbinare pe care Octavianus a dus-o pentru a preîntâmpina o coaliţie între Sextus Pompeius şi Marcus Antonius. În anul 40 a aranjat logodna lui Octavianus cu Scribonia, sora socrului lui Pompeius; în acelaşi an a negociat pacea de la Brundisium care l-a eliminat pe Pompeius, i-a dat lui Octavianus Spania şi Galia şi l-a trimis pe Marcus Antonius în periculosul Orient /... / În perioada în care Octavianus lipsea din cauza războiului cu Sextus Pompeius, Mecena a reprimat două ridicări ale masei din Roma, iar cu puţin înainte de Actium, a zdrobit conspiraţia fiului fostului triumvir, Lepidus." [62]

Într-un dialog consemnat de Dio Cassius, Mecena îl sfătuieşte pe Octavianus să nu renunţe la puteri în favoarea Senatului şi să continue opera de concentrare a acestora într-o singură mână.

„Poporul trebuie condus de un singur om. Deoarece aşa stau lucrurile – fii gata, plin de însufleţire, să-ţi asumi răspunderea conducerii statului sau, mai degrabă, n-o lăsa din mână. Căci deliberările noastre actuale nu privesc modul cum să-ţi însuşeşti puterea, ci cum să n-o pierzi şi, pe lângă aceasta, cum să n-o pui în primejdie /... / De

mărimea puterii să nu te sperii. Cu cât este mai întinsă, cu atât poate fi mai uşor păstrată. Este mult mai lesne să veghezi asupra unei asemenea puteri decât să o dobândeşti." [63]

Una dintre căile propuse de Mecena, în paralel cu cele politico-administrative, este *„pregătirea propriei străluciri"* [64]. În acest spirit, Mecena a patronat un *circulus* cultural-politic în care a strâns cele mai semnificative talente ale epocii, cărora le-a oferit o lungă perioadă de timp sprijinul material necesar unei existenţe confortabile, dar şi un traseu literar încununat de recunoaşterea publică. *„Un poet în Roma augustană, la fel ca şi în Roma republicană, avea nevoie pentru a supravieţui fie de o avere personală, fie de un patron. Nu exista a treia cale. Nu putea trăi din vânzarea operei sale; nu existau drepturi de autor, nu exista copyright."* [65]

Mecena intervine în viaţa protejaţilor săi şi le oferă posturi guvernamentale remunerate, alte sume de bani în diferite ocazii, proprietăţi funciare. Horaţiu capătă o proprietate în Sabina, Vergiliu în Campania şi Sicilia, amândoi au mici apartamente în Roma şi câţiva sclavi, amândoi au sinecuri bine plătite [66]. Relaţiile dintre cei doi mari poeţi şi Mecena sunt însă mult mai complicate decât acest raport clientelar. Bun cunoscător de literatură, apropiat de filosofia epicureană, amator de lux, gurmand şi băutor de vinuri de calitate, Mecena a putut, din această postură combinată de urmaş al regilor etrusci, posesor al unor mari bogăţii, om de cultură şi om politic de anvergură, să determine scriitorii din cercul său literar să-şi orienteze arta în direcţia susţinerii lui Augustus. Acesta *„asculta cu bunăvoinţă şi răbdare pe toţi care-i recitau nu numai poezii şi lucrări istorice, dar chiar discursuri şi dialoguri. Ca să scrie despre el, nu îngăduia decât scriitorilor celor mai talentaţi şi într-o ţinută cu totul serioasă. Recomanda pretorilor să nu admită ca numele lui să fie banalizat în concursuri literare."* [67]

Miza lui Mecena şi implicit a lui Augustus era însă mai subtilă decât simpla încartiruire propagandistică a celor mai importante talente ale epocii, şi anume *„crearea deliberată a unei literaturi romane atât de valoroasă încât să stea lângă contribuţiile culturii greceşti, doi piloni gemeni capabili să susţină civilizaţia unui imperiu mondial roman şi grec deopotrivă.”* [68]

În anul 17 î.Hr., Augustus hotărăşte desfăşurarea jocurilor seculare care erau organizate începând din 456 î.Hr. cu o periodicitate, în principiu nerespectată, de 110 ani. Scopul lor definit era *„oglindirea magnifică a regimului augustan, instaurarea păcii universale, garantarea eternităţii Romei.”* [69] Pentru această manifestare grandioasă, lui Horaţiu i s-a cerut să compună un imn, *Carmen saeculare,* care *„a fost cântat pe Palatin şi apoi pe Capitolin, de un cor format din douăzeci şi opt de fecioare şi din douăzeci şi opt de adolescenţi, vlăstare ale unor părinţi născuţi liberi, recrutaţi din ordinele senatorial şi ecvestru.”* [70]. Imnul celebrează măreţia Romei, veşnicia ei, virtuţile care o guvernează, unicitatea într-o lume care i se supune fără condiţionare, totul aflat sub ocrotirea zeilor cei mari, dar în primul rând sub cea a lui Apollo-Febus, zeul protector al lui Augustus. *„Soare hrănitor, care-aduci lumina/şi-o ascunzi apoi şi răsări acelaşi/decât Roma tu nu vezi cetate/alta mai mare! /Pacea şi Credinţa şi Sfiiciunea/şi Onoarea, dusă demult Virtute/iarăşi vin, Belşugu-şi arătă cornul/plin cu de toate. /Febus cel cu arc lucitor, augurul. /Febus mult iubitul de nouă Muze, /care uşurează cu meşteşugu-i/trupuri slăbite, /dacă, blând, de sus Palatinu-l vede, /Laţiul fericit, puterea Romei /până-n alte veacuri mereu mai bune/el va ţine.”* [71] A patra carte de ode a lui Horaţiu, cea mai puternic orientată politic, a fost, conform textului lui Suetonius, comandată direct de Augustus:

„Scrierile lui le-a apreciat şi a socotit atât de mult că vor rămâne pentru veşnicie, încât nu numai că lui i-a cerut

să compună Cântecul Secular, ci să şi proslăvească victoria vindeliciană a fiilor săi vitregi, Tiberius şi Drusus – şi pentru aceasta l-a silit ca la cele trei cărţi de cântece să o adauge după un lung răstimp pe a patra; iar după ce a citit câteva scrieri s-a plâns fiindcă nu era nicăieri pomenit: «Să ştii că mă voi mânia pe tine, pentru că în cele mai multe scrieri de soiul acesta nu stai de vorbă în primul rând cu mine. Oare te temi să nu te defăimeze viitorimea dacă te arăţi prietenul meu?» „[72]

Şi în cele trei cărţi anterioare de ode, Horaţiu şi-a manifestat susţinerea şi entuziasmul pentru regimul lui Augustus – *„Zi de sărbătoare e astăzi: /grija neagră mi s-a dus; de răscoale n-am zor, /nici de moarte aprigă, cât stăpân e/Caesar pe lume”* [73] – dar a fost considerat o lungă perioadă de timp *„un propagandist cu inima îndoită”* [74]. A patra carte de ode a fost definitivată în jurul anului 13 î.Hr. şi celebrează *„idealurile Romei renăscute – pământul, soldatul, religia şi moralitatea, trecutul eroic şi prezentul glorios.”* [75] Astfel, Odele 4 şi 14 proslăvesc victoriile militare ale lui Drusus şi Tiberius, cei doi fii vitregi ai lui Augustus. Odele 5 şi 15 laudă principatul şi realizările principelui: *„Cât timp tu, Caesar, păzitor al statului vei fi, /în liniştitul nostru trai nu ne vor prigoni/nici furia războaielor civile, nici urgia/de răzbunări, nici armatele vrăşmaşe ce mânia/le făureşte, crâncena discordie suflând/asupra bietelor cetăţi şi ura aprinzând.”* [76] În oda a 2-a se scrie: *„Caesar, cel mai mare şi bun din daruri/ce-l dădură lumii preabunii zei şi/soarta, ori i-ar da de-ar veni chiar vechea vârstă de aur.”* [77] Oda 1 este dedicată zeiţei Venus, mama lui Eneas, protectoare a dinastiei Iulienilor, a lui Caesar şi a lui Augustus. Oda 6 este dedicată lui Apollo, dar şi lui Eneas, căruia zeii, la rugămintea lui Venus, i-au încredinţat *„alte ziduri, pe alt plai/ ridicate cu menire mai prielnică de trai”* [78]. De asemenea, există referiri la Venus, Apollo, Eneas în celelalte ode din Cartea a patra.

Cam în aceeaşi perioadă cu apariţia acestei lucrări a lui Horaţiu, la Roma era inaugurată *Ara pacis augustae,* Altarul Păcii lui Augustus, lucrare arhitectonică semnificativă pentru noua faţă a capitalei lumii. *„Friza de pe Altarul Păcii imortalizează în marmură ceremonia dedicaţiei. Apar acolo împăratul cu familia sa, magistraţii, preoţii, senatul, într-o procesiune care aduce jertfe zeilor.”* [79] Reliefurile surprind scene din istoria semilegendară a Romei, preiau momente celebre din opera lui Vergiliu – scena sacrificării scroafei albe de către Eneas sau reprezentarea Italiei ca o femeie tânără aşezată între Mantua şi Tarentum [80] – dar şi imagini din a patra Carte de ode a lui Horaţiu [81], pacea, abundenţa, fericirea supuşilor, frumuseţea şi bogăţiile spaţiului italic. Prezenţa lui Augustus în fruntea întregii sale familii – detaliată până la nepoţi şi rude îndepărtate – impune ipoteza dinastică, inexistentă până atunci în Roma. Unul dintre personajele ce apar în basoreliefurile din *Ara pacis augustae,* Tiberius, va fi urmaşul lui Augustus în fruntea statului roman. Dinastia Iulia – Claudia va mai continua cu patru împăraţi – doi dintre ei, Caligula şi Nero, intraţi în istorie ca forme patologice de exercitare a puterii – şi apoi va fi înlocuită după criza anilor 68-69 de dinastia Flavia.

Una dintre schimbările fundamentale aduse de Caius Octavianus, devenit ulterior Augustus, a fost reinventarea puterii lui unu. După secole în care în centrul sărbătorilor, triumfurilor şi festivităţilor erau Roma şi poporul roman, omagiaţi desigur prin reprezentanţii şi prin performerii momentului, ochii naţiunii sunt întorşi, discret şi eficient, spre o singura persoană. Este celebrat zeul corelat cu acea persoană (Augustus mută *Cărţile Sibilinice* din subsolul templului lui Jupiter Capitolinul unde stătuseră în perioada Republicii, în templul lui Apollo, zeu cu care este el asociat), este omagiată victoria acelei persoane, pacea adusă de acea persoană, valorile morale (până nu demult ale întregii Rome) împlinite acum de şi prin acea persoană.

Cumulul de funcţii politice este dublat de un cumul

de atribute imagologice. Aşa cum însumarea de puteri conduce la un regim personal şi la o autoritate superioară oricărei alte autorităţi existente, însumarea de atribute pozitive conduce la construirea unui portret robot al liderului perfect, de neînlocuit, şi de necomparat cu nimeni şi cu nimic. Un lider împietrit în perfecţiunea sa, total desprins de realitatea înconjurătoare. Atunci când calităţile autentice ale conducătorului şi condiţiile existente în viaţa reală converg spre imaginea prefabricată, secolul este de aur, Roma este eternă şi filiaţia divină este justificată. Problemele apar şi în Imperiul Roman şi în afara lui când liderul este doar o caricatură a portretului robot pe care, de fapt, nimeni nu se străduieşte să-l adapteze la realităţi.

În secolul al XX-lea, marketingul politic găseşte în fiecare candidat acele elemente care să-l facă dezirabil – mai mult sau mai puţin funcţie de dotările individuale – unui public, unui electorat. În Lumea Veche s-au făcut practic – contrar celor afirmate de mulţi cercetători – toţi paşii construcţiei de imagine, ai manipulării şi ai propagandei politice, dar odată dominarea fiind stabilită şi portretul acestei dominări fiind elaborat, nimeni nu a îndrăznit să-i aplice unele necesare ajustări. De-abia atunci când liderii epocii moderne au ieşit din încremenirea divină, această dinamica – valabilă în Atena clasică şi în Roma republicană – a relaţiei biunivoce dintre masă şi lider a redevenit fundamentală şi de neocolit, admiţându-se deci că liderul trebuie să răspundă, prin acţiunile sale, nevoilor masei, dar şi percepţiilor acesteia asupra portretului conducătorului ideal, ambele referindu-se doar la un anume moment politic.

Concluzii – Lumea veche

„Fiecare se prosterna cu fruntea până la pământ, aşteptând ca un nou strigăt să-i îngăduie să ridice ochii:

suveranul se afla acolo, idol nemişcat, orbitoare revărsare de aur; aur ţesut în veşminte, perne, draperie, aur masiv pentru tron, aur cizelat în coliere, inele, fibule; până şi barba îi era pudrată cu aur, praf strălucitor care sclipea şi pe buze, pe gene, pe sprâncene. Deasupra monarhului putea fi contemplată legendara coroană care cântărea mai mult decât greutatea unui om şi pe care niciun cap n-ar fi fost în stare s-o poarte, fie el şi împărătesc. Dar era nevoie să te apropii pentru a descoperi că era ţinută de un lanţ fin al cărui inel era fixat de boltă. Astfel că, atunci când regele se retrăgea, coroana rămânea atârnată, ca prin miracol, deasupra tronului gol; oamenii divinizaţi îmbătrânesc şi trec, maiestatea rămâne." [l]

Fragmentul sus citat provine din romanul *Grădinile luminii,* al scriitorului francez de origine libaneză, Amin Maalouf, dedicat epocii profetului Mani. Descrierea curţii împăratului sasanid Şapur, în faţa căruia Mani a predicat şi pe care l-a convins de valoarea viziunii sale gnostice nu este neapărat exactă din punct de vedere istoric, dar conţine, foarte plastic surprinse, aspecte constitutive ale imagologiei suveranului lumii antice. O mare parte din elementele de identificare ale liderului din Antichitate au fost conservate ca atare până în contemporaneitate sau au rezistat multe secole după prăbuşirea Imperiului Roman de Apus. În fapt, dimensiunea exterioară a monarhului, artefactele necesare sporirii măreţiei acestuia, ritualurile construite în jurul dominatorului, proiectarea puterii în simboluri care să o perpetueze în rândul supuşilor şi promovarea susţinută a imaginii liderului printr-un cult dedicat atât instituţiei supreme cât şi persoanei care materializa respectiva instituţie au fost inventate în Lumea Veche. În majoritatea cazurilor, modificările aduse de epocile moderne ţin mai degrabă de aspectele tehnice, decât de cele valorice.

Imaginea dominării a fost învăţata de omenire încă de atunci. Raportul dintre dominant şi dominat s-a

construit de atunci. Impunerea dominării, atât prin mijloace de forţă, dar şi prin convingere a fost înţeleasă, experimentată şi apoi aplicată pe scară largă începând tot cu Lumea Veche. Dinaştii lumii antice, dar şi funcţionarii superiori, liderii religioşi şi comandanţii de oşti au resimţit nevoia controlului asupra masei prin cuvânt şi prin imagine. Şi fiecare dintre aceste civilizaţii, mai mari sau mai mici, au aplicat seturi de măsuri în respectiva direcţie. Nu există niciun singur exemplu cunoscut în care suveranul (dacă exista) să nu fie înconjurat de însemne ale puterii, în care să nu-i fie dedicat un cult personal şi instituţional, în care să nu fie subiectul unuia sau mai multor ritualuri, în care să nu fie, într-o formă sau alta, superior omului obişnuit prin date care transced omenescul.

De fapt, prima şi probabil principala contribuţie a Lumii Vechi în spaţiul comunicării instituţionale este construcţia imaginii liderului. Zeu întrupat, posesor al unui mandat divin, fiu al zeilor, purtător al legilor acestora, ales de ei ca factor de stabilitate şi de prosperitate pentru supuşi, mesager al voinţei acestora, liderul lumii antice a fost construit în aşa fel încât nesupunerea faţă de el să fie fapta negativă cea mai consistentă, mai reprobabilă şi mai periculoasă din societatea respectivă. Divinizarea liderului şi desprinderea sa dintre oamenii obişnuiţi a fost conceptualizată pas cu pas de fiecare civilizaţie antică devenind ideea însăşi a stabilităţii sistemului social şi a fiabilităţii ierarhiei. Ieşind din Antichitate, liderul a rămas tot relaţionat cu divinul şi tot superior prin naştere oricărui alt muritor. Patternul înstăpânit în zorii statalităţii şi perfecţionat an de an prin adaosuri imagologice nu s-a mai modificat până aproape de zilele noastre.

Dacă privim la excesele propagandei totalitare, vom vedea continuitatea paradigmei unicităţii şi a predestinării de sorginte non-umană a liderului uman, chiar şi în interiorul unor sisteme ideologice care au impus prohibiţia divinului. Astfel, sunt cunoscute marile manifestări

populare ale epocii lui Ceauşescu în care acesta era pus în şirul glorios al voievozilor celor trei principate, diverşii poeţi evidenţiind tocmai caracterul providenţial al apariţiei lui pe pământ. *„Cu el sunt toţi strămoşii ce-au ctitorit o ţară/Alături-i stau Mircea şi Ştefan şi Mihai/Martirii traşi pe roată, coroanele de pară/Pe frunţile durerii şi-al robilor alai.”* [2] dar şi *„Chipul României de azi/Este chipul marelui întemeietor Ceauşescu, / Demiurgul a toate gânditor/Şi-a toate visător, apărător, vizionar, constructor, /Eroul cel dintâi/Al celei dintâi revoluţii/Care întemeiază o patrie liberă/Cu însuşi poporul ei liber.”* [3]

Imagologia oficială a liderului este, în fapt, neschimbată din Antichitate până în regimurile totalitare, alternanţa democratică limitând cadrul de dezvoltare a unui asemenea edificiu comunicaţional. Odele închinate dictatorilor moderni sunt scrise cu mai puţin talent decât cele dedicate împăraţilor romani, dar cultul propriu-zis se află la locul său. La fel şi mecanismul care duce la naşterea unor asemenea bucăţi literare sau a diverselor corespondenţe în celelalte arte. De altfel, tot din Lumea Veche provine şi ideea de cult al personalităţii din care derivă elementul central al comunicării şi anume, credibilitatea emitentului. În general, când este studiată propaganda, se insistă foarte mult pe rezultatele monstruoase ale acesteia. În fapt, acele excese nu sunt rezultatul direct al propagandei. Ascultarea necondiţionată a liderului este rezultatul direct al propagandei. De aici încolo pot apărea şi excese, după cum pot apărea şi momente luminoase ale relaţiei dintre dominant şi dominat. Depinde doar de interesele şi de calitatea liderului respectiv.

De aceea, obţinerea supunerii totale faţă de lider a fost pasul doi făcut în lumea antică, după ce imaginea acestuia a fost suprapusă peste cea a ierarhiei. Acea persoană devenea credibilă fiindcă se afla în respectiva poziţie. În respectiva poziţie se afla din motive ce exced puterea de înţelegere a simplei minţi omeneşti, din motive

derivate dintr-o relaţie specială cu divinul. Astfel încât, se poate afirma că Antichitatea nu a dezvoltat ideea supunerii faţă de un om. Imaginea construită liderului a pornit tocmai de la această constatare şi s-a dezvoltat acceptând de la bun început această dată a problemei. Cel care ajungea să conducă, cel aflat sub coroană, pe tron nu putea fi un simplu om. Şi nu a fost tratat ca atare.

Mulţimea a fost învăţată să înţeleagă distanţa enormă dintre ea şi lider, distanţă materializată în filosofie a puterii, dar şi în elemente extrem de simplu de înţeles: dimensiunea statuilor faraonului sau ale regelui sumerian, mult mai mari decât ale oricărui alt personaj surprins pe basorelief, puterile magice ale regelui hindus, dar şi legile lui Manu, atât de clar desenate încât oricine ştia exact unde îi este locul şi cât de sus avea voie să ridice privirea, palatele, ritualurile şi armonia născute din tradiţie a suveranului chinez, prevestirile ce însoţeau paşii liderilor greco-romani, templele în care erau slăviţi, faptele de arme ce le erau puse în sarcină de artişti (sculptori, autori de mozaicuri, poeţi, istorici, aezi, actori), chivotul legii aflat în custodia regilor evrei. În cartea lui Amin Maalouf, la curtea lui Şapur, fiecare persoană care ajungea în situaţia de a se afla în aceeaşi încăpere cu împăratul trebuia să aibă asupra ei un *padham,* o năframă albă ce trebuia ţinută la gură pentru ca respiraţia impură a omului obişnuit să nu atingă făptura sacră.

În acelaşi timp, nu exista civilizaţie în care vârful ierarhiei să nu fie preocupat de starea de spirit şi de reacţiile masei faţă de diversele provocări care apăreau în cetatea, regatul sau imperiul respectiv. Diversele texte dedicate instruirii viitorilor conducători conţin nenumărate indicaţii privind modul în care trebuie controlată masa. Conducerea dreaptă, justiţia socială, introducerea de reforme pe placul mulţimii, austeritatea monarhului, cuvântul înţelept, dar şi înşelăciunea, ameninţarea, folosirea relaţiei cu divinitatea, inventarea unor pericole inexistente, invocarea unor prevestiri secrete sunt tot

atâtea căi nu doar aplicate de diverşii lideri, dar şi teoretizate de consilierii acestora.

Manipularea în Lumea Veche nu a fost întâmplătoare. A fost permanentă, a fost utilizată de majoritatea structurilor şi scopurile ei au fost perfect înţelese de cei care o practicau. Nici măcar lipsa mijloacelor tehnice fără de care nouă ni se pare imposibil să pornim asemenea acţiuni nu i-au împiedicat să le pună în aplicare şi să aibă succes. Acţiunile de manipulare politică ale prezentului sau ale trecutului apropiat seamănă, în multe privinţe, cu cele ale Antichităţii. Şi aceasta pentru că şi unele şi celelalte au izvorât din aceeaşi nevoie a clasei dominante de a obţine, fără utilizarea violenţei, supunerea dominaţilor.

Dacă ne vom opri mereu la deosebirile tehnologice dintre cele două epoci vom rata o evidenţă. Aceea a prezenţei continue a unei comunicări duse în scop manipulatoriu de ierarhie, comunicare compusă din informaţie şi imagine. În secolul al XXI-lea, dacă un guvern doreşte să introducă o măsura economică, socială sau politică nouă, după ce trece prin toate procedurile legislativ-administrative, lansează o campanie de comunicare în masă. Scopul acestei campanii este să informeze cetăţenii în legătură cu conţinutul şi regulile măsurii în cauză şi să construiască şi o percepţie pozitivă din partea acestora în legătură cu măsura despre care vorbim.

Cred că ar trebui să ne întrebăm cum a intrat omul social în Antichitate, să zicem în jurul anului 3100 î.Hr., şi cum a ieşit din ea. Câte schimbări decisive s-au produs, câte elemente fundamental noi au apărut, ce construcţii instituţionale s-au dezvoltat, ce constrângeri a fost obligat să accepte, câte reguli total noi a fost nevoit să urmeze. Populaţiile acelor timpuri au fost învăţate să se supună liderului, să accepte supremaţia sa divină sau ierarhică, să se integreze unui ritual religios, să plătească impozite, să muncească în fiecare zi într-un sistem organizat, să poarte

războaie de cucerire sau de apărare, să urască anumite persoane şi anumite popoare, să întemeieze familii, să cunoască şi să respecte coduri de conduită socială şi coduri de legi, să mănânce sau să nu mănânce anumite produse, să se informeze, să înţeleagă semnificaţia unei opere de artă şi să urmeze simboluri, să accepte o lume a diferenţelor de clasă, de educaţie şi de avere, să stocheze bunuri, să înveţe meserii diverse, să acumuleze proprietăţi şi valori, să se teamă de judecata terestră a liderului şi de judecata postumă a zeului tutelar, să-şi educe copii în spiritul educaţiei primite, şi, poate cel mai important dintre toate, oamenii acelor timpuri au fost învăţaţi să trăiască în interiorul unui sistem coordonat pe care aşa l-au găsit la naştere şi la fel l-au lăsat în clipa morţii.

Acest îndelung proces de forjare a omului social nu a fost întâmplător şi nu s-a realizat prin forţă, decât în momente în care echilibrul se rupea. În rest, acest echilibru exista datorită menţinerii permanente a unei presiuni de tip comunicaţional asupra supusului, presiune exercitată de suveran, de ierarhie, de liderii religioşi şi de comunitate în ansamblul ei. Ţintele acestei comunicări erau relativ simple şi, în principiu, comune mai tuturor civilizaţiilor. Individul trebuia să se supună necondiţionat suveranului, să răspundă tuturor comenzilor ierarhiei, să respecte preceptele religiei locului şi să îşi cunoască exact locul în societate. Apostolul Pavel în *Epistola către Romani* descrie legătura indisolubilă care există între divinitate şi ordinea socială a acestei lumi: *„Tot sufletul să se supună înaltelor stăpâniri, căci nu este stăpânire decât de la Dumnezeu; iar cele ce sunt, de Dumnezeu sunt rânduite. Pentru aceea, cel ce se împotriveşte stăpânirii se împotriveşte rânduielii lui Dumnezeu. Iar cei ce se împotrivesc îşi vor lua osândă.”* [4]

De altfel, preocuparea pentru supunerea eficientă şi totală a întregului corp social a fost cheia de boltă a politicii interne a tuturor statelor Lumii Vechi. Teoreticienii puterii din acea epocă, dar nu numai, au căutat metodele

cele mai performante pentru a se ajunge la acest stat perfect, cu un lider luminat în frunte şi o populaţie docilă şi bine angrenată în activităţi productive. Faraonul-zeu al egiptenilor, dinastul-legiuitor al spaţiului mesopotamian, sistemul de caste hindus, mandatul divin al suveranilor din China, Dumnezeul unic al poporului evreu, educaţia controlată a spartanilor, iluzia democratică a atenienilor şi ideologia imperială romană au fost căi prin care sistemul a încercat să obţină supunerea totală a masei. Nu au fost singurele căi, fiecare civilizaţie preluând din experienţa celorlalţi, amestecând conceptele şi metodele, adaptându-se la realităţile proprii şi la evoluţiile istorice individualizate.

Deşi, ori de câte ori vrem să dăm exemple de dominare absolută ne îndreptăm spre fenomenele totalitare ale secolului al XX-lea, Lumea Veche este zona în care statul a fost totul şi individul nu a contat niciodată. Supunerea completă a fost desăvârşită în Antichitate. La fel şi metodele acesteia. Toţi marii cărturari ai acelei lumi, indiferent de continentul pe care se aflau, au vorbit despre preeminenţa statului în faţa individului. *„Nu este nimic mai potrivit cu dreptul şi cu spiritul naturii decât puterea legală, fără de care nu poate exista nici casă, nici cetate, nici popor, nici neamul omenesc în ansamblul său, nici întreaga natură, nici chiar universul. Căci şi universul se supune zeului şi mările şi pământurile îi dau ascultare, iar viaţa omenească depinde de porunca legii supreme.”* [5]

Toate ierarhiile Lumii Vechi au obârşie divină. Suveranul este relaţionat cu zeii. Dacă nu există instituţia suveranului, statul în sine este construit după un mandat divin şi are sarcini în menţinerea legăturii cu divinitatea. Zeii Antichităţii, şi ei structuraţi în ierarhii bine definite, promovează valorile sociale ale pământenilor pe care îi tutelează. Infernurile, mai cu seamă cele orientale, sunt populate cu răzvrătiţi şi cu atacatori ai ordinii de drept. La rândul său, statul protejează imaginea şi interesele zeilor. Închisorile lumii acesteia erau pline de păcătoşi care nu

avuseseră o atitudine corespunzătoare faţă de zei. Chiar înainte de a formaliza instituţional triburile poporului său, Moise, ajutat de fiii lui Levi, a omorât trei mii de evrei vinovaţi că s-au închinat viţelului de aur [6]. Până şi Socrate este condamnat la moarte fiindcă nu a respectat zeii cetăţii Atena.

„Nimic în om nu era independent. Trupul său aparţinea statului şi era menit apărării acestuia /... / Averea sa se afla totdeauna la dispoziţia statului; dacă cetatea avea nevoie de bani, ea le putea porunci femeilor să-şi dăruiască bijuteriile, creditorilor să renunţe în favoarea ei la ceea ce li se datora, proprietarilor de plantaţii de măslini să îi cedeze gratuit uleiul pe care-l fabricaseră /... / Omul nu avea dreptul să-şi aleagă credinţele. El trebuia să creadă în religia cetăţii şi să i se supună ei /... / Anticii nu cunoşteau nici libertatea vieţii particulare, nici libertatea educaţiei, nici libertatea religioasă. Persoana umană însemna foarte puţin faţă de autoritatea sfântă şi aproape divină numită stat.” [7]

Experimentele democratice ale lumii Antichităţii s-au referit la blocarea exercitării puterii de către o persoană pe termen nelimitat şi de aceea s-au utilizat toate acele metode care se aseamănă cu alegerile din democraţiile contemporane. Supuşii însă n-au ieşit din condiţia lor niciodată. Cu toate acestea, regulile jocului din Grecia şi apoi din Roma republicană au provocat dezbaterea politică sau juridică. Au dus la apariţia retoricii şi a şcolilor de oratori. Au generat deprinderea de a convinge mulţimea prin cuvântul rostit de la tribună şi au identificat căile prin care aceasta este mai efectivă şi mai eficientă. Principiile discursului public au fost trasate în Antichitate.

„Convingem, aşadar, prin intermediul caracterului vorbitorului, atunci când discursul este rostit astfel încât să îl facă pe vorbitor demn de încredere. /... / Nu este aşa

cum afirmă unii dintre autorii de tehnici că cinstea vorbitorului nu contribuie deloc, în cadrul artei retorice, la realizarea convingerii, ci, dimpotrivă, caracterul constituie, ca să spunem aşa, aproape cea mai eficace metodă. Convingerea este produsă prin mijlocirea auditoriului, atunci când aceştia sunt împinşi de discurs la o pasiune; căci noi producem judecăţi în mod diferit, după cum simţim durere sau plăcere, prietenie sau ură. /... / În fine, oamenii capătă încredere în noi prin intermediul discursului, când dovedim adevărul sau verosimilul din mijloacele capabile de convingere potrivite cu fiecare caz în parte." [8]

Tot de atunci datează şi critica utilizării tehnicilor retoricii pentru a determina acţiunea mulţimii,. Platon de exemplu, în *Phaidros,* îi acuză pe sofişti şi pe profesorii de oratorie de lipsa de consistenţă morală a discursului şi de folosirea opiniilor şi credinţelor celor cărora li se adresează pentru a obţine susţinerea acestora [9]. Mai mult, existenţa la un om a *„darului vorbirii"* nu-l transformă neapărat într-un orator de valoare. Este nevoie ca acesta *„să se fi hrănit cu gândirea cea înaltă, ajungând să pătrundă natura raţiunii, cât şi pe aceea a absenţei ei."* [10] Pericolul reprezentat de retorică şi de utilizarea ei fără acoperire morală este resimţit şi de Senatul Romei care, în 161 î.Hr., decide închiderea şcolilor de retorică şi alungarea oratorilor greci din cetate, decizie care este reconfirmată în 91 î.Hr. [11].

Dar discursurile rămân un instrument utilizat pe scară largă pentru a mobiliza mulţimea, pentru a îmbărbăta trupele, pentru a câştiga adeziune şi sprijin. Odată rostite, multe dintre discursuri intră în conştiinţa publică, devin subiect de povestiri populare, texte învăţate în şcoală, părţi ale unor lucrări literare sau sunt gravate pe statuile liderilor. Pe stela din Karnak, dedicată bătăliei de la Kadesh din 1296 î.Hr., purtată de faraonul Ramses al II-lea împotriva Imperiului Hitit, este descrisă întreagă desfăşurare a bătăliei în care, la un moment dat, Ramses al

II-lea rămâne singur în faţa a două mii cinci sute de care de luptă inamice. Soldaţii egipteni fugiseră *(„Nicio căpetenie nu e cu mine, niciun războinic cu carul lui, niciun comandant de pedestraşi, niciun purtător de scut, niciun soldat al meu nu mai înfrunta lupta”)* [12], dar faraonul, după ce îi invocă pe zei *(„Ce e cu tine, o, părinte al meu Amon? Un părinte poate să-şi uite oare fiul? Oare tu nu ştii ce făptuiesc? Ce înseamnă pentru tine aceşti asiatici, o, Amon? Nişte făpturi nevolnice care nu îl cunosc pe zeu”)* [13], obţinând sprijinul lor pulverizează armata inamică, câştigând admiraţia adversarilor *(„Nu e bărbat acesta venit în mijlocul nostru, e Sutekh cel neînfricat, e Baal însuşi. El nu săvârşeşte o faptă omenească, ci aceea a unei făpturi unice, având puterea să învingă sute de mii de războinici, fără ajutorul pedestraşilor şi carelor.”)* [14] A doua zi, faraonul îşi mustra oştirea pentru laşitate, dar apoi ţine un discurs de motivare a soldaţilor în care le repovesteşte isprăvile sale din ziua precedentă: *„Am pătruns în mijlocul încleştării, ca şoimul care se aruncă asupra prăzii. Şarpele ce-l purtam pe frunte ucidea vrăşmaşii în numele meu. Eram precum Ra la ivirea zorilor şi razele mele pârjoleau trupurile răzvrătiţilor.”* [15]

Prezentată şi sărbătorită ca o victorie majoră în Egipt, ignorată în Imperiul Hitit, bătălia de la Kadesh s-a terminat de fapt nedecisă, cele două imperii păstrând status-quo-ul anterior acesteia. Alexandru îşi încurajează trupele înaintea bătăliei de la Gaugamela, în timp ce un vultur ce se rotea deasupra capului său s-a îndreptat spre vrăşmaşi [16], Caesar rosteşte vorbe memorabile înainte de trecerea Rubiconului şi îi motivează pe soldaţi arătându-le tribunii plebei forţaţi de oamenii lui Pompei să fugă din Roma deghizaţi în sclavi [17], iar Hannibal, după trecerea Alpilor, înaintea bătăliei de la Ticinus, spune: *„Cu astfel de ostaşi, de mii de ori lăudaţi şi răsplătiţi, voi păşi în luptă eu, Hannibal, ucenic al vostru mai înainte de a fi cap de oştire, împotriva unei armate şi a unui şef care nu se cunosc între ei.”* [18]

Şi istoria, evident, nu se opreşte aici. Ideile transmise mulţimii trebuie să fie puţine, simple şi, implicit, uşor de reţinut. De aici s-a ajuns la nevoia – ajunsă deja clişeu cinematografic – a discursurilor mobilizatoare (scurte şi înflăcărate) dinaintea marilor confruntări militare. William Wallace, scoţianul interpretat de Mel Gibbson în *Braveheart,* striga soldaţilor: *„ei ne pot lua vieţile, dar nimeni nu ne poate lua libertatea”,* Henric al V-lea, la începutul bătăliei de la Agincourt, spunea, în viziunea lui Shakespeare, că *„Toţi ce-şi varsă sângele cu mine/Sunt fraţii mei şi-nobilaţi vor fi, /oricât de-umili, de-această zi. /Iar nobilii ce dorm acum în ţară/Blestem numi-vor lipsa lor de-aici/Şi-a lor nobleţe, lucru de nimic/Când le vor spune unii c-au luptat /Alături de noi, în ziua sfântului Crispian”* [19], iar militarilor canadieni din al doilea război mondial, comandanţii le repetau înaintea fiecărei lupte *„amintiţi-vă de Dieppe!”* (la Dieppe, în 1942, un contingent canadian de şase mii de soldaţi a fost măcelărit de defensiva germană). Până şi în *Stăpânul inelelor,* romanul fantastic al lui J.R.R. Tolkien, regele Theoden îşi mobilizează oştenii înaintea luptei de pe Câmpiile Pelennor, sprijinindu-se pe aceeaşi idee străveche: *„Treziţi-vă, călăreţi ai lui Theoden! /Grozăvii se arată, în pârjol şi măcel! /Să zbârnâie suliţi, să se sfărâme scuturi! /Ziua-n săbii înalţă răsăritul de sânge! /Călăriţi, călăriţi spre Gondor!”* [20]

Aceste discursuri fulminante nu au apărut din nimic şi nu sunt doar produsul exaltării liderilor politici sau militari. Grija pentru starea de spirit a mulţimii, în momente decisive, există în toată Antichitatea, deşi conceptualizarea ideii de opinie publică a apărut mult mai târziu. Supuşii trebuiau ţinuţi la distanţă de starea de revoltă, trebuiau mulţumiţi, pentru ca, în timpurile de criză, ierarhia să se poată baza pe ei. În toată Lumea Veche erau oferite de suveran sau de liderii locali „distracţii” pentru mase. Procesiuni, competiţii, mari festinuri populare, celebrări ale diverselor zeităţi,

festivaluri, jocuri de circ, întreceri atletice, spectacole de teatru şi de recitări, lupte în arenă, simulări ale unor bătălii celebre, toate contribuiau la creşterea moralului celor mulţi. În testamentul său, Octavianus Augustus scria la capitolul realizări:

„Am *organizat de trei ori jocuri cu gladiatori în numele meu şi încă de cinci ori în numele fiilor şi nepoţilor mei; la aceste jocuri au luptat aproximativ zece mii de oameni. Am oferit poporului spectacole, organizând de două ori în numele meu şi a treia oară în numele nepotului meu, demonstraţii ale atleţilor veniţi de pretutindeni. Am organizat de patru ori spectacole în numele meu şi de douăzeci şi trei de ori în numele altor magistraţi /... / în circ, în Forum sau în amfiteatru, am oferit poporului în numele meu sau al fiilor şi nepoţilor mei, de douăzeci şi trei de ori, lupte cu animale sălbatice, aduse din Africa, dintre care au fost ucise aproape trei mii cinci sute. Am oferit poporului spectacolul unei lupte navale, de cealaltă parte a Tibrului, acolo unde se află astăzi Pădurea Caesarilor şi pentru aceasta am dispus să se sape pământul pe o lungime de o mie opt sute de picioare şi o lăţime de o mie două sute. Treizeci de trireme sau bireme, dotate cu pinteni, şi un număr mai mare de nave mici s-au înfruntat în această luptă.” [21*]

Cam după o sută de ani de la acest testament, Iuvenal critică acid preocuparea romanilor pentru distracţiile oferite de cei puternici, impunând lumii o sintagmă, *panem et circenses*[35], devenită sinonimul manipulării masei prin combinaţia de confort material şi campanii de imagine: *„De când nu mai sunt în Roma voturile de vânzare, /S-a lăsat cuprins poporul de-o adâncă nepăsare. /El, care-mpărţea odată fascii, acvile, legiuni, /Nu mai are alte doruri şi nici alte slăbiciuni, /Decât-jocurile-n circuri şi bucata lui de pâine.”* [22]

35 Pâine şi circ.(n.ed.el.)

Evident că au existat şi excesele acestui mecanism simplu şi eficient. Împăratul Commodus, fiu şi urmaş al lui Marc Aurelius, şi-a transformat întreaga domnie într-un spectacol de lupte. Participa el însuşi la lupte în arenă, ucigând fie gladiatori, fie animale sălbatice, şi susţinea că era o întruchipare a lui Hercules, căruia i-a impus un cult la Roma [23]. Secolul al XX-lea consacră regimuri ale propagandei totalitare în care dispare pâinea livrată de împăraţii romani la Porticul lui Minucius, fiind menţinut numai un apăsător şi continuu program de *„circ”*. Nevoia de a amuza mulţimea, de a-i oferi compensări şi descărcări, avea două scopuri principale. Prima se referea la liniştea de acasă şi a doua la motivarea celor care plecau să lupte la graniţele imperiilor.

Sun Tzu vorbea despre cei cinci factori fundamentali de care trebuie ţinut seama în război. Primul dintre aceştia este influenţa morală pe care strategul chinez o defineşte astfel:

„Prin influenţă morală înţeleg ceea ce determină armonia dintre popor şi conducătorii lui, făcându-l să-i urmeze în viaţă şi în moarte, fără ca oamenii să se teamă că-şi primejduiesc zilele.” [24] Când armata egipteană se pregătea de război, exista o întreagă ceremonie a distribuirii armelor şi echipamentului militar. Faraonul, îmbrăcat în ţinuta de ceremonie, asistat de urmaşii săi, de scribi şi de oficialii militari, urmărea cum fiecare unitate îşi ia în primire armamentul, pentru ca în final să ţină un discurs agresiv şi mobilizator: *„Scoateţi armele, să se arate armele, pentru a înfrânge, prin vitejia tatălui meu Amon-Ra, ţările răsculate care nu cunosc Egiptul.”* [25] Kautilya, în *Arthashastra,* considera ca obligatorie pregătirea psihologică a trupelor înaintea bătăliei.

„Consilierii regelui trebuie să încurajeze trupele evidenţiind excelenta calitate a armamentului şi a strategiei de luptă alese. Astrologii trebuie să întărească încrederea soldaţilor proclamând omniscienţa regelui şi

sprijinul divin de care acesta beneficiază. Barzii trebuie să descrie paradisul care îi aşteaptă pe cei curajoşi şi chinurile din iad dedicate celor laşi. Vrăjitorii trebuie să povestească despre blestemele şi incantaţiile pe care le-au îndreptat împotriva inamicului, tehnicienii şi tâmplarii despre maşinăriile de război pe care le-au construit ca să învingă inamicul şi astrologii despre prevestirile pozitive pe partea lor şi negative pe cea a inamicului." [26]

Un exemplu minor, dar relevant, al dimensiunii aproape complete pe care ordonarea vieţii sociale a avut-o în aceşti zori ai statului este un text de instructaj pe care şefii militari hitiţi îl primeau pentru a-şi mobiliza trupele înainte de război. Va mai trece timp până la manualele comisarilor politici sovietici, până la cărţile roşii ale lui Mao sau până la măsurarea de către Carl Hovland a impactului pe care filmele propagandistice îl aveau asupra soldaţilor ruşi şi americani din cel de-al doilea război mondial. Deocamdată, cam cu o mie cinci sute de ani înainte de Hristos, hitiţii au scris o tăbliţă care instruia preoţii oficianţi şi conducătorii militari ce procedee să aplice pentru a-şi mobiliza cât mai bine militarii înaintea unei confruntări armate. În această tăbliţă sunt indicate atât acţiunile pe care preotul oficiant trebuie să le facă, replicile pe care acesta trebuie să le rostească şi, de asemenea, care trebuie să fie reacţia trupei care în final jura credinţă suveranului hitit.

„Apoi el (preotul oficiant – n.a.) pune seu şi grăsime de berbec în mâinile lor şi spune: Cum se topesc acest seu şi această grăsime de berbec să se topească oricine calcă aceste jurăminte şi arată dispreţ regelui ţării /... / Se va aşeza în faţa lor un cuptor, de asemenea un plug, o căruţă şi un car se vor aşeza în faţa adunării soldaţilor. Se va spune: oricine rupe jurămintele, zeul Furtunii să-i rupă plugul lui! După cum iarba nu răsare din cuptor, aşa să nu răsară secara şi orzul din ogorul lui." [27]

În finalul fiecărei acţiuni, soldaţii întăreau prin

jurământ spusele preotului. E foarte greu de afirmat că acest text constituie primul manual al propagandistului, dar ne putem întreba dacă pe lângă nevoia de comunicare instituţională, între lider şi supuşi prin intermediul ierarhiei – indiscutabil prezentă în Lumea Veche – a existat şi nevoia de instruire a unor oameni sau a unor structuri în vederea exercitării acestei comunicări, în principiu dusă cu scop manipulatoriu. Multe texte ale Antichităţii confirmă existenţa unei asemenea intenţii, dar această instituţionalizare a răspândirii imaginii, informaţiei sau ideologiei de către oameni pregătiţi să o facă devine efectivă în epoca prozelitismului religios.

Răspândirea credinţei

Apostoli, misionari, predicatori

Ajuns lângă lacul Ghenizaret, Iisus se urcă în bărcile unor pescari care nu prinseseră mai nimic într-o zi întreagă şi-i îndeamnă să arunce din nou năvodul în apă. Plasele se umplu de peşte, atât de mult, încât bărcile sunt pe cale să se scufunde. În faţa spaimei şefului pescarilor, Simon-Petru, Iisus îi spune: *„Nu te teme. De acum înainte vei fi pescar de oameni.”* [1]

La trei zile de la răstignire, ucenicii încă ascunşi de teama represaliilor află de la femeile care fuseseră la mormânt că trupul lui Iisus dispăruse şi că îngerii vestiseră învierea acestuia. Neîncrederea lor este spulberată de apariţia lui Iisus care le reaminteşte textele sfinte şi profeţiile şi îi ceartă pentru lipsa de credinţă, pentru ca apoi să le dezvăluie misiunea pe care o au de îndeplinit. *„Mergeţi în toată lumea şi propovăduiţi Evanghelia la toată făptura. Cel ce va crede şi se va boteza se va mântui; iar cel ce nu va crede se va osândi.”* [2] *„Precum M-a trimis pe Mine Tatăl, vă trimit şi Eu pe voi.”*

[3] Petru este desemnat liderul apostolilor, celor unsprezece alăturându-li-se Matia, care îl înlocuieşte pe Iuda. Iisus le promite apostolilor întărirea lor prin Duhul Sfânt pentru a putea răspândi noua învăţătură *„în Ierusalim şi în toată Iudeea şi în Samaria şi până la marginea pământului.”* [4] În ziua sărbătorii de Cinzecimi, Petru vorbeşte miilor de oameni adunaţi în Ierusalim pentru praznic şi reuşeşte să convertească trei mii de suflete. Deşi erau din neamuri diferite şi deşi Petru şi ceilalţi apostoli li s-au adresat cel mai probabil în aramaică, fiecare a auzit predica în limba lui natală.

„Şi erau toţi uimiţi şi se minunau zicând: «Iată, nu sunt aceştia care vorbesc, toţi galileieni? Şi cum auzim noi fiecare limba noastră, în care ne-am născut? Părţi Parţi şi mezi şi elamiţi şi cei ce locuiesc în Mesopotamia, în Iudeea şi în Capadocia, în Pont şi în Asia, în Frigia şi în Pamfilia, în Egipt şi în părţile Libiei cea de lângă Cirene, şi romani în treacăt, iudei şi prozeliţi, cretani şi arabi, îi auzim vorbind în limbile noastre despre faptele minunate ale lui Dumnezeu» „[5]

Se creează astfel prima comunitate creştină care vieţuieşte în aria Ierusalimului. Activitatea de prozelitism se intensifică şi atrage după sine reacţia autorităţilor evreieşti, care îi arestează în câteva rânduri pe apostoli sau pe cei ce îi însoţesc şi încearcă să le interzică propovăduirea învăţăturilor lui Iisus. *„Au nu v-am poruncit vouă cu poruncă să nu mai învăţaţi în numele acestuia? Şi iată aţi umplut Ierusalimul cu învăţătura voastră şi voiţi să aduceţi asupra noastră sângele Acestui Om.”* [6] Deja suprasolicitaţi de numărul mare de credincioşi, apostolii îşi aleg ajutoare şi dezvoltă o structură ierarhică proprie, formată din diaconi, preoţi şi episcopi.

Diaconii (numele vine din limba greacă şi înseamnă slujitor – *„în lumea greaca păgână diacon era numit, în general, slujitorul care împlinea o lucrare în folosul*

semenilor săi, pentru stat sau pentru divinitate” [7]) – aveau ca sarcină în acea perioadă organizarea şi servirea mâncării la agapele frăţeşti care se petreceau în biserică după cuminecarea credincioşilor. *„Masa frăţească era semnul vădit al unirii întregii obşti creştine cu Hristos /... / Desigur, caracter sacru propriu-zis avea numai împărtăşirea; masa frăţeasca însă, ca rod al ei, dobândea, la rândul său, caracter profund religios. Tocmai din această pricină, la început ea avea loc într-un cadru solemn.” [8]* În *a*celaşi timp, ei îi asistau pe preoţi la îndeplinirea sarcinilor religioase sau comunitare şi răspândeau, de asemenea, în diverse medii învăţătura apostolică. Diaconul Ştefan este omorât cu pietre de membri ai Sinedriului după ce a susţinut în faţa lor o cuvântare din care rezulta legătura directă dintre Moise, profeţi şi Iisus, identificat de acesta cu Mesia. Un alt diacon, Filip, construieşte o comunitate creştină în Samaria, botează un dregător etiopian întâlnit pe drumul dintre Gaza şi Ierusalim şi îşi continuă activitatea de atragere de adepţi în Caesareea.

Preoţii, treapta a doua a ierarhiei creştine, sunt hirotoniţi de apostoli, oficiază ceremonialul în Biserică, îi îndrumă pe credincioşi *(„Păstoriţi turma lui Dumnezeu dată în paza voastră, cercetând-o, nu cu silnicie, ci cu voie bună, după Dumnezeu, nu pentru câştig urât, ci din dragoste. Nu ca şi cum aţi fi stăpâni peste Biserici, ci pildă făcându-vă turmei”)* [9] şi sunt cei pe care aceştia îi cheamă în momente de restrişte pentru a se ruga alături de ei *(„Este cineva bolnav între voi? Să cheme preoţii Bisericii şi să se roage pentru el, ungându-l cu untdelemn, în numele Domnului. Şi rugăciunea credinţei va mântui pe cel bolnav şi Domnul îl va ridica, şi de va fi făcut păcate se vor ierta lui.”)* [10]

Episcopul este îndrumătorul şi supraveghetorul preoţilor, diaconilor şi credincioşilor dintr-o anumită comunitate creştină, cel care coordonează activitatea religioasă, dar şi pe cea administrativă sau economic-

financiară. Primul episcop al creştinătăţii, episcopul Bisericii Ierusalimului, este chiar fratele lui Iisus, Iacob, care va fi ucis în anul 62 d.Hr. din ordinul arhiereului iudeu Hircan cel Tânăr. Ignaţiu din Antiohia scria în jurul anului 100 d.Hr.:

„Urmaţi-l cu toţii pe episcop, aşa cum Iisus îl urmează pe tatăl şi colegiul preoţilor ca pe Apostoli; cât despre diaconi, respectaţi-i aşa cum păziţi legea lui Dumnezeu. Nimeni, în afara episcopului, să nu se îndeletnicească cu cele ce privesc Biserica. Să fie privita ca legitimă doar acea Euharistie condusă de episcop sau de acela care a primit de la el misiunea de a o săvârşi. Acolo unde este episcopul, acolo să fie comunitatea, după cum acolo unde este Iisus, acolo este Biserica Universală." [11]

Structura bazata pe diaconi, preoţi şi episcop este exportată în comunităţile creştine care iau naştere în Palestina, comunităţi în care este respectat ritualul din Ierusalim – frângerea pâinii, rugăciunile, agapele frăţeşti – şi în care, periodic, vin apostoli să predice. *„Este clar că începuturile Bisericii creştine au fost destul de modeste. Comunităţile erau foarte mici /... / Capii acestora erau de o condiţie socială modestă. Chiar şi în Antichitatea târzie, episcopul local apărea ca un simplu paroh de astăzi. Important este însă că ne găsim în prezenţa unei adevărate organizări ierarhice. Creştinismul nu a fost nicicând doar o simplă mişcare spirituală, un curent de idei sau o mişcare entuziastă a maselor." [12*]

Decapitarea apostolului Iacob cel Bătrân de către Irod Agripa determină o mutare a activităţii apostolice la marginea şi în afara teritoriului Palestinei. Conform lui Eusebiu din Caesareea, Ioan ajunge în Asia Mică, Bartolomeu în Arabia sudică şi în India, Petru în Galatia, Bitinia, Capadocia, Macedonia şi Asia Proconsulară, Toma în India şi în Imperiul Part [13]. Andrei a predicat în Sciţia,

unde s-a consolidat o puternică tradiţie creştină, care a dat numeroşi martiri în epoca persecuţiilor şi câteva nume de referinţă ale teologiei primelor veacuri creştine: Ioan Casian (întemeietorul şi organizatorul monahismului în vestul Europei), Dionisie cel Mic şi Ioan Maxenţiu. Despre Matei, care a predicat între iudei, se spune că ar fi ajuns în Etiopia unde ar fi fost martirizat [14]. Unul dintre cei şaptezeci de ucenici ai lui Iisus, Tadeu, este trimis de apostolul Toma (există variante în care chiar apostolul Toma ar fi făcut acest drum) la regele din Osroene (teritoriu aflat între Tigru şi Eufrat în sud-estul Turciei de astăzi), Abgar al V-lea pentru a-l vindeca de o boală incurabilă. Abgar îi scrisese lui Iisus, despre ale cărui puteri tămăduitoare aflase, şi îl rugase să-l ajute. Iisus îi răspunde: *„Fericit eşti Abgare, de vreme ce ai crezut în mine fără să mă fi văzut, căci scris este despre mine, că cei ce mă vor vedea nu vor crede. Iar cât despre ceea ce-mi scrii ca să vin la tine, trebuie să împlinesc mai întâi toate cele pentru care sunt trimis, iar după ce le voi împlini, să mă înalţ către Părintele Cel ce m-a trimis. Iar după ce mă voi înălţa la El, îţi voi trimite pe unul dintre ucenicii mei, care şi de boală te va tămădui şi viaţa cea veşnică îţi va dărui şi ţie şi celor ce sunt cu tine.”* [15] Tadeu ajunge la curtea lui Abgar, îl vindecă şi pe el şi pe fiul său de boli şi apoi propovăduieşte doctrina pe care regele o acceptă, Osroene devenind la finele secolului al II-lea primul stat care adoptase creştinismul.

Cea mai extinsă activitate de răspândire a noii credinţe a avut-o Saul, un evreu din Tars provenit dintr-o familie înstărită care făcea afaceri cu ţesături. Adversar al creştinilor – este prezent când are loc lapidarea diaconului Ştefan – Saul este convertit pe drumul Damascului de apariţia lui Iisus. *„Dar pe când călătorea el şi se apropia de Damasc, o lumină din cer, ca de fulger, l-a învăluit deodată. Şi, căzând la pământ, a auzit un glas zicându-i: «Saule, Saule, de ce Mă prigoneşti?» Iar el a zis: «Cine eşti, Doamne?» Şi Domnul a zis: «Eu sunt Iisus pe care tu*

îl prigoneşti.» „[16] În Damasc este botezat de preotul Anania şi apoi fuge din oraş de teama persecuţiei evreieşti. Se ascunde trei ani în Arabia şi ulterior porneşte în cele trei călătorii misionare. *„Iudeu prin naştere şi prin educaţie, cu pregătire teologică de rabin şi cu zel de fariseu, elenist prin cultură şi prin cunoaşterea limbii greceşti, cetăţean roman cu drepturi legale, Pavel avea însuşiri cu care întrecea pe ceilalţi misionari şi era înarmat în chip desăvârşit pentru apostolatul creştin."* [17] Cele trei călătorii misionare ale apostolului Pavel (adoptă noul nume în Cipru după ce-l converteşte şi botează pe guvernatorul roman al insulei, Sergius Paulus) înseamnă începutul răspândirii viziunii creştine în afara spaţiului Palestinei şi predicarea noii ideologii şi altor popoare decât cel evreu.

Conform metodei iniţiate de Iisus, apostolii predicau în sinagogă o mixtură între textele Scripturii şi fragmente din viaţa şi învăţăturile acestuia. Punctele centrale ale predicii erau identificarea lui Iisus cu Mesia, justificarea acesteia prin relatarea textelor din Scripturi, identificarea pasajelor în care profeţii vorbeau despre venirea celui aşteptat şi prezentarea similitudinilor între textele vechi şi cele întâmplate lui Iisus. *„Căci v-am dat, întâi de toate, ceea ce şi eu am primit, că Iisus a murit pentru păcatele noastre după Scripturi; Şi că a fost îngropat şi că a înviat a treia zi, după Scripturi; Şi că s-a arătat lui Chefa, apoi celor doisprezece; În urmă S-a arătat deodată la peste cinci sute de fraţi, dintre care cei mai mulţi trăiesc până astăzi, iar unii au şi adormit; După aceea S-a arătat lui Iacov, apoi tuturor apostolilor; Iar la urma tuturor, ca unui născut înainte de vreme, mi S-a arătat şi mie."* [18]

Elementele de ritual proprii (frângerea pâinii, dar şi mărturisirea păcatelor, binecuvântarea pruncilor, punerea mâinilor etc.) [19] nu erau practicate în sinagogă, ci în locuinţe particulare. De asemenea, în locuinţe particulare au loc întâlniri cu comunitatea creştină în care apostolii sau trimişii lor explică Scriptura, descriu momente din

viaţa lui Iisus sau se roagă alături de credincioşi. În timp ce în Ierusalim, în perioadele de calm, creştinii convertiţi dintre evrei se adunau în templu pentru slujbă şi apoi în case particulare pentru celebrarea celorlalte elemente de cult, în afara Ierusalimului, creştinii erau alungaţi din sinagogă. Ceea îi determină să se constituie în comunităţi aparte în care celebrează doar cultul propriu [20]. Apostolul Pavel în călătoriile sale a predicat deopotrivă evreilor în sinagogă şi ne-evreilor în case sau în aer liber.

Atragerea ne-evreilor începuse deja la Antiohia, în Siria unde, sub coordonarea apostolului Barnaba, este creată o comunitate care îşi asumă în premieră denumirea de creştini. Succesul de care se bucură tentativele de convertire este diferit de la o localitate la alta. Apostolul Pavel vorbeşte şi oamenilor obişnuiţi, dar şi liderilor comunităţii, notabilităţilor locale, negustorilor, oficialilor romani. Cu toate acestea, cel mai mare succes îl are între cei aparţinând claselor de jos. *„Căci priviţi chemarea voastră, fraţilor, că nu mulţi sunt înţelepţi după trup, nu mulţi sunt puternici, nu mulţi sunt de neam bun. Ci Dumnezeu Şi-a ales pe cele nebune ale lumii, ca să ruşineze pe cei înţelepţi; Dumnezeu Şi-a ales pe cele slabe ale lumii, ca să le ruşineze pe cele tari; Dumnezeu Şi-a ales pe cele de neam jos ale lumii, pe cele nebăgate în seamă, pe cele ce nu sunt, ca să nimicească pe cele ce sunt."* [21]

Avansând înspre inima Imperiului Roman, Apostolul Pavel a construit comunităţi în centre urbane, dispuse strategic. Din acea comunitate recruta misionari pe care îi trimitea să predice în împrejurimi. Bisericile înfiinţate erau apoi organizate cu diaconi, preoţi şi episcopi şi erau puse în situaţia de a evolua singure şi de a-şi recruta în continuare membri. Autonomia fiecărei comunităţi în prima perioadă a creştinismului şi crearea obligativităţii acesteia de a-şi spori influenţa atât în aria proprie cât şi în vecinătăţi a dus la o dezvoltare semnificativă a acoperirii teritoriale a noii credinţe. Aceasta nu însemna neapărat un

mare număr de membri, ci o reţea extinsă şi activă de puncte de emanaţie a credinţei care nu generau entuziasme în masă, dar asigurau un flux continuu de convertiri individuale [22].

Într-o scrisoare adresată împăratului Traian, în anul 111 d.Hr., Pliniu cel Tânăr, legat al Bitiniei, descria amploarea fenomenului creştin pe care, din ordin imperial, încerca să-l stopeze: *„Căci, iată, o mulţime de oameni de toate vârstele, de toate condiţiile, de ambele sexe sunt sau vor fi citaţi să compară în faţa justiţiei. Nu doar oraşele, dar şi satele au fost cuprinse de această superstiţie care s-a întins pretutindeni.”* [23 [] Iar apologetul creştin Tertulian, o sută de ani mai târziu, scria: *„Nu suntem decât de ieri, şi am umplut deja pământul şi tot ce vă aparţine: oraşele, insulele, locurile întărite, municipiile, târgurile, taberele, decuriiledocuriile, palatul, senatul, forumul; nu v-am lăsat decât templele.”* [24]

Succesul creştinismului în spaţiul roman a căpătat numeroase explicaţii pornind de la cele administrativ-organizatorice (eficienta şi performanta reţea de comunicaţii care conexa întreg teritoriul imperial), la cele lingvistice (existenţa a două limbi oficiale, latina şi greaca, care unificau populaţiile), de la cele ale organizării supunerii necondiţionate faţă de un împărat promovat intens de un cult politico-religios de mare anvergură, la cele referitoare la existenţa unei imagologii integratoare la nivelul întregii societăţi şi la cele sociale (existenţa unor largi populaţii de sclavi şi de săraci în imperiu pentru care contau valorile etice şi egalitare, promisiunile vieţii eterne într-o lume superioară care va compensa nedreptăţile lumii acesteia, dimensiunea socială bazată pe frăţietate şi solidaritate). *„În timp ce iudaismul era religia unui popor ales, creştinismul va fi o religie voluntar aleasă. Întrucât nu existau bariere de naştere, de castă sau de sânge pentru a te alătura religiei, creştinismul a devenit universal.”* [25]

O altă noutate pe care creştinismul a adus-o nu doar

în spaţiul teologiei, ci şi în cel al comunicării a fost misionarismul. Călătoriile apostolilor şi ale însoţitorilor acestora, predicile ţinute în faţa unor mici grupuri de oameni, discuţiile individuale pe care noii convertiţi le purtau cu cei aflaţi în afara religiei, polemicile purtate în spaţii publice cu cei ce atacau valorile credinţei asumate, chiar şi presupusele miracole sunt noutăţi în metodele de diseminare a informaţiei din acele timpuri (conform Faptelor Apostolilor, în Cipru, apostolul Pavel îl orbeşte pe vrăjitorul Elimas, la Phillipi dărâmă zidurile închisorii în care fusese dus din ordinul judecătorilor, la Troia îl învie pe tânărul Eutihie care adormise în cadrul ferestrei în timpul discursului lui Pavel şi căzuse de la o înălţime de trei etaje).

Cu excepţia profeţilor evrei, şi ei chemaţi spre răspândirea credinţei adevărate *(„Domnul însă mi-a zis: «Să nu zici: Sunt încă tânăr; căci la câţi te voi trimite, la toţi vei merge şi tot ce-ţi voi porunci eu vei spune» /... / Şi Domnul mi-a întins mâna, mi-a atins gura şi mi-a zis: «Iată am pus cuvintele Mele în gura ta» „) [26*], dar limitaţi de etnie, nimeni nu a adus o ideologie atât de aproape de individ. Comunicarea continua şi după convertire, fie la nivel local, unde liderii comunităţii religioase menţin în permanenţă contactul cu fiecare membru, fie prin vizitele sau epistolele apostolilor şi a însoţitorilor acestora.

„Oricare ar fi mărimea şi importanţa sa umană, niciodată o comunitate creştină nu a putut avea pretenţia să existe în izolare. Ea trebuie să aibă conştiinţa că nu se poate constitui decât în legătură cu alte comunităţi, în comuniune cu ele. Existenţa acestei legături este evidentă, chiar de la începuturi, date fiind distanţele geografice. Stau mărturie în acest sens călătoriile apostolice şi mesajele adresate de la o comunitate la altă în perioada de început." [27]

Fie că trăiau în Imperiul Roman sau în afara sa, cetăţenii erau ţinta unor campanii imagologice oficiale,

care însă foloseau arsenalul acelei epoci şi care cultivau, în principiu, legitimitatea prezenţei în fruntea ierarhiei a celui aflat acolo. Sofisticate sau rudimentare în funcţie de nivelul de cultură al statului în cauză, elementele imagologice respective soseau pe canale standard şi îşi făceau efectul, în primul rând, datorită lipsei altor mesaje care să le contreze sau să le conteste.

Propaganda statală a Antichităţii a fost efectivă şi pentru că a lipsit (cu anumite excepţii notabile) o altă sursă de opinii, ideologie şi imagine. Când profeţii evrei se opuneau prin mesajele lor regilor (fie ei autohtoni sau cuceritori), în rândul populaţiei se dezvoltau curente disjuncte de gândire şi de acţiune generate tocmai de existenţa mai multor centre care îşi disputau controlul câmpului ideatic al masei.

Creştinismul, în prima sa perioadă, nu şi-a propus contestarea niciunei ordini existente la nivel statal. În mai multe rânduri, apostolul Pavel solicită adepţilor supunerea în faţa instituţiilor şi a funcţiilor publice. Contactul direct dintre predicator şi cetăţean a dus la individualizarea mesajului transmis şi la apropierea acestuia de viaţa şi de problemele zilei. Am putea vorbi (forţând puţin) chiar de o adaptare la agenda fiecărei comunităţi sau chiar a fiecărei familii. Comunicarea inevitabil impersonală practicată de ierarhia statală a timpului respectiv se situa, prin însăşi natura ei, deasupra indivizilor şi chiar a comunităţilor. Predicatorul aflat în interiorul casei sau chiar în spaţii deschise, care după ce îşi termina mesajul răspundea la întrebările celor prezenţi şi le oferea acestora răspunsuri legate direct de viaţa, de neliniştile şi de viitorul lor este, fără îndoială, un uriaş pas înainte intuit de organizatorii cultului creştin.

Deşi au trecut de atunci două milenii, încă nu există niciun diseminator al unei ideologii care să fie atât de apropiat de individ şi de viaţa sa cotidiană ca preotul în relaţia sa cu enoriaşii. Conform Evangheliei după Luca, chiar Iisus îi trimite pe apostoli să-i răspândească

învăţătura încă înainte de răstignire. *„Şi chemând pe cei doisprezece ucenici ai săi, le-a dat putere şi stăpânire peste toţi demonii şi să vindece bolile. Şi i-a trimis să propovăduiască împărăţia lui Dumnezeu şi să vindece pe cei bolnavi.”* [28]

În contemporaneitate, mulţi specialişti în marketing politic şi electoral consideră campaniile *door to door*, mult mai eficiente din perspectiva impunerii mesajului decât comunicarea intermediată, dar ineficiente din cauza numărului mare de cetăţeni şi a timpului limitat, mai ales într-o cursă electorală. Atunci, în lipsa unui stat, a unei organizaţii, a unei ierarhii centralizate, a unor lăcaşe de cult, a unor texte scrise, în condiţiile existenţei uneia sau a mai multor religii acceptate de organizarea politică, prozelitismul individual a fost singura cale posibilă pentru răspândirea creştinismului. În acelaşi timp, s-a dovedit a fi şi cea mai eficientă cale de urmat, ţinând seama de faptul că metoda a fost folosită în continuare şi după ce creştinismul a devenit religie oficială, beneficiind de structuri bine puse la punct, de biserici, de o ierarhie proprie, de fonduri şi de armate. Dincolo de succesul obţinut şi de numărul important de noduri de reţea create, prozelitismul implica multe riscuri şi solicita o dăruire exemplară din partea predicatorului.

Apostolul Pavel scrie în a doua *Epistolă către Corintieni: „De trei ori am fost bătut cu vergi; o dată am fost bătut cu pietre; de trei ori s-a sfărâmat corabia cu mine; o noapte şi o zi am petrecut în largul mării. În călătorii adeseori, în primejdii de râuri, în primejdii de la tâlhari, în primejdii de la neamul meu, în primejdii de la păgâni; în primejdii în cetăţi, în primejdii în pustie, în primejdii pe mare, în primejdii între fraţii cei mincinoşi; în osteneală şi în trudă, în privegheri adeseori, în foame şi în sete, în posturi de multe ori, în frig şi în lipsă de haine.”* [29]

Încă de la începuturile creştinismului a existat o oarecare instruire a misionarilor [30], acestora cerându-li-

se să adopte nu doar în vorbă, ci şi în atitudine principiile pe care le propovăduiau. Modelul moral creştin era construit polemic atât cu modelul iudaic, dar mai ales cu cel al Romei imperiale şi se constituia în categorie distinctivă a celor aparteneţi la el. *„Pe scurt, noi nu identificăm oamenii noştri după vreun semn de pe trup, ci destul de uşor, după semnul nevinovăţiei şi smereniei.”* [31] În *Învăţăturile celor doisprezece apostoli,* text anonim apărut în Siria la finele secolului al II-lea d.Hr., este precizat modul în care trebuie să vorbească un creştin: *„Să nu juri strâmb, să nu dai mărturie mincinoasă, să nu vorbeşti de rău, să nu ţii minte răul. Să nu fii cu două gânduri, nici cu două feluri de vorbă. Să nu fie cuvântul mincinos, nici în deşert, ci plin de faptă.”* [32] Aşa cum spartanii erau identificaţi în lumea greacă prin atitudinea lor fundamental diferită de a celorlalţi greci, prin regulile pe care le urmau toţi şi prin asumarea deplină a acestora, creştinii şi-au construit identitatea publică în jurul acestui cod moral şi, mai târziu, în timpul persecuţiilor, prin liniştea cu care primeau moartea.

Textele religioase ale primului secol de după Iisus abundă în construirea antinomiei dintre cele două lumi care, deşi coexistă, au foarte puţin în comun una cu cealaltă: lumea curată a creştinilor şi lumea prăbuşită a celorlalţi.

„Creştinii se căsătoresc ca toţi oamenii şi nasc copii, dar nu aruncă pe cei născuţi. Întind masa comună, dar nu şi patul. Sunt în trup, dar nu trăiesc după trup. Locuiesc pe pământ, dar sunt cetăţeni ai cerului. Se supun legilor rânduite de stat, dar prin felul lor de viaţă biruiesc legile. Iubesc pe toţi, dar de toţi sunt prigoniţi. Nu-i cunoaşte nimeni, dar sunt osândiţi; sunt omorâţi, dar dobândesc viaţa. Sunt săraci, dar îmbogăţesc pe mulţi, sunt lipsiţi de toate, dar în toate au de prisos. Sunt înjosiţi, dar sunt slăviţi cu aceste înjosiri; sunt huliţi, dar sunt îndreptăţiţi. Sunt ocărâţi, dar binecuvântează; sunt insultaţi, dar

cinstesc. Fac bine, dar sunt pedepsiţi ca răi; sunt pedepsiţi, dar se bucură, ca şi cum li s-ar da viaţă." [33]

Dezvoltarea minorităţii continuă în interiorul unei majorităţi care, de la un moment dat, reacţionează. Creştinii sunt acuzaţi fie în texte de contrapropagandă, fie pe străzile marilor metropole şi în mod special ale Romei, de practici abominabile. Interpretarea *ad literam* a spuselor lui Iisus din timpul Cinei cea de taină: *„Luaţi, mâncaţi, acesta este Trupul Meu"* [34] a condus la lansarea ipotezei canibalismului, agapele frăţeşti au fost considerate locuri în care se practicau orgii homosexuale, aplecarea creştinului în faţa preotului în momentul spovedirii a căpătat tot conotaţie sexuală [35].

Prozelitismul însă continuă peste aceste obstacole, valenţa socială a creştinismului fiind în continuare extrem de atractivă pentru cei din clasele inferioare. Întâi apar predicatorii care înfiinţează în oraşe puncte ale credinţei. Aceste insule sunt organizate funcţional şi, la rândul lor, încep să creeze alte puncte unite între ele de vizite sau de comunicări ale apostolilor cât sunt în viaţă, sau ale unei ierarhii transcomunitare după ce aceştia mor. Doctrina apare întâi sub forma reinterpretării textelor iudaice şi a adaptării acestora la experienţa lui Iisus. Apoi sunt scrise textele proprii ale doctrinei şi prin acestea este dezvoltat un mod de viaţă diferit de al oricărei alte religii, care apoi este teoretizat în profunzime. Oamenii care se sacrifică pentru credinţă sau care contribuie prin munca lor la dezvoltarea acesteia devin simboluri pentru ceilalţi, biografiile lor sunt repovestite, faptele lor sunt rememorate şi imaginea lor este păstrată fie în cărţi, fie pe pereţii lăcaşelor de cult.

Deşi termenul ar putea părea deplasat, *„starsistemul"* creştinismului primelor secole atacă şi demolează, în cele din urmă, imagologia imperială romană, centrată în jurul unui singure figuri, girată de chipuri abstracte de zei şi împodobită artificial cu ornamente

comunicaţionale. Viaţa care răzbate din poveştile „eroilor” creştinismului, miza acestora şi conţinutul doctrinei în numele cărei acţionau devin net superioare împietritei splendori imperiale, mai ales când aceasta este şi contrafăcută. La fel şi *„unitatea şi disciplina republicii creştine care, treptat, a format un stat independent şi mereu în creştere chiar în inima Imperiului Roman”* [36] este superioară lentei, dar definitivei dezagregări a Imperiului.

Persecuţiile declanşate împotriva creştinilor în epoca lui Nero şi apoi continuate în alternanţă cu perioade de linişte până la Constantin sunt uimitoare privind din perspectiva marii toleranţe religioase de care a dat mereu dovadă Roma. În acelaşi timp, acestea au dus la o mărire a disciplinei, organizării şi motivării nucleelor şi a reţelei creştine şi a vizibilizării superioare a doctrinei (singura cu care se lupta statul roman). Tacitus descrie în *Anale* prima mare represiune, precum şi percepţiile care existau la acel moment în înalta societate romană despre creştinism (şi în anul 64 d.Hr. când a avut loc incendierea Romei, dar şi în jurul anului 115 d.Hr. când a fost scrisă lucrarea):

„Cu toate acestea, nici faptele oamenilor, nici actele de dărnicie ale împăratului, ori năzuinţa de a-i împăca pe zei nu făceau să se spulbere faima cea rea a lui Nero şi nu alungau bănuiala că arderea Romei a fost poruncită de el. De aceea, pentru a înăbuşi zvonurile, Nero a căutat nişte vinovaţi anume cărora le-a dat cele mai crunte osânde; pe aceştia norodul îi numea creştini; datorită nelegiuirii lor ei erau urâţi de toată lumea. Christos, căpetenia de la care îşi luaseră numele, fusese osândit pe vremea împăratului Tiberiu de către procuratorul Pontius Pilatus. Credinţa lui dăunătoare, înăbuşită pentru un moment, începu din nou să se răspândească nu numai în Iudeea, locul de obârşie al acestui rău, ci chiar şi în Roma, unde se varsă de pretutindeni toate grozăviile şi unde tot ce e condamnabil capătă faima. De aceea, la început au fost înşfăcaţi

creştinii care-şi mărturiseau credinţa, apoi, în urma denunţurilor, o uriaşă mulţime din rândurile lor au fost dovediţi nu atât a fi vinovaţi de arderea Romei, cât a fi nişte fiinţe care urau întregul neam omenesc. Şi, în vreme ce mergeau la moarte, creştinii mai erau şi batjocoriţi în fel şi chip: de pildă erau îmbrăcaţi în piei de fiare şi apoi daţi câinilor ca să-i răpună sfâşiindu-i, erau răstigniţi pe cruce sau hărăziţi arderii pe rug /... / Nero îşi oferise parcurile sale pentru aceste spectacole. El organiza chiar jocuri de circ, la care lua parte îmbrăcat ca vizitiu, stând de-a valma cu plebea sau într-un faeton. Din această pricină, deşi creştinii fuseseră osândiţi ca oameni vinovaţi, care meritaseră cele mai aspre pedepse, totuşi lumea începu să-i compătimească pe cei osândiţi, ca şi cum aceste pedepse nu ar fi fost date în interesul obştesc, ci datorită cruzimii unei singure fiinţe: Nero." [37]

Confruntarea dintre creştinism şi imperiu era de-abia la început. Ideologia imperială şi cea a mântuirii păreau a fi disproporţionate, iar cea din urmă părea a nu avea mari şanse de a se impune unei populaţii atrase semnificativ mai mult de gloria romană şi cumpărată încă uşor cu pâine şi circ. În faţa agresiunii statului, biserica a ripostat prin textele apologeţilor care au încercat fie să explice fundamentul filosofic al doctrinei şi să găsească o cale de reconciliere între religiile admise şi creştinism *(„cel mai însemnat dintre ei, Iustin, se străduie să arate că creştinismul nu dispreţuieşte cultura păgână; el laudă filosofia greacă dar aminteşte că ea se inspira din revelaţia biblica")* [38], fie au ironizat atacurile venite dinspre „păgâni".

„Dacă Tibrul inundă câmpiile, dacă, din contră, Nilul nu se revarsă peste ogoare, dacă cerul nu plouă, dacă se cutremură pământul, dacă e foamete, dacă se iveşte vreo molimă, voi strigaţi îndată: «Creştinii la leu! Ce? Vreţi să daţi o asemenea multitudine de oameni unui singur

animal? Vă rog, spuneţi-mi câte calamităţi au lovit lumea şi diferite oraşe înainte de domnia lui Tiberius, deci de venirea lui Christos? Am citit de insulele Hiera, Anaphe, Delos, Rodos, Cos înghiţite cu mii de oameni. Platon ne informează despre un continent mai mare decât Africa sau Asia acoperit de Oceanul Atlantic /... / Aceste fenomene cu siguranţă nu au putut avea loc fără ca locuitorii să sufere. Nu întreb unde erau atunci creştinii, aceşti dispreţuitori ai zeilor voştri, întreb unde erau zeii voştri în acele zile în care potopul îşi împingea apele distrugătoare peste întreaga lume?» „[39]

Persecuţiile cresc în amploare şi devin mult mai organizate. Faţă de excesele neroniene – în timpul cărora se pare că şi-au pierdut viaţa şi apostolii Petru şi Pavel – sau de evoluţiile sinusoidale din timpul lui Domiţian, Nerva, Traian (rescriptul emis de acesta, aspru împotriva creştinilor, interzice pe de altă parte denunţurile anonime), Hadrian, Antoninus Pius sau Marc Aurelius, odată cu dinastia Severilor, statul trece la o luptă activă împotriva fenomenului creştin. De la pedepsirea individuală şi, în general, bazată pe denunţ a persoanelor, se ajunge la tentativa de reprimare a întregii mişcări, mai cu seamă în componentele ei organizatorice. Septimius Severus interzice prozelitismul creştin, fiind primul care încearcă să blocheze dezvoltarea bisericii prin limitarea răspândirii teritoriale a acesteia. Dacă Severus Alexander îndulceşte relaţia cu creştinii, oferindu-le acestora un teren pentru a-şi construi un lăcaş de cult şi adoptând o viziune sincretică asupra religiei, adversarul lui, Maximin Tracul, adoptă un decret prin care porunceşte uciderea tuturor conducătorilor Bisericii, vinovaţi de răspândirea învăţăturii Evangheliei [40].

Decius iniţiază o campanie de forţare a creştinilor la apostazie[36] şi de obligare a tuturor cetăţenilor imperiului la

36 Renunțare publică la o anumită credință religioasă; renegare a unei doctrine sau concepții.

practicarea cultului imperial şi a cultelor religioase permise. Se fac liste cu nume de creştini care sunt chemaţi în faţa unei comisii unde trebuie să facă acte de adeziune la altă religie prin participarea la ceremonii de sacrificiu, libaţii, ospeţe sacre [41]. Dacă acest pas era făcut, individul primea un certificat, *libellus,* pe care era scris: *„Întotdeauna am avut obiceiul să aduc sacrificii şi libaţii zeilor, şi acum în prezenţa voastră am turnat, conform poruncii, libaţii şi am sacrificat şi gustat jertfele împreună cu fiul meu Aurelius Dioscorus şi cu fiica mea Aurelia Lais. De aceea, vă cer să certificaţi afirmaţia mea."* [42] Cei care se opuneau erau închişi, torturaţi şi ucişi. Cei care fugeau erau urmăriţi, averea le era confiscată şi dacă erau prinşi erau executaţi.

Efectele acestui atac chiar la baza organizării creştine sunt importante. Mulţi dintre ierarhi sunt închişi sau ucişi (în urma torturilor din închisoare moare, la scurt timp după eliberare, unul dintre cei mai importanţi teologi ai creştinătăţii timpurii, produs al şcolii din Alexandria, Origene) şi numeroşi credincioşi aleg apostazia. Decius moare în Dobrogea, într-o bătălie dusă împotriva goţilor şi ritmul de aplicare a decretului său scade, permiţând bisericii să se organizeze după şoc. Valerian adaugă elemente noi la decretul lui Decius, interzice adunările creştine sub ameninţarea pedepsei cu moartea şi încearcă să-i demobilizeze pe creştinii bogaţi care sponsorizează biserica. Valerian este luat prizonier de parţi, este jupuit de viu şi pielea umplută cu paie a fost expusa, în bătaie de joc, într-un templu [43].

Următorul adversar al creştinilor, Aurelian, încearcă o variantă mai subtilă de contracarare, impunând imperiului o religie oficială, monoteistă dedicată zeului soare, *Sol Invictus.* Impus prima dată de împăratul de origine siriană Elagabalus la începutul secolului al III-lea d.Hr., cultul său devine major sub Aurelian, care-l transformă în unicul protector al măreţiei şi puterii imperiale. Susţinut de o puternica propagandă, asociată cu

cea dedicată împăratului, cultul lui *Sol Invictus* se afirmă ca o alternativă solidă atât la creştinism, cât şi la celelalte religii păgâne existente. Chiar şi împăratul Constantin, autorul *Edictului de la Milano,* va fi un practicant al acestui cult, monedele din prima sa perioadă imperială fiind dedicate zeului soare. Simultan cu impunerea lui *Sol Invictus* ca zeu principal în Imperiul Roman, Aurelian reia persecuţiile împotriva creştinilor, dar – la fel ca predecesorii săi – este asasinat. Autorii creştini speculează morţile violente ale adversarilor bisericii şi identifică în ele semne ale divinităţii (Tertulian scrie: *„Dumnezeu a spulberat de pe pământ aceste nume trufaşe.")* [44] În jurul anului 300 d.Hr. se declanşează ultima mare persecuţie anticreştină:

„Era anul al nouăsprezecelea de domnie a împăratului Diocleţian în luna Dystros, care la romani se numeşte martie, în preajma praznicului patimilor Mântuitorului, când s-au publicat pretutindeni nişte decrete împărăteşti, care porunceau ca toate bisericile să fie dărâmate până în temelii, Scripturile să fie aruncate în foc, iar cei ce deţin o slujbă publică să fie destituiţi din ea şi cei aflaţi în servicii particulare să fie lipsiţi de libertate dacă ar rămâne credincioşi credinţei creştine. Acesta a fost primul edict dat împotriva noastră. În scurtă vreme au mai apărut şi alte hotărâri, prin care se poruncea ca toţi capii Bisericii de pretutindeni să fie puşi în lanţuri şi apoi siliţi în toate chipurile să aducă jertfe zeilor." [45]

Textul edictului a fost afişat, ca de obicei, în forum, în majoritatea oraşelor din imperiu. Conform lui Lactanţiu, un cetăţean – probabil un creştin – indignat de conţinutul actului oficial l-a rupt de pe zid şi l-a distrus strigând: *„acesta este triumful goţilor şi sarmaţilor".* Omul în cauză a fost arestat imediat, judecat, torturat şi ars de viu [46]. Colecţia violenţelor îndreptate împotriva creştinilor în cele trei secole de confruntare a lor cu statul roman este

teribilă, Eusebiu din Caesareea descriind în *De laudibus Constantini* felul în care au fost trimişi aceştia la moarte: *„Prin foc şi sabie şi prin tortura crucificării, prin aruncare la animale sălbatice şi înecare în adâncurile mării; prin tăierea sau zdrobirea membrelor, scoaterea ochilor, mutilarea întregului corp; şi în final, prin foamete, prin lucrul în mină, prin captivitate."* [47]

Textele autorilor creştini din perioada respectivă surprind în detaliu supliciile la care sunt supuşi martirii, dar şi liniştea cu care aceştia îşi primesc pedeapsa. Regele indian Aşoka îşi remodelase viziunea asupra lumii, după ce văzuse un călugăr budist cufundat într-un cazan cu ulei încins care nu părea că suferă deloc. Acceptarea senină a unor torturi violente şi a iminenţei morţii de către creştini a fost pusă pe seama bucuriei apropiatei întâlniri cu Iisus şi a vieţii veşnice într-o lume semnificativ mai bună decât cea pe care o părăseau. Tertulian compară în *Apologia* jertfele creştinilor din timpul persecuţiilor cu faptele glorioase ale eroilor Antichităţii: Mucius Scaevola, Empedocle, Regulus şi scrie în continuare:

„Este adevărat că este dorinţa noastră să suferim, dar este făcută în spiritul soldatului care se pregăteşte de război. Nimeni nu suferă de bunăvoie, de vreme ce suferinţa implică pericol şi frică /... / Bătălia noastră este să fim chemaţi în faţa tribunalelor voastre şi acolo, sub presiunea execuţiei, să ne luptăm pentru adevăr /... / De aceea, continuaţi-vă zelul, buni judecători, veţi fi tot mai sus între semenii voştri dacă veţi sacrifica creştini; ucideţi-ne, torturaţi-ne, condamnaţi-ne, sfărâmaţi-ne de pământ; injustiţia voastră este dovada inocenţei noastre /... / Cu cât suntem seceraţi de voi mai des, cu atât vom creşte în număr: sângele de creştin este ca o sămânţă. Mulţi dintre marii voştri scriitori îndeamnă spre suportarea curajoasă a durerii şi a morţii /... /; şi totuşi, cuvintele lor nu găsesc atâţia discipoli câţi au creştinii, care sunt profesori nu prin ceea ce spun, ci prin ceea ce înfăptuiesc /... / Cine, după o

gândire atentă, nu îmbrăţişează doctrina noastră? şi Şi după ce a făcut-o, cine nu doreşte să sufere pentru a deveni părtaş la deplina graţie divină, cine nu şi-ar vărsa sângele pentru a obţine din partea lui Dumnezeu iertarea completă? De aceea noi vă mulţumim pentru sentinţele voastre. Divinul şi umanul sunt opuse pe veci unul altuia; când noi suntem condamnaţi de voi, suntem achitaţi de cel de sus." [48]

Iar Iustin Martirul – executat în timpul lui Marcus Aurelius – scria în *Dialogul cu Trifon:*

„Acum este evident că nimeni nu ne poate înspăimânta sau supune pe noi cei care credem în Iisus. Deşi suntem decapitaţi şi crucificaţi, deşi suntem aruncaţi animalelor sălbatice, suntem puşi în lanţuri sau arşi, este evident că noi nu ne vom pierde sau retracta credinţa; cu cât suntem mai mult persecutaţi, cu atât mai mulţi vor îmbrăţişa credinţa şi se vor închina lui Dumnezeu prin numele lui Iisus." [49]

Numărul mare de oameni afectat de fenomenul persecuţiilor (Ludwig Hertling vorbeşte de milioane de prigoniţi dintre care peste o sută de mii de morţi în tot intervalul de trei secole) [50] a generat o nouă construcţie imagologică în interiorul Bisericii: omul sfânt.

Deşi cultul propriu-zis al martirilor este mai recent, exemplul lor imediat – inevitabil cunoscut în comunităţile din care proveneau – a influenţat viaţa religioasă a creştinilor, dar s-a constituit şi ca bază pentru următorul nivel al prozelitismului între cei încă neconvertiţi. În *Decretum Gelasianum,* alături de indicaţiile referitoare la lucrările care vor fi folosite în biserică şi la cele care nu trebuiesc folosite, apare îndemnul utilizării, în vederea formării unor convingeri, a exemplelor provenite din suferinţele persecuţiilor: *„Trebuie să prezentăm spre lectura publică atât faptele sfinţilor în care se vede că au*

triumfat în ciuda nenumăratelor forme de tortură pe care le-au îndurat, cât şi minunata lor mărturisire a credinţei. Cine se va îndoi că ei au suferit mai mult decât poate îndura o fiinţă omenească şi că au suportat toate acestea, nu prin propriile puteri, ci prin graţia şi cu ajutorul lui Dumnezeu." [51] După Iisus – şi el contrapus unei puteri lumeşti – persecuţiile au dat naştere – începând cu apostolii şi terminând cu martirii din timpul lui Diocleţian – unui nou model de urmat, un model uman, uşor de identificat, de acceptat şi de repovestit.

În timp ce dogma creştină se dezvolta între intelectuali, masa trăieşte din istorie care este compusă din miracole, revelaţii, sacrificii, pilde epice şi izbânda finală a cuiva sau a ceva. Crucea apărută pe cerul de deasupra bătăliei de la podul Milvius din 28 octombrie 312 d.Hr. face parte din această componentă a istoriei destinată masei. *„Constantin a fost îndrumat în vis să inscripţioneze semnul divin pe scuturile soldaţilor săi şi aşa să intre în luptă. El a făcut aşa cum i s-a spus şi a marcat litera X pe scuturi, cu o linie perpendiculară în mijloc, obţinând cifrul lui Hristos."* [52]

Eusebiu din Caesareea scrie în biografia dedicată împăratului roman că acesta a văzut pe cer o cruce de lumină însoţită de inscripţia *„sub acest semn vei învinge"* şi că în noaptea ce a urmat i-a apărut în vis chiar Iisus care i-a cerut să-şi pună semnul crucii pe steaguri şi pe scuturi în vederea bătăliei ce avea să urmeze. Deşi Maxenţiu avea semnificativ mai mulţi soldaţi, Constantin câştigă bătălia şi intră victorios în Roma. La mai puţin de jumătate de an, în martie 313 d.Hr. are loc la Milano o întâlnire între Constantin, împărat-august al imperiului apusean, şi Licinius, împărat-august al imperiului răsăritean, în care este hotărâtă abolirea măsurilor represive anticreştine. Produsul astfel născut poartă numele de *Edictul de la Milano. „Se pare că de fapt nu a existat niciodată un asemenea edict, ci o înţelegere a celor doi augusti, tradusă printr-o circulară, pusă în operă de un rescript al lui*

Licinius, publicat la Nicomedia în 13 iunie 313 d.Hr. şi cunoscut datorită mărturiei lui Lactanţiu." [53]

Edictul stipula libera alegere a religiei, menţionându-se că şi creştinii se bucurau de acest drept: *„am hotărât să asigurăm respectul şi cinstea cuvenite divinităţii şi să acordam creştinilor şi tuturor celorlalţi libera alegere la cinstirea religiei pe care o vor, cu gândul că orice divinitate sau putere cerească ar fi aceasta să ne poată fi de folos şi nouă şi celor ce trăiesc sub ascultarea noastră."* [54] La momentul acestei încetări a ostilităţilor între biserică şi imperiu, creştinii erau estimaţi cam la zece la sută din totalul populaţiei şi campaniile de prozelitism continuau atât între graniţele imperiale, cât şi în afara lor.

Spre deosebire de secolul I d.Hr., când apostolii fuseseră trimişi de Iisus, în epoca următoare, misionarii erau trimişi în comunităţi de ierarhia bisericească. În *Doctrina celor doisprezece apostoli* este evidenţiat modul în care imaginea creştinismului trebuie apărată de predicatorii mincinoşi, de cei care fac *„neguţătorie cu Hristos",* de cei care acţionează netrimişi de biserică şi care obţin foloase materiale (bani, mâncare, loc de stat) pretinzând că sunt misionari [55]. Un adversar al creştinismului, Lucian din Samosata, povesteşte în *Moartea lui Peregrinus* despre uşurinţa cu care creştinii sunt păcăliţi de falşi propovăduitori: *„Aceşti nefericiţi sunt în primul rând încredinţaţi că sunt nemuritori şi că vor trăi veşnic. Nu se tem aşadar de moarte, pe care mulţi o înfruntă bucuros. Primul lor legiuitor i-a convins că sunt cu toţii fraţi. Lepădându-se de zeii greci, îl adoră pe sofistul lor răstignit şi-şi orânduiesc viaţa după învăţăturile lui /... / Dacă s-ar ivi printre ei un impostor abil, ştiind să profite de situaţie, s-ar putea repede îmbogăţi, impunându-se peste acest popor simplu." De altf*el, Peregrinus, care este un asemenea şarlatan, câştigă încrederea comunităţilor creştine din Asia. „Într*-adevăr, au venit oameni din multe oraşe din Asia, trimişi de creştini pe propria lor cheltuială, să-l susţină, să-l apere şi să-l încurajeze pe erou." [56*]

La începutul secolului al IV-lea d.Hr. creştinismul era răspândit în întregul bazin al Mediteranei, în Balcani, în Dobrogea şi sud-estul Carpaţilor, în Anglia, în Galia; existau state creştine la Edessa şi în Armenia şi comunităţi în Mesopotamia, Elam, Etiopia, Arabia. Spre deosebire de primii săi ani, când era acceptat mai cu seamă în categoriile sărace, creştinismul a urcat pe scara socială răspândindu-se în toate mediile Imperiului Roman. În secolele următoare, misionarii creştini vor ţinti în procesul de evanghelizare deopotrivă oamenii simpli, dar şi liderii comunităţilor, pentru a obţine convertiri în masă şi sprijin oficial pentru a-şi instala lăcaşe de cult şi pentru a bloca accesul altor religii. În zonele rurale, încă dominate de cultele politeiste, misionarii creştini distrugeau statuile şi templele diverselor zeităţi şi ridicau pe locul lor o capelă în care începeau să slujească [57]. Când Benedict din Nursia ajunge la Montecassino găseşte un templu al lui Apollo pe care-l ocupă, distruge statuile idolului şi construieşte un paraclis dedicat Sfântului Martin, iar pe locul în care se afla altarul lui Apollo construieşte un paraclis dedicat lui Ioan Botezătorul [58]. În foarte multe zone rurale din Imperiu, oamenii celebrau diverse culte ale naturii şi de aceea, în numeroase cazuri, misionarii au tăiat copaci consideraţi a fi sacri, au ars păduri şi poieni şi au chemat locuitorii acelor zone spre biserică şi spre pildele acesteia. De-abia dezvoltarea vieţii monahale (benedictinii, cistercienii) va duce la o colonizare materială şi spirituală a mediului rural [59].

Din momentul scoaterii sale din ilegalitate, biserica creştină a făcut paşi repezi spre acapararea spaţiului ideologic din imperiu, determinându-i pe diverşii împăraţi de la Roma sau de la Constantinopole să ia măsuri ferme împotriva altor credinţe. Eusebiu din Caesareea, în discursul *De laudibus Constantini,* îl omagiază pe împărat pentru curajul de a se opune păgânismului, oferindu-i şi o justificare teologică:

„Niciun gând al lui Dumnezeu nu putea intra în minţile lor, nicio aşteptare a judecaţii divine, nicio amintire sau reflexie a existenţei lor spirituale; recunoscând un superior înspăimântător, Moartea şi fiind convinşi că disoluţia corpurilor lor de către această putere este anihilarea finală, ei au considerat Moartea un zeu puternic şi bogat şi i-au dat numele de Pluto. Şi aşa Moartea a ajuns pentru ei un zeu; nu doar atât, dar şi orice altceva ei considerau a fi de valoare în comparaţie cu Moartea, orice contribuia la luxul vieţii. Astfel, plăcerile animalice au devenit pentru ei un zeu; hrana şi producţia ei, un zeu; fructele din copaci, un zeu; beţiile, un zeu; dorinţele carnale, un zeu; De aici, misterele lui Ceres şi ale Prosepinei /... / de aici, orgiile lui Bacchus /... / de aici, ritualurile adulterine ale lui Cupidon şi Venus; de aici, Jupiter însuşi înnebunit de pasiunea sa pentru femei; de aici, legendele licenţioase ale zeităţilor abandonate efeminării şi plăcerilor." [60]

Are loc interludiul de numai doi ani al împăratului Iulian Apostatul care anulează favorurile acordate bisericii creştine de predecesorii săi, interzice creştinilor dreptul de a preda în şcoli, şi încearcă să revigoreze cultele tradiţionale pe care are intenţia să le reconstruiască după metoda creştină. Moare în războiul cu sasanizii (se spune că în momentul în care a fost lovit de săgeata din cauza căreia a murit ar fi exclamat *„ai învins, galileene")* şi creştinismul îşi continuă expansiunea. În februarie 391 d.Hr., Teodosie I-ul proclamă creştinismul religie unică în Imperiul Roman şi interzice cultele păgâne. Teodosie al II-lea promulgă în 438 d.Hr. *Codex Theodosianus.* A şaisprezecea carte a codului conţine peste 150 de hotărâri dedicate conservării ortodoxiei şi disciplinei ecleziastice, dar şi pedepsirii ereticilor şi scoaterii în afara legii a cultelor păgâne [61]

„Voim ca toate popoarele aflate sub blânda autoritate

*a Clemenţei Noastre să trăiască în credinţa pe care sfântul Apostol Petru le-a transmis-o romanilor şi care este propovăduită până în ziua de azi întocmai cum a propovăduit-o el şi pe care o urmează, după cum ştie fiecare, Pontiful Damasus şi episcopul Petru din Alexandria /... / Hotărâm că doar aceia care se supun acestei legi vor avea drept să se numească creştini catolici, iar ceilalţi toţi sunt nebuni nesăbuiţi asupra cărora va apăsa povara ruşinii ereziei. Aceştia din urmă să se aştepte mai întâi la răzbunarea divină, iar apoi şi la pedeapsa noastră, după hotărârea pe care ne-o va fi inspirat-o Cel de Sus." [*62]

În articolul 12 din aceeaşi carte a şaisprezecea există o lege din anul 392 care identifica religia doar cu creştinismul: *„Dacă cineva varsă tămâie pentru a se închina statuilor făcute de mâini omeneşti /... /, aşază cununi de panglici pe copaci, ridică altare din bulgări de pământ /... /, aceasta este o atingere deplină adusă religiei. Vinovat de-a fi nesocotit religia, acela va fi pedepsit cu confiscarea locuinţei sau a proprietăţii în care se va fi arătat robul acestei superstiţii păgâne." [63]. A*par şi primele represiuni creştine împotriva celor din afara credinţei; Priscillian, fost episcop de Avila, este condamnat la moarte în anul 385 d.Hr. de împăratul Maximus şi executat la Trier, acuzat fiind de erezie maniheistă. În 390 d.Hr., scriitorul păgân Libanius i se plânge împăratului Teodosie de atacurile continue ale călugărilor creştini împotriva templelor dedicate diverşilor zei: „Maiesta*tea Voastră nu a ordonat ca templele să fie închise, dar oamenii în negru – care mănâncă precum elefanţii şi îşi ţin servitorii preocupaţi să le aducă băutură – atacă templele cu pietre, pari şi drugi de metal sau chiar şi cu mâinile goale. Acoperişurile sunt dărâmate şi zidurile surpate până la pământ, statuile sunt răsturnate şi altarele demolate. Preoţii templelor trebuie să sufere în tăcere sau să moară. Aceste violenţe se petrec în toate oraşele; în provincie situaţia este şi mai gravă." [64] Ma*tematiciană şi

filosoafa neoplatoniciană Hypathia, unul dintre liderii comunităţii intelectuale din Alexandria, intră în conflict cu episcopul creştin Chiril, împotriva căruia îl instigă şi pe Orestes, guvernatorul imperial al provinciei. În replică, în anul 415, mai mulţi călugări aparţinând sectei nitriene conduse de un eremit numit Petru Cititorul, o atacă pe stradă, o duc în biserica Cesareum şi acolo o ucid lovind-o cu ţiglele sparte de la acoperiş.

Încă din anii persecuţiilor, creştinismul a fost confruntat cu un război pe două fronturi. În primul rând, agresiunea statului care fie ataca adepţii şi liderii bisericii închizându-i, torturându-i sau chiar ucigându-i, fie ataca doctrina încercând să lanseze şi să promoveze contraoferte religioase care să ducă la apostazie. În al doilea rând, în interiorul dogmei creştine s-au născut curente sectare care, imediat după apariţie, au aplicat aceeaşi tehnică de expansiune pe care a aplicat-o şi creştinismul apostolic, unele ajungând la un moment dat să controleze teritorii întregi şi să convertească numeroase comunităţi creştine.

Liderii mişcărilor considerate eretice au scris texte, au combătut ideologia adversă, au înfiinţat lăcaşe de cult şi au trimis misionari, fenomen care a dat naştere unei alte premiere comunicaţionale: contrapropaganda. Predicatorii primelor secole aveau de luptat cu ostilitatea autorităţilor, cu ostilitatea clerului religiei dominante, cu neîncrederea oamenilor şi cu celelalte primejdii de care vorbea apostolul Pavel în a doua *Epistolă către Corintieni.* Niciunul dintre aceşti adversari nu folosea o metodă similară de diseminare. Curentele contestatare ale liniei oficiale o vor face şi o vor face mereu, până la Reforma lui Luther şi chiar şi după aceea.

Confruntarea se va duce atât la nivelul ideilor şi polemicilor, prin cărţi sau prin întâlniri în diverse foruri, cât şi la nivelul omului simplu care va începe să primească din partea diverşilor predicatori variante diverse ale adevărului. Şi, vorbind în termeni actuali, va fi pus să aleagă. Desigur, acest concept al alegerii trebuie nuanţat,

dar avem de-a face cu o primă confruntare între ideologii şi între propagande, confruntare purtată şi pe terenul omului simplu, care la un moment dat – fie presat de comunitatea sa, fie de liderul acesteia, fie chiar impresionat de un predicator sau de mesajul propriu-zis – optează între mai multe variante.

Schisma donatistă rezistă în Africa de Nord, cu toată opoziţia bisericii, până la cucerirea islamică. Arianismul, relativ dispărut din Imperiu la finele secolului al IV-lea, este readus de goţii convertiţi de episcopul arian Wulfila, care inventează un alfabet got, o combinaţie între cel grec şi cel latin, permiţând în premieră în lumea germanică propagarea ideilor în scris, prima carte fiind *Biblia* tradusă din greacă în gotă. Vandalii care ajung în Africa de Nord sunt arieni, la fel şi vizigoţii din Spania, burgunzii şi longobarzii. Liderii politici ai acestor popoare, sprijinindu-se pe episcopi şi pe misionari, încearcă să convertească şi populaţiile păgâne şi pe cele catolice. Sunt construite biserici ariene, sunt scrise cărţi ariene, sunt exercitate presiuni asupra liderilor comunităţilor neariene pentru convertire. O mărturie a acestei campanii de prozelitism este dată de Cesarie din Arles: *„Oamenii celeilalte religii (ariene – n.a.) au obiceiul să-i provoace pe unii catolici nepreveniţi, punându-le întrebări subtile şi complicate. Discutând cu ei despre misterul Trinităţii, întrebările lor sunt aşa de specioase încât, atunci când interlocutorii nu pot să le răspundă aşa cum trebuie din pricina simplităţii spiritului lor sau a ignoranţei, ei par să iasă învingători din discuţie."* [65] Învins la conciliul de la Efes şi alungat din Antiohia, nestorianismul învie în Persia şi apoi se regăseşte secole mai târziu în interiorul imperiului teritorial al mongolilor, iar monofizismul se răspândeşte în Egipt şi apoi în Etiopia.

Ca orice ideologie integratoare, creştinismul reacţionează violent la erezie şi o combate cu toate mijloacele pe care le are, folosind, după anul 313 d.Hr., inclusiv statul şi organismele sale. *„Începând cu 407 d.Hr.,*

a ofensa Biserica înseamnă a aduce ofensă statului, iar din 409 e interzisă orice dispută în materie de religie. La sfârşitul secolului al IV-lea, Ioan Hrisostom recomandă «să fie închisă gura ereticilor» şi să li se interzică dreptul de a se aduna şi de a predica /... / Deja Tertulian aprecia că «se cuvine ca ereticii să fie readuşi la credinţă cu forţa şi nu prin blândeţe» considerând că «scopul scuză grozăvia actului.» „[66] Exis*tă deci o singură religie, o singură cale, un singur adevăr şi o singură ierarhie. Iar Biserica, deşi supusă trei secole intoleranţei, din momentul depăşirii statului de reli*gio ilicita, *îşi* proiectează instantaneu toţi oponenţii în afara legii – atât a celei pământeşti, cât şi a celei divine. „Rel*igia nu trebuie să o căutăm nici în confuzele idei ale păgânilor, nici în pretenţia ereticilor de a înnoi, nici în boala schismaticilor, nici în orbirea iudeilor, ci numai la cei ce-şi zic creştini catolici sau ortodocşi, adică la cei ce păzesc credinţa curată şi urmează calea cea dreaptă." [*6*7*]

În faţa confuziei, a falsei înnoiri, a bolii şi a orbirii, orice măsuri de contracarare sunt legitime pe cât de ilegitime erau aceleaşi măsuri luate împotriva Bisericii lui Hristos. Scrie tot Augustin:

„Există o prigoană nedreaptă, cea săvârşită de necredincioşi împotriva Bisericii lui Christos; şi există o prigoană dreaptă, cea săvârşită de Bisericile lui Christos împotriva necredincioşilor /... / Biserica prigoneşte din iubire, iar necredincioşii din cruzime /... / Dacă, în virtutea puterii dăruite de Dumnezeu, la timpul potrivit, prin regi evlavioşi şi credincioşi, Biserica îi sileşte să se adune la sânul ei pe aceia pe care-i află rătăcind pe drumuri şi prin mărăcini, printre schisme şi erezii, aceştia să nu se plângă că sunt siliţi, ci mai degrabă să ia seama la locul către care sunt împinşi să intre." [68]

Şi regii evlavioşi se implică... Constantin cel Mare convoacă şi participă la Conciliul de la Niceea în care este condamnată învăţătura lui Arie şi acesta este exilat în

Iliricum. Mai sunt condamnate schismele lui Novat şi Meletin, precum şi erezia lui Pavel din Samosata. În scrisoarea Conciliului care condamnă arianismul este menţionată prezenţa lui Constantin „suv*eranul mult iubit de Dumnezeu", pent*ru ca în finalul adunării acesta să solicite ierarhilor bisericeşti prezenţi (printre care şi episcopul Tomisului) conservarea credinţei, menţionând că el consideră a fi rolul său de împărat-creştin („ep*iscop al treburilor exterioare bisericii") [69]* să aducă unitate şi concordie într-o biserică dezbinată. De asemenea, tot în vederea păstrării unităţii bisericii, Constantin îl susţine pe episcopul Cartaginei, Cecilian, împotriva contestatarilor săi donatişti şi apoi declanşează între 317 şi 321 d.Hr. un val de persecuţii împotriva ereticilor. Teodosie I patronează Conciliul de la Constantinopole din mai-iunie 381 d.Hr., care condamnă definitiv arianismul, precum şi ereziile apolinarismului şi sabelianismului. Cu un an înainte, Teodosie I interzisese arianismul în jumătatea orientală a Imperiului şi chiar în timpul Conciliului anulează dreptul adepţilor maniheismului de a lăsa testament. Tot în 381 d.Hr., împăratul interzice apostaţilor să lase sau să primească moştenire, iar după cinci ani închide toate templele păgâne din Asia şi Egipt.

Constantiu al II-lea, împărat arian, interzice, de asemenea, templele păgâne, dar impune un papă arian – Felix – în locul papei Liberiu, care este însă apărat de populaţia Romei [70]. Împăratul convoacă şi el un conciliu la Milano care-l condamnă pe episcopul oraşului, Atanasie, şi pe toţi episcopii care-l susţin. Constantiu al II-lea moare după o campanie împotriva Imperiului Sasanid şi arianismul reintră în defensivă până în epoca lui Teodoric. Ca urmare a insistenţei papei Damasus, din ordinul lui Graţian, împăratul imperiului apusean, este înlăturat de pe Capitoliu altarul Victoriei instalat acolo de Octavianus Augustus pentru celebrarea victoriei de la Actium. Senatorul Simahus, proconsul al Africii, încearcă să-l înduplece pe împărat printr-o pledoarie în care vorbeşte

chiar în numele Cetăţii Eterne:

„Îngăduiţi-mi să folosesc ceremoniile mele ancestrale, spune ea, pentru că nu mă căiesc de ele. Îngăduiţi-mi să trăiesc în felul meu, pentru că sunt liberă. Acesta a fost cultul care l-a gonit pe Hannibal de la zidurile Romei şi pe gali din Capitoliu. Şi pentru aceste fapte trebuie să fiu pedepsită la vârsta mea înaintată? Eu nu cer decât pace pentru zeii părinţilor noştri, zeii originari ai Romei. E un lucru drept ca ceea ce adoră cu toţii să fie luat în considerare. Cu toţii privim spre înalturi la stele. Avem un cer comun. Un firmament comun ne domină. Ce importanţă are pe calea cărei teorii cărturăreşti caută fiecare între noi adevărul? Nu există o cale care să ne ducă la dezvăluirea unei taine atât de adânci".

Replica îi vine de la Ambrozie, episcopul de Milano:

„De ce să-mi citezi exemplele celor din vechime? Nu e o ruşine să treci la lucruri mai bune. Gândeşte-te la zilele de început ale haosului, când elementele pluteau într-o masă dezorganizată. Gândeşte-te cum acel tumult s-a rânduit în noua ordine a unei lumi şi cum a evoluat această lume de atunci încolo, cu treptata invenţie a artelor şi înaintarea istoriei omului. Presupun că şi în bunele vremuri ale haosului particulele conservatoare protestau împotriva apariţiei acelei noi şi vulgare lumini a soarelui care a însoţit introducerea ordinii. Dar, cu toate acestea, lumea a înaintat. Şi noi, creştinii, am crescut. Prin nedreptăţi, prin sărăcie, prin persecuţii, am crescut; şi marea deosebire dintre noi şi voi este că ceea ce căutaţi voi prin îndoieli şi presupuneri, noi cunoaştem. Cum pot eu să vă dau crezare când voi mărturisiţi că nu cunoaşteţi ceea ce adoraţi." [71]

Teodosie al II-lea patronează Conciliul de la Efes care condamnă nestorianismul, iar Marcian devine primul

împărat care primeşte coroana din mâna patriarhului de Constantinopole, ritual conservat în Bizanţ până la căderea sub turci, în 1453. Iustinian I intră în istorie ca unul dintre cei mai mari lideri ai Antichităţii târzii, extinde imperiul bizantin şi încearcă să refacă graniţele fostului Imperiu Roman, a cărui jumătate occidentală se prăbuşise sub loviturile herulilor lui Odoacru. Tot în timpul domniei sale, în anul 529 d.Hr., este închisă, din cauza viziunii necreştine asupra lumii, şcoală filosofică neo-platonică din Atena, continuatoarea Academiei deschisă cu aproape un mileniu în urmă de Platon, aşa cum Teodosie I desfiinţa în 394 d.Hr., Jocurile Olimpice [72]. Iustinian, în codul său de legi, afirmă că Biserica şi Statul sunt două funcţii ale aceluiaşi organism, pentru ca trei secole mai târziu, în codul promulgat de împăratul bizantin Vasile I, să fie specificat: *„Instituţiile guvernamentale care sunt făcute din piese şi elemente dispersate, fiind toate adunate pentru a se adapta omului, piesele lor călăuzitoare şi cele mai necesare sunt împăratul şi patriarhul. De aceea, pacea şi fericirea supuşilor, faţă de spiritual ca şi faţă de temporal, nu înseamnă altceva decât identitatea de vederi şi armonia de sentimente a instituţiilor imperiale şi patriarhale.”* [73] Când Eusebiu din Caesareea, în discursul susţinut la aniversarea a treizeci de ani de la luarea puterii, l-a identificat pe împăratul Constantin ca fiind reprezentantul lui Dumnezeu pe pământ, paradigma funcţională a liderului divin din Antichitate a fost continuată în noua religie.

Împăraţii Bizanţului puteau numi sau demite patriarhi, puteau convoca şi interveni în concilii, puteau să se angajeze în dispute teologice, puteau să legifereze în domeniul religiei [74]. E drept că şi liderii bisericii puteau să provoace numeroase probleme liderilor politici. În anul 390 d.Hr., Teodosie I pedepseşte populaţia Tesalonicului pentru o răscoală şi omoară în timpul represiunii peste şapte mii de oameni. Ambrozie, episcopul de Milan, îl excomunică şi îi impune o penitenţă publică de nouă luni –

„de vreme ce păcatele sunt prea grave, regii nu trebuie să fie scutiţi de preoţi de a fi îndreptaţi prin critici drepte” [75] – pe care împăratul o respectă, *„cel mai puternic om de pe pământ s-a prezentat, în noaptea de Crăciun, în piaţa din Milano, îmbrăcat ca cerşetor, mărturisindu-şi vina şi căinţa.”* [76]

La Niceea, *oikumenele* izolator al cetăţilor greceşti devine ecumenismul unificator al bisericii universale. *„Biserica va pleda pentru o nouă putere în lume – o congregaţie a tuturor credincioşilor care, în scurt timp, avea să se considere o forţă egală sau chiar superioară puterii imperiale care o convocase.”* [77] În Vest, acolo unde din 476 d.Hr. statul încetează să mai existe în forma sa imperială, biserica rămâne structura organizată, care menţine regulile sociale, conservă civilizaţia şi îi apără pe cetăţeni. Leon cel Mare negociază şi cu Attila şi cu Genseric protejarea locuitorilor Romei neapărată de nimeni, Felix al III-lea obţine de la vandalii arieni dreptul de liberă practică pentru catolicii din Africa de Nord, Peleu al II-lea îi hrăneşte pe cetăţenii romani afectaţi de foamete, iar episcopii din diverse oraşe preiau sarcinile apărării lor: Quodvulteus la Cartagina, Exuperiu la Toulouse, Sidonie Apolinariu la Clermont, Pacient la Lyon.

Biserica îşi structurează politica socială pe care o începuse încă din primul secol şi pune principiul milosteniei creştine în vârful moralei civice. *„Canoanele Sfântului Atanasie afirmă: «Un episcop iubitor de săraci va fi bogat, iar oraşul şi dioceza sa îl vor cinsti.» „*[78] În anii persecuţiilor, dimensiunea socială fusese un factor de atracţie pentru cei din categoriile sărace şi se dezvoltase în solidaritatea dintre membrii congregaţiei, indiferent de condiţia lor materială de dinainte de convertire. Pe vremea apostolilor, convertiţii cu stare din Ierusalim aduceau la agapele frăţeşti mâncare pentru cei fără posibilităţi şi mâncau împreună –*” după împărtăşirea cu Tainele, adunarea sfârşindu-se, nu plecau îndată acasă, ci bogaţii şi cei mai înstăriţi, aducând de acasă alimente şi bucate,*

chemau pe săraci şi îşi făceau mese comune, mâncăruri comune, ospeţe comune chiar în biserică." [79] De asemenea, se obişnuia ca oamenii să doneze o parte din avuţia lor bisericii, pentru ca aceasta să poată întreprinde acţiuni caritabile, al căror efect era însă şi de prozelitism [80]. Clement în *Epistola către Corintieni* scrie: *„Cel tare să se îngrijească de cel slab, iar cel slab să respecte pe cel tare; bogatul să ajute pe sărac, iar săracul să mulţumească lui Dumnezeu, că i-a dat să-şi împlinească prin cel bogat lipsa lui."* [81] Tertullian, în *Apologia,* descrie metoda de colectare a banilor în comunităţile creştine din Africa de Nord:

„Într-o anumită zi din lună, dacă cineva doreşte dăruieşte Bisericii o mică donaţie, dar doar dacă acest lucru este plăcerea sa şi numai dacă poate, căci nu există obligativitate, totul este voluntar. Aceste daruri sunt, precum au şi fost, un fond de depozit al pietăţii. Ele nu sunt luate şi cheltuite pe petreceri, pe întreceri de băut sau de mâncat, ci pentru ajutorul celor nevoiaşi, pentru îngroparea celor săraci, pentru ajutorul fetelor şi băieţilor rămaşi fără părinţi, pentru ajutorul celor bătrâni care nu mai pot ieşi din casă, pentru ajutorul celor care au naufragiat." [82]

Spre anul 190 d.Hr., Biserica Romană avea lista exactă a tuturor condamnaţilor la muncă silnică din Sardinia, iar tuturor acestora le erau trimise ajutoare cu regularitate. *„În 251, Biserica din Roma număra 1500 de săraci înmatriculaţi, iar papa Corneliu scrie că ajutoarele erau suficiente pentru toţi aceştia."* [83] Possidius, biograful Sfântului Augustin, relata despre perioada când acesta era episcop de Hippona: *„Nu-i uita niciodată pe săraci şi se îngrijea de nevoile lor folosind resurse destinate gospodăriei proprii: folosea aşadar veniturile Bisericii sau ofrandele credincioşilor."* [84] Vasile cel Mare iniţiază în Caesareea Capadociei construirea unui sistem de întrajutorare care avea în dotare biserică, mănăstire,

ospiciu şi spital, toate beneficiind de personal calificat. Deşi se ocupau de oamenii săraci, de călătorii fără mijloace şi de bătrâni, aşezământul îi trata în mod special pe leproşi [85]. În timpul marilor perioade de foamete din Campania, Benedict din Nursia îi ajută pe locuitorii satelor din jurul mănăstirii cu pâine şi cu ulei de măsline. Rezervele călugărilor se termină şi ele. *„Aproape toată pâinea fusese consumată, aşa încât la ora mesei nu s-au mai găsit decât cinci bucăţi. Venerabilul Părinte (Benedict), văzându-i întristaţi pe toţi, a vrut să-i îmbărbăteze cu o promisiune: «De ce vă întristaţi din cauza lipsei de pâine? Astăzi e foamete, mâine va fi belşug!» A doua zi, călugării găsesc în faţa porţii mănăstirii două sute de baniţe cu făină trimise de atotputernicul Dumnezeu.”* Biograful lui Benedict, papa Grigore cel Mare, descrie într-un mod aproape identic şi scena legată de penuria de ulei de măsline din mănăstire, rezolvată tot prin rugi către Cel de Sus [86].

Dacă în textele Evanghelice şi în epoca apostolică biserica se afla acolo unde erau adunaţi oameni în jurul învăţăturilor lui Iisus – *„Că unde sunt doi sau trei oameni, adunaţi în numele Meu, acolo sunt şi Eu în mijlocul lor”* [87], după moartea celor care fuseseră contemporani cu Iisus, biserica este acolo unde se află episcopul desemnat în succesiune apostolică. Episcopul Cartaginei, Ciprian, pornind de la Epistola lui Paul către Efeseni –*” Este un trup şi un Duh, precum şi chemaţi aţi fost la o singură nădejde a chemării voastre; Este un Domn, o credinţă, un botez, Un Dumnezeu şi Tatăl tuturor, Care este peste toate şi prin toate şi întru toţi”* [88] – defineşte unicitatea bisericii catolice ca fiind singura care se revendică de la Iisus şi în jurul acestei afirmaţii construieşte tot cadrul funcţional al acesteia.

„Biserica se sprijină pe episcopi şi fiecare act al acesteia este controlat de aceşti lideri /… / Episcopul este în biserică şi biserica este în episcop şi cine nu este cu episcopul nu este în biserică /… / Biserica, inundată cu

lumina lui Dumnezeu, îşi revarsă razele peste tot globul: cu toate acestea este o singură lumină care este difuzată peste tot iar unitatea ei nu este ruptă. Ea îşi întinde ramurile peste întregul pământ aducând abundenţă; ea îşi varsă şuvoaiele de mărinimie în cele patru zări; şi cu toate acestea este un singur cap, o singură sursă, o singură mamă. Din pântecele ei suntem noi născuţi, din laptele ei suntem noi hrăniţi, de respiraţia ei suntem noi înviorați /... / Nimeni nu-l poate avea pe Dumnezeu drept tată, dacă nu are biserica drept mamă. Cine este în afara bisericii este un străin, un nelegiuit, un duşman. Şansele lui de mântuire în afara bisericii sunt egale cu cele de salvare de potop în afara Arcăi lui Noe." [89]

Structurată la nivelul comunităţilor încă din epoca apostolilor, după *Edictul de la Milano* şi mai ales după proclamarea creştinismului religie de stat, biserica a trecut definitiv din epoca predicatorilor în cea a administratorilor. Damasus I, Leon cel Mare, Felix al III-lea, Gelasiu, Grigore cel Mare sunt papii care au ridicat biserica la rang de instituţie transnaţională, organizată după modelul imperial.

„Aşa *cum teritoriul oraşului era cea mai mică unitate în politica administrativă a imperiului, dioceza devine cea mai simplă unitate în administraţia eclesiastică şi este condusă de un episcop. Peste oraşe se aflau provinciile conduse de guvernatori. Funcţia corespondentă la nivelul bisericii era arhiepiscopul, deţinută de episcopul celui mai important oraş din provincie. Începând cu secolul al IV-lea d.Hr., mai multe provincii erau conduse de un guvernator imperial. Biserica avea pentru această funcţie, cardinalul. Conciliul Imperial avea echivalenţa pe de-o parte în Colegiul Cardinalilor şi pe de altă parte în Consiliile Ecumenice ale Bisericii. Iar împăratul şi-a găsit curând similitudinea bisericească în papă."* [90]

Biserica beneficia de asemenea de un ritual elaborat

şi consistent, o istorie plină de momente semnificative, o imagologie generată de această istorie şi o ideologie anexată unor armate de misionari care să o răspândească în populaţiile neconvertite. *„Folosind tehnici eficace, întemeietorii de religii au ştiut să influenţeze într-un mod durabil imaginaţia maselor ignorante, să le canalizeze emoţiile, să se slujească de ele provocând sentimente de abnegaţie şi de autosacrificiu pe care ele nu le-ar fi manifestat în mod natural."* [91] Europa, descompusă în mici state născute din defunctul Imperiu de Apus, brăzdată de valuri de migratori şi în curând confruntată cu expansiunea islamului care se va naşte în deşerturile Arabiei, este ţinta noii puteri de la Roma.

Pentru acest asalt biserica se adaptează noilor timpuri şi noilor realităţi. Părăseşte latina rafinată şi arta retoricii şi se foloseşte de latina vulgară, total accesibilă poporului. În această limbă sunt scrise vieţile sfinţilor şi toate celelalte texte fundamentale. *„Biserica face din literatură un instrument de cultură pentru popor, adică un instrument de convertire."* [92] Papa Grigore cel Mare trasează în anul 601 d.Hr. metodologia pe care misionarii trebuie să o folosească în activitatea din zonele în care populaţia se afla încă sub influenţa religiilor politeiste:

„Să fie nimicit un număr cât mai mic de temple păgâne, dar să fie nimiciţi idolii, să fie stropite cu apă sfinţită, să se ridice altare şi să se aşeze relicve în edificiu astfel încât, dacă templele sunt temeinic construite, să li se schimbe pur şi simplu întrebuinţarea, care era închinarea la demoni, pentru ca, de acum înainte, să fie loc de adorare pentru adevăratul Dumnezeu. Astfel, poporul, văzând că locurile sale de închinare nu sunt nimicite, îşi va uita rătăcirile şi, dobândind cunoaşterea adevăratului Dumnezeu, va veni să i se închine în aceleaşi locuri unde se adunau strămoşii săi. Şi deoarece obişnuiau să aducă jertfă în cinstea demonilor un mare număr de vite, nu trebuie să-şi schimbe cu nimic datinile pentru zilele de

sărbătoare; astfel, la prăznuirea hramului sau la sărbătorile sfinţilor martiri ale căror relicve sunt păstrate în biserică, să ridice colibe din ramuri în jurul bisericii aşa cum făceau în jurul templelor păgâne, celebrând sărbătoarea prin ospeţe religioase /... / Îngăduindu-li-se astfel să-şi arate bucuria precum o făceau odinioară, vor fi călăuziţi să cunoască mai grabnic bucuria lăuntrică, deoarece este neîndoielnic cu neputinţă să li se ia totul dintr-o dată unor suflete atât de simple. Nu putem trece dintr-un salt peste un munte, dar îl putem urca pas cu pas." [93]

Francii sunt convertiţi ca urmare a convertirii regelui lor, Clovis, influenţat de Remi, episcopul din Reims, dar mai ales de regina Clotilda, catolică ferventă. Clovis ar fi fost impresionat de miracolele care aveau loc la mormântul Sfântului Martin din Tours, dar – conform lui Grigore din Tours – şi de sprijinul pe care l-a primit direct de la Iisus în bătălia dusă în 496 pe cursul superior al Rinului împotriva alamanilor.

„Armata lui Clovis era făcută bucăţi; văzând aceasta, Clovis îşi ridică mâinile către cer şi, din adâncul inimii, cu lacrimi în ochi, spuse: «Iisuse Christoase, despre care Clotilda afirmă că eşti Fiul Dumnezeului celui viu şi care, după cât se spune, vii în ajutorul celor aflaţi în primejdie şi dăruieşti izbândă celor ce nădăjduiesc în tine, cer cu evlavie slava ajutorului tău. Dacă îmi dai izbândă împotriva duşmanilor mei, făcându-mi astfel cunoscută puterea despre care poporul consacrat ţie spune că a primit dovezi nenumărate, voi crede în tine şi voi cere să primesc botezul în numele tău, căci am invocat zeii poporului meu şi, după cum am cunoscut, aceştia nu m-au ajutat, ceea ce mă face să cred că sunt lipsiţi de orice putere, de vreme ce nu-i ajută pe aceia care îi slujesc. Te chem aşadar, vreau să cred în tine; dă-mi numai să scap de duşmanii mei.» „[94]

Ca întotdeauna, intervenţia divină rezolvă problemele lumeşti, hotărăşte câştigătorul, îi pune pe fugă pe duşmani şi Clovis, însoţit de trei mii de ostaşi, primeşte botezul la Soissons, unde o porumbiţă a adus din cer mirul pentru ungerea regelui [95].

Patrick, personaj cu un destin aparte, este răpit de piraţi la şaisprezece ani, munceşte ca sclav în Irlanda până la douăzeci şi doi, fuge în Franţa unde stă o perioadă la o mănăstire din zona Auxerre, probabil în preajma Sfântului Germain, şi apoi se reîntoarce în Irlanda pentru a răspândi credinţa – înfiinţează o mănăstire şi o şcoală în nordul ţării de unde porneşte în călătoriile misionare. Se confruntă cu rezistenţa druizilor, dar şi cu valorile culturale fundamental diferite ale populaţiei, drept care sistemul religios rezultat este semnificativ diferit faţă de restul Europei catolice. Mănăstirea este celula de bază a organizării religioase irlandeze, nu biserica episcopală ca pe continent, abatele putând fi el însuşi investit cu putere episcopală. Cărţile penitenţiale – o altă invenţie irlandeză – conţin pedepsele ce trebuie solicitate de către preot vinovatului pentru a fi absolvit de diversele păcate. *„Pe lângă alte mortificări şi opere pioase, se impune postul cu pâine şi apă timp de mai mulţi ani, pentru omor şi adulter, şi numai câteva zile pentru greşelile mai uşoare. Un curios sistem de compensare permite înlocuirea unei pedepse mai lungi cu alta mai scurtă, dar mai severă: de pildă, un an de post cu pâine şi apă poate fi înlocuit cu trei zile şi trei nopţi fără niciun repaus, însoţite de rugăciuni sau psalmodieri neîntrerupte în sanctuarul unui sfânt.”* [96]

Elementul nou, care apoi se va generaliza în toată lumea catolică, este cel al laicului, care vine la abate sau la preot pentru a-l întreba cum să-şi ispăşească păcatele. Interacţiunea dintre reprezentantul ideologiei şi comunitate depăşeşte acum orice experienţă anterioară, preotul fiind profund integrat în viaţa de zi cu zi a fiecărui credincios, căruia nu numai că-i cunoaşte problemele

sociale şi materiale, dar este alături şi de cele spirituale în marile momente de cumpănă sau de criză. Existenţa dublei judecăţi, cea umană şi cea divină, impunea şi un dublu traseu de răscumpărare. Legea şi ierarhia îl controlau pe primul. Preotul, prin confesiune şi apoi prin diversele penitenţe pe care le impunea îl rezolva, temporar, pe cel de-al doilea. Misionarii merg tot mai spre nord în căutare de popoare pe care să le înveţe – conform îndemnului rostit de episcopul Remi din Reims la botezul lui Clovis – *„să venereze ce au ars şi să ardă ce au venerat”* [97]. Abatele irlandez Columban îi converteşte pe scoţi şi pe picţi, iar papa Grigore cel Mare trimite în Anglia o misiune formată din patruzeci de călugări, condusă de benedictinul Augustin, care-l botează pe Ethelbert, regele din Kent, şi probabil cel mai puternic lider militar din insulă, aflat şi el însă sub influenţa soţiei sale catolice, prinţesa francă Bertha.

Din comunitatea benedictină din Anglia va pleca spre continent, în jurul anului 658, Willibord, ale cărui misiuni s-au desfăşurat pe pământurile controlate de frisi şi de danezi. În faţa rezistenţei liderilor politici faţă de noua religie, Willibrod a cumpărat treizeci de tineri sclavi pe care i-a dus în teritoriul franc, unde i-a instruit şi i-a retrimis să predice în ţara lor. Sprijinit de liderii politici ai francilor, şi-a dus majoritatea activităţii în teritoriile cucerite de aceştia şi în cele limitrofe. La fel ca toţi misionarii, a atacat simbolurile cultelor păgâne; în Helgoland, de exemplu, a omorât câteva vaci sfinte pentru a hrăni sătenii. Rezultatele însă încep să apară după moartea regelui Radbod şi după ce Carol Martel şi-a extins supremaţia asupra ţării acestuia. *„Lumina divină le-a deschis inimile, suveranitatea ducelui Carol Martel asupra frisilor fusese instaurată, cuvântul adevărului fusese proclamat, vocile predicatorilor se auzeau în toată ţara şi venerabilul Willibrod şi ajutoarele sale răspândeau Evanghelia.”* [98]

Tot în ţara frisilor şi-a început activitatea şi Wynfrid,

rebotezat Bonifaciu de către papa Grigore al II-lea, care i-a trasat şi misiune, *„prin neclintita putere a lui Petru, cel dintâi dintre apostoli, a cărui învăţătură este în sarcina noastră să o predăm altora şi al cărui Sfânt Scaun este în păstrarea noastră, hotărâm că, de vreme ce tu pari să străluceşti plin de focul mântuirii pe care Domnul nostru l-a trimis asupra pământului, trebuie să te grăbeşti către oricare dintre triburile ce zăbovesc în rătăcirea necredinţei şi să le impui ritualurile împărăţiei lui Dumnezeu.”* [99]

Bonifaciu se îndreaptă spre teritoriul controlat de populaţiile germanice, organizează biserica, aduce din Anglia şi Irlanda călugări şi călugăriţe pe care îi instalează în fruntea mânăstirilor noi deschise şi, la fel ca Benedict la Montecassino, doboară stejarul lui Thor din zona Hesse şi construieşte din lemnul acestuia un altar pentru Sfântul Petru, dovedind supremaţia credinţei creştine faţă de cultele păgâne. Activitatea sa, puternic susţinută de Carol Martel şi de Pepin al III-lea, s-a suprapus şi peste criza bisericii galice (biserici private existente pe marile domenii, mânăstiri fondate fără autorizaţie episcopală, douăzeci şi patru de ani fără concilii episcopale, episcopate încredinţate laicilor, lideri religioşi care îşi constituie armate şi ocupă teritorii, mai multe scaune episcopale deţinute de aceeaşi persoană, episcopi şi clerici analfabeţi care, fiind neinstruiţi, se îndepărtează şi de ritual şi de morala creştină) [100], pe care, la un moment dat, a fost chemat să o reorganizeze. Reîntors, la peste optzeci de ani în Frisia, pentru a continua convertirile, este omorât de o grupare militară locală. Conform biografului său, Willibald, Bonifaciu nu permite tinerilor aflaţi alături de el să lupte şi îi îndeamnă să primească moartea în linişte:

„Încetaţi băieţi a vă bate şi părăsiţi lupta, căci mărturia Scripturii cu adevărat ne învaţă să nu răsplătim răul cu rău, ci să facem binele şi pentru răul primit. Căci se apropie ziua după care am nădăjduit atât, şi timpul

*despărţirii noastre este aproape. Fiţi puternici întru Domnul şi îndurați cu bucurie ceea ce harul Lui vă îngăduie; nădăjduiţi în El şi vă va elibera sufletele /... / Bărbaţi şi fraţi, fiţi curajoşi şi nu vă fie teamă de cei ce ucid trupul, cât timp ei nu pot ucide sufletul care este nemuritor, ci bucuraţi-vă întru Domnul şi prindeţi temeinic de Domnul ancora speranţei voastre, căci El vă va da de îndată răsplata veşnicei mântuiri şi vă va da un loc în curtea cerească, alături de oastea îngerilor cetăţii cereşti. Nu vă lăsaţi pradă înşelătoarelor plăceri ale acestei lumi, să nu găsiţi bucurie în linguşirile trecătoare ale păgânilor, ci suferiţi aici clipa morţii ce stă să vină şi veţi putea domni cu Christos pentru totdeauna." [10*1]

Dacă în textele istoricilor romani din epoca augustană şi după liderii militari sau politici rosteau asemenea discursuri memorabile, în corelare cu momente de mare importanţă, chipul duşmanului reflectat de textele creştine are o cu totul altă consistenţă decât cea din textele romane. Duşmanii Romei erau impresionanţi, puternici şi demni de toată admiraţia. Uneori erau victorioşi... Dar întotdeauna sfârşeau învinşi de o Romă mai puternică, mai demnă, mai impresionantă. Duşmanii Bisericii sunt mici, răi, corupţi, murdari şi lipsiţi de şansa mântuirii. Duşmanii Romei erau duşmani militari, duşmanii bisericii sunt duşmani ideologici. Nimic nu le justifică opţiunea, care este întotdeauna rea. Un militar puternic poate fi respectat. Un păgân, un eretic, niciodată. Fiindcă duşmanul militar este suficient să fie învins pe câmpul de luptă, duşmanul ideologic trebuie eradicat. Într-o lume a armatelor, duşmanul militar este inevitabil şi chiar necesar. Într-o lume a ideologiei integratoare, duşmanul ideologic este o abominaţie. (Deşi autorii propagandei totalitare din secolul al XX-lea vor căuta mereu dovezi ale existenţei acestui tip de duşman – în interiorul şi în exteriorul teritoriului – tocmai pentru a justifica necesitatea şi justeţea ideologiei aflată la putere.) Descrierea celor care-i

omoară pe Bonifaciu şi pe însoţitorii săi este semnificativă. Aceştia se îmbată cu vinul aflat pe corăbiile clericilor, le mănâncă mâncarea şi crezând că în cuferele închise se află aur şi argint încep să se omoare între ei pentru a dobândi prada. Cei puţini rămaşi în viaţă deschid cuferele şi găsesc în ele „căr*ţi în loc de aur, Scripturile învăţăturii divine în loc de argint" [10*2]. Abr*utizaţi şi beţi aruncă în stufărişul mlaştinii cărţile pe care le găsiseră şi se răspândesc care încotro. „Pri*n harul Atotputernicului Dumnezeu şi, de asemenea, prin rugile Sfântului Bonifaciu, arhiepiscop şi martir, după un timp destul de lung, cărţile au fost găsite nestricate şi nepătate." [*1*0*3]

Bizanţul, ieşit din criza iconoclastă, se orientează şi el spre extinderea credinţei la popoarele barbare din apropierea graniţelor. Ierarhia papală de la Roma s-a străduit să-i abată pe longobarzii cuceritori de la arianism, regii franci au sprijinit misionarii în zona germană (unde aceştia nu au avut succes au recurs la forţa armată ca în cazul saxonilor, *„*creştinaţi*"* *manu militari* de Carol cel Mare) şi la rândul său, Carol cel Mare, după victoria militară, a dat o lege împotriva celor care nu sunt creştini sau care au o atitudine ostilă faţă de biserică:

„Oricine va intra prin violenţă într-o biserică şi, prin forţă sau furt, va lua vreun obiect sau va incendia edificiul, va fi pedepsit cu moartea. Oricine din dispreţ pentru creştinism va refuza să respecte postul sfânt al Paştelui şi se va hrăni cu carne va fi pedepsit cu moartea. Oricine va da pradă flăcărilor trupul unui mort, după vechile rituri păgâne, va fi pedepsit cu moartea. Orice saxon nebotezat care va încerca să se ascundă printre compatrioţii săi şi nu va voi să primească botezul va fi pedepsit cu moartea." [104]

Conducătorii politici şi religioşi ai Bizanţului au încercat să exporte creştinismul grec înspre marile concentrări slave din Balcani şi din estul continentului.

Cneazul Rostislav, care domnea în Moravia Mare – între Dunăre şi Oder –, solicită în anul 862 ajutorul în acest scop de la Constantinopole: *„Deşi poporul nostru a renunţat la păgânism şi aderă la credinţa creştină, nu avem un învăţător al nostru care să ne poată desluşi în propria noastră limbă adevărata credinţă creştină, pentru ca, văzând aceasta, celelalte ţări să ne urmeze pilda. Trimite-ne aşadar, Doamne, un episcop şi un astfel de învăţător: căci de la Tine legea cea bună izvorăşte pentru toate ţările."* [105] Împăratul Mihail al III-lea şi patriarhul Fotie îi trimit în misiune la Rostislav pe fraţii Constantin (numele de monah fiind Chiril şi Metodiu). La fel ca Wulfila în cazul goţilor, aceştia inventează alfabetul glagolitic (realizat pe baza minusculei greceşti la care au fost adăugate semne de origine ebraică, samariteană şi coptă), care putea reda sunetele limbii slave. Cei doi, ajutaţi şi continuaţi de discipoli, traduc în decursul anilor întregul corp de texte creştine începând cu *Evangheliile* şi terminând cu cărţile de drept canonic [106]. Ulterior, discipolii lui Metodiu din Bulgaria au inventat un nou alfabet – denumit chirilic în cinstea fratelui său – care era o adaptare mai elastică şi mai uşor de folosit a alfabetului grecesc la sunetele limbii slave.

Misiunea celor doi în Balcani şi în spaţiul morav a fost încununată de succes, dar consecinţele acesteia au adâncit ruptura deja existentă între Roma şi Constantinopole. Clerul franc a condamnat folosirea limbii slavone pentru slujbă, l-a arestat pe Metodiu, devenit arhiepiscop de Moravia, şi a obţinut din partea papei Ştefan al V-lea condamnarea activităţii acestuia:

„Metodiu a adus celor ce-l ascultau nu zidirea, ci superstiţia, nu pacea ci disputele /... / Celebrarea slujbelor divine, a sfintelor taine şi a liturghiilor solemne, pe care Metodiu pretindea să le săvârşească în limba slavonă, n-a primit nicidecum îngăduinţă din partea cuiva /... / În consecinţă, în numele lui Dumnezeu şi al autorităţii

noastre apostolice, interzicem, sub pedeapsa anatemizării, ca Evanghelia şi Faptele Apostolilor să fie vestite în această limbă slavonă de către oamenii cultivaţi, excepţie făcându-se doar pentru oamenii simpli, care nu înţeleg altă limbă." [107]

Cu toate acestea, Bizanţul mai punctează o dată, atrăgând în sfera sa de interese statul kievean. Cneazul Vladimir, nepot al cneaghinei Olga, creştinată încă din 957, dar fără efect vizibil în ţară, avea un comportament foarte depărtat de imaginea regelui creştin (*„Avea 300 de ibovnice la Vâşgorod, 300 la Belgorod şi 200 la Berestovo. Era nesăţios în stricăciunea lui. Ba chiar ruşina femei măritate şi siluia fete tinere.")* [108] Se decide să renunţe la cultul păgân al lui Perun şi, sub influenţa bunicii sale şi a regelui norvegian Olaf Tryggwison, cu care întreţine bune relaţii de prietenie şi comerţ, conform unor cronici ruseşti, invită învăţaţi reprezentând cele patru religii monoteiste ale momentului (creştinismul grec, islamul, iudaismul şi creştinismul latin) pentru a-l convinge. Vladimir respinge islamul care restricţiona consumul de porc şi mai ales de alcool, fiindcă *„băutura este bucuria neamului rus."* Pe iudei îi refuză fiindcă ei înşişi recunoşteau că fuseseră răspândiţi de Dumnezeu din pricina păcatelor strămoşilor lor. Creştinii latini nu-l conving din cauza unor norme ale ritualului şi, deşi îi ascultă cu cea mai mare atenţie pe greci, nu reuşeşte să ia o hotărâre [109]. În urma asediului Chersonesului Tauric, deţinut de bizantini, Vladimir – probabil de aici denumit Clovis al ruşilor – invocă divinitatea pentru obţinerea victoriei şi promite că se va boteza. Victoria vine, Vladimir propune Bizanţului o căsătorie strategică a sa cu prinţesa Ana şi convertirea sa şi a poporului rus. *„După aceea, Vladimir a poruncit să se dea de ştire în întregul Kiev: «Cei care mâine nu se vor afla pe malul apei, toţi, bogaţi şi săraci, neştiutori ori oameni pricepuţi, vor fi duşmanii mei.» „*[110] În Novgorod, oraşul de obârşie a lui Vladimir,

creştinarea a fost făcută de unchiul acestuia, Dobrinia, ajutat de şeful breslelor Putiata şi de arhiepiscopul Achim. Confruntările au fost atât de viguroase, mulţi locuitori refuzând să abandoneze cultul păgân, încât au generat şi o zicală: *„Putiata botează cu spada, iar Dobrinia cu focul.”* [111]

Lumea creştină cuprindea la începutul secolului al XI-lea, după fatidicul an o mie care generase psihoze şi aşteptări apocaliptice, întregul continent european. Ultimii convertiţi fuseseră polonezii, suedezii şi lituanienii. În timp ce nordul continentului se alinia la credinţa unică, sudul era confruntat cu răceala tot mai accentuată între Imperiul Bizantin şi Roma şi cu expansiunea Islamului. Opriţi la porţile Constantinopolelui de către Leon Isaurianul şi la Poitiers de Carol Martel, islamicii cuceresc Sicilia, Spania şi tot bazinul sud-mediteraneean. De asemenea, ocupă Ierusalimul pe care şi ei, alături de evrei şi de creştini, îl consideră oraş sfânt, locul din care Mahomed şi-a început, călare pe iapa înaripată al-Buraq, călătoria nocturnă către Alah [112]. Arabii sunt toleranţi faţă de lăcaşele de cult creştine din Ierusalim şi permit continuarea exercitării ritualului şi a pelerinajelor spre Sfântul Mormânt.

Dezvoltat ca o formă superioară de penitenţă tarifară de către călugării irlandezi, care îl includeau între pedepsele pentru cei ce erau vinovaţi de fapte grave, în special omoruri, pelerinajul include, de la jumătatea secolului al IX-lea, destinaţii precise – Roma, Ierusalim – dar şi sanctuare care se revendică de la un sfânt anume, biserici în care există moaşte sau morminte ale sfinţilor – Sfântul Iacob din Compostella, Sfântul Mihail din Gargano, Sfântul Nicolae din Bari [113]. Încă din Antichitatea târzie, întreg spaţiul creştin este împânzit de morminte sfinte şi de lăcaşe de cult în care sunt depuse moaşte despre care se presupune că pot săvârşi miracole, vindecări şi exorcizări. Într-una dintre cele mai celebre epistole ale sale – scrisă în anul 404, la puţin timp după moartea Sfintei Paula şi trimisă fiicei acesteia, Eustochium, –

Sfântul Ieronim descrie vizita la mormintele celor doisprezece patriarhi:

„Întorcându-se, Paula a văzut mormintele celor doisprezece patriarhi /... / Alături se aflau mormintele profeţilor Elisha şi Obadiah şi cel al lui Ioan Botezătorul care este cel mai important om născut vreodată de o femeie. Ea s-a înfiorat asistând la atâtea întâmplări extraordinare. Căci acolo a fost întâmpinată de ţipetele demonilor supuşi la diferite cazne şi, în faţa mormintelor sfinţilor, a întâlnit oameni ce urlau ca lupii, muşcau asemenea câinilor, răgeau ca leii, sâsâiau ca şerpii, mugeau ca taurii; unii îşi răsuceau capetele ca să atingă pământul, arcuindu-şi trupurile pe spate; femeile stăteau în aer cu picioarele în sus şi totuşi fustele nu le cădeau în cap. Paula i-a compătimit pe toţi şi cu lacrimi în ochi s-a rugat lui Iisus să aibă milă de ei." [114]

Grigore de Tours detaliază minunile care apar la sărbătoarea Sfântului Martin din Tours şi care l-au convins şi pe păgânul Clovis să caute sprijin în creştinism. Dorind să o convingă să părăsească arianismul, Nicetius din Trier o sfătuieşte pe soţia regelui longonbard Alboin să-şi trimită oamenii la câteva morminte ale sfinţilor creştini pentru a se convinge de puterea acestora:

„Să-şi trimită oamenii la Sfântul Martin, în ziua sărbătorii sale, pe unsprezece noiembrie /... / Şi ce pot să spun despre Sfântul Germanus, Sfântul Hilarius sau Sfântul Lupus, la ale căror morminte se întâmplă atât de multe lucruri minunate încât cu greu găsesc cuvinte să le exprim: Când demonizaţii, adică acei care au demoni în ei, plutesc în aer şi demonii sunt supuşi caznelor pentru a mărturisi că sfinţii aceştia sunt cu adevărat sfinţii de care vorbesc eu. Se întâmplă acestea în bisericile arienilor? În niciun caz; căci nu se simte că Dumnezeu şi sfinţii ar fi prezenţi acolo. Demonii nu pot contesta locul în care stau sfinţii." [115]

La mormântul Sfintei Cristina de lângă Tebessa, se adunau asemenea mulţimi de oameni încât a fost nevoie de construirea unui spaţiu imens pentru adunare. *„Locul sfânt era în stilul viguros, public, propriu renaşterii Teodosiene. Drumul pelerinilor, lung de 50 de metri, trecea pe sub arce mari de triumf şi de-a lungul unor curţi cu arcade, imitând porticurile şi străzile unei cetăţi clasice. În aceiaşi ani, Paulin de Nola se putea felicita că a construit în jurul mormântului Sfântului Felix, într-o zonă de periferie, un complex atât de impresionant încât călătorul îl putea lua drept un alt oraş."* [116] Venerabilul Bede relatează în *Istoria Eclesiastică* aducerea rămăşiţelor pământeşti ale Sfântului Aidan la mănăstirea din Bardney pentru înmormântare. Călugării nu-l doreau pe Aidan îngropat la ei în mănăstire fiindcă nu era de-al locului şi nu-l plăcuseră foarte tare nici în timpul vieţii, deşi fusese un om sfânt. De aceea au lăsat peste noapte carul cu cadavrul în afara zidurilor. Noaptea însă, *„o coloană de lumină s-a ridicat din căruţă până la cer şi a fost vizibilă în toate colţurile provinciei."* Călugării, înţelegând mesajul şi puterea moaştelor sfântului, le-au luat de afară şi le-au postat într-un altar în interiorul mânăstirii [117]. Raoul Glaber povesteşte ce aflux de credincioşi a existat spre oraşul Sens când s-a aflat că în biserica având hramul diaconului Ştefan au fost găsite relicve, printre care şi o bucată din toiagul lui Moise. Mai mult, cei bolnavi, scrie călugărul, s-au întors vindecaţi de puterea sfinţilor [118]. Regii europeni plătesc sume importante pentru bucăţele din cruce, pentru spini din coroana martiriului, sunt construite biserici în jurul unui relicvariu care conţine unul dintre cuiele care l-au ţintuit pe Iisus sau fragmente din îmbrăcămintea unuia dintre personajele principale ale istoriei biblice. Conform unui inventar realizat în 1346, în biserica din St. Omer din nordul Franţei, biserică nu neapărat importantă în configuraţia ecleziastică a momentului respectiv, se găseau:

„O bucată din lemnul crucii, o bucată din lancea care L-a străpuns, o bucată din mana care a căzut din cer, o bucată din piatra pe care a căzut sângele lui Christos. O cruce din lemn argintat în interiorul căreia se află un mic fragment din Sfântul Mormânt şi o bucată din vălul Sfintei Margareta /... / Într-un vas de cristal se află o bucată din masa de piatră pe care Dumnezeu a scris legile lui Moise cu degetul Său /... / O şuviţă din părul Fecioarei Maria, o bucată din rochia ei, o cutie mică din fildeş, fără niciun ornament salvat exceptând un bumb de cupru, care conţine o floare pe care Fecioara Maria a ţinut-o în faţa Fiului ei şi o bucată din fereastra prin care a intrat îngerul Gabriel când a salutat-o /... / O bucată din tunica Sfântului Thomas din Canterbury, arhiepiscop şi martir; o bucată din cămaşa sa de lână, şuviţe din părul său, o bucată din gluga sa, o bucată din scaunul său." [119]

Tunica Sfântului Giles, păstrată într-o mănăstire de lângă Arles, îi vindecă pe cei care o îmbracă, fie că suferă de boli incurabile, fie că sunt muşcaţi de şerpi. Un baston aparţinând Sfântului Cyric vindecă tumorile contra sumei de un penny. Dacă suma este plătită pe jumătate, atunci tumoarea se retrage doar pe jumătate [120]. Un bătrân bolnav şi aproape imobil se întinde sub racla în care credea că erau găzduite moaştele Sfântului Benoit (de fapt, acolo se aflau moaştele a doi martiri, Maur şi Frongent), adoarme acolo şi dimineaţa se trezeşte întors *„la sănătatea sa dintâi".* [121]

Se va construi o întreagă mitologie a pocalului din care a băut Iisus la Cina cea de Taină, a lăncii cu care a fost împuns pe cruce sau a giulgiului cu care i-a fost ştearsă faţa după coborârea de pe cruce şi a puterilor pe care aceste artefacte le-ar deţine. Când, în urma primei cruciade, este cucerit Ierusalimul, se va specula îndelung în legătură cu cele găsite de cavaleri (ulterior denumiţi templieri) între dărâmăturile templului lui Solomon.

„Creştinii Evului Mediu erau permanent în căutarea miracolelor şi dispuşi să le recunoască în orice fenomen ieşit din comun. Cei care săvârşeau miracole erau consideraţi sfinţi. Biserica se bucura să numere în rândurile sale un mare număr dintre aceştia; într-o epocă în care ereziile zdruncinau structurile bisericii nu erau ei o dovadă că duhul lui Dumnezeu nu o părăsise? În ceea ce-i priveşte pe credincioşii de rând, miracolele pe care le aşteptau din partea servitorilor lui Dumnezeu erau mai ales vindecări: a-i linişti pe cei posedaţi, a-i face pe ologi să meargă şi pe cei orbi să vadă erau principalele criterii ale sfinţeniei /... / Sfinţenia se verifică prin eficacitatea sa. Deoarece răul fizic, ca şi păcatul sunt opera Diavolului, vindecarea miraculoasă nu poate veni decât de la Dumnezeu, ceea ce este de ajuns pentru a demonstra că cel prin intermediul căruia a fost obţinută aparţine curţii cereşti." [122]

Se estimează că mai mult de două treimi dintre miracolele menţionate în scrierile secolelor al X-lea şi al XI-lea erau legate de vindecări spectaculoase ale suferinzilor [123]. Există însă şi miracole care pedepsesc pe cei care nu luau în serios puterile unui sfânt sau ale unei relicve. Un cavaler englez, căruia Sfântul Iacob îi vindecă braţul rupt, nu-şi ţine promisiunea de a merge la un anume loc sfânt şi atunci Sfântul îi rupe celălalt braţ [124]. Când un cavaler fură mâncare de pe proprietatea unei mânăstiri aflată sub patronajul Sfintei Foy, calul acestuia refuză să plece din incintă până când cavalerul nu returnează bunurile [125]. Protecţia se întinde şi asupra celor neapăraţi, nedreptăţile făcute lor fiind pedepsite de sfinţii locului.

„Călătorind, un cavaler ajunse pe un domeniu aflat în senioria sfântului Benoit. Intră în casa unei văduve şi găsi o baniţă de ovăz. Vru să o ia, fiindcă avea nevoie pentru

cal. Văduva se împotrivi şi-i zise: «De loveşti în sărăcia mea de văduvă fără să pui niciun preţ pe ea, cinsteşte-l măcar pe Sfântul Benoit, căci pământul pe care trăiesc se află în senioria lui.» Iar cavalerul îi întoarse: «Cu Sfântul Benoit o să fiu la fel de îndatoritor ca şi cu tine.» Îşi chemă dar scutierul şi îi spuse să lege la gâtul calului ovăzul bietei femei. Ci nu apucă să bată cale lungă aşa; deodată, fără să fi fost îndemnat nicicum din pinteni, calul o luă la sănătoasa şi se prăvăli cu capul înainte. Bidiviul îşi frânse gâtul, iar cavalerul îşi rupse un picior din care pricină multă vreme nu putu să umble. Aşa află el, spre durerea lui şi spre a sluji de pildă altora, că nu trebuie să-i dispreţuieşti pe sfinţi şi nici lacrimile văduvelor, căci, cum spune Solomon, ele le curg din ochi în bărbie, iar de acolo cad pe pământ, de unde Domnul le adună pe toate." [126]

În căutarea locurilor încărcate cu puteri speciale, a altarelor şi a sfintelor morminte, a moaştelor binecuvântate şi a încercărilor prin care se putea ajunge la iertarea păcatelor, Europa Occidentală era străbătută de mulţimi impresionante de pelerini. Biserica încuraja această migraţie şi construia o adevărată geografie a miracolelor, puncte între care se mişcau mase de oameni obişnuiţi şi care duceau dintr-o parte în alta a continentului povestirile despre diversele triumfuri ale adevăratei credinţe. Fiecare punct din această geografie în care se anunţa că se petrec miracole devenea ţintă a călătorilor şi subiect fie de relatare orală, fie de consemnare scrisă. Prozelitismul căpăta astfel o nouă dimensiune care asigura un permanent contact între individ şi fenomenul mereu viu al prezenţei divine. Uşor de identificat datorită ţinutei – toiag şi traistă –, pelerinul călătoreşte din ţinutul său natal spre un loc în care credinţa se materializează prin miracole despre care el a auzit şi pe care le povesteşte altora. Călătoria sa este dovada existenţei atât a miracolului divin, cât şi a perpetuării forţei instituţiei pământeşti care îl găzduieşte.

Pelerinii devin simbolul dinamicii credinţei, al Europei unificate ideologic sub semnul mântuirii şi, de asemenea, sub cel al pericolului reprezentat de anticredinţă. Miracolele apăreau şi pentru apărarea pelerinilor (alături de codurile de legi ale diverselor curţi europene şi ale papalităţii care instituiseră sancţiuni deosebit de aspre împotriva celor care afectau buna desfăşurare a pelerinajelor, atentau asupra vieţii şi bunurilor pelerinilor sau asupra proprietăţilor lor de acasă pe perioada când aceştia se aflau plecaţi în pelerinaj) [127], şi pentru pedepsirea celor care nu sprijineau acest demers sau pentru pedepsirea celor care, de fapt, nu credeau suficient.

În fenomenele de masă pe care biserica le-a dezvoltat încă din epoca persecuţiilor, unanimitatea devenise fundamentală. Minoritatea, oricare ar fi fost ea, trebuia suprimată. Toţi creştinii trebuiau să fie în mod egal credincioşi, să împărtăşească aceeaşi fervoare şi aceeaşi supunere totală faţă de valorile în numele cărora funcţiona instituţia religioasă. Nu doar erezia trebuia combătută, dar şi dubiul sau neimplicarea. Când pelerinii aflaţi în Poitiers au cerut găzduire, au fost refuzaţi de locuitorii mai multor case, până când un bun credincios i-a primit la el. În noaptea respectivă, casele celor care i-au refuzat au ars, singura neafectată fiind cea a cărui proprietar le oferise ospitalitate. Fântâna unui ţăran din nordul Spaniei se umple de mâl şi de nisip, după ce acesta nu acceptă să dea nişte apă unor pelerini. Pâinea din cuptorul unei femei din sudul Franţei se transformă în piatră după ce aceasta nu o împarte unor pelerini flămânzi [128].

În secolul al XII-lea, un cleric francez a realizat un ghid al pelerinului care se îndreaptă spre Compostela, *Liber Sandi Jacobi,* în care sunt indicaţii atât pentru călători, cât şi pentru cei care se întâlnesc cu aceştia: *„Toţi pelerinii, săraci sau bogaţi, trebuie primiţi cu bunătate de toată lumea. Oricine le oferă un loc de dormit îl va avea drept oaspete nu doar pe Sfântul Iacob, dar chiar pe*

Mântuitorul însuşi. Mulţi sunt cei care şi-au atras mânia lui Dumnezeu fiindcă nu au vrut să îi ajute pe pelerinii Sfântului Iacob din Compostela." [129]

Mobilizarea pentru prima cruciadă porneşte tot de la pelerinaje (de altfel cruciadele vor fi considerate *passagium generale,* pelerinaj în masă, spre deosebire de *passagium parvum,* pelerinajul individual practicat de credincioşi). Ierusalimul intrase din 1071 sub stăpânirea selgiucizilor, mult mai puţin toleranţi şi mult mai puţin cultivaţi decât arabii, care blochează accesul pelerinilor spre locurile sfinte. Fiind un război ideologic, cruciada nu presupune o dimensiune naţională. Faţă în faţă se află credinţa adevărată şi lipsa de credinţă, de aceea lupta este dusă oriunde credinţa adevărată se află în primejdie. *„Cruciadele au fost purtate împotriva musulmanilor în Spania, Africa de Nord, Pământul Sfânt şi Apulia, împotriva mongolilor la marginea răsăriteană a continentului, împotriva popoarelor necreştine din zona Baltică, împotriva ereticilor din Languedoc, Germania, Italia şi Balcani, împotriva creştinismului ortodox în Bizanţ şi împotriva casei de Hohenstaufen şi a susţinătorilor acesteia în Germania şi Italia."* [130] În toate cazurile, cruciadele au fost determinate de o decizie a papalităţii, susţinută militar de lideri ai diverselor formaţiuni statale europene şi popular de mase mobilizate de predicatori. Papa Sergiu al IV-lea emite, în 1011, o enciclică (există voci care o consideră apocrifă, în timp ce altele pledează pentru caracterul ei istoric) prin care îşi exprimă consternarea şi mânia la auzul informaţiilor conform cărora Sfântul Mormânt fusese distrus şi îi cheamă pe creştini să lupte pentru pedepsirea autorilor acestei fărădelegi:

„Am alcătuit proiectul acesta, cu voia Domnului, de a mă îmbarca în persoană pentru a părăsi ţărmurile noastre maritime în compania tuturor romanilor, italienilor, toscanilor şi a altor creştini din indiferent ce regiune vor

voi să plece cu noi, pentru a ne îndrepta împreună împotriva poporului agarenienilor, cu ajutorul Domnului, în intenţia de a-i omorî pe toţi. Vreau să restaurez integral Sfântul Mormânt al Mântuitorului. Fiilor, teama de mare să nu vă înspăimânte, furia luptei să nu vă terorizeze, căci promisiunea divină este acolo: cel care, pentru Christos, îşi va pierde viaţa pământească, va găsi o altă viaţă fără sfârşit. Acest război nu este purtat pentru un regat mizerabil, ci pentru o seniorie veşnică. Noi trebuie să luăm iniţiativa, dar răzbunarea este a Domnului." [131]

În epocă este tot mai des evocată ideea distrugerii de către selgiucizi a Sfântului Mormânt şi a altor lăcaşe de cult, sunt relatate persecuţiile la care sunt supuşi creştinii şi dificultăţile pe care le întâmpină pelerinii veniţi din Europa.

„Mormântul Domnului, la Ierusalim, a fost distrus de către evrei şi sarazini, pe 3 ale calendarului lui octombrie, anul 1010 de la încarnarea Sa. Într-adevăr, evreii din Occident şi sarazinii din Spania au trimis în Orient scrisori în care-i acuzau pe creştini şi anunţau că francii adunau armate pentru a mărşălui împotriva sarazinilor din Orient. Atunci, Nabucodonosor al Babilonului, pe care-l numesc Admiratus, împins la mânie de sfaturile păgânilor, a făcut să apese asupra creştinilor o mare persecuţie; el proclamă o lege potrivită căreia toţi creştinii care trăiesc sub autoritatea sa şi nu se fac musulmani vor fi lipsiţi de bunurile lor sau sortiţi morţii /... / Biserica Sfântul Gheorghe, pe care până atunci n-o putuse profana niciun sarazin, a fost distrusă în clipele acelea, ca şi numeroase alte sanctuare. Şi, din cauza păcatelor noastre, bazilica Mormântului Domnului a fost rasă de pe faţa pământului." [132]

După bătălia de la Mazinkert, din 1071, papa Grigore al VII-lea, luând act şi de solicitările de ajutor venite din Bizanţ, întrevede posibilitatea organizării unor expediţii armate ale prinţilor Europei occidentale către Palestina în vederea eliberării Ierusalimului. În 1074 el scrie mai

multor lideri europeni, adresându-li-se cu formula *„Tuturor celor care vor să apere credinţa creştină”* şi solicitându-le trupe pentru o intervenţie în sprijinul creştinilor din est ameninţaţi de musulmani. *„Mila frăţeasca şi exemplul Mântuitorului ne impun să ne punem vieţile în pericol pentru a-i elibera pe fraţii noştri. Pentru că aşa cum El şi-a dat viaţa pentru noi şi noi trebuie să ne dăm viaţa pentru fraţii noştri. Să ştiţi deci că, în ceea ce ne priveşte, având încredere în îndurarea şi atotputernicia lui Dumnezeu, ne pregătim prin toate mijloacele să sărim cât mai curând în ajutorul imperiului creştin!* [133] Într-o altă scrisoare, din decembrie 1074, Grigore al VII-lea dezvoltă ideea care va sta la baza marelui interes popular stârnit de ideea de cruciadă, iertarea păcatelor lumeşti pentru cei ce luptă sub stindardul lui Hristos. *„Iată de ce, scumpii mei fraţi, voi, care până acum aţi fost plini de vitejie luptând pentru bunuri materiale, pe care nimeni nu le poate nici păstra, nici avea fără trudă, fiţi încă şi mai viteji pentru a lupta pentru această proslăvire şi această glorie care depăşesc tot ce poate fi dorit. Căci, prin intermediul unei munci de moment, veţi putea obţine o recompensă veşnică.”* [134] La Conciliul de la Clermont-Ferrand, din noiembrie 1095, papa Urban al II-lea lansează chemarea către cruciadă promiţând explicit iertarea păcatelor:

„Toţi cei care vor merge acolo şi care vor ajunge să-şi piardă viaţa, fie în timpul călătoriei pe pământ sau pe mare, ori luptând împotriva păgânilor, vor obţine atunci iertarea păcatelor /... / Să se facă acum cavaleri ai lui Christos, cei care s-au comportat ca briganzi! Să lupte acum pentru cauza cea bună împotriva barbarilor cei care, înainte, au luptat împotriva fraţilor şi rudelor lor! Cei care, până, nu demult, s-au făcut mercenari pentru a câştiga câţiva bănuţi, vor câştiga acum recompense veşnice /... / Aici erau trişti şi săraci, acolo vor fi bogaţi şi bucuroşi. Aici, erau duşmanii lui Dumnezeu; acolo vor deveni prietenii săi.” [135]

Spre deosebire de Grigore al VII-lea, care îşi concepe campania de obţinere a sprijinului pentru cruciadă mai ales bazându-se pe scrisori către liderii politici, Urban al II-lea întreprinde după Conciliul de la Clermont-Ferrand un lung turneu în Franţa şi Italia în care se adresează maselor de cetăţeni. *„Dacă cineva se hotărăşte, din curată evlavie, şi nu spre propria-i slavă, şi nici spre un folos pământesc să elibereze Biserica lui Dumnezeu din Ierusalim, atunci călătoria făcută de el să-i fie socotită act de penitenţă.”* [136]

Sprijinul de care se bucură chemarea sa este impresionant şi fervoarea cuprinde Europa catolică. Masele se mişcă îndrumate de clericii locali şi de predicatori itineranţi. Promisiunile papale de iertare a păcatelor, dar şi de găsirea unei noi vieţi pe Pământul Sfânt, sunt amplificate şi repovestite în biserici şi în adunări laice. Exodul este de proporţii, sate întregi se depopulează, oamenii vând tot, îşi cumpără o căruţă şi un animal de tracţiune, îşi încarcă familia şi pleacă spre Ierusalim. Majoritatea sunt neînarmaţi, convinşi fiind că intervenţia lui Hristos le va aduce biruinţa. Pe drum cântă psalmi şi se roagă neîncetat. La vederea câte unui castel mai impozant întreabă dacă acela este Ierusalimul [137]. *„Pentru salvarea locurilor sfinte, toţi creştinii trebuiau să plece spre răsărit de îndată ce recolta ar fi fost strânsă, dar nu mai târziu de sărbătoarea Adormirii Maicii Domnului – 15 august 1096. Ghidul lor trebuia să fie Dumnezeu, crucea albă – simbolul lor, iar strigătul de luptă «Deus le volt».”* [138]

Marile grupuri sunt coordonate de lideri informali, charismatici şi reprezentativi, care capătă în decursul lunilor de călătorie atribute taumaturgice, religioase şi senioriale. Petru Eremitul, unul dintre liderii celebri ai cruciadei populare îi păstoreşte pe cei peste cincisprezece mii de pelerini îmbinând deciziile de tip militar cu cele sociale şi cu necesara evlavie creştină. *„Se arăta foarte*

generos cu cei săraci, graţie pomenilor ce i se făceau. Le aducea la cinste prin căsătorie pe femeile prostituate, nu fără a le da el însuşi o dotă; iar peste tot unde domnea discordia, restabilea cu o autoritate admirabilă pacea şi înţelegerea. Tot ceea ce făcea, tot ceea ce spunea părea ceva cvasi-divin, până acolo încât i se smulgeau perii catârului său pe post de relicve." [139] Adunaţi din nordul Franţei, din Ţările de Jos, din ţinutul Rinului şi din Saxonia, aceste mase de oameni entuziaşti se lovesc la scurt timp după plecare de realităţi pe care nu le luaseră în calcul: lipsa alimentelor, pericolul epidemiilor şi rezistenţa seniorilor prin ţinuturile cărora treceau şi provocau dezordine.

Anul 1096 marchează în Europa începutul fenomenului antisemit, grupuri ale cruciaţilor provocând primele pogromuri anti-evreieşti pe continent. Atacurile împotriva evreilor sunt pornite fie din dorinţa de jaf – Petru Eremitul, de exemplu, negociază cu liderii comunităţilor evreieşti cărora le garantează securitatea în schimbul unor importante sume de bani necesare trupelor sale [140], fie din fervoare religioasă –*" cruciaţii spuneau că este nedrept să lase în viaţă, în patria lor, pe duşmanii lui Hristos, atunci când ei îşi îndreptaseră armele împotriva necredincio*şilor*"* [141]. După cincizeci de ani, în pragul celei de-a doua cruciade, mesajul este reluat cu şi mai multă intensitate. Abatele Petru de Cluny spunea în predicile sale:*"* La *ce bun să mergem până la capătul lumii, să avem mari pierderi de oameni şi de bani, pentru a lupta împotriva sarazinilor, când lăsăm să sălăşluiască printre noi alţi necredincioşi, de mii de ori mai vinovaţi faţă de Christos decât mahomedanii"* [142]

Liderii politici şi cei religioşi se opun atacurilor (Bernard din Clairvaux îi scrie arhiepiscopului de Mainz cerându-i să ia măsuri împotriva călugărilor care predică împotriva evreilor: *„Cel care se atinge de vreun evreu ca să atenteze la viaţa acestuia este tot atât de vinovat ca atunci când ar atenta la lumina ochilor lui Iisus însuşi,*

fiindcă aceşti evrei sunt os din osul Lui şi carne din carnea Lui.") [143] Dar excesele în anumite zone sunt majore, mii de evrei fiind omorâţi fie pentru a fi jefuiţi, fie pentru că refuză să se boteze, sinagogile şi obiectele de cult sunt distruse, cartierele locuite de aceştia sunt arse.

Prima cruciadă populară, cea condusă de Petru Eremitul şi Walter cel Sărac, este zdrobită de musulmani la Civitot şi practic acelaşi destin îl au toate grupurile de pelerini cruciaţi care pornesc spre Ierusalim. Fie sunt ucişi pe drum de foame, boli sau de trupele seniorilor locali, fie se îneacă în Mediterana, fie sunt răpiţi de piraţi şi vânduţi ca sclavi în Nordul Africii. Foarte puţini ajung la Pământurile Sfinte, unde în principiu, nefiind nici înarmaţi, nici instruiţi, sunt pradă uşoară pentru trupele Islamului.

Cruciadele sunt predicate în continuare pentru încă două secole, până la căderea Acrei în mâinile musulmanilor în 1291. Papa Eugeniu al III-lea promite scutirea de dobânzi pe datorii pentru cei ce luptă în cruciadă: *„dar cei ce sunt apăsaţi de datorii şi încep o aşa sfântă călătorie cu inima curată să nu plătească dobândă pentru timpul ce trece, iar dacă ei sau alţii pentru ei sunt legaţi de un jurământ sau chezăşie pentru dobândă, noi îl iertăm prin apostolică autoritate."* [144] Iar papa Inocenţiu al III-lea, în textul Conciliului al IV-lea de la Lateran, extinde binecuvântarea şi asupra celor care nu merg în cruciadă, dar o sprijină financiar: *„celor care nu merg acolo ei înşişi, ci vor trimite pe cheltuiala lor oameni, potrivit averii şi stării lor, le acordăm iertarea deplină a păcatelor /... / Tuturor celor care se angajează cu pietate în această lucrare comună, conciliul universal le acordă beneficiul tuturor binecuvântărilor sale, pentru a le deschide calea mântuirii." [14*5]

Bernard de Clairvaux, alături de regele Ludovic al VII-lea, predica plecarea în a doua cruciadă la Vezelay pe o scenă aranjată în afara cetăţii, în aer liber, în faţa unei mulţimi de peste o sută de mii de oameni. Oamenii sunt atât de motivaţi de chemarea *„Luaţi crucea",* încât, după

ce stocul de cruci se epuizează, abatele trebuie să-şi rupă bucăţi din rasă pentru ca voluntarii să-şi confecţioneze cruci din ele. Succesul lui Bernard din Clairvaux continuă în Germania unde îl convinge pe regele Conrad al III-lea: *„Încingeţi-vă cingătorile, luaţi-vă armele glorioase, în numele iubirii şi apărării numelui de creştin. Iată, popor de războinici, un prilej de a învinge fără riscuri. Aici, să câştigi înseamnă glorie, să mori e un câştig. Vă propun un târg avantajos: luaţi crucea! Materialul din care este făcută nu costă mai nimic, dar ea este de mare preţ fiindcă valorează cât împărăţia Domnului."* [146] Apoi teoretizează menirea călugărilor-soldaţi din Ordinul Templierilor, găsind justificări pentru uciderea duşmanului credinţei:

„Acest cavaler înaintează fără teamă, în gardă în dreapta şi în stânga. Şi-a pus în piept zalele, iar sufletul şi l-a acoperit cu armura credinţei. Astfel înarmat nu se teme nici de om, nici de demon /... / Cavalerul lui Christos împarte moartea în siguranţă şi o primeşte şi mai netulburat. Dacă moare, este în interesul său; când împarte moartea este în interesul lui Christos. El este preot ca să-i pedepsească pe răufăcători, iar când îi omoară, el nu este homicid, ci ucigător al răului, răzbunător al lui Iisus, asupra celor ce fac rău, apărător al creştinătăţii; când este omorât, el nu piere, ci-şi atinge ţelul." [147]

La începutul secolului al XIII-lea, Dominic Guzman defineşte o nouă metodă a predicatorului pe care apoi o impune ordinului său născut în 1216 prin decizia papei Honoriu al III-lea. Misiunea predicatorului, primită doar de la ierarhia ecleziastică superioară, constă în *„extirparea deviaţiilor ereziei, alungarea viciilor, predarea regulilor credinţei şi deprinderea oamenilor cu bunele moravuri."* Predicatorul îmbrăţişează sărăcia totală, lăsând grija vieţii sale cotidiene în mâinile celor la care a fost trimis. Predicatorul se deplasează pe jos şi merge întotdeauna în echipă cu un al doilea predicator, ceea ce le permite să

practice caritatea fraternă şi să-şi susţină unul altuia predicile [148]. Dominicanii sunt primii călugări care, în mod programatic, părăsesc mânăstirea pentru a sta între oameni şi a predica. Cunoaşterea lor, pe care sunt îndemnaţi să şi-o perfecţioneze, este folosită pentru a răspândi cunoaştere şi astfel să se ajungă la consolidarea credinţei.

La finalul secolului al XII-lea încep să apară Universităţile, mai întâi cele din Paris, Bologna şi Oxford, apoi cele din Napoli, Roma, Toulouse, Palencia[37], Salamanca, Praga, Viena, Heidelberg, Köln şi Erfurt. Elitele intelectuale părăsesc biserica şi se regăsesc într-un mediu nou care, cu sprijinul papalităţii, stimulează schimbul de idei şi, mai ales, dezbaterea. Pentru restul oamenilor, în principiu neştiutori de carte, se amplifică rolul predicatorilor, se dezvoltă centre şi metode de instruire a acestora, se editează manuale de teologie pentru uzul lor, lucrări dedicate tehnicilor de predicare, culegeri de texte şi antologii de predici model, care să poată fi folosite în diversele prilejuri populare, de-a lungul întregului an liturgic. *„Tratatele medievale de retorică, artes predicandi, explicau cum să fie construită o predică, atrăgând atenţia asupra necesităţii împărţirii acesteia în secţiuni, structurării logice a argumentelor şi a dezvăluirii punctelor cheie cu ajutorul povestioarelor, imaginilor, metaforelor sau a comparaţiilor."* [149]

Această organizare a predicării contribuia la mai buna diseminare a mesajului, avându-se în vedere creşterea pregnanţei mesajului central, cel pe care publicul trebuia să-l înţeleagă, să-l reţină şi apoi să-l repovestească altora care nu fuseseră prezenţi. Sunt pregătite predici standard pentru zilele de duminică, *sermones dominicales,* sau pentru zilele sfinţilor importanţi, *sermones de sanctis* [150]. Autori prolifici şi vorbitori elocvenţi ca James de Vitry, Eudes de Chateauroux, Gilbert de Tournai, Bertrand de la Tour

37 Sau Valencia ? în original e cu litera p.

participă nemijlocit la campaniile de mobilizare a maselor, dar şi a liderilor de opinie pentru cruciadele secolului al XIII-lea şi în mod special a celei împotriva catharilor şi, în acelaşi timp, instruiesc direct sau prin texte predicatorii. Eudes de Chateauroux scrie peste o mie de predici pe care le organizează în compilaţii şi pe care apoi le editează în 1261 şi le reeditează câţiva ani mai târziu. Gilbert de Tournai scrie trei predici model dedicate chemării la cruciade, extrem de folosite de predicatorii sfârşitului Evului Mediu. *„Un predicator care folosea predicile model putea să urmeze textul pas cu pas, să memorizeze argumentaţia şi să o reproducă pentru o situaţie anume. Tot ce avea de făcut era să adapteze textul funcţie de publicul pe care-l avea în faţă: potenţial recruţi, cruciaţi sau susţinători financiari ai efortului de război şi să adopte tipul de limbaj adecvat temei şi publicului."* [151]

Prima predică model scrisă de James de Vitry începe cu citatul din Isaia 62-l, *„Pentru Sion nu voi tăcea şi pentru Ierusalim nu voi avea odihnă până ce dreptatea lui nu va ieşi ca lumina şi mântuirea lui nu va arde ca flacăra"* şi continuă cu argumentarea nevoii predicării în numele crucii. Ţintele acestei predici sunt, pe de o parte, *„cei care-l dispreţuiesc pe Dumnezeu", „cei cărora nu le pasă de Pământul Sfânt", „cei care nu vor să răzbune onoarea lui Dumnezeu", „cei care deşi au acceptat să fie însemnaţi cu crucea vin prea încet spre Pământul Sfânt",* iar, pe de altă parte, sunt adevăraţii credincioşi, cei pe care semnul crucii de pe veşminte îi deosebeşte de *„necredincioşi şi decăzuţi".* Acest semn de veşminte care îi marca pe cei ce deveneau soldaţi ai lui Hristos este pus de James de Vitry în centrul predicii. Pornind de la citatul din *Apocalipsa după Ioan, „Şi am văzut un înger care se ridica de la Răsăritul Soarelui şi purta semnul Dumnezeului cel Viu",* autorul dezvoltă o antinomie între cei ce au ales crucea ca semn şi care chiar dacă pleacă în bătălie vor fi apăraţi de aceasta şi cei care nu au făcut-o şi care vor cădea sub puterea celor patru îngeri ai distrugerii. În loc să se

bucure de binefacerile crucii lui Hristos vor avea de suferit atacurile diavolului şi durerile iadului [152]. Şi celelalte predici model, fie dedicate cruciadelor, fie altor teme alese de Biserică, foloseau un sistem asemănător de îmbinare a textului biblic, a învăţăturilor şi biografiei sfinţilor şi a temelor de actualitate, evidenţiind permanenta existenţă a unei opţiuni corecte şi a uneia greşită fiecare dintre ele conducând la viaţa eternă din raiul creştin sau spre chinurile eterne din infern.

Pe durata unui secol, comunicarea cruciadelor şi, implicit, toate celelalte teme ale comunicării bisericii, trec de la stadiul de provizorat şi inspiraţie a unor lideri populari charismatici sau a unor mari personalităţi religioase la un sistem organizat, în care mii de predicatori sunt trimişi în puncte strategic alese, instruiţi în prealabil şi cu texte bine pregătite. La fel ca în cazul şcolilor greceşti de retorică conduse de sofişti, scopul era acela ca, în orice împrejurare, predicatorul să aibă un răspuns potrivit pentru situaţia în care se găsea. Reţeaua numeroasă de predicatori, care transmitea mesajele emise de la centru şi le adapta (funcţie de talentul, cultura şi interesul predicatorului) la realităţile diverselor comunităţi, preconizează fenomenul comunicării în masă care va deveni o realitate globală secole mai târziu. Misionarul şi predicatorul îşi unesc eforturile pe care le îndreaptă fie spre interiorul continentului european unde, mai ales în zonele rurale, persistau ritualuri păgâne sau amestecuri între creştinism şi culte ale naturii, unde exista pericolul extinderii ereziilor, sau era nevoie de mobilizări ale credincioşilor în vederea realizării unui demers al ierarhiei, fie spre exteriorul acestuia.

La curtea chineză, la cea hindusă sau în spaţiul mongol vor ajunge emisari ai credinţei creştine, diplomaţi, negustori sau preoţi. În anul 1305, Ioan de Montecorvino devine primul arhiepiscop al Beijingului în timpul dinastiei mongole, ridică o biserică acolo şi traduce Noul Testament şi Psaltirea. În speranţa de a găsi aliaţi împotriva

Islamului, dar şi de a opri teribilele raiduri mongole care au distrus o bună parte a Europei estice şi centrale, mai multe misiuni au plecat spre capitala acestora, în speranţa obţinerii unei convertiri a Marelui Han şi implicit a poporului său. Unul dintre călugări, William din Rubruck (cunoscut sub numele de Guillaume de Rubruquis), ajunge în 1253 la curtea hanului Munke, unde descoperă un număr important de creştini nestorieni, o atmosferă destinsă şi tolerantă în domeniul religios, dar după cum îi spune Marele Han însuşi, nicio intenţie de a se converti: *„Noi, mongolii, credem că există un singur Dumnezeu, datorită căruia trăim şi datorită căruia murim şi pentru care avem o inimă cinstită /... / Dar cum Dumnezeu ne dă degete diferite la mână, tot aşa dă oamenilor şi diferite căi /... / Dumnezeu v-a dat scripturile şi voi, creştinii, nu vă ţineţi de ele. El ne-a dat profeţii, noi facem ceea ce ne spun ei şi trăim în pace." [153]*

Odată cu descoperirile geografice ale portughezilor şi spaniolilor şi cu colonizarea Lumii Noi, misionarismul depăşeşte epoca diplomatică şi de convertire a liderilor de popoare şi se întoarce la convertirile în masă. Condiţiile specifice din Americi conduc la un genocid de proporţii în rândul populaţiilor băştinaşe, generat în primul rând de bolile aduse de europeni (rujeolă, variolă) şi în al doilea rând de exploatarea prin muncă în mine sau pe diversele culturi ale localnicilor, în marea lor majoritate transformaţi în sclavi. Depopularea atinge asemenea proporţii în anumite regiuni, încât episcopiile din Antile (Haiti, Cuba, Jamaica) nu vor mai avea, după un secol, aproape deloc indigeni între enoriaşi [154].

Tot din cauza decimării populaţiei, dar şi din motive de creştere economică, în foarte scurt timp se ajunge la aducerea de transporturi masive de sclavi din Africa. Papa Alexandru al VI-lea atrage atenţia că popoarele din Americi nu pot fi convertite decât pe baza propriei adeziuni, iar Paul al III-lea, în bula *Sublimis Deus,* afirmă că indienii din Americi sunt oameni liberi şi trebuie trataţi

în consecinţă. Mesaje similare vin din partea curţilor Spaniei şi Portugaliei, dar pe de altă parte, exact din acelaşi loc sosesc solicitările legate de creşterea profitului minelor şi lucrărilor agricole din colonii. Uriaşele resurse minerale ale Lumii Noi relansează economia şi dau naştere capitalismului european. Registrele din *Casa de la Contratacion* din Sevilla arată cantităţile impresionante de metale preţioase venite în secolul al XVI-lea din colonii. Dacă între 1503 şi 1510 intraseră doar 4,9 tone de aur şi deloc argint, între 1551 şi 1560 se ajunge la 42,6 tone de aur şi 303 tone de argint, iar între 1591 şi 1600, la finalul secolului, fuseseră aduse 20 de tone de aur şi 2 707 tone de argint [155].

Pentru a preîntâmpina conflicte între portughezi şi spanioli legate de împărţirea coloniilor, papa Alexandru al VI-lea trasează linia de demarcaţie între posesiunile celor două imperii catolice la trei sute şaptezeci de leghe (aproximativ o mie şapte sute de kilometri) vest de Insulele Capului Verde. Anterior acestui tratat, papa emisese, în 1493, bula *Inter caetera* în care, adresându-se regilor catolici Ferdinand şi Isabela, afirma:

„Printre alte lucrări dorite de Maiestatea Divină şi în acord cu dorinţele sufletului nostru, este foarte important ca religia creştină şi credinţa catolică, în special în aceste timpuri ale noastre, să fie exaltată, amplificată şi dezvoltată peste tot în lume, unde poate fi adusă sănătatea sufletelor, supunerea naţiunilor păgâne şi aducerea lor spre credinţă /... / Suntem informaţi că în ultima perioadă aţi acţionat în vederea căutării şi găsirii unor insule şi a unor teritorii îndepărtate şi necunoscute – deci negăsite de alţii – cu intenţia convingerii locuitorilor să-L onoreze pe Mântuitorul nostru şi să adere la credinţa catolică /... / Prin întreaga putere apostolică noi vă dăm vouă, urmaşilor şi succesorilor voştri, toate teritoriile şi insulele descoperite acum şi în viitor care nu au aparţinut altui suveran creştin. Prin autoritatea Dumnezeului

Atotputernic, trimisă nouă prin Sfântul Petru şi prin misiunea pe care o avem pe pământ ca Vicar al lui Iisus vă dăm vouă, urmaşilor şi succesorilor voştri, toate aceste pământuri şi insule cu dominioanele, teritoriile, oraşele, castelele, satele cu toate drepturile şi jurisdicţiile şi posesiunile ca voi să le fiţi stăpâni cu toată puterea şi autoritatea." [156]

Modificările teritoriale petrecute în secolele următoare au dus la mai multe adaptări ale tratatului original, semnat în iunie 1494 la Tordesillas, dar şi la nemulţumirea celorlalte puteri europene, neincluse, cel puţin teoretic, în această partajare. Frederic I, regele Franţei, ar fi comentat: *„Aş fi foarte curios să citesc acea clauză din testamentul lui Adam care mă exclude de la împărţirea lumii."* [157] De asemenea, regina Elisabeta a I-a Angliei a specificat: *„nu pot fi convinsă că Indiile sunt deţinute legitim de Spania printr-un decret al Papei, căruia nu-i recunosc prerogative în această problemă şi cu atât mai puţin cred că el poate dicta unor prinţi care nu-i datorează obedienţă."* [158] Simultan cu soldaţii şi funcţionarii spanioli şi portughezi, în Lumea Nouă debarcă preoţii şi misionarii. Credinţa trebuia păstrată pentru creştinii ajunşi în noua lume şi, mai ales, trebuia răspândită între băştinaşii păgâni. Columb fusese însoţit în prima sa călătorie de capelanul Pedro de Arenas. Din 1516, toate navele spaniole care veneau spre Lumea Nouă trebuiau să aibă un preot la bord, iar din 1526, fiecare flotă care sosea trebuia să aducă misionari [159]. Populaţiile indigene, de la azteci la incaşi, erau politeiste, practicau sacrificii umane şi, în anumite regiuni, şi canibalismul ritual [160]. De aceea, franciscanii, dominicanii, augustinii, capucinii şi iezuiţii ajunşi pe noul continent pornesc la drum având o misiune clară şi o metodă la fel de clară.

La fel ca în ofensiva creştina spre nordul european din Antichitatea târzie, cea dintâi grijă a misionarilor a fost

atacarea şi distrugerea elementelor religioase necreştine. Juan de Zumarraga, primul episcop al Mexicului se lăuda că el, personal, demolase peste cinci sute de temple şi zdrobise peste douăzeci de mii de statui de idoli [161] şi, de la un moment încolo, trecuse la pedepsirea violentă a indigenilor nesupuşi. Au existat din start elemente de neconcordanţă culturală. Bartolomeu Columb, fratele descoperitorului, arde pe rug şase indigeni din Haiti care îngropaseră în pământ icoanele lui Iisus Hristos şi ale Fecioarei Maria. Motivul pentru care aceştia o făcuseră nu era unul blasfemiator, ci unul pornit din convingerea că icoanele îngropate ar fi putut ajuta prin puterea lor divină la recolte mai bogate [162]. În majoritatea cazurilor însă populaţia nu rezistă semnificativ asaltului ideologic, acceptând noua religie şi renunţând – cel puţin la suprafaţă – la practicarea celei vechi. Periodic sunt denunţaţi de vecini sau chiar de membri din propria familie, indigeni care ascund în locuinţe idoli păgâni şi, după o judecata în faţa Inchiziţiei, sunt condamnaţi la moarte. Bernal Diaz de Castillo, în relatarea cuceririi de către Cortez a Mexicului, descrie faţa luminos-propagandistică a convertirii:

„Merită să priveşti cum ajută băştinaşii la celebrarea sfintei liturghii, mai ales când e slujită de franciscanii sau dominicanii din satul lor. Mai e încă ceva: atât bărbaţii, cât şi femeile şi pruncii care au vârstă să înveţe, ştiu toate rugăciunile pe limba lor şi mai au şi alte obiceiuri creştineşti, de pildă, atunci când trec prin faţa altarului sau crucii îşi pleacă fruntea cuvios, se îndoaie din genunchi şi spun câte un Pater noster, aşa cum i-am deprins noi, conchistadorii. Au mai învăţat să ţină lumânări aprinse la altar şi să arate cinstire şi ascultare tuturor preoţilor şi călugărilor, iar când aceştia vin la ei în sat, să le iasă în întâmpinare cu lumânări de ceară aprinsă, să tragă clopotele şi să-i ospăteze.” [163]

În mai multe cazuri, misionarii sau oficialii bisericii din Americi au condamnat abuzurile militarilor şi funcţionarilor în relaţia lor cu amerindienii, dar colonizarea fiind construită pe baza sistemului de *encomienda,* care presupunea atribuirea către coloniştii spanioli a unor pământuri cu tot cu populaţia de pe ele, cu obligaţia de a le lăsa sau furniza mijloace de supravieţuire şi de a le converti la credinţa adevărată, era practic imposibilă oprirea acestora. În 1511, dominicanul Montesinos acuză practicile primelor decenii de colonizare, într-o predică ţinută de Crăciun, în faţa spaniolilor în Santo Domingo:

„Sunteţi cu toţii în stare de păcat de moarte, trăiţi şi veţi muri astfel, din cauza cruzimii şi tiraniei de care daţi dovadă faţă de aceste popoare nevinovate. Cu ce drept şi în virtutea cărei dreptăţi îi ţineţi voi pe aceşti indieni într-o robie atât de crudă şi de oribilă? Cum puteţi să-i asupriţi şi să-i munciţi atât, fără să le daţi să mănânce şi fără să-i îngrijiţi de bolile care-i ameninţă cu moartea din cauza muncii excesive la care îi forţaţi? /... / Oamenii aceştia nu sunt, oare, şi ei, fiinţe umane, nu au oare, şi ei, un suflet, o minte? Nu sunteţi obligaţi să îi iubiţi cum vă iubiţi pe voi înşivă?" [164]

Ludovic Bertran, considerat a fi apostolul Columbiei, scria în 1555 că în Cuba mai rămăseseră pe insulă vreo două sute de mii de indigeni, dar şi aceştia vor pieri curând din cauza cruzimii europenilor [165]. Conflictul dintre necesitatea economică a exploatării resurselor Americilor, folosindu-se munca practic forţată a indigenilor şi incompatibilitatea acestei atitudini cu morala creştină, este subliniată de călugărul franciscan Pedro Mexia, care scria în 1517: *„Este rău să-i iei pe indieni din subordinea spaniolilor fiindcă atunci aspiraţiile economice ale coloniştilor vor fi spulberate, iar drepturile Coroanei vor fi violate. Fără vigilenţa spaniolilor, credinţa creştină nu va*

prinde rădăcini între indieni. Fără constrângere, în zece zile vor uita de Ave Maria pe care acum o rostesc. Pe de altă parte, este rău dacă indienii rămân în encomiendas, fiindcă vor pieri toţi." [166]

Cel mai activ critic al primei perioade a colonizării a fost Bartolomeu de Las Casas. Student fiind la Universitatea din Salamanca, vine în 1504 în Lumea Nouă, posibil chiar în a patra expediţie a lui Columb. Este primul preot hirotonisit pe pământ american şi în această calitate ia parte la expediţia din Cuba a lui Diego Velasquez. Pentru serviciile sale este răsplătit cu pământ şi cu indigeni alocaţi să lucreze pentru el. În 1514, după ce realizează că *„tot ce li se întâmplă băştinaşilor din Indii este nejust şi tiranic"* începe să se opună politicii spaniole din Lumea Nouă şi, în 1523, intră în ordinul dominican şi îşi dedică următorii cincizeci de ani din viaţă încercând să convingă autorităţile să-şi modifice comportamentul [167]. Fidel coroanei şi creştinismului şi deplin încrezător în nevoia continuării atât a extinderii cuceririi Americilor cât şi a răspândirii universale a credinţei, Bartolomeu de Las Casas *„visează, pur şi simplu, o bună colonizare, realizată sub egida clericilor – un stat teocratic, prin urmare, în care puterea spirituală are întâietate în faţa celei temporale."* [168] Soluţia lui Las Casas este aceea de a-i asimila pe indigeni, care au toate caracteristicile bunilor creştini: *„niciodată, în alte vremuri şi la alte popoare, nu s-au văzut atâtea înclinaţii, atâta dispoziţie, atâta aplecare către această convertire. Nu există pe lume un neam atât de docil sau mai puţin îndărătnic şi mai adecvat sau mai bine pregătit decât acesta pentru a primi mesajul lui Christos."* [169] El propune, totodată, oprirea politicii de exterminare fizică şi aşezarea băştinaşilor exact acolo unde le este locul, identificat chiar de divinitate: *„Dumnezeu a creat aceste popoare cât se poate de simple, fără răutate sau de falsitate, foarte supuse şi credincioase stăpânilor lor naturali şi creştinilor pe care-i slujesc."* [170]

Tzvetan Todorov se întreabă dacă nu cumva modelul

propus de Las Casas nu a dat naştere unei violenţe conceptuale (mai puţin agresivă decât cea fizică), dar cu efecte pe termen lung mult mai acute şi mai devastatoare, mai ales prin impunerea unui portret social robot al acestor populaţii, care presupunea acceptarea necondiţionată, ca pe un dat imuabil, a poziţiei de slujitor al spaniolilor [171]. De altfel, şi Jorge Luis Borges constata cu ironie în *Istoria universală a infamiei* că: *„În 1517, părintelui Bartolomeu de Las Casas i s-a făcut milă de indigenii care se extenuau în laborioasele infernuri ale minelor de aur antillan şi i-a propus împăratului Carol al V-lea să importe negri care să se extenueze în laborioasele infernuri ale minelor de aur antillan."* [172] Cu toate acestea, descrierea atrocităţilor comise împotriva indigenilor (bătăi, violuri, torturi, câini asmuţiţi asupra prizonierilor legaţi, oameni arşi de vii sau însemnaţi cu fierul înroşit) ar fi condus, se pare, la decizia imperială de a reforma sistemul economic dezvoltat în colonii.

În acelaşi timp, scrierile sale şi protestele altor clerici care cereau tratament uman pentru localnicii din Americi, au generat o dezbatere intensă asupra apartenenţei la umanitate a locuitorilor din ţările barbare. Juan Gines de Sepulveda, umanist faimos, traducător al *Politicii* lui Aristotel, prieten cu Erasmus din Rotterdam, susţinea chiar într-o confruntare cu Bartolomeu de Las Casas că indigenii din America erau născuţi inferiori, *„aşa cum sunt copiii faţă de adulţi, sau femeile faţă de bărbaţi".* Inferioritatea lor izvora din faptul că erau *„înecaţi în păcat",* practicau abominaţii sexuale, erau sodomiţi. *„Împotriva păcătoşilor şi idolatrilor un război era întotdeauna justificat."* [173]

Iezuitul Jose de Acosta – care a petrecut peste cincisprezece ani în Americi – a scris mai multe lucrări care au fost folosite ca manuale ale misionarilor în ţările necreştine. El nominalizează trei tipuri de barbari. Primul tip sunt aceia nu foarte departe de civilizaţia europeană. Au legi, au judecători, instituţii civile stabile şi, evident, au

cultură scrisă. În cazul acestora, credinţa trebuie predicată în maniera apostolică. Exemplele pe care spaniolul le identifică sunt hinduşii, chinezii şi japonezii. Al doilea tip sunt cei care au nişte instituţii sociale, dar fără cultură scrisă, fără o viziune filosofică asupra existenţei, fără concepte clare ale vieţii sociale. În acelaşi timp, aceste popoare sunt afectate de ritualuri, obiceiuri şi legi monstruoase. Evanghelizarea acestora ar trebui precedată de cucerire teritorială şi de dominare politică, pentru a elimina acele componente ale societăţii care contravin textelor sfinte. Incaşii şi aztecii sunt reprezentativi pentru această categorie. A treia categorie, considerată dominantă în Lumea Nouă, este formată din fiinţe sălbatice, despre care cu greu se poate afirma că au sentimente umane, care trăiesc într-o lume fără legi, fără acorduri, fără judecători, fără organizare statală. Convertirea acestora presupune dominare şi subjugare. Acosta îl citează pe Aristotel, care consideră că acest tip de barbari ar trebui vânat ca animalele sălbatice şi domesticit prin forţă, dar îl consideră prea aspru şi îi sfătuieşte pe colonizatori să-i trateze pe viitorii convertiţi ca pe nişte copii. *„Pentru aceştia, care nu sunt oameni, sau sunt jumătate oameni, este bine să fie învăţaţi cum să devină oameni şi să fie instruiţi ca nişte copii /... / Ei trebuie stăpâniţi printr-o forţă adecvată, trebuie obligaţi să părăsească jungla şi să se adune în oraşe şi, chiar împotriva voinţei lor, trebuie forţaţi să intre în împărăţia Cerurilor." [17*4]

Această viziune a forţării convertirii, dacă realitatea o impune, o regăsim şi în scrisoarea trimisă de papa Clement al VII-lea suveranului Carol al V-lea, în luna mai 1529: *„Avem încredere că de-a lungul întregii tale şederi pe pământ, îţi vei da toată silinţa pentru a aduce naţiunile barbare către Dumnezeu, creatorul tuturor lucrurilor, şi o vei face nu doar prin edicte şi îndemnuri, dar şi prin forţă şi arme dacă este necesar, astfel încât sufletele lor să se regăsească în Împărăţia Cerurilor."* [173]

Metodele de evanghelizare folosite în Lumea Nouă sunt, în fapt, o medie între apropierea apostolică şi convingerea prin forţă, fapt generat de realitatea din spatele acţiunii misionare. Pe de-o parte, există şansa bisericii catolice (într-un moment de mare criză) de a se extinde pe un continent întreg şi de a-şi revendica din nou vocaţia universală, pe de altă parte, convertirea însemna şi încolonarea ideologică a unei mase pe care liderii militari şi administrativi o doreau docilă şi controlabilă prin cât mai multe pârghii. *„Acest amestec dintre cucerire şi evanghelizare a determinat ca o fatală consecinţă faptul că, pentru mult timp, nu totul s-a desfăşurat conform spiritului evanghelic, aşa cum se întâmplase în Evul Mediu, atunci când creştinismul pătrunsese în Europa Centrală şi septentrională."* [176]

Spiritul conchistadorilor era evident influenţat de ofensiva dusă de câteva secole în peninsula Iberică împotriva maurilor. Cucerirea teritoriilor avusese în toată această perioadă ca motiv tutelar victoria creştinismului asupra islamului. După cucerirea Granadei, la finele anului 1491, moment ce încheia practic *reconquista,* regii catolici decid, pe 31 martie 1492, expulzarea evreilor din regat. Motivul enunţat în comunicatul oficial era pur religios:

„Evreii se străduiesc din răsputeri să-i seducă pe creştini şi pe copiii acestora, dându-le cărţi şi învăţându-i rugăciuni evreieşti, anunţându-i când sunt zile de sărbătoare evreieşti, procurându-le azimă de Paşte, instruindu-i în privinţa mâncărurilor interzise şi convingându-i să urmeze Legea lui Moise. Ca urmare, sfânta noastră credinţă catolică este pângărită şi înjosită. Am ajuns, aşadar, la concluzia că singurul mijloc de a pune capăt în mod eficient acestor rele constă în ruperea definitivă a tuturor relaţiilor dintre evrei şi creştini, iar acest lucru nu poate fi dobândit decât prin expulzarea lor din regatul nostru." [177]

Opţiunea pentru marile comunităţi evreieşti era

simplă: convertire sau plecare. În mai puţin de un an, dintr-un stat al celor trei religii, Spania devine monocromă. Soldaţii, funcţionarii şi clericii care trec oceanul vin din lumea impregnată de această ofensivă catolică, adoptată de vârfurile ierarhiilor statale sau religioase. Exceptând perioada petrecută de cruciaţi în Palestina, *reconquista* este singura victorie teritorială a crucii, continuată de politici de convertire forţată. Indigenii din Lumea Nouă sunt următorul pas. Toate mărturiile indică două niveluri distincte de acţiune. Biserica se extinde rapid, se organizează şi se dezvoltă. În 1523 existau doisprezece franciscani. În 1559 franciscanii erau trei sute optzeci, dominicanii două sute zece, augustinii două sute doisprezece. Odată cu apariţia iezuiţilor, în 1572, avem peste o mie şase sute de misionari [178]. Lăcaşele de cult, scaunele episcopale, şcolile catolice şi centrele sociale ale bisericii se multiplică exponenţial. Ritmul acesta alert solicită rezultate pe măsură. Au loc în primii treizeci de ani peste un milion de convertiri şi peste cinci milioane de botezuri.

„La început, metodele folosite de misionari în America spaniolă au fost foarte primitive. Pentru a fi botezaţi în masă, de obicei era suficient doar ca indienii să-şi distrugă idolii. În aceasta se vedea bunăvoinţa indienilor de a accepta creştinismul; educaţia morală şi catehetică se lăsa în baza unei activităţi pastorale organizate, care urma să aibă loc mai târziu. E uşor de imaginat cum mulţi indieni au considerat primirea botezului, cel puţin în principiu, ca un semn de supunere faţă de noii lor stăpâni, împotriva cărora foştii suverani şi vechii zei se arătaseră fără putere." [179]

Al doilea nivel de acţiune este cel al misionarilor individuali, care încearcă să-i apropie pe indigeni de valorile reale ale creştinismului, fără a utiliza nici forţa armată, nici structurile administrative. Pentru aceasta, le învaţă limba, se acomodează cu obiceiurile lor, trăiesc

alături de ei în comunităţile tradiţionale, îi apără de excesele noilor stăpâni. Franciscanul Fray Gaspar de Recarte considera, în 1584, total contraproductivă utilizarea escortei militare pentru protejarea misionarilor. Mai mult, el atrăgea atenţia că utilizarea forţei i-a îndepărtat pe localnicii care altfel ar fi putut fi uşor câştigaţi la cauza creştină [180]. Las Casas compune pentru indienii din Guatemala cuplete în versuri în care transpune elemente ale doctrinei creştine [181]. Iezuitul Jose de Anchieta traduce textele evangheliilor în limba tupi-guarani, improvizează piese de teatru, *autos sacramentales,* în care personajele din partea locului sunt amestecate cu personaje biblice, împăraţi romani şi sfinţi creştini, pe care apoi le joacă, ajutat de copii, în faţa comunităţilor izolate în jungla braziliană. În acelaşi timp, înfiinţează biserici şi spitale şi redactează o lucrare dedicată animalelor şi plantelor din Amazonia [182]. Lectura biografiei lui Francisc de Assisi, tradusă în limba sa, îl uimeşte pe Juan de Torecato, liderul bogat al unei comunităţi din nordul Mexicului, îl determină să adopte creştinismul, să redea libertatea sclavilor săi, să-şi împartă averea, să renunţe la îndatoririle de conducător şi să trăiască în sărăcie tot restul vieţii. Episcopul de Michoachan, Vasco de Quiroga, organizează satele din teritoriul său pe baza principiilor evanghelice şi, în acelaşi timp, inspirându-se din sistemul administrativ propus de Thomas Morus în *Utopia.* Munca este făcută în interesul comunităţii, nimeni nu comandă nimănui şi nu deţine nimic în plus faţă de altcineva [183].

La finele secolului al XVI-lea, iezuiţii înfiinţează, în zona de graniţă dintre Paraguay, Argentina şi Brazilia, mai multe comunităţi de indieni care, *„sub protecţia preoţilor duc o viaţă înregimentată, fără proprietate privată, fără bani, fără pedeapsa cu moartea, fără lux, fără lipsuri şi pleacă la muncă în sunet de flaut.”* [184] În 1609, funcţionează primul aşezământ iezuit din zonă pentru ca, în 1630, peste o sută douăzeci de iezuiţi să păstorească în

forme similare de organizare patruzeci de mii de guarani [185]. Au existat şi iniţiative de aceeaşi factură dedicate elitelor locale. Fiii mai multor şefi de comunităţi din Mexic au fost adunaţi într-un colegiu înfiinţat în 1536, al cărui scop era să pregătească o clasă preoţească indigenă care, fiind bilingvă şi cunoscând problemele reale ale majorităţii, ar fi putut să o convertească mai uşor la creştinism. Deşi câteva generaţii de indigeni au trecut prin acest colegiu, nu a fost hirotonisit niciun preot provenit din populaţia locală, opunându-se acestei idei şi clerul spaniol şi colonii [186]. Arma credinţei nu putea fi scăpată din mână. Controlul ideologic al populaţiilor de curând supuse trebuia exercitat exclusiv de dominatori şi de cei de acelaşi sânge cu ei (nu trebuie uitat că, în 1492, fusese enunţată în Spania doctrina purităţii rasiale, a *„limpezimii”* sângelui ca o condiţie a dreptului de cetăţenie şi de ascensiune socială). Noii membri ai Imperiului Spaniol, indigenii din Americi – cu sânge evident *„impur”* – trebuiau ordonaţi prin religie, dar nu trebuia să li se dea posibilitatea de a opera cu aceasta.

Finalul istoriei în ceea ce avea să se numească America Latină este dominaţia totală pe care o are acum creştinismul catolic. Convertirea violentă şi intruzivă a fost totuşi eficientă. În foarte puţine locuri din America Centrală şi de Sud mai rezistă vechile religii şi, de asemenea, în foarte puţine locuri, comunităţile au fost atrase de misionarii altor religii. Succesul obţinut de catolicii spanioli în Lumea Nouă nu a putut fi repetat de portughezi, de exemplu în Asia, unde, în faţa creştinismului, se ridicau religii foarte bine structurate, cu un sistem organizatoric vechi de milenii şi unde cucerirea militară, chiar dacă uneori a existat, nu a fost atât de totală şi de definitivă ca în America.

Considerat a fi urmaşul apostolului Pavel, iezuitul Francois Xavier a întreprins misiuni de creştinare în India, Ceylon, Indonezia, Malaezia şi Japonia, confruntându-se, pe de-o parte, cu rezistenţa localnicilor şi a religiilor

tradiţionale, iar pe de altă parte, cu greşelile grave făcute de primii misionari creştini sosiţi în zonă. Ignorarea sistemului castelor, impunerea îmbrăcăminţii europene, a numelor portugheze şi a consumului de carne de vită, tentativa de a transforma societatea hindusă într-un soi de copie a celei lusitane a adâncit ruptura dintre localnicii indieni şi portughezii creştini. La aceste realităţi s-au adăugat şi violenţa şi comportamentul situat la mare distanţă de morala creştină a ofiţerilor, nobililor şi oficialilor portughezi, dar şi decizia regelui Ioan al III-lea de a interzice exercitarea cultului brahmanic în provinciile portugheze. Nu în ultimul rând, industria catolică spaniolă nu a funcţionat deloc în Indiile portugheze. Nu existau lăcaşe de cult, nu exista decât un singur scaun episcopal şi acela fondat târziu, nu erau traduse în limba majorităţii textele sfinte şi nu erau nici preoţi care să cunoască limba majorităţii, astfel încât, tot procesul de evanghelizare era mai degrabă mimat, şi de o parte şi de cealaltă, presiunea armelor fiind cea care menţinea creştinismul în zonă.

Cei zece ani de activitate ai lui Francois Xavier sunt spectaculoşi atât din perspectiva metodelor (traduce textele sfinte în limbile ţărilor în care începe convertirea, inclusiv în japoneză, foloseşte refrene muzicale cunoscute în comunităţi şi pe ele scrie versuri în care descrie valorile creştine, merge în sate foarte sărace, îi ajută pe bolnavi, mănâncă puţin şi doarme pe pământ, înfiinţează biserici, ţine slujbe, reface comunităţi creştine mai vechi, care fuseseră abandonate de preoţi), cât şi din cel al rezultatelor traduse în zeci de mii de convertiţi [187]. Una dintre comunităţile convertite de Xavier, parava, era formată din pescuitori de perle situaţi în Mannar. Aflaţi în conflict şi cu regele tamil din zonă şi cu negustorii musulmani, parava trec în masă la creştinism, dar ulterior nimeni nu-i mai bagă în seamă. Francois de Xavier revitalizează viaţa spirituală a comunităţii, converteşte alţi şase sute de paravi şi, când regele din Jaffna îi atacă, îl determină pe guvernatorul portughez din Goa să intervină

şi să cucerească Jaffna. În cincizeci de ani din acel moment, peste şaptezeci de mii de tamili din Jaffna se convertiseră la creştinism [188].

Prozelitismul religios continuă şi după primă prima epocă a marilor descoperiri geografice şi este practicat de toate religiile universale. Comunităţi întregi trec de la o religie la alta, fie ca urmare a presiunii politico-militare, fie ca urmare a unor avantaje economice sau datorită ştiinţei predicatorilor şi misionarilor de a sparge bariera neîncrederii şi de a oferi răspunsuri mai credibile decât oferea religia anterioară. Succesul prozelitismului a determinat biserica să utilizeze comunicarea interpersonală şi după încheierea primei faze a convertirilor. Al IV-lea Conciliu de la Lateran cerea, încă din 1215, ca fiecare diocezăă aibă predicatori care să-l sprijine pe episcop în răspândirea cuvântului lui Dumnezeu. Papalitatea îşi organizează, prin ordinele înfiinţate după acelaşi Conciliu (prin canonul 13 întreaga problemă a noilor ordine era trecută complet sub jurisdicţia Sfântului Scaun) [189], o armată de comunicatori al cărei scop era ca, prin vorbă şi prin atitudine, să ţină mulţimea lângă spiritul credinţei adevărate şi la distanţă de orice variantă de ieşire din canon.

În 1968, după Conciliul Vatican II, Adrianus de Groot scria în periodicul teologic *Concilium: „Biserica este purtătoarea mântuirii depline, s-ar nega pe ea însăşi dacă ar renunţa la orice activitate misionară."* [190] Iar Athanase Bouchaud scria în 1967 în periodicul *Spiritus: „În ziua în care Biserica va putea să-şi lase misionarii şomeri, în ziua aceea va veni sfârşitul. Nimeni deci nu are, în Biserică, un viitor care să fie asigurat într-un mod mai divin decât misionarii ei; viitorul le aparţine în întregime, aşa încât ei vor fi cei care vor încheia Istoria, pecetluind Misiunea."* [191]

Ordinele dominicanilor, franciscanilor şi, mai târziu, al iezuiţilor şi-au trimis călugării de-a lungul şi de-a latul

lumii catolice pentru a ajuta la prezervarea credinţei, la calmarea instinctelor sociale, la depăşirea momentelor de cumpănă (se estimează că peste zece mii de călugări franciscani au murit în timpul Marii Ciume din 1348-1349, fiind alături de credincioşi) [192]. Modestia franciscanilor, educaţia dominicanilor, înflăcărarea iezuiţilor au contribuit la menţinerea încrederii populaţiei în catolicism, în condiţiile în care ierarhia bisericească se îndepărta tot mai mult de realitatea omului simplu şi de esenţa ideologiei în numele căreia funcţiona. Deşi, iniţial, călugării, izolaţi în mânăstiri, trebuiau să-şi caute propria lor perfecţionare în relaţia cu divinitatea şi pentru aceasta să se îndepărteze de lume, noile ordine născute în mileniul al doilea au adus călugării în centrul vieţii sociale, transformându-i în repere acceptate şi urmate de mase. Riscul pe care-l presupunea preluarea de către neiniţiaţi, laici sau chiar eretici a mesajului mântuirii a determinat biserica să trimită în stradă, între oamenii care deja resimţeau acut inechitatea socială, călugării. Imagologia acestora, puternic ancorată în cea a creştinismului primitiv, ascetic şi fundamental sincer, a încetinit clivajul tot mai mare dintre mulţime şi lideri, dintre mulţime şi ideologie.

După şocul provocat de rapida expansiune islamică în spaţiul nord-african şi în Palestina – zone fundamentale pentru creştinism, după schisma provocată în 1054 de excomunicările pronunţate de legatul papal Humbert împotriva patriarhului Mihail Cerularie şi de anatema acestuia împotriva papei – catolicismul secolului al XVI-lea este confruntat cu Reforma din centrul şi nordul continentului european. Roma se află pe picior de război, de fapt se vor purta şi nişte războaie derivate din această revoluţie religioasă. Într-o tabără şi alta sunt pregătiţi soldaţii, dar şi predicatorii, se repetă din nou fenomenele de propagandă şi contra-propagandă din epoca ereziilor şi schismelor primelor secole creştine, locuitorii Europei au din nou de ales între două opţiuni aflate în conflict, şi o tabără şi cealaltă îşi descoperă şi îşi foloseşte cei mai buni

şi mai convingători purtători de mesaj.

Duelul se poartă iar atât la nivel doctrinar, între elite, cât şi la nivelul maselor pentru atragerea de cât mai mulţi adepţi. Există o singură noutate. În jurul anului 1445, germanii Johann Gutenberg şi Lauren Janszoon Koster inventează tiparul cu matriţă mobilă, pe care, în 1454, tipăresc, la Mainz, o Biblie ale cărei pagini sunt compuse din patruzeci şi două de rânduri într-un tiraj de o mie de exemplare [193].

Media. Realitatea artificială

Tehnologie şi cenzură

La sfârşitul secolului al XV-lea, în oraşul Saint Dié din Munţii Vosgi, funcţiona sub oblăduirea ducelui Renaud al II-lea de Vaudemon, un grup de învăţaţi denumit *Gymnase Vosgien.* În 1500, se achiziţionează, probabil tot pe banii ducelui, o tiparniţă pe care intenţiona să multiplice opere clasice – era luată în discuţie, de exemplu, *Geografia* lui Ptolemeu – şi lucrări ale membrilor grupului. Preotul Martin Waldseemuller, conducătorul confreriei, intră – după câţiva ani – în posesia textului în franceză al lui Amerigo Vespucci denumit *Patru călătorii,* în care acesta descria expediţia sa din Lumea Nouă. Impresionat, Waldseemuller şi colaboratorii săi editează un volum, *Cosmographiae Introductio,* în care rezumă principiile fundamentale ale cosmografiei şi în care notează: *„Acum aceste părţi ale pământului (Europa, Africa, Asia) au fost mult mai extensiv explorate şi o a patra parte a fost descoperită de Amerigo Vespucci (aşa cum se va descrie în cele ce urmează). Întrucât ambele, Europa şi Asia, şi-au primit numele de la femei, nu văd niciun motiv de ce ar obiecta cineva să numim această parte Amerige (din grecescul ge, care înseamnă pământul lui) adică pământul*

lui Amerigo, sau America, după Amerigo, descoperitorul ei, un bărbat de mare iscusinţă."

Împreună cu volumul, Waldseemuller tipăreşte o hartă a lumii unde, alături de continentele cunoscute, apare şi cel de peste Atlantic, denumit America şi împodobit cu chipul lui Vespucci. Lucrarea are succes, este reeditată şi circulă în Europa, în mediile universitare şi la diversele curţi, impunând noul nume. După câţiva ani, Waldseemuller află că a greşit şi că, de fapt, descoperitorul continentului a fost altcineva. Încearcă să repare eroarea, retipăreşte harta ştergând şi numele America şi referirile la navigatorul florentin, dar este prea târziu. Marele cartograf Gerardus Mercator publică, în 1538, o hartă a lumii în care continentul se numeşte, definitiv şi irevocabil, America [1].

Forţa textului tipărit începea să se simtă, iar informaţia scăpa deja de sub control. Waldseemuller nu era nici oficial al vreunui stat, nicio importantă faţă bisericească. Nu comunica în numele nimănui. Nici măcar nu greşea în numele cuiva. Pur şi simplu, în materialul în cauză, care a dat numele unui continent, a conferit merite unui explorator şi a nedreptăţit un altul. El şi-a exprimat propriul său punct de vedere care reflecta doar gradul său de cunoaştere şi de înţelegere a unui realităţi oarecare. Iar partea spectaculoasă este că acest punct de vedere (total irelevant în spiritul epocii) a contat, datorită tehnologiei.

Importanţa informaţiei a fost mereu recunoscută şi, de aceea, în paralel cu dezvoltarea metodelor transmiterii ei tot mai eficiente, ierarhia a perfecţionat metode de control ale acesteia. Organizarea societăţii şi nivelul tehnologic existent în secolul al XVI-lea au permis exercitarea eficientă a acestui control. Tiparul a încurcat, pentru o scurtă perioadă de timp, lucrurile. Cu toate acestea, naşterea instituţiei cenzurii este mult anterioară apariţiei sistemului de multiplicare a textului şi se referă la acţiunea de a supraveghea şi, la nevoie, a interzice atât ideile considerate nocive pentru o anume ierarhie, cât şi

transmiterea lor în interiorul acesteia.

În întreaga istorie au fost arse cărţi, au fost şterse nume din arhive, au fost dărâmate statui reprezentând anumiţi oameni, au fost exilaţi, închişi sau executaţi autori, nume celebre au căzut victimă delictului de gândire. *„Este important de înţeles că cenzura nu este un fenomen nou, fiecare epocă umană a avut proprii ei Ovidiu, Dante sau Soljeniţân.”* [2]

Revoluţia lui Akhenaton se încheie cu ştergerea numelui său şi al soţiei sale din toate papirusurile, din toate listele de faraoni, de pe toate monumentele, cu demolarea în întregime a oraşului construit de el şi cu interzicerea ritualului religios al zeului său, Aton. Primul împărat al Chinei, incomodat de învăţăturile confucianiştilor, încarcerează şi ucide un număr important dintre ei şi arde biblioteci întregi de texte. În *Faptele Apostolilor* se scrie că, în urma predicilor lui Pavel în Efes şi a minunilor făcute de acesta, *„cei ce făcuseră vrăjitorie, aducând cărţile, le ardeau în faţa tuturor”* pentru a-şi demonstra ataşamentul la noua învăţătură [3]. Socrate este condamnat la moarte de un juriu atenian pentru că *„nu cinsteşte zeii statului, vrea să introducă divinităţi noi şi, în plus, corupe tineretul”.* Demostene şi mai apoi Cicero mor din cauza atitudinii lor politice (s-ar putea spune că din cauza unor discursuri care poartă acelaşi nume, *Filipice).* Ovidiu este exilat de Octavianus Augustus, iar Juvenal este exilat de Hadrian. Tiberius îl interzice pe Crematius Cordus pentru referirile favorabile din lucrările sale făcute despre asasinii lui Caesar, Brutus şi Cassius, şi-l determină să se sinucidă. Claudiu îl exilează pe Seneca, iar Domiţian îi execută pe Hermogenes din Tarsus (scrie Suetoniu *„pentru nişte aluzii din lucrarea sa, Historia”)* [4] şi pe sclavii care au transcris lucrarea şi ameninţă cu moartea pe oricine va deţine sau va difuza scrierile acestuia [5]. Augustus, citat de Suetoniu, îi explică lui Tiberius, moştenitorul său, că nu trebuie privite cu îngăduinţă atacurile împotriva persoanei sale şi că puterea

trebuie folosită pentru a împiedica astfel de manifestări [6]. La sfârşitul mandatului său, Augustus combină două legi anterioare, cea de lezmajestate şi o prevedere din prima legislaţie scrisă a romanilor, *Lex XII Tabularum,* despre care scrie Cicero în *Republica: „Deşi cele Douăsprezece Tabule ale noastre au sancţionat cu pedeapsa capitală foarte puţine delicte, au considerat necesar să sancţioneze, între altele, chiar şi acest delict: «dacă cineva compune cântece infamante sau scrie o poezie care ar defăima sau ar aduce altuia prejudicii», foarte bine; căci trebuie să ne supunem viaţa judecătorilor, magistraţilor şi sentinţelor legale, nu talentului poeţilor, pentru a avea posibilitatea de a răspunde şi a ne apăra la judecată."* [7] Atunci introduce şi pedepsirea calomniei. Legea, care condamnă autorul pentru scrieri care afectează imaginea împăratului şi provoacă deservicii statului, se aplică şi asupra celor care citesc sau deţin lucrările incriminate [8].

Un profesor de retorică, Titus Labienus, critică legea şi implicit pe Augustus şi, după un proces care durează doi ani, este condamnat, întreaga sa operă fiind arsă şi lui fiindu-i interzis să mai predea în şcoală. Cassius Severus (la aflarea veştii arderii cărţilor scrise de Titus Labienus, ar fi afirmat: *„dacă vor într-adevăr să distrugă operele lui Labienus, ar trebui să mă ardă şi pe mine, fiindcă le-am învăţat pe dinafară"*) [9] este condamnat un an mai târziu la aceeaşi pedeapsa la care se adaugă şi un exil în Creta şi apoi în insula Serifos, unde moare într-o sărăcie totală. Referindu-se în mod explicit la cazul lui Crematius Cordius, Tacitus extinde valoarea de simbol a persecuţiei aplicată acestuia asupra întregului complex al cenzurii: *„Comice sunt într-adevăr iluziile celor care-şi imaginează că exercitând puterea lor efemeră, posteritatea va fi lipsită de informaţii. Din contra, prin persecuţii, reputaţia talentului celor persecutaţi creşte mai puternică. Despoţii străini şi toţi cei care au utilizat aceleaşi metode barbare au reuşit doar să atragă ruşine de partea lor şi glorie de*

partea victimelor.” [10]

Este istoric demonstrat că, într-adevăr, cenzura nu a reuşit să oprească accesul posterităţii la operele prohibite într-o anumită epocă, dar ţinta cenzorilor era prezentul, nu viitorul. Demersul autorităţilor de a impune o anumită percepţie despre realitate s-a bazat pe cele două componente ale comunicării: informaţie şi imagine. Pentru ca dominarea să poată fi realizată, era nevoie ca niciuna dintre aceste componente să nu fie bruiată, informaţia şi imaginea să ajungă în forma lor dorită la receptori. Criticile la adresa sistemului sau ale liderului, informaţiile privind insuccesele, bolile sau excesele acestuia, dezvăluirile legate de imoralităţi sau ilegalităţi în clasa dominantă şi chiar la cel mai înalt nivel al ierarhiei sau promovarea unor valori diferite de cele cuprinse în modelul social acceptat sunt tot atâtea căi prin care soliditatea constructului imagologic oficial poate fi pusă în pericol. Deşi, la prima vedere, implicarea autorităţilor în limitarea libertăţii de gândire şi de expresie pare a fi condamnată la ineficienţă pe termen lung, controlul câmpului ideatic al unei comunităţi şi implicit al sferei sale publice este perfect realizabilă pe termen scurt, acela al unei vieţi de om. Este imposibil de generalizat, dar, în principiu, reparaţiile actelor de persecuţie intelectuală au fost făcute de istorie, nu de contemporani, iar efectele lor nu s-au resimţit în posteritate, dar au fost, de multe ori, decisive în contemporaneitatea celui afectat de cenzură.

Informaţia, spune Tacitus, găseşte întotdeauna o cale spre a ajunge înapoi la oameni. Pe de altă parte, şi cenzura găseşte întotdeauna căi pentru a bloca un număr de oameni să ajungă la o anume informaţie, tocmai pentru a uşura misiunea comunicării oficiale care trebuie să plaseze în mintea acelor oameni altă informaţie. Bazându-se pe legi şi pe norme, cenzura presupune o acţiune greoaie şi birocratică, uneori absurdă (oamenii lui Rafael Trujillo în lupta lor anticomunistă interziseseră şi *Scufiţa Roşie* a fraţilor Grimm din cauza culorii compromiţătoare a

acoperământului fetiţei), dar, în acelaşi timp, eficientă prin amploarea plasei pe care o construieşte. Şi aici nu este vorba doar de o listă de titluri interzise, ci şi de o legislaţie care pedepseşte pe oricine se apropie de aceste titluri. Oricât de neglijentă ar fi plasa, printre ochiurile ei intră oricum în spaţiul astfel protejat mai puţină informaţie ilicită decât ar intra altfel. Cărţile arse rămân arse, numele şterse rămân şterse, autorii dispăruţi din diverse motive şi prin diverse procedee, dispăruţi rămân şi astfel sursele de bruiaj se reduc şi pot fi mai uşor acoperite de mesajul oficial. De aici rezultă şi şocul pe care l-a presupus invenţia şi apoi dezvoltarea explozivă a industriei tiparului.

Luther, unul dintre beneficiarii importanţi ai acestuia, a cunoscut în timpul vieţii nu mai puţin de opt sute de ediţii ale textelor sale cu tiraje estimate la peste trei sute de mii de exemplare [11]. Mircea Eliade, citându-l pe A.G. Dickens scrie: *„Luteranismul a fost, «de la început, pruncul cărţii tipărite»: cu ajutorul acestui vehicul, Luther a putut să-şi transmită, cu forţă şi precizie, mesajul de la un capăt la altul al Europei.”* [12] Şi nu au fost singurele cărţi „subversive”, din punctul de vedere al Vaticanului, tipărite în respectivul interval de timp.

Cenzura şi propaganda catolică, cele calibrate pentru tirajele copiştilor, s-au văzut puse în imposibilitatea de a reacţiona bazându-se pe dimensiunile existente. Aceeaşi constatare a fost valabilă şi pentru ierarhiile laice. Mai ales că tiparul a putut surmonta, prin multiplicarea de imagini, inclusiv analfabetismul.

„Lucas Cranach, prieten al lui Luther, a realizat nu numai portrete ale lui Luther şi ale soţiei sale, ci şi multe stampe polemice, precum renumita Passional Christi und Antichristi, *care puneau în contrast viaţa simplă a lui Iisus cu măreţia şi mândria vicarului său, papa. Astfel, două xilogravuri îl înfăţişează, pe de o parte, pe Iisus fugind de evreii ce încearcă să îl încoroneze şi, pe de altă parte, pe papă, care îşi apără cu sabia pretenţia de stăpânire*

temporală asupra statelor Bisericii (o referire clară la războinicul papă Iuliu al II-lea). Iisus a fost încoronat cu spini, papa cu coroana triplă sau tiara, Iisus a spălat picioarele ucenicilor săi, în timp ce papa dă piciorul să-i fie sărutat de creştini. Iisus a călătorit pe jos, în timp ce papa este purtat într-o lectică." [13]

Deşi deruta nu a durat foarte mult, Reforma a căpătat teritorialitate. Lideri politici au trecut cu tot cu popoare la protestantism şi confruntarea a evoluat de la cea între religie oficială şi erezie, la cea dintre două sisteme ideologice, care vor folosi temeinic tehnologia proaspăt descoperită pentru continuarea vechii lecţii a dominării – în interior pentru consolidare şi control şi în exterior pentru contracarare şi eventual extindere.

Cenzura, iniţial a catolicilor împotriva adepţilor lui Luther, Calvin sau Zwigli, este utilizată şi de aceştia din urmă împotriva catolicilor în teritoriile controlate de noile religii. Lecţia este însă veche. Deoarece, prin *Constituţiile Apostolice,* atribuite, probabil eronat, lui Clement din Roma, căruia i-ar fi fost transmise de apostoli, Biserica a instituit, încă din primele secole de existenţă, interdicţia de a citi cărţile *„celor care se află în afara bisericii"* [14]. Redactate, cel mai probabil în jurul anului 380 d.Hr. în Siria, cele opt cărţi ale *Constituţiilor* – pe lângă aspectele legate de etica creştină, datoriile clerului, liturghie şi alte probleme de ritual şi de organizare bisericească – se referă şi la cărţile pe care ar trebui să le citească sau să nu le citească un credincios adevărat.

„Dacă staţi acasă, citiţi cartea Judecătorilor, cărţile Regilor, citiţi Profeţii; cântaţi imnurile lui David; citiţi cu mare atenţie şi cu silinţă Evanghelia, care este completarea celorlalte. Abţineţi-vă să citiţi orice carte păgână. La ce vă trebuie voua asemenea discursuri străine, sau legi, sau falşi profeţi care clatină credinţa celor nesiguri? Ce greşeli aţi găsit în legea lui Dumnezeu, dacă aţi recurs la fabulele păgâne? Dacă vreţi să citiţi

istorie, atunci aveţi cărţile Regilor; dacă vreţi să citiţi cărţi de poezie şi de înţelepciune, atunci aveţi cărţile Profeţilor, cartea lui Iov şi Proverbele, în care veţi găsi mai multă şi mai profundă înţelepciune decât la toţi poeţii şi sofiştii păgâni, fiindcă acestea sunt cuvintele Stăpânului nostru, singurul Dumnezeu înţelept. Dacă doriţi să cântaţi, aveţi Psalmii; dacă doriţi să citiţi despre originea lucrurilor, aveţi Facerea; daca doriţi să citiţi despre legi şi despre statute, aveţi glorioasele legi ale lui Dumnezeu. De aceea, abţineţi-vă categoric de la cititul tuturor cărţilor străine şi diabolice." [15]

În cartea a opta a *Constituţiilor*, instrucţiunile privind lecturile permise sunt date episcopilor al căror rol este cel de a menţine puritatea ideologică a enoriaşilor:

„Următoarele cărţi trebuie considerate venerabile şi sfinte de voi, deopotrivă cler şi laici. Din Vechiul Testament: cele cinci cărţi ale lui Moise – Facerea, Ieşirea, Leviticul, Numerii şi Deuteronomul –, cartea lui Iosua, fiul lui Navi, cartea Judecătorilor, cartea lui Rut, patru cărţi ale Regilor, cele două cărţi ale Cronicilor, cele două cărţi ale lui Ezra, cartea Esterei, cartea Iuditei, cele trei cărţi ale Macabeilor, cartea lui Iov, o sută cincizeci de psalmi; Pildele lui Solomon, Eclesiastul şi Cântarea Cântărilor; cele şaisprezece cărţi ale profeţilor. De asemenea, aveţi grijă ca cei tineri să înveţe înţelepciunea lui Sirah. Cărţile noastre sfinte, din Noul Testament, sunt următoarele: cele patru Evanghelii ale lui Matei, Marcu, Luca şi Ioan; cele paisprezece Epistole ale lui Pavel; cele două Epistole ale lui Petru, cele trei ale lui Ioan, Epistola lui Iacov, Epistola lui Iuda, cele două Epistole ale lui Clement; şi Constituţiile dedicate vouă episcopilor de mine, Clement, în opt cărţi; care însă nu sunt pentru a fi făcute publice în faţa tuturor din cauza secretelor ce se află în ele; şi, de asemenea, Actele noastre ale Apostolilor. Aceste reguli canonice au fost stabilite de noi pentru voi, episcopii; dacă veţi

continua să le aplicaţi veţi fi mântuiţi şi veţi avea pace; dar dacă veţi fi nesupuşi, veţi fi pedepsiţi şi veţi avea războaie fără sfârşit unii cu ceilalţi şi veţi suferi pedepse pe măsura nesupunerii voastre." [16]

În urma Conciliului de la Niceea, împăratul Constantin a cerut ca lucrările lui Arius să fie adunate şi arse, iar optzeci de ani mai târziu, Inocenţiu I sintetizează ceea ce a fost considerat primul index de lucrări interzise al Bisericii Catolice. Papa Gelasie a afirmat în faţa împăratului bizantin Anastasius că: *„Există principial două lucruri, împărate august, prin care această lume este guvernată: autoritatea sfinţită a pontifilor şi puterea regală. Dar din cele două, preoţii poartă o sarcină cu atât mai grea cu cât trebuie să dea socoteală Domnului chiar şi pentru regi în faţa judecăţii dumnezeieşti. Trebuie să plecaţi un cap supus în faţa ministranţilor lucrurilor divine şi ei sunt cei de la care primiţi mijloacele mântuirii voastre."* [17] Şi tot el a emis un decret, la finele secolului al V-lea d.Hr., în care sunt stipulate lucrările pe care *„catolicii credincioşi trebuie să le evite"* [18]. Decretul condamnă lucrările şi concluziile conciliului arian de la Sirmium, ţinut sub împăratul Constantiu al II-lea şi apoi enumeră şaizeci şi unu de titluri nerecomandate. După ce atrage atenţia asupra amuletelor care, deşi se afirma că *„sunt realizate în numele îngerilor, de fapt ele sunt scrise în numele marilor demoni",* decretul nominalizează alţi treizeci şi şase de autori condamnaţi alături de discipolii lor *„să fie încătuşaţi pe vecie în anatema Bisericii Catolice".* Între cele treizeci şi şase de nume se regăsesc toţi autorii de erezii şi de schisme ale momentului: Marcion, Montanus, Donatus, Apollinaris, Pelagius, Arius, Sabellius, dar şi Simon Magul sau Pavel din Samosata [19]. La fel ca şi în *Constituţiile Apostolice,* decretul conţine o listă a lucrărilor care pot fi citite, la care au fost adăugate, alături de textele Vechiului şi Noului Testament, lucrările lui Ciprian, episcopul Cartaginei, lui Vasile cel Mare, lui Augustin din Hippo, ale lui Ambrozie din Milan şi ale

altora.

Menţinerea purităţii credinţei nu a fost doar preocuparea Bisericii Catolice. În 642, califul Omar a ars peste şapte sute de mii de manuscrise din Biblioteca din Alexandria, aruncând majoritatea în focul pentru încălzirea apei pentru baie. Atunci când a luat decizia, ar fi spus: *„Aceste cărţi sunt fie în concordanţă cu învăţăturile Coranului, fie se opun acestora. Dacă sunt în concordanţă, atunci sunt inutile fiindcă Coranul singur este suficient, iar dacă sunt în neconcordanţă atunci sunt periculoase şi trebuie distruse.”* [20] Un alt lider arab, califul Cordobei, Ibn Abi Amir, distruge în anul 975 biblioteca de peste patru sute de mii de volume realizată de predecesorii săi pentru a câştiga simpatia partidei islamice radicale de care avea nevoie pentru jocurile politice de la curte.

Evul Mediu european abundă în titluri interzise de biserică: scrieri ale ereticilor mai vechi sau mai noi, lucrări neteologice, dar care contravin viziunii dogmatice asupra realităţii, opere ale anticilor – sinodul de la Paris interzice anumite părţi din cărţile lui Aristotel şi solicită o verificare minuţioasă a acestora –, traduceri din textele fundamentale ale altor religii. Lucrările interzise erau distruse, autorii lor erau închişi, excomunicaţi, exilaţi sau chiar, mai rar, executaţi, iar pedeapsa se extindea, ca întotdeauna, şi asupra celor care deţineau asemenea lucrări sau care făceau referire la ele.

Apariţia tiparului a dat peste cap acest mecanism. În primul rând, din cauza ritmului mult mai rapid de multiplicare şi de răspândire a lucrărilor şi apoi din cauza numărului mult mai mare de titluri apărute. Cenzura nu s-a lovit doar de tehnologie, ci şi de comerţ. Când John Fust, personajul care l-a finanţat pe Gutenberg şi care, în cele din urmă, i-a luat afacerea, a mers la Sorbona având asupra sa o duzină de exemplare ale celebrei *Biblii* din 1454, mai mulţi lideri ai breslei librarilor şi copiştilor din Paris, speriaţi de spectrul concurenţei, au anunţat poliţia susţinând că numai Diavolul putea realiza o asemenea

lucrare şi blocând o primă tentativă de răspândire a unei cărţi tipărite în cea mai mare universitate a lumii [21].

Tipărirea şi comercializarea materialului tipărit erau afaceri interesante, noi şi atractive. Tirajele cărţilor apreciate de public se epuizau rapid şi se cereau noi ediţii. În Anglia secolului al XVII-lea s-au tipărit cam patru milioane de almanahuri, în timp ce la Veneţia – capitală a industriei europene a tiparului – în secolul al XV-lea a ajuns să se tipărească în jur de două milioane de exemplare de carte, iar în secolul al XVI-lea să apară peste optsprezece milioane [22]. În întreaga Europă, în secolul al XV-lea se poate estima că se tipăriseră treizeci şi cinci de mii de ediţii în douăzeci de milioane de exemplare, pentru ca, după un secol, producţia globală să se situeze la două sute de mii de ediţii în peste două sute de milioane de exemplare [23]. În anul 1500, în Germania existau tipografii în peste şaizeci de oraşe, în Ţările de Jos în douăzeci, în Italia în optzeci de oraşe, iar în Franţa în patruzeci. Existau tipografii în Scandinavia – cinci, în Elveţia – patru, în Spania – treizeci şi două, în Anglia – patru. În secolul al XVI-lea, tipografiile vor ajunge la Sibiu (1528), la Moscova (1563), dar şi în Mexic, Peru, Filipine şi Macao [24].

La început, majoritatea lucrărilor a fost scrisă în latină şi cam jumătate din titluri era din spaţiul religios. Comerţul însă şi-a făcut loc şi aici, şi, cu toată opoziţia bisericii, tot mai multe lucrări religioase au fost scrise în limbile vernaculare, urmate apoi de toate celelalte genuri literare. Înfrângerea limbii latine a însemnat o extindere a informaţiei şi a culturii către grupuri care nu aveau acces la ele, în mod special din categoriile ce vor constitui clasa de mijloc şi o primă dislocare a monopolului informaţional al Romei care este acum intermediat de traducător. La scurt timp după această primă criză, apariţia jurnalistului va duce la ruperea monopolului informaţional, fiindcă acesta va bloca, de la un moment dat, accesul direct al informaţiei dinspre emitent spre publicul ţintă şi va genera

la rândul său propriul flux informaţional.

Cenzura catolică s-a adaptat din mers schimbării şi a făcut ce ştia mai bine: a reglementat. Sixtus al IV-lea verifică şi laudă activitatea depusă de episcopii germani la universităţile din diocezele lor, pentru împiedicarea tipăririi şi vânzării cărţilor incorecte din punct de vedere religios. Inocenţiu al VIII-lea (în 1487 interzice organizarea primului congres internaţional de filosofie, iniţiat şi finanţat de Pico dela Mirandola, care ar fi trebuit să aibă loc la Roma şi să găzduiască gânditori din tot spaţiul european) [25], iar Alexandru al VI-lea şi Leon al X-lea emit bule prin care stabilesc dimensiunile şi căile cenzurii. Toate cărţile erau supuse cenzurii exercitate de inchizitori, de episcopi şi de alte persoane desemnate de aceştia. Pedepsele erau extinse şi către tipografi şi constau în excomunicare, închisoare, penalităţi financiare, inclusiv confiscarea atelierelor şi a utilajelor. Paul al III-lea reorganizează Inchiziţia şi-i acordă puteri sporite în domeniul cenzurii, iar Paul al IV-lea publică, în 1559, *Index Librorum Prohibitorum.*

În premieră, în acest catalog, interdicţia şi evident pedepsele corelate acţionează şi asupra cărţilor viitoare care urmau a fi scrise de autorii deja menţionaţi ca fiind eretici. În a patra sesiune a Conciliului de la Trento sunt redactate zece reguli privind modul în care se vor realiza viitoarele indexuri de cărţi interzise, reguli care nuanţează deciziile luate de Paul al IV-lea, considerate a fi prea rigide. Astfel, cărţile interzise deja înainte de Conciliul de la Lateran din 1515, dar care nu apar în indexuri, rămân interzise. Sunt interzise toate lucrările lui Luther, Calvin, Zwingli, Friedberg şi ale tuturor celor care au stat la originea unor erezii sau care au fost lideri de mişcări eretice. De asemenea, sunt interzise cărţile ereticilor care se ocupă de religie, dar nu sunt neapărat interzise cărţile acestora, dacă nu tratează subiecte religioase. Cărţile scrise de catolici care apoi au devenit eretici pot fi permise, după ce sunt vizate de catedrele de teologie ale

unei universităţi catolice. Nu este permisă traducerea Bibliei în limbile vernaculare de către persoane neautorizate de biserică, şi în mod special de către eretici. Cei care însă vor citi sau vor deţine fără o permisiune scrisă Biblia autorizat tradusă nu vor mai primi iertarea păcatelor până nu vor preda volumul. Cei care vor vinde lucrarea unor persoane care nu au permisiunea de a o deţine vor fi penalizaţi financiar. Sunt permise lexicoanele şi alte lucrări de acest tip, chiar dacă sunt editate de eretici, cu condiţia să nu conţină consideraţii ale acestora. Deşi lucrările în limbile vernaculare privind controversele dintre catolici şi eretici sunt interzise, se recomandă să se vadă dacă nu cumva unele dintre ele subliniază tocmai linia corectă a catolicilor şi atunci să fie permise, bineînţeles după o atentă lectură realizată de episcopi. Sunt interzise cărţile obscene şi licenţioase, iar cei ce le posedă trebuie să fie foarte aspru pedepsiţi. Anumite cărţi antice de această factură, scrise de autori păgâni, pot fi admise datorită eleganţei lor şi a calităţii stilului, dar sunt totalmente interzise copiilor. Dacă în cărţi permise sunt inserate comentarii, prefeţe sau adnotări interzise sau făcute de autori interzişi, cărţile vor apărea doar după ce acele părţi vor fi îndepărtate. Sunt interzise toate cărţile ce se referă la *geomanţie, hidromanţie, aeromanţie, piromanţie, chiromanţie, oniromanţie, necromanţie sau la amestecuri de otrăvuri, auguri, auspicii, vrăjitorie, arte magice".* Al zecelea punct din regulament se referă la acţiunile care trebuie întreprinse de oamenii bisericii în vederea punerii în aplicare a celorlalte nouă puncte.

„În toate oraşele şi diocezele, atelierele tipografice, bibliotecile şi librăriile trebuie să fie vizitate des de persoane special desemnate de episcop sau de vicar şi de asemenea de inchizitor, astfel încât nimic interzis să nu fie tipărit, deţinut sau vândut. Toţi vânzătorii de carte trebuie să aibă în librăriile lor o listă cu cărţile pe care le au spre vânzare semnată de persoanele împuternicite mai sus şi,

fără permisiunea scrisă a respectivelor persoane, nu pot să vândă alte cărţi decât cele aflate pe listă. Dacă cineva aduce într-un oraş o carte este obligat să notifice persoanele autorizate. Nimeni să nu îndrăznească să dea cuiva să citească o carte pe care el sau altcineva a adus-o în oraş, fără ca această carte să fie prezentată persoanelor autorizate sau fără ca să fie verificat dacă această carte este sau nu interzisă. Acelaşi lucru se aplică moştenitorilor sau executorilor testamentari care trebuie să prezinte persoanelor autorizate o listă cu cărţile lăsate moştenire la care nimeni nu are acces până când nu este eliberată o hârtie în acest sens /... / În final, tuturor credincioşilor li se cere să nu îndrăznească să citească sau să deţină vreo carte care contravine acestor reguli sau care este interzisă prin această listă. Dacă cineva va citi sau va deţine cărţi scrise de eretici sau de autori condamnaţi şi interzişi pe motiv de erezie sau suspiciune de învăţături false îşi va atrage imediat sentinţa de excomunicare." [26]

Între 1559 şi 1583, numărul cărţilor trecute în *Index* creşte, de la patru sute nouăzeci şi cinci, la două mii patru sute nouă, numelor standard adăugându-li-se Boccacio cu *Decameronul,* Rabelais cu întreaga sa operă, Dante, Thomas Morus, Ovidiu, Machiavelli şi aşa mai departe [27]. Papii Pius al V-lea, Grigore al XIII-lea şi Sixtus al V-lea înfiinţează *Congregaţia Indexului, Sacra Congregation Indicis Librorum Prohibitorul,* care preia coordonarea întregii activităţi de cenzură a Bisericii Catolice şi editarea indexului lucrărilor interzise. De-a lungul timpului, pe această listă au existat nume fundamentale ale culturii umane: Spinoza, Voltaire, Rousseau, Gibbon, Pascal, Locke, Hume, Defoe, Swift, Kant, Heine, Balzac, Bergson, D'Annunzio, Zola, Maeterlinck, Anatole France, Croce.

În anii 1948, 1952, 1959 şi 1963 sunt publicate noi ediţii ale *Indexului* în care figurau, printre mulţi alţii, Descartes cu şapte lucrări, Montesquieu cu *Scrisorile persane,* Stendhal cu *Roşu şi Negru,* Victor Hugo cu *Mizerabilii* şi *Notre Dame,* André Gide şi Jean Paul Sartre

cu întreaga operă, Alexandre Dumas fiul cu literatura sa de dragoste, Alberto Moravia cu *Femeia din Roma.* Din 1966, *Congregaţia* a încetat publicarea indexului şi se mărgineşte să atragă atenţia asupra anumitor lucrări care ar putea fi considerate primejdioase pentru credinţă sau defăimătoare la adresa Bisericii.

Cam în aceeaşi perioadă, anul 1948, în România comunistă, puterea proaspăt instalată publica un catalog de peste cinci sute de pagini al lucrărilor interzise. Motivaţia fundamentală a acestei decizii era *„înlăturarea moştenirii propagandistice a regimului fascist”,* care a menţinut masele populare în ignoranţă, înşelându-le în legătură cu *„războiul de jaf şi cotropire dus împotriva Uniunii Sovietice”,* dorind să ridice un zid între *„ţara noastră şi Uniunea Sovietică”.* Între cele două războaie mondiale *„a fost falsificată realitatea de către fascismul românesc şi cel internaţional prin toate mijloacele propagandistice posibile.” „Cel mai de seamă mijloc de propagandă era cuvântul tipărit. Prin el se puteau difuza ideile legionare, rasiste, şovine, prin el puteau pătrunde, ca o otravă, cele mai odioase născociri ale imperialismului în lupta sa împotriva clasei muncitoare din întreaga lume, şi în special împotriva Uniunii Sovietice.”* Urmează apoi o listă întreagă de *„acţiuni ale clasei politice din perioada interbelică”,* identificate ca propagandă mascată pentru fascismul german de atunci şi imperialismul american din prezent. O asemenea „minciună” este considerată aserţiunea că ştiinţa este deasupra politicii, a luptelor dintre oameni şi a luptelor dintre clase şi că savanţii nu trebuie să participe la lupta politică. O altă „minciună” este afirmaţia lui Gabriel Drăgan despre Mihail Kogălniceanu: *„El a fost cel dintâi reformator care a înţeles că dezvoltarea şi viitorul unui popor se clădesc pe ţărănime”,* pentru că nu pe ţărănime, ci pe muncitorime se sprijină progresul şi pentru că un mesaj relativ similar îl avea PNŢ-ul lui Maniu şi Mihalache, la acel moment, deja în afara legii.

Înaintea catalogului, care cuprinde peste şase mii de titluri, sunt nişte instrucţiuni generale referitoare la politica în domeniul lucrărilor interzise. *„Toate manualele şcolare anterioare anului 1947 sau care nu figurează pe tabloul oficial al manualelor aprobate de Ministerul Învăţământului Public sunt din capul locului interzise. Orice hărţi care înglobează între graniţele Republicii Populare Române teritorii ce nu-i aparţin sunt interzise. Hărţile din cuprinsul diferitelor lucrări ştiinţifice vor fi puse în acord cu graniţele ţării, prin diferite procedee (haşurare, decupare), dar numai atunci când ele nu pot fi eliminate total."* [28]

Lista lucrărilor şi autorilor interzişi este edificatoare pentru scopul urmărit. Cenzura curăţă întotdeauna terenul, pentru o cât mai bună exercitare a presiunii comunicaţionale de către ierarhie asupra comunităţii. Se urmăreşte contracararea comunicării adversarilor, în cazul de faţă vorbim de regimurile carlist, legionar, antonescian, de monarhie în general şi, de asemenea, de mai toate partidele perioadei interbelice. De aceea, vom vedea că sunt interzişi toţi reprezentanţii mai de seamă sau secundari ai acestor regimuri, toţi apologeţii lor şi toate scrierile care, într-o formă sau alta, se constituie în repere valorice ale acestora. Ion Antonescu, Mihai Antonescu, Corneliu Zelea Codreanu, A.C. Cuza, Octavian Goga, Horia Sima, Iuliu Maniu, întreaga familie Brătianu, dar şi toţi reprezentanţii Casei Regale, indiferent de momentul istoric în care au fost pe tron sau în preajma lui, se află pe listă. Tot acolo se află, de exemplu, şi lucrarea maiorului Virgil Arifeanu *Pentru ce trebuie să-l iubim pe rege,* sau antologia lui Gh. Cardas *Regele Carol al II-lea preamărit cu slavă şi credinţă de cântăreţii neamului,* dar şi volumul lui George Coşbuc *Povestea unei coroane de oţel.* Sunt interzise cărţi legionare, de exemplu Ernest Bernea *Stil legionar,* dar şi lucrările economice ale lui Mihai Manoilescu.

De acelaşi regim se bucură şi cartea generalului

Alexandru Lupaşcu, *Paradisul românesc sau România Mare* sau cele două volume ale lui Radu Cosmin dedicate războiului din 1919, *Românii la Budapesta, În capitala lui Bela Kuhn.* Nu mai sunt permise referirile la Basarabia ca fiind pământ românesc, dar nici la conflictele cu Ungaria referitoare la Transilvania şi, de aceea, cărţi de tipul *Când moldovenii ţineau straja la Nistru,* de Apostol Culea, sau întreaga operă a lui Ion Nistor dedicată teritoriilor pierdute prin Ultimatum sau lucrarea lui Corneliu Coposu *Ungaria ne cere pământul* sunt pe lista neagră. Este interzis Nicolae Iorga, este interzis Dimitrie Cantemir, este interzis Silviu Dragomir, este interzis Nicolae Bălcescu şi este interzis jurnalul de front al mareşalului Averescu. Sunt trecute pe listă lucrările antisemite din perioada interbelică, dar, cu aceeaşi ocazie, este interzis şi Mihai Eminescu, atât publicistica, cât şi restul operei. Evident că nu mai era loc pentru titluri de tipul *Conspiraţia comunistă în România,* scrisă de Popescu-Cetate, nici de *Stârpirea bolşevismului* a lui Constantin Porumbescu şi nici de *Războiul nostru sfânt pentru ţară şi cruce* a lui Mircea Dem. Rădulescu.

Pentru a putea introduce viziunea noilor dominanţi, este imperativ necesară pulverizarea imaginii celor vechi. Vorbind de ideologii integratoare, de regimuri politice totalitare, cele două sisteme sunt fundamental inamice. Iar duşmanul ideologic, aşa cum s-a văzut şi în cazul bisericii, este totalmente negativ şi trebuie eradicat. Partidul Comunist Român venise la putere cu sprijin sovietic. Adversarii sovieticilor erau, pe de-o parte, fasciştii europeni în diversele lor configuraţii, şi, pe de altă parte, imperialiştii mondiali. Aşa cum înainte de august 1944, comunicarea oficială era înţesată de mesaje de elogiere a Germaniei, Italiei şi a aliaţilor acestora şi de atacuri antisovietice, antisemite şi uneori anti-occidentale, după 1948 raportul s-a schimbat. Cărţile vechi au fost interzise şi în locul lor vor sosi cărţile noi. Au dispărut autorii germani şi italieni (în aşa măsură încât au fost interzise

Cântecele Nibelungilor şi *Cuore)* şi au apărut cei sovietici. Nu se mai spune niciun cuvânt despre războiul din Est, doar despre cel din Vest. Memoriile de front din Basarabia, Odessa, stepa calmucă sau Cotul Donului au fost înlocuite cu cele de la Păuliş, Oarba de Mureş, Carei, Budapesta sau Tatra. Au dispărut biografiile şi operele lui Hitler, Mussolini, Ciano, Goebbels sau Rosenberg şi au apărut ale lui Stalin, Lenin, Dimitrov sau Molotov. Între numele trecute în index sunt nu doar cele ale vechilor inamici, ci şi ale celor noi: Churchill, De Gaulle sau deja decedatul Troţki.

Fenomenul se va extinde nu doar la cărţi şi nu doar la această primă listă. Un întreg sistem de valori va fi înlocuit cu un altul, sfera publică va fi impregnată cu teme acceptabile noii ordini, iar comunicarea oficială va modela, ca întotdeauna, câmpul ideatic al mulţimii. După câteva decenii, Nicolae Ceauşescu va vorbi de *omul nou,* produs al acestei schimbări ideologice, locuitor al spaţiului dominat de valorile morale, spirituale şi sociale desenate de propagandă, pe terenul desţelenit continuu de cenzură şi articulat de o informaţie centralizată, manipulativă şi dogmatizantă. Analiza cenzurii este în general marcată de oftaturi de reproş şi de uimiri culturale. În lista din 1948 este interzis, de exemplu, Vasile Alecsandri cu întreaga sa operă. Mort în 1890 şi deci aflat la mare distanţă de toate disputele dintre comunism şi fascism, dintre Est şi Vest, dintre muncitori şi exploatatori, autor al Horei Unirii, al lui Peneş Curcanul şi al Coanei Chiriţa, susţinător activ al primei uniri din 1859 şi al Războiului de Independenţă, ce i se putea reproşa? Poate originea boierească, poate marea lui avere, poate legăturile cu masoneria, poate educaţia de sorginte occidentală, poate faptul că poeziile sale sunt o imagine a unei Românii diferită mult de cea care se intenţiona a fi construită de autorii indexului în cauză.

Cenzura nu este un proces cultural, este un proces comunicaţional al cărei singur scop este restricţionarea mesajelor şi ideilor nocive legate de opera sau de autorul

acesteia. Cenzura nu operează cu criterii legate de valoarea produsului, ci doar cu analiza tehnică a impactului unei anumite viziuni asupra mentalului comunităţii dominate. Pur şi simplu se urmăreşte dacă o idee dintr-o carte, dintr-un ziar sau din activitatea curentă a unui personaj coincide sau nu cu valorile promovate de ierarhie. După ce laureatul Premiului Nobel pentru literatură, egipteanul Naguib Mahfouz, a devenit un susţinător al acordului de la Camp David care instaura pacea între Israel şi Egipt, operele sale au fost interzise în mai multe ţări arabe, cu toate că anterior acestui moment nu existase nicio problemă.

„Pe la începutul anului 1985, regizorul chilian de film Miguel Littin, al cărui nume se afla pe lista celor cinci mii de exilaţi cărora le era absolut interzis să revină în patrie, a stat clandestin în Chile timp de şase săptămâni şi a filmat, folosind mai bine de şapte mii de metri de peliculă, chipul patriei sale după doisprezece ani de dictatură. Cu înfăţişarea schimbată, îmbrăcându-se şi vorbind diferit, cu acte false, sprijinit şi ocrotit de organizaţiile democratice care acţionau în ilegalitate, Littin a condus de-a lungul şi de-a latul ţării sale, şi chiar în palatul prezidenţial La Moneda, trei echipe europene de filmare ce intraseră o dată cu el în Chile, sub diverse acoperiri legale, şi şase echipe de tineri din Rezistenţa chiliana. Rodul muncii lor a fost un film de televiziune de patru ore şi altul artistic de două ore, a căror vizionare începe zilele acestea în întreaga lume.” [29]

Textul îi aparţine altui laureat al Premiului Nobel pentru literatură, Gabriel Garcia Marquez, care a scris un roman-reportaj dedicat aventurii regizorului chilian. Filmul a fost interzis în Chile şi în alte câteva ţări sud-americane, iar cele paisprezece mii de volume ale cărţii lui Marquez au fost confiscate la intrarea în ţară, în portul Valparaiso, şi după toate probabilităţile, au fost arse.

O lege din perioada imperiului colonial al Marii Britanii în Africa permitea interzicerea importului oricărei publicaţii de către instituţiile abilitate dacă era *„în interesul ordinii publice, sănătăţii sau moralei, securităţii Kenyei, administrării justiţiei sau menţinerii autorităţii şi imparţialităţii judecătorilor.”* [30] În cazul în care decizia era încălcată, pedeapsa putea merge până la trei ani închisoare. În acelaşi timp, erau din start interzise toate lucrările editate de Partidul Comunist Britanic, Uniunea Internaţională a Studenţilor, Federaţia Mondială a Sindicatelor, Consiliul de Solidaritate al Popoarelor Afro-asiatice şi de alte organizaţii din această categorie. Exista şi o listă a cărţilor şi autorilor care nu puteau fi difuzaţi în colonii, în mod special lucrări marxiste sau care militau pentru independenţă, pentru pan-africanism şi pentru afirmarea identităţii populaţiei de culoare, biografii ale liderilor mişcărilor de emancipare sau cărţi scrise de aceştia. După retragerea britanicilor din Africa, în majoritatea fostelor colonii, conduse acum de cei reprimaţi anterior, legile cenzurii au rămas intacte şi sunt aplicate, cum era de aşteptat, în sens invers [31].

Ca urmare a revoluţiei islamice a lui Khomeini, în Iran sunt scoşi în afara legii peste patru mii cinci sute de autori autohtoni, plus un număr infinit de autori străini, la care se adaugă şi binecunoscuta condamnare la moarte de către un tribunal islamic a indianului Salman Rushdie, autorul *Versetelor satanice,* dar şi a tuturor celor care îi vor edita cartea oriunde în lume.

Ca să nu mai vorbim de faptul că în şcolile din mai multe comunităţi din Statele Unite sunt interzise lectura şi studiul ciclului de romane Harry Potter, deoarece s-a considerat că acestea promovează vrăjitoria şi contravin învăţăturilor creştine [32]. Oricât pare de ciudat, dar cu cinci sute de ani în urmă, unul dintre momentele de inflexiune ale construcţiei imagologice a fost profund legat de vrăjitorie. Până în jurul anului 1500, Europa fusese ţinută sub o autoritară dominaţie ideologică de către

Sfântul Scaun, dominaţie marcată de o unică sursă a adevărului, transmis într-o limbă unică, printr-un ritual unic şi în numele unui set unic de valori. Oricine se afla în afara acestei construcţii devenea eretic şi se confrunta cu aparatul represiv creat tocmai pentru a menţine echilibrul în societatea celor trei ordine: *„cei ce se roagă, cei ce duc războiul şi cei ce trudesc”* [33].

Iniţial, ereticul era doar autorul singular sau urmat de discipoli al unor contestări doctrinare. În anii de criză ai finalului de Ev Mediu, anticipând propaganda totalitară – care va combina în permanenţă pericolul din exterior cu acela din interior, pentru a construi chipul cât mai înspăimântător al unui inamic global al fiecărui individ din comunitate – catolicismul (urmat apoi de noile religii născute din schismă) transformă ereticul în primul mare duşman colectiv al societăţii. Acesta nu se mai găsea ascuns doar între nobili şi intelectuali, autorii de erezii, ci a coborât între *„analfabeţi, ciobani, cerşetori, muncitori agricoli”* [34]. Acuzaţi de vrăjitorie, ei au devenit agenţii răului în clasele de jos şi au „democratizat” conceptul de erezie împânzindu-l în tot corpul social. De fapt, pericolul reprezentat de schismă şi de o probabilă convertire de la catolicism la noua religie era valabil pentru orice cetăţean al Europei occidentale. Ereticul, deci, putea fi oriunde, nu doar între ştiutorii de carte şi cunoscătorii de doctrină. Evident că duşmanul real este diavolul, negativul suprem, cel cu care se duce adevărata luptă, dar acesta este doar răul care vine din exterior. Misiunea sa poate fi îndeplinită doar prin răii din interior, instrumentele sale. Diavolul, prin instrumentele sale lumeşti, între care cei mai dinamici sunt ereticul şi vrăjitoarea, devine, în epoca marii confruntări ideologice dintre catolicism şi reformă, soluţia universală a răului.

În comunicarea electorală contemporană, fiecare strateg de campanie construieşte pentru comunitatea în care vrea să obţină voturi un chip al duşmanului colectiv. Însumarea fricilor comunităţii, cu problemele acesteia şi

cu frustrările majorităţii, conduc, în general, spre acest artificiu al cărui scop este să unească o mulţime cât mai mare de votanţi în jurul candidatului propriu, cel care a ales să lupte împotriva acestui duşman colectiv. Într-o comunicare concentrată, cum este cea electorală, este foarte greu să explici cauzele reale ale fiecărui aspect negativ care afectează o comunitate şi să oferi soluţii individuale. Astfel, varianta comunicaţională optimă este globalizarea explicaţiilor şi globalizarea soluţiilor. Probabil că Diavolul epocii postmedievale este primul astfel de duşman colectiv, născut din comunicare şi ideologie.

Răspândirea acestei imagini – a diavolului, a ereticului, a vrăjitoarei şi implicit a fricii corelate cu ei – a fost posibilă şi datorită progresului, datorită acelei *„mirifice invenţii”* [35] a tiparului. Puterea tehnologiei a fost folosită în lupta ideologică tocmai pentru diseminarea acestui portret al duşmanului tuturor şi deci al fiecăruia. Mai uşor şi mai eficient decât prin intermediul predicatorilor, tiparul contribuie la solida impregnare a mulţimii cu imaginile fricii, dar şi cu explicaţiile complete asupra întregii stări de lucruri. Fiecare aspect negativ al vieţii căpăta un sens legat de marea confruntare care se purta sub ochii europeanului secolului al XVI-lea. Fenomene sau întâmplări care până atunci ţinuseră de o realitate nefericită deveneau părţi ale unui mare proiect malefic.

„Mai mult ca oricând, conducătorii Bisericii şi ai Statului sunt puşi în faţa necesităţii urgente de a identifica inamicul. Acesta este evident Satan, care poartă cu turbare ultima lui mare bătălie înainte de sfârşitul lumii. În acest asalt suprem, el foloseşte toate mijloacele şi toate camuflajele. El este cel care îi împinge pe turci spre Europa; el inspiră cultele păgâne din America; el sălăşluieşte în inima evreilor; el îi perverteşte pe eretici; el este cel care, datorită ispitelor femeieşti şi a unei sexualităţi de multă vreme considerată drept culpabilă,

caută să-i abată pe apărătorii ordinii de la îndatoririle lor; şi tot el, cu ajutorul vrăjitorilor şi mai cu seamă al vrăjitoarelor interpuse, tulbură viaţa de toate zilele, legând prin vrăji oameni, animale şi recolte." [36]

În 1484, Inocenţiu al VIII-lea, în bula *Summis desiderantes,* identifică pericolul vrăjitoriei şi îi certifică existenţa: *„Ne-a ajuns la urechi, nu fără a ne provoca o mare durere, că în anumite părţi ale Germaniei Superioare, la fel ca şi în provinciile, oraşele, teritoriile, regiunile şi diocezele din Mainz, Köln, Trier, Salzburg şi Bremen, multe persoane de ambele sexe, ignorând propria lor salvare şi părăsind credinţa catolică, se dăruiesc diavolilor – masculi şi femele."* [37] Rezultatul trecerii de partea răului este pulverizarea normalităţii comunităţilor în care aceştia se află: *„provoacă sterilitatea femeilor, omoară puii animalelor, distrug produsele pământului, strugurii din vie, fructele din copaci /... / îi împiedică pe bărbaţi şi pe femei să îşi consume căsnicia, nepermiţând procrearea; neagă credinţa pe care au primit-o prin sfântul botez şi, la instigarea duşmanului umanităţii, nu se tem, riscându-şi propriul suflet, să comită în repetate rânduri multe alte crime şi ofense abominabile." [38*]

În faţa acestei primejdii, soluţia este creşterea vigilenţei creştine şi a măsurilor de contracarare a extinderii fenomenului: *„De aceea, dorim, ca fiind datoria noastră, să îndepărtăm toate impedimentele prin care inchizitorii noştri (Heinrich Kramer şi Jacob Spenger) sunt împiedicaţi să-şi îndeplinească misiunea de a preveni coruperea eretică să-şi răspândească infecţia între cei inocenţi /... / va fi permis inchizitorilor mai sus numiţi în aceste regiuni să-şi exercite misiunea şi să procedeze la mustrarea, încarcerarea şi pedepsirea persoanelor care se fac vinovate de crimele şi ofensele descrise mai sus." [39*] Cei doi inchizitori nominalizaţi de papă în bula din 1484, dominicanii Heinrich Kramer şi Jacob Spenger, vor scrie în 1486 sau 1487 un manual dedicat luptei împotriva vrăjitoriei, Mall*eus Maleficarum (Ciocanul vrăjitoarelor),*

care va deveni unul dintre marile best-seller-uri ale epocii. Deşi inclusă din 1490 în Inde*x, lucr*area va cunoaşte nu mai puţin de treizeci şi patru de ediţii până în 1669, ceea ce conduce la un tiraj de aproape cincizeci de mii de exemplare [40]. Cartea este concepută în trei părţi: prima este dedicată condiţiilor în care vrăjitoria poate apărea, a doua se referă la metodele şi căile prin care acţionează vrăjile şi cum pot fi ele contracarate şi anulate, iar a treia enumera procedurile judiciare, civile şi bisericeşti, împotriva vrăjitorilor şi a ereticilor în general. Unul dintre enunţurile cheie ale lucrării, aflat chiar la începutul primei secţiuni, este acela că eretici sunt şi aceia care nu cred în existenţa vrăjitoriei [41], enunţ care contracarează criticile venite din partea mediilor universitare, intelectuale şi chiar religioase ale epocii, care au considerat excesive şi neştiinţifice abordările legate de fenomen. Minuţia cu care este descrisă diavolimea, detaliile relaţiilor sexuale dintre oameni şi diavoli (incumbi şi sucumbi), miile de declaraţii ale vrăjitorilor, vrăjitoarelor şi victimelor acestora, faptele extraordinare ce decurg din aceste poveşti au impregnat decisiv şi iremediabil câmpul ideatic al cetăţenilor Occidentului creştin.

Născut aproape de niciunde, constructul agenţilor diavolului pe pământ cheamă o replică pe măsură din partea autorităţilor laice şi bisericeşti şi inaugurează – alături de relele atribuite evreilor după 1096 (uciderea de copii creştini, pângărirea ostiei sfinte, otrăvirea fântânilor, răspândirea ciumei, îmbolnăvirea deliberată de către medicii evrei a pacienţilor creştini) – fenomenul, astăzi universal, al teoriei conspiraţiei. Odată cu Renaşterea şi cu redescoperirea anticilor, chipul duşmanului capătă din nou accentele acelor timpuri, îmbogăţit însă cu devastatoarea ură ideologică a modernităţii. Duşmanul redevine impunător, măreţ, periculos, aparent imposibil de învins. Mai mult, duşmanul este organizat, este răspândit pretutindeni, agenţii lui îmbracă nenumărate feţe şi acţionează în nenumărate moduri. Duşmanul are un scop

şi acela este victoria finală a răului, distrugerea lumii aşa cum o cunoaştem. Victoria în Antichitate era asigurată de superioritatea militară, organizatorică şi culturală a Romei. Împotriva diavolului singura armă este credinţa. Credinţa fără limite, întreaga comunicare a vremii, indiferent de ce parte a Europei (catolică sau protestantă) se află, dezvoltă ambele subiecte. Pe de-o parte, chipul şi acţiunile diavolului, pe de alta, lupta dusă zi de zi împotriva sa şi a agenţilor săi. Demonii sunt numiţi, ierarhizaţi şi descrişi. Gravuri din epocă prezintă chipul real sau chipul adoptat de aceştia. Johann Wier menţionează o listă cu şaizeci şi opt de nume ale prinţilor demonici însoţită de forţa lor militară. Regele demonilor este considerat a fi *Bael,* care are şi cel mai mare număr – şaizeci şi şase – de legiuni, urmat de prinţi, duci, marchizi şi conţi. Diavolii nu sunt identici şi nu fac acelaşi lucru. Unii apar în înfăţişare omenească, în timp ce alţii au chip de leopard, de mierlă, de leu. Unii au chiar şi trei capete – de taur, de om şi de berbec sau trei capete de dragon. Călăresc armăsari de foc sau normali, crocodili, şerpi sau urşi. Sunt îmbrăcaţi în haine scumpe, poartă coroane şi sunt anunţaţi prin sunete de trompete, prin flăcări sau prin voci de animale. Se transformă în fiinţe omeneşti superbe şi astfel îşi pot seduce şi poseda victimele. Conferă celor care îi recunosc bogăţie, înţelepciune, elocinţă, capacitatea înţelegerii graiului animalelor, cunoaşterea secretelor astrologiei, potenţă şi farmec în relaţiile cu femeile tinere şi frumoase, ştiinţa invizibilităţii şi pe cea a găsirii comorilor ascunse în pământ [42].

Jean Delumeau enumera în *Frica în Occident* câteva dintre titlurile reprezentative prin care individul este conectat la desfăşurarea acestei noi cruciade care are loc, nu în teritoriile deţinute de islamici, nici între cetăţile ereticilor, ci în fiecare sat şi în fiecare oraş din propria lui ţară: Johann Wier – *Despre ademenirile demonilor,* Jean Bodin – *Demonomania vrăjitorilor,* Peter Binsfeld – *Tratat despre mărturisirile nelegiuiţilor şi magicienilor,* Pierre

Crespet – *Două cărţi despre ura lui Satan,* Lorenzo Anania – *Despre natura diavolului,* Pierre de Berulle – *Tratat despre demonizaţi,* William Perkins – *Cuvânt despre meşteşugul blestemat al vrăjitoriei,* Pierre de Lancre – *Despre înfăţişările schimbătoare ale îngerilor răi şi ale demonilor,* Matthew Hopkins – *Descoperirea vrăjitoarelor,* Martin del Rio – *Controverse şi cercetări magice,* Henry Boguet – *Cuvânt de afurisenie împotriva vrăjitorilor* [43].

Ce se putea citi în aceste cărţi? De exemplu, Martin del Rio afirma că vrăjitoarele se duc la sabat aşezate *„pe o furcă, o vergea, o coadă de mătură, ba chiar pe un taur, pe un ţap sau pe un câine”,* iar Lorenzo Anania considera că vrăjitoarele pot zbura datorită unei creme realizată prin fierberea copiilor sugari pe care-i răpesc şi apoi îi ucid, cremă cu care ung orice obiect doresc, dându-i astfel proprietăţi portante [44]. Henry Boguet preciza că vrăjitoarele pot provoca moarte copilului din pântecele mamei doar suflând înspre aceasta, dar, în acelaşi timp, ele fură periodic nou-născuţii pe care-i ucid cu un ac înfipt în creier şi cărora le beau apoi sângele [45]. Oasele copiilor ucişi puteau fi folosite şi pentru a fabrica grindina care distrugea recoltele sătenilor [46]. Frecvent, moaşele erau instrumente ale diavolului, care fie ucideau copii pentru scopuri diverse, fie îi botezau, pe ascuns, în numele acestuia şi nu în biserică în numele credinţei adevărate [47]. Luther scria pe aceeaşi temă că: *„prin mijlocirea vrăjitoarelor sale, Satan poate pricinui mult rău copiilor, înfricoşându-le inima, orbindu-i, răpindu-i, făcând să dispară un copil sau luând în leagăn locul copilului dispărut.”* [48]

Una dintre principalele acuzaţii aduse vrăjitoarelor se referă la relaţiile sexuale cu diavolul. *Malleus Maleficarum* motivează prin *„natura însăşi a alcătuirii lor nervoase”* mai uşoara corupere de către diavol a femeilor. Fie că este vorba de nevoia de răzbunare pe cineva care i-a făcut rău, fie că este vorba de cleveteală, fie că este vorba de poftele carnale de nestăpânit, femeia *„rea de la natură”*

intră în legătură cu diavolul [49]. Lipsite de o statornică şi profundă credinţă, ambiţioasă şi dornică să domine şi, nu în ultimul rând, mânată de necontenite impulsuri sexuale, femeia aduce diavolul şi în viaţa bărbatului. *„În primul rând, îndeamnă mintea bărbaţilor la o dragoste fără nicio rânduială. În al doilea rând, din cauza lor apar impotenţii. În al treilea rând, îi fură bărbatului părţile fizice destinate procreării. În al patrulea rând, îi transformă pe bărbaţi în animale. În al cincilea rând, distrug instinctul matern al femeii. În al şaselea rând, provoacă avorturi. În al şaptelea rând, îi oferă demonilor pe noii-născuţi."* [50]

Descrierea organului sexual al acestuia este infinită, începând de la un sloi de gheaţă şi terminând cu un membru acoperit de solzi de peşte, iar istoria întâlnirilor dintre femei şi diavoli cuprinde zeci de mii de pagini de mărturisiri şi un număr record de execuţii. Martin del Rio precizează că o vrăjitoare putea să scape de condamnarea la moarte dacă *„privise diavolul în ochi",* dar dacă întreţinuse relaţii sexuale cu el trebuia arsă pe rug fără milă [51]. Dezbaterea se extinde asupra putinţei de procreare în atari condiţii, ajungându-se la supoziţii de tipul celei descrise de Jean Bodin, în care o femeie pe care diavolul o posedase luând forma unei găini „născuse" ouă. Una dintre caracteristicile unirii cu diavolul era practicarea de poziţii erotice mai puţin ortodoxe, considerate a fi în afara naturii şi legilor firii. Descrierea lor în amănunţime de lucrările dedicate combaterii demonologiei a contribuit la răspândirea lor şi la o formă incipientă de educaţie şi de emancipare sexuală [52].

Vrăjitoria afecta bunul mers al comunităţii şi era deci nocivă pentru orice om de bună credinţă. Există numeroase texte de exorcizare sau de invocare a divinităţii pentru lupta împotriva pagubelor provocate în agricultură de diavol şi de cei ce se supun lui. Atunci când se produceau invazii de omizi, viermi, şobolani, limacşi, preoţii ieşeau pe câmpuri şi citeau textele sfinte. Într-un asemenea caz, la Macon, în 1481, pentru a se lupta

împotriva unei invazii de limacşi, se cerea preoţilor ca *„invocând îndurarea Domnului nostru Iisus Christos să porunciţi o dată, de două ori şi de trei ori limacşilor să nu mai facă niciun rău oamenilor, să nu mai roadă şi să nu mai aducă stricăciuni cerealelor şi plantelor, câmpurilor şi culturilor, precum şi să nu dăuneze cu secreţiile lor mugurilor şi lăstarilor. Şi dacă, la îndemnul Satanei, nu se vor supune acestei porunci, îi blestemăm şi îi excomunicăm."* Papa Clement al XI-lea a dat o decizie de excomunicare a lăcustelor care au pustiit zona Pisa, iar Pius al VI-lea a excomunicat lăcustele care au distrus culturile în Lombardia [53]. Martin del Rio povesteşte că o vrăjitoare din Germania a fost arsă pe rug fiindcă fura printr-o ţeava pusă în peretele casei sale tot laptele vacilor de la vecini [54]. În *Malleus Maleficarum,* o femeie numită Agnes, care a sfârşit şi ea pe rug, a recunoscut că, împreună cu mai mulţi diavoli, a vătămat caii şi vitele sătenilor. Ea a făcut găuri în faţa grajdurilor şi diavolul a venit şi a pus diverse lucruri în aceste găuri care au provocat moartea animalelor. Concluzia inchizitorilor a fost că femeia a cooperat suficient cu diavolul, deoarece acesta nu poate singur să provoace rău fiinţelor, ci doar cu sprijinul unui vrăjitor. De asemenea, dacă un cioban va vedea că oile sale sar în sus şi apoi cad moarte înseamnă că prin preajmă se află o vrăjitoare şi implicit un diavol care operează [55].

Lungul şir de depoziţii, în cel mai bun caz fanteziste, obţinute în general prin tortură de către inchizitori şi apoi transcrise conştiincios în cărţi tipărite în tiraje substanţiale, ilustrate în gravuri epice, detaliate şi explicite, jucate de trupe de actori ambulanţi la târguri şi în interiorul marilor oraşe, dezvoltate ca subiect de literatură atât de marile condeie ale epocii, cât şi de autorii de povestiri uşoare au dat naştere faptului divers şi a interesului pentru acesta [56]. *„Războiul sfârşitului lumii",* cum ar putea fi denumită confruntarea dintre umanitate şi diavol, era, de fapt, un caleidoscop de

istorioare picante, cu iz fantastic şi cu final cunoscut. Existenţa mărturisirilor (prea puţini luau în calcul fundamentala incidenţă a torturii) făcea ca tot cadrul să devină şi mai interesant.

Cetăţeanul mai urca o treaptă. Subiectele zilei nu mai ţineau doar de regi, de cardinali sau papi, nici de războaie mai apropiate sau mai îndepărtate, nici de texte biblice referitoare la perioade de mult trecut, ci se refereau la oameni obişnuiţi, confruntaţi cu situaţii excepţionale, dar în principiu identificabile: amoruri ilicite, violenţă, pasiune, trădare, moarte, răpiri, credinţă, mântuire, toate cuprinse sub o mare umbrelă a conspiraţiei globale. Faptul divers a condus în cele din urmă la naşterea media, iar teoria conspiraţiei a condus la marile acţiuni ale propagandei totalitare. Când, la finele anilor douăzeci, Stalin a vrut să aibă o justificare pentru epurarea masivă a specialiştilor pe care el îi considera burghezi a inventat existenţa conspiraţiei Partidului Industrial, al căror scop era răsturnarea ordinii de drept din URSS. Au urmat arestări, torturi, procese şi condamnări, iar în *Pravda* şi în celelalte ziare ale timpului au apărut mărturiile celor implicaţi în comploturi, care confirmau scenariul inventat de conducerea sovietică. Nerealul devenea real, deci exista un complot, existau agenţi ai răului, existau puteri străine implicate, exista un plan care, dacă nu ar fi fost descoperit, ar fi condus la o catastrofă pentru cetăţeni – exista deci o justificare pentru tot sistemul de represiune al statului. Astfel, zeci de mii de specialişti din diverse domenii de activitate au putut fi eliminaţi fizic sau numai profesional [57]. Atât în secolele luptei împotriva vrăjitoarelor, cât şi în dictaturile totalitare, neverosimilul a fost acceptat de mulţimi fiindcă venea din partea ierarhiei, dar şi pentru că nu exista o altă informaţie pe piaţă. Cine contesta povestea cu vrăjitoarele şi cu ereticii devenea rapid unul dintre ei, cine contesta povestea cu sabotorii şi cu agenţii imperialismului avea cam aceeaşi soartă.

Între aceste două perioade istorice, apariţia media a introdus canalul alternativ de transmitere a informaţiei şi a creat cadrul care i-a permis individului să-şi exprime nedumerirea, neîncrederea sau dezaprobarea faţă de varianta oficial enunţată. În acelaşi timp însă, media, ca şi tiparul, a fost masiv utilizată de ierarhie pentru o cât mai performantă penetrare a comunicării sale şi pentru o continuă dominare a tuturor temelor majore ale comunităţii. Dacă în Renaştere media practic nu exista, în timpul lui Stalin, de exemplu, a funcţionat eficient, exclusiv în sprijinul sistemului. Pornind de la presupunerea, în principiu inexactă, că dominaţii şi dominanţii s-ar fi aflat într-o permanentă competiţie şi apoi acceptând ideea că atât tiparul, cât şi media au fost inventate de nişte persoane neincluse în ierarhie, de nişte dominaţi deci, ar fi o naivitate să credem că această revoluţie a fost consumată doar de cei din afara sistemului, de dominaţi şi că dominanţii au stat liniştiţi, observând cum îşi pierd controlul asupra sferei publice, asupra câmpului ideatic şi cum potenţialul de manipulare trece din mâinile lor în mâinile celor care deţin media. Acest fenomen, de fapt, nu s-a întâmplat niciodată.

Presa ca instrument. Primii paşi

Deşi invenţia lui Gutenberg este considerată punctul de plecare al multiplicării produsului scris şi, implicit, momentul decisiv al naşterii presei, sisteme de comunicare a informaţiilor au existat cu mult înainte.

„Oamenii au dezvoltat vorbirea articulată cam cu 500 000 de ani în urmă /... / Cuvintele încep să fie scrise în Mesopotamia în 4000 î.Hr. Sumerienii utilizează simboluri şi semne pentru a desemna lucruri, numere şi chiar idei abstracte şi concepte /... / Scrierea cuneiformă se dezvoltă în Babilon. Egiptenii folosesc hieroglifele şi obţin hârtia din papirus în 2500 î.Hr. Urukagina, regele din Lagash, foloseşte în anul 2100 î.Hr. un cuvânt sumerian care ar

putea fi tradus ca libertate. Civilizaţia minoică foloseşte un limbaj scris în Creta în jurul anului 2000 î.Hr. Un alfabet fonetic exista în Canaan în 1800 î.Hr. Sirienii dezvoltă şi ei un alfabet fonetic în 1600 î.Hr. Fenicienii realizează primul alfabet modern în 800 î.Hr. în În anul 600 î.Hr. la Ninive este deschisă biblioteca imperială, unul dintre aşezămintele de acest tip din Imperiul Asirian." [1]

În Roma secolului I î.Hr. circulau copii scrise de mână după *acta senatus* – dări de seamă asupra activităţii Senatului, cu referiri la principalele luări de poziţie şi hotărâri din şedinţe – şi după *acta diurna populi Romani,* care relatau acţiuni diverse din Roma, informaţii mondene, noutăţi culturale, relatări ale evoluţiei proceselor, inclusiv ştiri despre luptele de gladiatori. În mai multe scrisori trimise la Roma pe vremea când era proconsul în Cilicia, Cicero se plângea de calitatea proastă a acestor materiale care-i soseau periodic şi care abundau în informaţii de nivel scăzut *„pe care nimeni nu ar fi avut impertinenţa să i le comunice atunci când era la Roma".* El solicita să i se facă o sinteză din ştiri şi să-i fie trimise doar acele informaţii utile din punct de vedere politic şi nu cele dedicate *„funeraliilor, jocurilor de circ sau bârfelor mondene"* [2]. Autorii acestor foi de ştiri, *actuarii,* îşi culegeau informaţiile singuri, din diversele straturi ale societăţii romane, dar se alimentau şi din zvonurile pieţii şi din poveştile care circulau la petreceri şi din informaţiile oficiale [3]. Pliniu cel Bătrân citează în *Istoria Naturală,* în cartea a opta, dedicată zoologiei, o poveste prin care ilustra fidelitatea câinilor:

„Dar întâmplarea cea mai de seama e din vremea noastră şi e adeverită de Acta diurna populi Romani. Sub consulatul lui Appius Iunius şi al lui P.Silius, Titus Sabinus şi sclavii săi fiind pedepsiţi cu moartea din cauza lui Nero, fiul lui Germaniscus, un câine, care aparţinea unuia dintre aceşti sclavi, n-a putut fi gonit din închisoare, nici îndepărtat de lângă trupul stăpânului său, care fusese

aruncat pe treptele Gemoniilor (acesta era traseul pe care erau târâte cadavrele criminalilor executaţi pentru a fi aruncate în Tibru). Urla jalnic acolo în faţa unei mari mulţimi de cetăţeni romani, şi când cineva i-a pus înainte mâncare, el a dus-o la gura mortului. De asemenea, când cadavrul a fost aruncat în Tibru, s-a aruncat şi el în apă şi s-a silit să-l susţină la suprafaţă sub ochii unei mulţimi adunate în grabă spre a vedea fidelitatea acestui animal." [4]

Oamenii fără mari mijloace materiale puteau accesa foile în cauză în locurile de afişaj din Roma, în timp ce structuri specializate le copiau pentru a ajunge în mediile influente din întreg imperiul. Tacitus menţionează că aceste materiale erau citite atent în provincii şi în armată. Fiind produse guvernamentale, toate *acta* erau atent controlate din punctul de vedere al mesajelor transmise, ele reflectând viziunea politică a celor aflaţi la putere. Mai cu seamă în perioada agitată a ultimului secol dinaintea erei noastre, succesiunea diverşilor lideri s-a făcut simţită şi în textele apărute în această formă incipientă de presă [5]. Suetoniu notează că Octavianus Augustus a suspendat apariţia produsului dedicat lucrărilor senatului şi a decis ca elemente din aceste lucrări, bine selecţionate, să fie incluse în *acta diurna* [6].

China dinastiilor Han, Tang şi Sung a produs şi ea un strămoş al ziarului, o publicaţie guvernamentală *tipao,* care sintetiza cele mai importante informaţii de la curtea imperială. Spre deosebire de *acta* romană, *tipao* nu era dedicată publicului larg, ci doar oficialităţilor aflate în diversele părţi ale vastului teritoriu chinez. Descoperirea hârtiei şi apoi a unui sistem de tipărire a făcut ca materialele să nu mai fie scrise de mână. În timpul dinastiei Sung, în paralel cu *tipao* emise de guvern, dar inspirându-se din acestea, apar *hsiaopao* – într-o traducere modernă însemnând „micul ziar" – realizate de persoane private şi care relatează bârfele curţii, numirile şi

demiterile, scandalurile şi evenimentele mai importante. Un oficial din secolul al XII-lea, Chou Linchih, trimite către împărat o petiţie prin care îi solicită acestuia suprimarea acelei forme de publicaţii: *„Cred mai degrabă – indiferent de cât de trivial este subiectul – că răspândirea informaţiilor pe aceste căi este ofensatoare pentru administraţie şi necesită atenţia noastră. Solicit cu umilinţă ca Majestatea Voastră să emită un edict prin care să interzică difuzarea lor precizând cu claritate şi pedepsele care vor fi aplicate."* [7]

În Europa medievală, ştirea a circulat şi în varianta ei orală de-a lungul sistemului de comunicaţii şi în variantă manuscrisă, mai ales între diversele puncte comerciale de pe continent. *„Traficul internaţional, împrumutul, schimbul, asigurările presupun o bună cunoaştere a situaţiei politice, a solvabilităţii clienţilor, a valorii monedei, a preţului mărfurilor, a stării drumurilor şi a riscului călătoriilor."* [8]

Casa bancherilor Fugger, cei care împrumutaseră toate marile curţi europene, avea dezvoltat la mijlocul secolului al XVI-lea un sistem de primire a acestor informaţii în variantă manuscrisă. Ştirile, dintre care unele veneau de peste ocean, din noile colonii spaniole în care bancherii Fugger aveau mari interese, se refereau atât la aspectele comerciale propriu-zise, conţinând şi relatări politice, militare sau diplomatice, dar şi picanterii sau poveşti senzaţionaliste. Din colecţia de câteva zeci de mii de pagini de asemenea produse aflată în arhiva Fugger din Viena, Mitchell Stephens citează atât cazul unui soldat italian, care ar fi dat naştere unui copil, cât şi relatarea amănunţită a executării în Saragosa a unor mici nobili locali [9]. În Italia, Franţa şi Germania, în secolele al XV-lea şi al XVI-lea, oamenii cu stare primeau periodic *avvisi,* o culegere de ştiri din domenii diverse de interes, realizate de persoane specializate, *menanti* sau *nouvellistes,* care îşi câştigau existenţa din scrierea acestor produse care erau multiplicate până la tiraje de trei până la cinci sute de

exemplare de case de copişti. Tipografii vor prelua, cu sau fără permisiune, elemente din aceste foi şi vor edita caiete formate din patru, opt sau şaisprezece pagini, unele chiar şi ilustrate cu gravuri pe care apoi le vor vinde fie prin librării, fie în târguri, fie la diverse manifestări populare [10].

Nevoia de conectare informaţională a diverselor puncte ale unei structuri teritoriale a existat dintotdeauna, fiecare dintre civilizaţiile antice căutând căi de a o soluţiona. Larga utilizare a scribilor în administraţie atât pentru stocarea datelor, cât şi pentru transmiterea de mesaje este definitorie în acest sens. Fie că erau folosiţi curieri, care iniţial furnizau mesajul pe cale orală, fie că ulterior aceştia îl livrau scris, sub forma unor depeşe ori de câte ori era nevoie, sau periodic, sub formă de colecţie de ştiri, aşa cum am văzut în cazul Romei, al Chinei sau al Veneţiei medievale, ierarhia a vehiculat informaţia între diversele ei centre de putere. În acest context, putem considera că soldatul de la Marathon este primul sacrificat pe altarul transmiterii de ştiri aşa cum, după foarte multe secole, în 1569, cenzura catolică, de obicei atentă la cărţi, determină executarea lui Nicolo Franco, poet florentin şi autor de *avvisi.* Ca urmare a interzicerii de către Pius al IV-lea a lucrării *Priapeia,* Nicolo Franco publică o serie de pamflete împotriva suveranului pontif care nu se opresc nici după moartea acestuia. Unul dintre ele a fost considerat blasfemiator şi papa Pius al V-lea decide spânzurarea lui Nicolo Franco în public, lângă statuia Gladiatorului din faţa Palatului Orsini, acolo unde cei care îi contestau pe papi îşi lipeau caricaturile şi epigramele. Fără să existe un pattern anume de evoluţie, ziarele se insinuează în societatea secolelor al XVI-lea şi al XVII-lea în forme incipiente, cu periodicităţi incerte şi cu politici de dezvoltare haotice. Principala lor ţintă era actualitatea, atât cât putea fi ea prinsă într-un regim de apariţie săptămânal sau chiar lunar. Totuşi, referirea la evenimente care avuseseră loc cu şapte, zece sau treizeci de zile în

urmă devenea interesantă pentru o civilizaţie care începea să se mişte tot mai repede şi care nu avea încă niciun alt reper mai rapid decât acest feed back al strămoşilor ziarelor.

Despre ce se scria în acele timpuri? Despre războaie, despre comerţ, despre acţiunile reprezentanţilor claselor superioare, dar şi despre evenimente neobişnuite. Ofensiva împotriva vrăjitoarelor, a ereticilor şi tot contextul supranatural din jurul acesteia a dat naştere, cum era normal, unui întreg filon cultural. Foile volante de la târguri, sau ediţiile realizate de tipografi, în care textul era ilustrat şi de gravuri, abundă în relatări senzaţionale, sângeroase şi macabre. Faptul divers, plecat de la istoriile demonologice, acoperă în scurt timp toate zonele interesului uman. *„O repartizare a temelor plasează în frunte istoriile supranaturale, mai mult de o treime din corpusul acestora, urmate îndeaproape, la nivelul de aproape o cincime din titluri, de calamităţi, afaceri criminale şi fenomene celeste. Crimele sunt relatate cu lux de detalii sângeroase, cu precizări cu privire la înverşunarea protagoniştilor, cu evocări oribile, cum ar fi o fată abuzată făcându-l pe amantul său să mănânce inima sau ficatul copilului lor."* [11] Nu de puţine ori subiectul istorisit de „presă" devine temă de piesă de teatru sau chiar de roman, ori este ilustrat în gravuri, cu cuvinte mai puţine şi deci, mai uşor de înţeles de analfabeţii suficient de numeroşi.

Faptul divers, caracterizat de J.P. Seguin ca fiind ştirea care interesează cititorul nu datorită importanţei istorice sau culturale a evenimentului pe care-l descrie ci datorită caracterului său neobişnuit, senzaţional sau emoţional [12], devine informaţia publicului mai puţin educat. În secolele care urmează, se va vedea că acest tip de abordare a realităţii va fi preluat de ziare şi apoi de televiziuni şi plasat la întregul câmp al ştirilor. Cele cinci binecunoscute funcţii ale media (informare, interpretare, conexare, culturalizare şi divertisment) în numeroase

ocazii se vor mixa între ele pentru a obţine o dominaţie cât mai globală asupra publicului. În secolul al XVI-lea, nevoia de senzaţional (divertisment, deci) este probabil să o fi depăşit pe cea de informare, cel puţin la categoriile sociale inferioare. Iar presa a răspuns acestei cerinţe şi acestui public provocând, o lungă perioadă de timp, dezgustul oamenilor educaţi. Voltaire avea aceeaşi reacţie cu a lui Cicero când lectura *acta diurna,* considerând că ziarele nu sunt decât povestirea unor nimicuri, în timp ce Diderot scrie în *Enciclopedie* că: *„toate aceste hârtii sunt hrana ignoranţilor, resursă a celor care vor să vorbească şi să judece fără să citească, flagelul şi dezgustul celor care muncesc. Ele nu au imprimat niciodată o linie corectă unui spirit rezonabil, nici nu au împiedicat un autor prost să creeze o operă fără valoare."* [13] Jean-Jacques Rousseau, într-o scrisoare trimisă în 1755 unui proprietar de gazetă din Geneva, demonstra în câteva fraze limitarea marilor minţi ale epocii faţă de ceea ce urma să însemne fenomenul media:

„Iată-vă, deci, domnule, devenit autor periodic. Vă mărturisesc că acest proiect nu-mi surâde la fel de mult ca Domniei voastre; regret atunci când văd oameni făcuţi să ridice monumente mulţumindu-se să care materiale, arhitecţi devenind cărăuşi. Ce este o carte periodică? O lucrare efemeră, fără merit şi fără utilitate, a cărei lectură, neglijată şi dispreţuită de persoanele titrate, nu serveşte decât să dea femeilor şi nătângilor vanitate fără instrucţie, şi a cărei soartă, după ce a strălucit dimineaţa pe comodă, este să moară seara în şifonier." [14]

Cu toate acestea, utilitatea gazetelor începe să fie intuită atât de cei ce le produc, mai ales ca formă de prosperitate financiară, dar şi de liderii politici. Richelieu şi mai târziu Mazarin susţin financiar şi administrativ ziarul lui Theophraste Renaudot, *Gazette de France,* care, în contrapartidă, găzduieşte între paginile sale opinii

favorabile curţii. Prin privilegiul din 1631, reînnoit în 1635, i se permite: *„dreptul de a tipări şi a vinde oricui va voi aceasta gazetă cu ştiri şi relatări despre tot ce se întâmplă atât în interiorul, cât şi în afara regatului, conferinţe, preţurile curente ale mărfurilor”* [15]. În timpul Frondei, *Gazette* este de partea lui Mazarin şi a casei regale, în timp ce *Courrier français* susţine mişcarea contestatară. Din 1632, lui Renaudot i s-a permis să editeze un periodic de anunţuri comerciale, *Feuille du Bureau d'adresse,* dar a trebuit să renunţe, în schimb, la suplimentul lunar de analiză şi de comentarii nu foarte apreciat de sprijinitorii săi. Renaudot, absolvent al facultăţii de medicină din Montpellier, a creat la Paris un centru de informare şi de plasament pentru oamenii săraci, a introdus un sistem de consultaţii medicale gratuite pentru aceştia şi a scris, în premieră pentru Franţa, un tratat de diagnosticare al bolilor. Este unul dintre pionierii integrării sociale a persoanelor din categoriile defavorizate şi unul dintre primii autori ai unor campanii de informare în masă neiniţiate de o structură guvernamentală – ani de zile a organizat cursuri gratuite de cultură medicală, de igienă şi de prim-ajutor. Este medicul personal al lui Ludovic al XIII-lea şi, din 1618, Comisar regal pentru problemele săracilor.

Implicarea sa în domeniul diseminării informaţiei prin suport scris nu este, deci întâmplătoare, Renaudot intuind, înaintea majorităţii contemporanilor săi, unii dintre ei chiar nume celebre, apropierea epocii maselor şi necesitatea orientării întregului efort social, comunicaţional şi comercial înspre aceasta. Mai mult, prin introducerea componentei publicitare în publicaţia sa – anunţurile comerciale – Renaudot trasează şi traiectoria a ceea ce va deveni afacerea de media, o îmbinare între informaţie, joc politic şi venituri din publicitate. Nu este foarte clar cât a fost de influentă *Gazette de France* în disputa comunicaţională a epocii, Richelieu folosind multe alte mijloace de promovare a persoanei sale, a casei regale

şi a catolicismului în lupta cu hughenoţii: piese de teatru, spectacole de balet (în 1641 organizează *Ballet de la Prosperité des Armes de la France* prin care sărbătoreşte cele şapte victorii ale lui Ludovic al XIII-lea împotriva Spaniei) picturi, sculpturi, poeme. În jurul anului 1630, înfiinţează o structură literara asemănătoare grupărilor din jurul lui Mecena din epoca augustană, *Les cinq Auteurs,* din care face parte şi marele dramaturg Pierre Corneille, a cărui piesă *Cinna* este un omagiu adus absolutismului monarhic proiectat de Richelieu şi a măreţiei liderului unic [16]. Destinul lui Renaudot şi al gazetei sale nu este niciunul romantic, niciunul însufleţitor. Intuiţia sa evident revoluţionară, legată de rolul comunicării periodice a informaţiei şi a analizelor, nu l-a împiedicat să fie tot timpul de partea puterii laice şi religioase. Ştirile publicate de el, ordonate după metoda volantelor veneţiene, sunt, în cel mai bun caz, neutre, dacă nu chiar evident proguvernamentale. La un moment dat, el se întreabă într-un text, *„cine sunt eu să pun la îndoială actele guvernului”* [11]. Ludovic al XIII-lea citea periodicul lui Renaudot şi îi trimitea regulat comentarii referitoare la anumite articole. *Gazette de France* acoperă în paginile sale procesul lui Galilei legat de ipoteza heliocentrică şi dă dreptate Inchiziţiei, condamnând tezele învăţatului italian pe care le-a catalogat ca fiind *„absurde şi false”* [18].

Presa şi-a început evoluţia în Europa fiind în mare măsură un instrument al puterii care a descoperit utilitatea comunicării şi cu acea parte a populaţiei interesată de ziar mai mult decât de carte. Controlul asupra presei a fost simplu de pus la punct, fie prin metoda clasică a cenzurii, fie prin condiţionarea economică, fie prin blocajul administrativ prin neînnoirea privilegiului de funcţionare a gazetelor cu puncte de vedere ostile, fie prin toate la un loc.

Istoria presei europene din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea este marcată de un lung şir de interdicţii impuse jurnaliştilor de diversele structuri guvernamentale în

vederea controlării cât mai complete a informaţiei care ajungea în interiorul comunităţii. În Anglia nu este permisă decât publicarea ştirilor oficiale, fără interpretări şi fără apelarea la alte surse. La un moment dat sunt interzise ştirile din afara ţării, pentru ca apoi să nu mai fie permise nici relatările şedinţelor din Parlament. Introducerea *licensing act* (cel din 1662 era o reluare a celui din 1637 şi stipula fixarea numărului de maeştri tipografi la douăzeci, impunea fiecărei lucrări publicate să aibă trecut pe frontispiciu numele autorului, al tipografului şi să fie vizată înainte de a apărea de o comisie de licenţiere care acţiona, în fapt, ca o formă clară de cenzură) şi apoi impunerea unei taxe de timbru extrem de costisitoare au însemnat alte blocaje în calea multor publicaţii considerate a fi incomode. Autorilor unei broşuri intitulate *News from Ipswich* li se taie urechile şi sunt însemnaţi cu fierul roşu pe obraji cu iniţialele SP – *seditious/pamphleteer,* răzvrătit şi pamfletar [19]. În 1792, *Libel act,* legea privind calomnia, stabileşte că juraţii şi nu judecătorul vor hotărî dacă un anumit text sau o anumită luare de poziţie sunt calomnioase faţă de o persoana şi îi provoacă prejudicii morale şi materiale. În spaţiul german, o perioadă de timp a existat o limitare a difuzării materialului tipărit doar la spaţiul urban, de preferinţă universitar, tocmai pentru a împiedica accesul zonei rurale la informaţie. Autorizaţiile de apariţie erau date pe criterii personale uneori chiar de împărat, puteau fi retrase la fel de repede şi, oricum, erau extrem de puţine. La începutul secolului al XVIII-lea funcţionau doar două gazete, una oficială şi una literară, iar în cea oficială scria, periodic, chiar împăratul [20].

Presa a reuşit să iasă din condiţionarea guvernamentală în momentul în care, în mai multe state europene, sau pe continentul american, au apărut partidele politice adverse şi alternanţa la putere. Existenţa opoziţiei politice legal admise a generat naşterea cu acte în regulă a presei de opoziţie şi, implicit, a jurnalismului ca meserie. Războaiele de la începutul secolului al XVII-lea,

războiul de independenţă din coloniile americane, campania napoleoniană, războaiele civile din mai multe ţări europene au mărit interesul cititorului pentru informaţia cât mai rapidă şi au creat un public al ziarului.

După Constituţia americană cu al său *First amendament („Congresul nu va alcătui niciun fel de legi referitoare la stabilirea unei religii sau la interzicerea liberului exerciţiu al vreuneia; sau la restrângerea libertăţii cuvântului sau a presei; sau a dreptului poporului de a se reuni în mod paşnic şi de a înainta petiţii guvernământului pentru repararea nedreptăţilor")* [21] şi după Revoluţia franceză şi Declaraţia drepturilor omului şi cetăţeanului *(„Comunicarea liberă a gândurilor şi opiniilor este unul dintre drepturile cele mai de preţ ale omului; orice cetăţean poate deci să vorbească, să scrie şi să tipărească liber, în afara cazurilor prevăzute prin lege, în care va trebui să răspundă de folosirea abuzivă a acestei libertăţi")* [22], liberalizarea discursului prin presă a marcat începutul informării individului din surse alternative şi naşterea ziarelor independente întâi faţă de putere şi apoi de politic. Începând de acum, ierarhia va avea două căi de conlucrare cu media. Va încerca să o domine, prin abuz şi forţă ca în societăţile totalitare, sau economic şi prin jocuri de presiune ca în celelalte, sau va încerca să o influenţeze aplicându-i tehnici de comunicare, aşa cum a făcut de milenii cu populaţia. Din acele timpuri putem vorbi de manipularea directă a cetăţeanului – după metoda deja cunoscută din istorie – sau de manipularea intermediată prin mijloacele de comunicare în masă. Independenţa media şi apoi transformarea ei într-o afacere globală vor da naştere unor centre alternative de putere care, de la un moment dat, nu vor juca nici cartea guvernării, nici cartea opoziţiei, ci vor evolua conform propriilor lor interese determinate de o diversitate de factori. În acest spirit, Albert Camus scria în 1944 că *„presa este liberă când nu depinde nici de puterea guvernului, nici de puterea banilor."* [23] Adică, practic

niciodată…

Din perspectiva comunicării oficiale, media este un instrument extrem de util pentru invadarea şi ţinerea sub un control permanent al câmpului ideatic al comunităţii ce trebuie dominată. Media independentă de ierarhie, media constituită în grup propriu de interese, reprezintă un inamic deranjant, care ameninţă exact acest control. *„Cititorul de ziar acceptă jurnalul nu atât ca pe o imagine absolut artificială având o oarecare legătură cu realitatea, ci are tendinţa să-l considere realitatea însăşi.”* [24] La fel ca în momentele electorale în contemporaneitate, sau ca în momentele de confruntare dintre o ideologie şi o contraideologie în trecut, consumatorul de media este pus să aleagă între realitatea definită de ierarhie şi realitatea definită de media necontrolată de aceasta. Iar opţiunea anulează unanimitatea. În timpul discuţiilor privind adoptarea articolului al unsprezecelea din Declaraţia drepturilor omului şi ale cetăţeanului, episcopul de Amiens, Louis-Charles de Machault, a ridicat o obiecţie care atunci a fost respinsă, dar care, în cele peste două secole care au urmat, a fost de nenumărate ori invocată ca motiv al limitării libertăţii presei: *„Propria-mi conştiinţă şi mandatul care mi s-a încredinţat mă obligă să atrag atenţia asupra primejdiei pe care libertatea nelimitată a presei o reprezintă atât pentru religie, cât şi pentru bunele-moravuri. Câte a pătimit religia din pricina atacurilor pe care licenţele anumitor scrieri le-au abătut asupra ei! Cât a fost de compromisă liniştea societăţii! Câţi taţi de familie n-au ajuns să se teamă că relele principii ale anumitor scrieri le vor perverti copiii!”* [25]

Regimurile politice de după cele două borne istorice mai sus enunţate – Constituţia americană şi Revoluţia franceză – au trebui să ţină seama de formulările legislative de atunci şi să se raporteze, polemic sau nu, la libertatea media. Dar asta nu înseamnă că pentru cei care au adoptat linia democratică a maximei libertăţi a media acest fapt este convenabil şi confortabil. După cum, toţi cei

care, printr-un artificiu legal sau prin apelul la o anumită condiţionare istorică (război, catastrofe naturale, situaţii sociale explozive), au putut să evite sau să eludeze această libertate, au făcut-o. John Keane identifică nu mai puţin de cinci tipuri complexe de cenzură politică a presei, toate dezvoltate în societăţi democratice, în care libertatea presei, garantată prin constituţie, este parte integrantă a existenţei sociale. Primul tip este *puterea în situaţie de criză* – în numele unei situaţii excepţionale care intervine, statul consideră necesară limitarea sau chiar interzicerea prezentării unor teme legate de cazul în speţă, pentru a nu amplifica starea de nervozitate a populaţiei. Exemplele pot veni de la modul în care au abordat autorităţile franceze situaţia din Algeria din anii ’60, de interzicerea difuzării unor anumite ziare în colonie, sau de impunerea retragerii unor materiale de pe canalele de televiziune, dar şi mult mai recenta critică violentă pe care preşedintele României a adus-o televiziunilor private pentru prezentarea prea detaliată a inundaţiilor şi pentru lipsa tonului optimist în abordare. Al doilea tip este *confidenţialitatea militară* – blocarea accesului media în numele secretului de stat, a siguranţei naţionale şi a interesului general la toate informaţiile ce ţin de activităţile structurilor armatei, internelor şi serviciilor speciale, dar şi desfăşurarea de către structuri dedicate ale acestora de operaţiuni de monitorizare, de influenţare şi de intimidare împotriva jurnaliştilor, în perioada Războiului Rece, dar şi în prezent, în cadrul luptei globale antiteroriste, guvernele din ţările cu democraţii consolidate extind conceptul de siguranţă naţională peste un câmp foarte larg de teme care astfel nu ajung sau ajung trunchiate în spaţiul public. Consiliul Suprem de Apărare a Ţării din România a cerut, în 2006, comisiilor de apărare din Parlament dezbaterea în regim secret a şase proiecte de lege privind securitatea naţională, proiecte care introduceau puteri sporite lucrătorilor din serviciile de informaţii, inclusiv în domeniul supravegherii activităţii din media. Al treilea tip

se referă la *minciuni* – constructul de imagine al oricărei instituţii publice presupune nuanţarea realităţii, astfel încât impactul negativ să fie cât de mult posibil diminuat. Acest deziderat se traduce în modelarea informaţiilor, în eludarea anumitor teme, în evidenţierea excesivă a altora, în utilizarea de strategii alternative de comunicare, al căror scop este să distragă atenţia unei părţi cât mai mari din public de la tema incomodă, în scoaterea în prim-plan a unor purtători secunzi de mesaj care să preia, sacrificându-se politic, potenţialul negativ dintr-un anume eveniment şi chiar în îngroparea unor subiecte deranjante sub un munte de informaţii diverse, preluat de segmente mai prietenoase din media. *Publicitatea statului* este al patrulea tip – pornind de la ideea că media modernă este în primul rând un business şi că publicitatea este sursa principală de venituri, implicarea economică a statului în presă înseamnă dirijarea fondurilor de promovare aflate la dispoziţia sa către anumite structuri în schimbul unei atitudini cooperante. Legile privind accesul la informaţie, dar şi necesitatea socială a comunicării guvernamentale impun o activă prezenţă a publicităţii de stat în spaţiul public şi de aici se deschid nelimitate căi de motivare sau de penalizare a media. În timpul guvernării social-democrate din România dintre 2001-2004, cotidianele critice au primit semnificativ mai puţină publicitate decât cele mai reţinute sau cele laudative. După 2004, noua putere a restricţionat drastic publicitatea de stat ajungându-se la o criză de non-comunicare, ce a afectat imaginea executivului şi a primului-ministru. În fine, ultimul tip este *corporatismul* – implicarea tot mai dinamică a ONG-urilor în gestionarea, împreună cu statul, a unor segmente din activitatea guvernamentală conduce la pasarea către aceste structuri inclusiv a politicilor de comunicare şi de informare din zonele respective şi implicit la politizarea societăţii civile care devine purtător de mesaj al unei anumite tabere. [26] În România postdecembristă, în numeroase cazuri, sindicatele au ales

o anume culoare politică şi au plasat informaţii pe piaţă din aceasta postură, organizaţiile patronale şi profesionale au acţionat ca urmare a impulsului primit de la anumiţi membri ai lor, membri în acelaşi timp în structuri politice, iar organizaţii diverse ale societăţii civile dedicate s-au implicat activ în campania electorală din 2004 de partea unuia dintre partidele competitoare, influenţând puternic atât deciziile politice ale acestuia – candidatul său la preşedinţie a fost determinat să renunţe la cursă în folosul altuia, considerat mai bine plasat ca urmare a presiunilor făcute de o structură a societăţii civile [27] –, cât şi intenţiile de vot printr-o sumă de acţiuni care au discreditat reprezentanţii celorlalte partide. În anul 2006, în urma unor critici aduse de un cotidian ministrului de externe român în legătură cu anumite afirmaţii ale acestuia, treisprezece reprezentanţi ai mai multor ONG-uri publică o scrisoare deschisă violentă, în care acuză ziarul în cauză de extremism ideologic şi spre stânga şi spre dreapta.

La numai unsprezece ani după căderea Bastiliei, Napoleon a stabilit, printr-un decret din 17 ianuarie 1800, închiderea a şaizeci de ziare numai la Paris, deoarece a constatat că acestea *„sunt instrument în mâinile inamicilor Republicii”,* a interzis apariţia unor noi publicaţii şi a decis *„suprimarea pe loc a tuturor ziarelor care inserează articole contrare respectării pactului social, suveranităţii poporului şi gloriei armatei, sau care publică invective la adresa guvernelor şi naţiunilor aliate sau prietene ale Republicii.”* [28] Într-o scrisoare adresata lui Fouché în 1805, Napoleon cerea: *„Acţionaţi asupra ziarelor, determinaţi-le să publice articole bune. Determinaţi-i pe redactorii de la «Journal des Debats» şi de la «Publiciste» să înţeleagă că timpurile nu mai pot fi îndepărtate şi că atunci când voi realiza că nu-mi mai sunt utile le voi suprima odată cu toate celelalte şi nu voi păstra decât unul singur /... / Niciodată nu voi accepta ca ziarele să spună sau să acţioneze împotriva intereselor mele.” [29*] Iar lui

Benjamin Constant îi declară în 1815: „Eu *nu urăsc libertatea, eu o îndepărtez din calea mea ori de câte ori îmi este obstacol, dar o înţeleg. Am fost hrănit cu gândurile ei.” [30*]

Relaţia lui Napoleon cu presa liberă (în timpul campaniilor din Egipt şi din Italia el publică *Courrier de l’Egypte,* respectiv *Courrier de l’armée d’Italie,* în care, în repetate rânduri, scrie el însuşi materiale) este clar exprimată într-o formulă care a făcut epocă: *„Trei ziare ostile sunt mai periculoase decât mii de baionete. Dacă aş fi permis o presă independentă, n-aş fi rezistat mai mult de trei luni.”* [31] În acelaşi timp, intuieşte marea utilitate a unei media controlate. Celebra sa sentinţă din 1804, dintr-o şedinţă a Consiliului de Stat: *„Domnilor noi suntem aici să dirijăm opinia publică, nu să o discutăm”* [32] se concretizează prin modul în care a fost utilizat *Le Moniteur,* ziar despre care afirma că făcuse din el *„sufletul şi forţa guvernului, intermediarul cu opinia publică din interior şi din exterior.”* [33]

Comunicarea folosită de Napoleon, combinaţie între propagandă de război, cenzură şi cult al personalităţii, reprezintă primul sistem integrat de manipulare a mulţimii care utilizează programatic media. Napoleon a fost cel dintâi din epoca post-Gutenberg care a subordonat toate formele de organizare pretabile unui continuu proiect comunicaţional, al cărui singur scop era menţinerea încrederii populare în lider şi care a inventat practic propaganda instituţionalizată. Din Antichitate până la începutul secolului al XIX-lea, fiecare civilizaţie a avut propriile metode (unele noi, altele preluate din trecut) prin care ierarhia şi-a dominat supuşii şi i-a determinat să evolueze conform regulilor sistemului. Numeroase surse istorice dovedesc fără dubiu că acest demers dominator a fost dorit, înţeles şi aplicat ca atare de către ierarhie în vederea atingerii scopului menţionat. Manipularea ca mijloc decisiv de dominare nu a fost întâmplătoare sau aleatoare. Însă foarte puţini lideri au folosit puterea

integrală a statului pentru aceasta, îmbinând toate elementele disponibile în vederea realizării unui construct unic. Napoleon a intuit posibilitatea înconjurării totale, neiertătoare, a individului cu acele informaţii şi cu acele imagini care să-l motiveze în acţiunea sa socială, astfel încât să nu existe decât o singură cale pe care el şi toţi ceilalţi să o urmeze, calea oficială. *„Nu-i poţi guverna pe oameni decât prin imaginaţia lor; ei nu se lasă ucişi doar pentru cinci parale pe zi sau pentru vreo amărâtă de decoraţie; numai adresându-te sufletului lor îi poţi electriza."* [34]

După un secol şi după o altă revoluţie inspirată de un alt codex ideologic, comandantul Armatei Roşii, Leon Troţki, indica o altă cale de motivare a individului: *„Nu se poate construi o armată fără a face uz de represiune. Masele nu pot fi convinse să meargă la moarte, dacă ofiţerii aflaţi la comanda lor nu au la dispoziţie argumentul pedepsei capitale. Atâta timp cât maimuţele fără coadă numite oameni, mândre de tehnologia lor, vor construi arme şi vor duce războaie, comandanţii vor trebui să poată pune soldaţii în faţa alternativei: moarte posibilă pe front sau moarte sigură în spatele frontului."* [35] La Stalingrad, mitralierele comisarilor politici plasate în urma trupelor care atacau tranşeele germane au fost un stimulent puternic pentru eroismul soldatului sovietic, prins nu arareori între două focuri, cel inamic din faţă şi cel politic din spate.

Multiplicarea canalelor de comunicare a permis în secolul al XX-lea ca aceste instituţii ale propagandei să proiecteze o realitate artificială, să acopere tot câmpul ideatic al mulţimii putând astfel să furnizeze fluxul necesar de motivaţii şi de răspunsuri la provocările vieţii reale, astfel încât regulile sistemului să apară mereu ca fiind soluţia cea mai convenabilă. Comunicarea iniţiată de sistem, până în epoca modernă, a intenţionat doar să justifice realitatea existentă, să o consolideze şi să motiveze individul să-şi ocupe locul prestabilit în interiorul

ei. Nicio clipă nu a încercat să modifice realitatea. Proiectul totalitar porneşte de la înlocuirea realităţii cu o viziune ideologizată a acesteia. Întregul univers al celor aflaţi sub cupola totalitară este închis şi rezugrăvit, şi tot ce este afară este fie negat, fie blamat. Din locuinţa sa insalubră, săracul Lumii Vechi vedea statuia de aur a liderului alături de statuia de aur a zeului şi înţelegea care sunt raporturile de forţe în această lume. Nimeni nu încerca să-i spună că locuinţa sa nu este insalubră, sau că el nu este sărac, ci doar că este normal să se întâmple aşa. În apartamentul neîncălzit din blocul construcţiei socialiste, cetăţeanul român al Epocii de Aur vedea la televizor că trăieşte în cea mai bună dintre lumi şi că se afla pe cele mai înalte culmi de progres şi de civilizaţie. Negarea acestor afirmaţii şi invocarea realităţii care însemna frig, foame, lipsă de medicamente şi tot restul era pedepsită la fel cum era pedepsită revolta împotriva sărăciei în trecut. Formidabilul atribut al media de a crea o realitate alternativă a generat posibilitatea marilor dictaturi ale prezentului de a completa, printr-o contribuţie proprie, lecţia manipulării inventată de antici. Prăbuşirea statelor totalitare şi a propagandei specifice lor a demonstrat că realitatea învinge până la urmă artificialul şi că întotdeauna se va găsi un canal necontrolat care va distorsiona emisia oficială şi care va introduce în sistem dubiul, neîncrederea, nemulţumirea şi, în cele din urmă, revolta. Mai ales că acest canal necontrolat de structura atacată a fost, de fapt, construit de o altă structură dominantă, care utiliza însă alte paradigme comunicaţionale, alte concepte cheie şi o realitate artificială mai uşor de acceptat.

După ce Napoleon a fost exilat pe Insula Elba, *Le Moniteur,* portdrapelul comunicării sale, devenise regalist. Pe 1 martie 1815, Napoleon debarca în sudul Franţei şi îşi începe înaintarea către Paris. Lista titlurilor din *Le Moniteur* din acele zile este relevantă pentru tot ceea ca va însemna de atunci înainte propaganda prin media.

Acestea sunt în ordinea lor cronologică: *Antropofagul a ieşit din bârlog; Căpcăunul din Corsica a debarcat în Golfe-Juan; Tigrul a ajuns la Gap; Monstrul a dormit la Grenoble; Tiranul a traversat oraşul Lyon; Uzurpatorul a fost văzut la 60 de leghe de capitală; Bonaparte avansează cu paşi mari, însă nu va intra niciodată în Paris; Napoleon va fi mâine pe meterezele noastre; Împăratul a ajuns la Fontainebleau; Maiestatea sa Imperială şi-a făcut intrarea la castelul din Tuileries, în mijlocul fidelilor săi slujitori*. [36]

Momentul de libertate

„În toate ţările, guvernele au încercat să frâneze dezvoltarea presei pentru că ea făcea dificilă exercitarea puterii: ingeniozitatea legislatorilor a creat un arsenal de legi, reglementări, dispoziţii diverse pentru a restrânge libertatea presei şi a îngreuna difuzarea ziarelor, dar eficacitatea constrângerii şi a represiunii a fost întotdeauna temporară, deoarece evoluţia politică generală (lărgirea corpului electoral, progresul parlamentarismului etc.) a condus la creşterea interesului pentru chestiunile politice în pături sociale din ce în ce mai largi. Învăţământul, a cărui generalizare a fost rapidă, a lărgit în mod constant audienţa potenţială a presei. Urbanizarea a constituit, de asemenea, un factor important al dezvoltării sale. Creşterea nivelului cultural al claselor avute ca şi al maselor populare a mărit curiozitatea şi a diversificat gusturile publicului: presa a fost, deci, singurul instrument capabil să le satisfacă.” [1]

Percepută deja ca o afacere generatoare de prosperitate şi de influenţă, presa a utilizat permanentele inovaţii tehnologice care se aplică procesului de tipărire (îmbunătăţirea calităţii hârtiei, a cernelei tipografice, introducerea tiparului acţionat cu aburi, apariţia rotativei, a linotipului, a tehnicii fotografice) creând o calitate

superioară a produsului finit, un grad mai mare de atractivitate, tiraje substanţiale şi costuri de producţie tot mai mici. Alături de acestea, presa a beneficiat de apariţia telegrafului şi a telefonului, care au mărit viteza circulaţiei ştirilor, de dezvoltarea poştei şi implicit a sistemului de abonamente, de calea ferată, care au permis difuzarea ziarului în aceeaşi zi în mai multe oraşe, sau de utilizarea tot mai frecventă de către agenţii comerciali a publicităţii şi anunţurilor în presă. În 1835, la Paris, ia naştere *Havas,* prima agenţie de ştiri a lumii, urmată de *Associated Press* la New York, în 1848, *Wolf* la Berlin, în 1849 şi *Reuters* la Londra, în 1851 [2], marcând începutul epocii în care ştirea devine produs de larg consum, iar exclusivitatea sau anunţul în premieră sunt calităţile fundamentale ale unui cotidian. În S.U.A, redacţiile trimiteau mici ambarcaţiuni în calea vapoarelor ce veneau din Europa pentru a afla primii eventualele noutăţi interesante. Bombardarea publicului cu informaţia exclusivă a dus la creşterea accentuată a gradului de dependenţă a acestuia de media.

Evoluţia tirajelor secolului al XIX-lea este semnificativă în acest sens. În Franţa, între 1803 şi 1870, tirajul total al ziarelor creşte de la treizeci de mii de exemplare la un milion. *Times,* cel mai influent cotidian britanic al epocii victoriene, avea zece mii de exemplare în 1820, patruzeci de mii în 1850 şi şaizeci de mii după 1860, în timp ce *Daily Telegraph,* reprezentant al presei populare, presa de un penny, urcă de la douăzeci şi şapte de mii de exemplare în 1856 la o sută nouăzeci şi unu de mii în 1871 [3]. Presa din Statele Unite cunoaşte aceeaşi curbă ascendentă ca pe bătrânul continent, mergând de la zeci de mii de exemplare la începutul secolului al XIX-lea până la şapte sute cincizeci de mii în 1850, pentru ca nevoia de informaţii din timpul Războiului de Secesiune şi după acesta să determine un salt până la două milioane şase sute de mii de exemplare în 1870 [4]. Tirajele cresc exponenţial şi afacerea se diversifică, fiind în permanentă căutare de pieţe noi. Ia naştere presa locală, orientată

doar spre temele de interes ale unor comunităţi restrânse. În acelaşi timp, explodează presa de senzaţie – profesiunea de credinţă a unui patron al unui ziar de acest tip lansat în 1834 suna cam aşa: *Jurnalul va abunda în informaţii de la poliţie, crime, violuri, sinucideri, incendieri, mutilări, lovituri de teatru, curse, pugilism şi toate tipurile de accidente petrecute pe uscat sau pe apă. Pe scurt, va fi plin cu orice tip de drăcovenie care îl va face să se vândă."* [5]

Elitele se orientează spre o presă culturală sau de analiză, apar presa religioasă, presa sindicală, presa minorităţilor, presa specializată, presa utilitară. *Le Petit Journal* lansează moda foiletoanelor, publicând *Rocambole. The World* apare în culori şi deschide epoca benzilor desenate cu *Yellow Kid. The Illustrated London News* renunţă la o bună parte din text pentru a oferi cititorilor fotografii de bună calitate şi de mari dimensiuni. Pulizer[38], Hearst, Scripps îşi implică trusturile în campanii de presă în sprijinul sau împotriva unui personaj politic sau a unei realităţi sociale [6]. Apariţia presei de investigaţii şi de dezvăluiri completează tabloul unei epoci în permanentă căutare de informaţie, al cărei unic furnizor este media. În scurt timp, oricine vrea să existe în câmpul social are nevoie de un ziar sau are nevoie să apară într-un ziar, iar imaginea construită astfel poate înălţa sau poate demola cariere. Patronului ziarului *Herald* din New York scria la mijlocul secolului al XIX-lea: *„Cărţile au avut zilele lor de glorie, teatrele au avut zilele lor de glorie, bisericile au avut zilele lor de glorie. Un ziar poate fi făcut să preia conducerea între toate acestea în marile mişcări ale gândirii şi civilizaţiei umane. Un ziar poate trimite mai multe suflete în Rai şi poate salva mai multe suflete din iad decât toate bisericile şi capelele din New York – fără a mai menţiona faptul că va face şi bani în acelaşi timp."* [7]

Ziarul este, la sfârşitul secolului al XIX-lea, creatorul primei realităţi artificiale, în care individul sau grupul de

38 Sau Pulitzer?

indivizi să poată fi găzduiţi. Lipsit de monolitul ideologic al totalitarismului şi de capacitatea acestuia de a cenzura orice distorsiune a mesajului unic, universul media este discontinuu şi, de aceea, incapabil să menţină mulţimea în captivitate o perioada mai lungă de timp. Dar devenind soluţie universală pentru orice – informaţie, distracţie, aventură, poveşti de dragoste, poveşti de succes, poveşti macabre, ocultism, ştiinţă popularizată, nevoia de opinie etc. – media creează participare, creează apartenenţă şi, implicit, dependenţă. Realitatea intermediată este mai complexă, mai interesantă, mai vie şi mai motivantă decât realitatea trăită nemijlocit de majoritatea oamenilor. *„Mulţi oameni cumpără un ziar pentru că propriile lor vieţi sunt atât de plicticoase, încât au nevoie de emoţia de împrumut obţinută citind despre un număr de persoane imaginare, cu ale căror minunate vicii să se poată identifica în fantezie."* [8]

Media a perturbat decisiv şi iremediabil ritmul vieţii omului medieval sau renascentist sau din epoca luminilor. Evenimentele se succedau în acele timpuri în ritmul lor istoric. Ani de zile putea să nu se întâmple nimic în colţul său de lume. Puteau trece generaţii fără ca evenimente majore să aibă loc în proximitate. Media aduce în faţa fiecărui cititor, ascultător sau privitor un set de evenimente majore în orice zi şi, alături de ele, o multitudine de senzaţii diverse, nevoia de raportare la cele aflate, dar şi cea de dialog, de socializare. Una dintre axiomele de bază ale comunicării politice – ce nu se poate repovesti nu există – porneşte de la această caracteristică a omului din epoca media, discutarea temelor importante, majoritatea aflate intermediat, cu cei din familie, vecinătate sau comunitate. În septembrie 1869, în nordul Parisului sunt găsite, într-un interval de câteva zile, cadavrele celor opt membri ai familiei Kinck, venită din Alsacia la Paris cu intenţia de a-şi deschide un atelier mecanic. Primul suspect pare a fi fiul cel mare, dar este găsit şi el mort pe un câmp din apropiere şi apoi toate

indiciile conduc spre un anume Troppmann, *„un bărbat tânăr, frumos şi suspect”,* prieten al familiei pe care poliţia îl prinde în timp ce încerca să părăsească Franţa. *Le Petit Journal* preia cazul, dedicând în primă fază două pagini, pentru ca apoi să treacă la trei, la patru şi tot aşa. Publică *in extenso* biografiile victimelor, prezentate ca o întruchipare a binelui, oameni cinstiţi, muncitori, care au pornit de jos, dar prin efort au reuşit să strângă banii necesari lansării unei mici afaceri de familie, educându-şi în acelaşi timp bine copiii şi neabătându-se de la valorile morale apreciate în societate. Personajul negativ, Troppmann, este fiul al unui alcoolic şi al unei mame care i-a fost mult prea apropiată, prea îngrijit şi cu părul blond prea bine aranjat ca să nu fie homosexual, bănuit a fi alchimist şi membru al unor societăţi oculte. Ziarul desenează o hartă a locului în care a avut loc crima şi organizează duminică de duminică pelerinaje pentru parizienii care vin acolo cu miile. În ziua în care a prezentat crima, pe 23 septembrie, ziarul avea douăzeci şi cinci de mii de exemplare tiraj, în zilele următoare urcă la trei sute cincizeci şi şapte de mii. Pe 26 septembrie era deja la patru sute patru mii, iar când este descoperit cadavrul fratelui bănuit pe nedrept de poliţie sunt tipărite patru sute patruzeci şi opt de mii de exemplare. Pe 15 ianuarie 1870, când Troppmann este executat, *Le Petit Journal* are un reporter angajat ca ajutor de călău ca să poată fi cât mai aproape de criminal la momentul final, iar tirajul depăşeşte jumătate de milion de exemplare [9].

Odată cu acumularea de capital, patronatele din media depăşesc graniţa şi intră în afaceri cu petrol, armament, transporturi, siderurgie, alimentaţie, magnaţi din diverse alte domenii investind în media. Sociologul Edward Alsworth Ross scria în 1910: *„atunci când acţiunile de la un ziar stau într-un seif de bancă lângă acţiunile din gaz, telefonie sau reţele de transport, un anumit tip de sensibilitate legată de aceste domenii de interes va afecta cu siguranţă editorialele şi ştirile din*

ziar." [10]

Combinaţiile de interese dintre marea economie şi politică se vor resimţi acut în media obligată să acopere violentele conflicte armate ale sfârşitului secolului al XIX-lea, culminând cu primul război mondial. Publicul însă nu se mai putea mulţumi doar cu informaţiile seci, aşa cum erau ele furnizate la începuturile presei scrise. Publicul trebuia să trăiască războiul, să participe afectiv la el, să fie transpus, uneori chiar la mii de kilometri de locul în care se desfăşura, în realitatea acestuia. Guvernele au nevoie de media să pregătească populaţia pentru război şi apoi să menţină moralul celor de acasă. Numai că media nu mai joacă întotdeauna pentru guvern. Ziarul *The Times,* în septembrie 1854, trimite pe frontul din Crimeea, în Istanbul şi la spitalul militar din Scutari, o echipă de corespondenţi care să relateze desfăşurarea războiului purtat de Imperiul Ţarist pe de o parte şi de alianţa dintre Imperiul Otoman, Franţa, Regatul Sardiniei şi Imperiul Britanic pe de altă parte. Acest moment militar din epoca victoriană este considerat a fi *„cel mai prost manageriat de război din întregul secol al XIX-lea: logistica, tacticile şi strategia au fost toate rău concepute şi puse în practică."* [11]

Ofiţerii de rang superior erau majoritatea în vârstă şi nu mai comandaseră trupe în acţiune de foarte multă vreme (Lordul Raglan, comandantul corpului expediţionar britanic, luptase ultima dată la Waterloo cu patruzeci de ani în urmă), iar ofiţerii tineri erau foarte tineri şi, de asemenea, fără experienţă. Soldaţii din cele şase divizii trimise în sud-vestul Rusiei nu participaseră la niciunul dintre războaiele coloniale ale imperiului, fiind majoritatea în premieră pe un câmp de bătălie [12]. Corespondentul ziarului *The Times,* William Howard Russell, prezent alături de trupe tot timpul, scrie despre debarcarea contigentului britanic care a avut loc la Eupatoria: *„Puţini dintre cei care au participat la această expediţie vor uita noaptea de 14 septembrie 1854. Rareori sau probabil*

niciodată în istorie 27 000 de englezi s-au aflat într-o situaţie mai mizerabilă /... / Ploaia cădea într-una, corturile nu au fost trimise pe ţărm, iar după miezul nopţii rafalele de ploaie au devenit extrem de puternice, aşezându-se spre dimineaţă ca un acoperământ umed care trecea fără probleme prin pături sau prin tunicile militare." [13] Thomas Chenery publică, în 12 octombrie 1854, un reportaj de la spitalul din Scutari, o suburbie a Istanbulului pe ţărmul asiatic, după terminarea luptei de la Alma câştigată de coaliţia antirusă:

„Publicul va afla cu sentimente de surprindere şi furie că nu s-a făcut suficient pentru o bună îngrijire a răniţilor. Nu numai că nu sunt suficienţi chirurgi – s-ar putea spune că era inevitabil să fie aşa; nu numai că nu sunt suficiente asistente medicale – ar putea fi un defect al sistemului de care nimeni să nu fie responsabil; dar ce s-ar mai putea spune despre faptul că nu este nici măcar suficientă pânză pentru a bandaja rănile? În ţară, o mare compătimire este resimţită pentru nefericiţii de la Scutari şi fiecare familie trimite cearşafuri, lenjerie şi îmbrăcăminte pentru a veni în întâmpinarea nevoilor acestora. Dar oare nu se putea prevede de ce era nevoie pentru a se realiza necesarul de aprovizionare? Putem afirma că bătălia de la Alma a fost un eveniment care a luat lumea prin surprindere? Nu a fost expediţia din Crimeea subiectul central al tuturor discuţiilor în ultimele patru luni? Şi atunci când turcii ne-au pus la dispoziţie aceste vaste barăci pentru a organiza un spital, nu a fost pentru că ne aşteptam ca pierderile în rândul trupelor britanice să fie considerabile? Şi totuşi, după şase luni de pregătire, încă nu există condiţii pentru cele mai banale intervenţii chirurgicale!" [14]

În articolul de fond din aceeaşi zi, 12 octombrie, ziarul lansează un atac dur împotriva guvernului britanic şi a modului în care opinia publică se raportează la situaţia din Crimeea:

„Orice om cu o oarecare doză de bun-simţ ar trebui să se simtă, nu neapărat ruşinat de el însuşi, dar măcar un pic mai mic decât în mod normal, atunci când citeşte straniile şi teribilele noutăţi ale acestui război. Iată-ne stând în faţa şemineelor, devorându-ne ziarul de dimineaţă într-o luxoasă solitudine, urmărind leneşi traseul cuceririi pe una din hărţile cele mai bune editate de Arrowsmith, numărând zilele Sevastopolelui şi imaginându-ne figura ţarului când realizează că îi scapă din mâini cheia Mării Negre. Pentru noi, războiul este un spectacol şi dacă se întâmplă să nu avem cunoscuţi implicaţi în el, un spectacol foarte amuzant /... / Soldaţii trec prin timpuri foarte grele, muşcă ţărâna în agonia morţii în faţa vreunei redute ruseşti, nu pentru a-şi rezolva vreo dispută de-a lor, ci pentru a ne satisface înaltul nostru sentiment al onoarei. Ne lăsăm în voia tuturor sentimentelor care răzbat din această afacere; petrecem detestând într-un mod cavaleresc Rusia şi compătimind Turcia; noi conducem destinele planetei; cântărim în balanţă cele mai mari puteri ale timpurilor moderne şi le enunţăm pieirea /... / Dar în timp ce ne aflăm în al treilea rai al extazului războinic, există un mic punct care ar trebui să ne abată de la sublimul delectării noastre. Ce facem pentru cauza care ne place atât de tare? Este normal ca băieţii aceia nefericiţi să poarte singuri întreaga povară?" [15]

Efectele numărului din 12 octombrie s-au văzut imediat. A doua zi, Sir Robert Peel, fiul lui Robert Peel, de două ori prim-ministru al guvernului britanic, trimite o scrisoare cotidianului în care oferă două sute de lire pentru a se porni constituirea unui fond dedicat îngrijirii soldaţilor din Crimeea. *The Times Crimea Fund* strânge în câteva zile peste şapte mii de lire, bani care îi sunt puşi la dispoziţie lui Florence Nightingale, care pleacă la Scutari însoţită de un prim contingent de treizeci şi opt de surori de caritate. În 25 noiembrie, ziarul publică un apel din partea lui Florence Nightingale pentru colectarea de pânză

pentru bandaje care provoacă un mare răspuns social. Periodic în ziar apar reportaje emoţionante dedicate activităţii surorilor de caritate conduse de aceasta, astfel încât, la întoarcerea în ţară, după sfârşitul războiului, este primită ca un erou naţional. Între timp, pe front, are loc bătălia de la Balaklava, la care a asistat din prima linie William Russell, al cărui reportaj despre şarja cavaleriei uşoare l-a determinat pe lordul Alfred Tennyson să scrie celebrul poem dedicat evenimentului.

„La ora 11 şi 10, Brigada noastră de Cavalerie Uşoară a început să avanseze. În timp ce se îndreptau către linia frontului, ruşii au deschis focul cu tunurile redutei din dreapta şi cu salve de muschete şi de puşti. Ei au trecut mai departe, strălucind în lumina soarelui de dimineaţă în toată mândria şi splendoarea războiului. Ne vine greu să credem evidenţa care ni se relevă. O mână de oameni nu poate ataca o armată aşezată pe poziţii! Şi totuşi este real – sistemul lor de valori nu cunoaşte limite... Ei avansează în două linii mărind viteza cu cât se apropie de inamic. Un spectacol atât de înspăimântător nu a mai fost trăit de cineva care, fără a putea să intervină, îşi vede compatrioţii năvălind către armele morţii.” [16]

Din şase sute şaptezeci şi trei de ofiţeri şi soldaţi britanici, o sută zece au fost ucişi şi o sută treizeci şi şapte răniţi. Purtat de-a lungul unei văi, între două şiruri de artilerie rusă, atacul a fost considerat o mare eroare tactică, doar intervenţia cavaleriei franceze şi a Regimentului 93 scoţian salvând unitatea de la o distrugere totală. Păstrat în memoria colectivă ca un act de mare eroism, atacul cavaleriei uşoare a fost, de fapt, rezultatul unor neînţelegeri ale ordinelor între diversele eşaloane militare britanice, pornind chiar de la lordul Raglan. Generalul francez Bosquet, martor al evenimentului, ar fi exclamat la finalul bătăliei: *„a fost magnific, dar nu aşa se poartă un război.”* [17] Într-o corespondenţă ulterioară, William Russell îşi continuă

criticile: *„Sunt convins din ceea ce am văzut că lordul Raglan este cu totul incompetent să rezolve, în fruntea unei armate, orice sarcină dificilă... Cel mai serios neajuns al său este acela că nu are nicio legătură cu trupa. Nu vizitează tabăra, nu laudă soldaţii după o zi grea, nu vorbeşte cu ei." [18*] Reacţia autorităţilor la articolele corespondenţilor de război ai ziarului The *Times au f*ost dintre cele mai dure. Primul-ministru a acuzat ziarul de trădare de ţară, l-a acuzat pe William Russell de lipsă de patriotism (ministrul de război sugerase, într-un discurs public, soldaţilor să-l linşeze pe jurnalist pentru prejudiciile aduse naţiunii, iar ministrul de externe afirmase că „nic*i trei bătălii câştigate nu ar fi de-ajuns pentru a repara răul făcut Angliei prin aceste articole") şi î*ntr-o scrisoare adresată reginei Victoria scria: „Gra*dul de informare atins de acest cotidian în ceea ce priveşte afacerile cele mai secrete ale statului este jignitor, uimitor şi de neînţeles." [19*] Reportajele în care erau descrise deficienţele comandamentului britanic, condiţiile sanitare precare, proasta calitate a armelor, lipsa muniţiei, erorile tactice ale ofiţerilor şi marile pierderi de vieţi omeneşti creează o puternică emoţie în Regatul Unit, acuzele de incompetenţă aduse guvernului condus de lordul John Russell în pregătirea războiului determinând demisia acestuia la începutul anului 1855. Nici noul guvern nu scapă de textele critice venite din celălalt colţ al Europei: „Apr*oape întregul Fond Crimeea a fost acum cheltuit, mult mai repede, într-adevăr, decât am bănuit, rezolvând în schimb o bună parte din problemele compatrioţilor noştri suferinzi. Guvernul nu a fost capabil să facă faţă creşterii ritmului îmbolnăvirilor şi în acest moment nu ştie cum să procedeze cu miile de oameni care zac în tabără direct pe pământul umed, sub nişte pânze putrezite de cort, în nişte cocioabe rahitice din Balaklava şi în jumătate de duzină de barăci pe malul Bosforului. Ritmul morţilor în spital a crescut de la 40 la 70 pe zi. Aprovizionarea cu vin, orez, haine călduroase şi orice altă formă simplă de confort este*

în continuare insuficientă şi precară." [20]

Sunt lansate noi campanii de strângere de fonduri pentru Crimeea, numele contribuitorilor urmând a fi publicate în coloanele ziarului. E loc şi de schimburi de replici cu reprezentanţii guvernului sau ai majorităţii parlamentare, care acuză cotidianul că unul dintre corespondenţi a mâncat raţii soldăţeşti. Ziarul afirmă că pentru respectiva mâncare corespondentul a plătit suma de şase pence.

„Ducele de Newcastle, care s-a dovedit total ineficient în a asigura raţiile pentru cei 54 000 de soldaţi aflaţi în grija sa, a anunţat că a retras dreptul corespondentului nostru de a beneficia de respectiva raţie. Este într-adevăr mult mai uşor să flămânzeşti un om, decât să hrăneşti 54 000. Oricum, alături de cei 54 000 de oameni care flămânzesc din cauza prostului management, corespondentul lui The Times *flămânzeşte din cauza unui ordin."* [21]

W.H. Stowe, un alt corespondent al ziarului, se îmbolnăveşte de holeră, dar fiind civil, spitalele militare nu-l primesc şi nu-i oferă tratament. *„Fără ajutor şi agonizând din cauza bolii, domnului Stowe i-a fost refuzat accesul în spitalele în care multe mii de pacienţi au primit din abundenţă şi au recunoscut-o cu gratitudine, sprijinul Fondului iniţiat de ziarul* The Times*."* [22] W.H. Stowe moare în iunie 1855, în vârstă de doar treizeci de ani, probabil în biserica din Balaklava, care funcţiona ca spaţiu în care erau ţinuţi bolnavii înainte de a fi trimişi într-un spital. În pagina dedicată corespondenţilor din Crimeea de pe site-ul de internet al ziarului *The Times,* este trasă următoarea concluzie: *„Dacă William Russell nu ar fi reuşit să şocheze conştiinţa naţională, nu ar fi existat Fondul Times pentru Crimeea, nici misiunea lui Florence Nightingale, nici reforma comisariatului militar, nici*

zguduirea clasei politice." [23] Şi, putem adăuga, nici extrem de bine organizata cenzură militară britanică, aplicată după Crimeea tuturor corespondenţilor din următoarele războaie.

Ca întotdeauna, după un şoc sistemul reacţionează, reglementează şi controlează situaţia. Până la următorul şoc. Un alt merit major al echipei de corespondenţi de la *The Times* a fost aducerea, în premieră în spaţiul public, a dezbaterii despre costurile reale ale războiului. Începând de atunci se poate vorbi de impunerea de către media a unei agende a comunităţii. În mod normal, participarea trupelor imperiale britanice la un război de peste mări nu era nimic ieşit din comun. Între 1837 şi 1901, epoca domniei Reginei Victoria, armata britanică a fost implicată în peste două sute patruzeci de confruntări, mai mari sau mai mici, purtate în cele mai exotice colţuri ale lumii. Rudyard Kipling caracteriza perioada ca fiind a *„sălbaticelor războaie ale păcii"* [24]. Acestea erau purtate departe, informaţiile care ajungeau în ţară referindu-se la rezultatul luptei – în general victorii – la statistici militare şi, eventual, la anume acte de eroism din partea militarilor britanici. Imaginarea războiului era foarte dificilă, dacă nu imposibilă, pentru cei de acasă şi, din acest motiv, şi relativ neinteresantă. Într-un articol de fond din acelaşi ziar *The Times,* tot din perioada războiului Crimeei, este pusă în discuţie imaginea publică a militarului de profesie: *„Soldaţii şi marinarii nu sunt acei sălbatici, criminali, violatori şi distrugători pe care uneori ni-i imaginăm. Atâta vreme cât mor de foame şi de sete sau îşi văd camarazii căzând în jurul lor, ei sunt cele mai nevinovate oi din lume."* [25]

Antinomia era făcută cu *„lupii societăţii",* cei care-i trimit pe soldaţi la război pentru motive în general necunoscute acestora. Într-o lume fără media, o asemenea idee nu putea exista în spaţiul public. Nu avea cine să o lanseze, nici liderii politici, nici cei militari, nici cei administrativi, nici cei religioşi neavând niciun motiv să

construiască un subiect de acest tip sau o dezbatere pe această temă. Cum am văzut, vocea soldaţilor nu avea nicio şansă să fie auzită, decât dacă avea loc vreo revoltă, care, în cele mai multe cazuri, era reprimată atât militar, cât mai ales imagologic. Foarte rar în istorie rebelii au fost iubiţi de majoritate. Tiparul şi primele gazete apărute şi repede cenzurate au clătinat acest edificiu, introducând pe agenda unor comunităţi – mici şi disparate – teme alternative celor ale sistemului. Tirajul redus, alfabetizarea şi mai redusă şi controlul masiv exercitat şi de stat şi de biserică au minimizat efectul perturbator.

La mijlocul secolului al XIX-lea, mai mulţi factori combinaţi (urbanizarea, alfabetizarea, lungirea duratei medii de viaţă, scăderea mortalităţii infantile, calificarea forţei de muncă) au condus la mărirea semnificativă şi cu efecte evidente a fenomenului. Un ţăran, Albert Szilaghi, adus în faţa comisiei guvernamentale de anchetă cu privire la revoltele din Ungaria rurală de la finele secolului al XIX-lea, dă o extrem de sugestivă motivaţie a mişcărilor de protest: „Au *crescut cererile legate de drepturile legitime ale celor ce muncesc pământul, fiindcă acum aceştia învaţă mai mult, ştiu mai mult şi înţeleg mai mult. De ce ne acuzaţi? Am învăţat să citim şi să scriem. Vrem acum să avem haine mai bune, să mâncăm ca nişte fiinţe umane şi să ne trimitem copiii la şcoli.”* [26]

Vechea justificare a stratificării sociale de sorginte divină se clătina, realitatea nu era mulţumitoare pentru cei ce vieţuiau în ea iar agenda publică putea fi influenţată serios de media, o structură din afara sistemului şi pe care sistemul părea că o scăpase din mână. Din punctul de vedere al productivităţii, al profesionalismului şi al dezvoltării economice, educarea muncitorilor şi ţăranilor era utilă şi extrem de avantajoasă. Din punct de vedere politic însă, prea multă educaţie implica riscuri serioase. Regele Danemarcei, Frederick al VI-lea, ţară cu un grad de alfabetizare de aproape nouăzeci la sută într-o epocă în care Rusia, de exemplu, avea optzeci şi cinci la sută

analfabeţi, spunea: *„Ţăranul ar trebui să înveţe cititul, scrisul şi aritmetica; ar trebui să înveţe îndatoririle faţă de Dumnezeu, de sine şi de ceilalţi şi nimic mai mult. Altfel îi vin tot soiul de idei.”* [21]

Însă nu trebuie exagerat nici acest salt înainte al educaţiei ca ferment al atacării ordinii sociale, pentru că aceasta era atent coordonată de stat din perspectiva valorilor care le erau insuflate copiilor în şcoli, dar şi pentru că gradul de participare şcolară era încă foarte scăzut chiar şi în ţările dezvoltate (în 1914, mai puţin de trei la sută din totalul copiilor cu vârste între paisprezece şi optsprezece ani trecuseră printr-o şcoală) [28]. Marele pericol al educaţiei din punctul de vedere al claselor dominante nu era asimilarea în şcoală a unor principii şi teze care să genere nesupunere sau măcar dubitaţie faţă de legitimitatea unui sistem, ci accesul prin citit la cărţi, dar mai ales la media. Aşa cum în perioada timpurie a răspândirii creştinismului, apostolii şi mai apoi misionarii aduceau în casa fiecărui om răspunsuri la provocările realităţii (chiar dacă erau date din perspectiva dogmei), media finalului de secol XIX a adus, în casa fiecărui cititor, prin intermediul ştirilor, portretul integral al realităţii înconjurătoare, iar prin intermediul comentariilor şi al articolelor de opinie, răspunsurile la noile provocări ale acesteia. Media putea modela alternativ, chiar dacă neprogramatic şi evident neunitar, conştiinţa socială a comunităţilor scoţând-o din controlul milenar al sistemului, dar şi conştiinţa socială a individului, scoţându-l din obsesia comunitară, de asemenea fundamentală pentru înregimentare.

Curentele politice dezvoltate în această perioadă, organizarea diverselor structuri politice sau civice sunt reflexe ale acestei deschideri, la fel ca şi dinamica fără precedent a fenomenului economic. Probabil că secolul al XIX-lea este cel în care se pomeneşte cel mai des cuvântul libertate şi se acţionează cel mai mult în numele acestei idei. Nu numai statul liberal care, *„încet, constituţional, se*

organizează cu libertăţile sale fundamentale (de opinie, a presei, parlamentară, individuală, extinderea dreptului de vot)" [29], dar şi Marx, în Manifestul Partidului Comunist, după ce enumera cele zece măsuri prin care proletariatul va deveni clasa dominantă având ca scop major desfiinţarea dominării de clasă, conchide: *„Locul vechii societăţi burgheze, cu clasele şi antagonismele ei de clasă, îl ia o asociaţie în care dezvoltarea liberă a fiecăruia este condiţia pentru dezvoltarea liberă a tuturor."* [30]

Deşi aparent incomod pentru sistem, conceptul libertăţii devine cuvântul cheie al următoarei sute de ani, antinomia principală fiind lupta dusă între adepţii şi duşmanii ei. Ideologia mântuirii este depăşită, la fel şi confruntările între dogmă şi erezie, la fel şi duşmanii credinţei sau mişcările populare ridicate în numele apărării acesteia. Este asamblată acum şi lansată în public ideologia accesului la libertate sau, mai exact, la libertăţi. Definirea acestora va împărţi lumea contemporană în două blocuri majore – paznicii libertăţii democratice şi ceilalţi, care şi ei, în marea lor majoritate, îşi vor justifica acţiunile politice, sociale, culturale şi, în anumite cazuri, religioase, pornind tot de la libertate. Una dintre motivaţiile actuale ale terorismului arab, măcar la nivel de enunţ, este lupta pentru libertatea islamului (adică pentru libertatea de a se raporta la credinţă ca valoare fundamentală, nu la libertate ca valoare fundamentală). Sistemul va deveni gardianul libertăţii aşa cum, până la Revoluţia Franceză, fusese păstrătorul credinţei. Adevărata credinţă era contrapusă celei false adoptată de sistemul advers, iar adevărata libertate va fi cea care va prevala în faţa falselor libertăţi pe care le vor clama ceilalţi. Lenin va decide închiderea presei ostile imediat după octombrie 1917, argumentând: *„Capitaliştii definesc libertatea presei ca fiind suprimarea cenzurii şi dreptul fiecăruia de a publica ziare după placul inimii. În realitate, aceasta nu este libertatea presei, ci libertatea pentru bogaţi, pentru burghezie să înşele masele opresate şi exploatate ale*

poporului." [31] În cântecul oficial de marş al Partidului Naţional-Socialist, *Horst Wessel Lied,* dedicat unui membru SA, ucis într-o confruntare pentru favorurile unei prostituate de către un tânăr comunist, ultimul vers al strofei a doua anunţa *„Svastica dă speranţe milioanelor de susţinători ai noştri/Ziua libertăţii şi pâinii a sosit."* [32] Presa comunistă din România va scrie în Epoca de Aur, la rubrica *„Realităţi din lumea capitalului"* despre *„aşa-zisele libertăţi din Occident",* iar poeţii proletcultismului vor declama: *Ăst an sunt zece ani de când stăpâni/Trăim pe aceste plaiuri din bătrâni; /sunt zece ani de când, în libertate/ Purtăm în marş drapele-mpurpurate."* [33] Şirul exemplelor poate continua cu discursul lui Fidel Castro, din aprilie 1967, în care acesta respingea, în numele libertăţii autentice, ideea plăţii de către Cuba a drepturilor de autor pentru cărţile traduse din alte limbi:

„Cuba poate şi doreşte să-şi recompenseze toţi intelectualii creatori; dar, în acelaşi timp, ea renunţă pe plan internaţional la toate drepturile de autor pe care ar putea să le solicite. În Cuba nu sunt publicate foarte multe cărţi tehnice, dar, de exemplu, noi am produs şi producem muzică foarte bună, care este apreciată peste tot în lume. În viitor, în câmpul muncii intelectuale, noi vom produce tot mai mult. Şi, aşa cum am anunţat, noi renunţăm la încasarea drepturilor de autor corelate cu întreaga proprietate intelectuală a statului cubanez. Ceea ce înseamnă că, în orice colţ al lumii, cărţile noastre pot fi traduse şi publicate liber, fără niciun cost. În acelaşi timp, noi înţelegem să adoptăm aceeaşi clauză în legătură cu cărţile pe care le traducem şi publicăm în Cuba. Dacă toate ţările ar face la fel, umanitatea ar beneficia." [34]

Relatând orice despre orice, media a introdus dezordinea în spaţiul public, generând un număr important de opţiuni pentru fiecare individ. Posibilitatea de a alege a evoluat nu numai cantitativ (mai multe variante), dar şi

calitativ (mai multe zone de acţiune). Omul nostru, proaspăt intrat în secolul al XX-lea, optează politic între mai multe partide, optează cultural între foarte mulţi autori, optează artistic între foarte multe genuri, optează estetic între foarte multe orientări, optează sportiv între echipe, optează la nivelul subconştientului între diverse vedete asupra cărora îşi revarsă dorinţele secrete, optează la nivel de opinie între diverşii purtători de mesaj tot mai vizibili, optează pentru o confesiune sau alta... În acelaşi timp, optează pentru locuri de muncă, optează pentru apartenenţă la un sindicat sau altul, optează (de multe ori forţat de realitatea materială) pentru şcoală sau pentru serviciu, optează pentru o meserie, poate inclusiv avea o opţiune pentru un anume nivel social, optează pentru o ţară sau alta, pentru un continent sau altul. Naşterea grupărilor crimei organizate înseamnă o opţiune pentru lege sau, din contră, pentru fărădelege. Fiecare zi care trece înseamnă un grad de libertate în plus, adică o opţiune în plus. Individul trebuie să gândească singur şi de-abia după aceea să se asocieze cu alţii în spatele unui lider şi în numele unui ţel comun. Realitatea care până nu demult era doar cea din jurul propriei persoane devine acum vastă şi plină de oportunităţi.

Ziare, reviste, cărţi, almanahuri, magazine, benzi desenate, filme, emisiuni de radio, teatre, music-hall-uri toate zidesc marea realitatea intermediată care va deveni noua casă a omului modern. Orientarea atitudinilor nu se mai face numai prin cenzură, impunere şi adevăr unic emis de puterea unică (totalitarismul va ridica această metodologie la nivelul permis de tehnologia pe care o are la dispoziţie), dar şi prin impunerea unor modele atent construite, insistent diseminate şi bine controlate, ca şi prin identificarea unui scop al întregii vieţi, benefic pentru individ şi acceptabil pentru sistem. Splendorile lumii de după, obţinute printr-o viaţă plină de credinţă şi de supunere, dusă departe de răzvrătiri, de erezii şi de necuviinţe, fuseseră premiul promis de ierarhia Lumii

Vechi, lumea trecutului. Ierarhia lumii noi, a lumii viitorului, oferă splendorile lumii acesteia. Triumful credinţei fiecărui individ a fost acceptarea dogmei, triumful libertăţii este acceptarea confortului (desemnat după o infinitate de parametri) ca scop final al existenţei. Cel care se ridica împotriva dogmei sau care contesta ierarhia şi regulile acesteia pierdea şansa mântuirii, şansa lumii de după. Cel care se ridică împotriva ierarhiei moderne şi care îi contestă valorile pierde confortul lumii acesteia. În puţini ani, cetăţeanul occidental şi după el restul au învăţat acest nou raport de condiţionare, această nouă ofertă.

Între nenumăratele opţiuni pe care libertatea descoperită în secolul al XIX-lea le-a făcut posibile, şi pe care media le-a făcut accesibile şi relativ uşor de înţeles, a existat şi cea a acceptării regulilor sistemului în schimbul unei vieţi confortabile. Dezordinea produsă de cantitatea mereu în creştere a opţiunilor a fost reglementată prin introducerea între acestea a unei opţiuni pe care să o aleagă o foarte mare majoritate. Pentru ca acest lucru să se întâmple, opţiunea trebuia să fie foarte convenabilă, iar pentru ca şi acest lucru să se întâmple, timp de mai bine de un secol s-a desenat şi se desenează încă prin toate mijloacele – din ce în ce mai perfecţionate – de comunicare în masă modelul ideal al existenţei umane. Acest model, derivat din ideile de confort şi de bunăstare, este corelat cu integrarea ordonată în sistem şi respingerea tuturor acelor opţiuni care ar genera dezordinea. Chiar dacă nu poate pot controla toate canalele de comunicare care s-au născut, se nasc sau se vor naşte, chiar dacă libertatea de opinie şi libertatea media sunt mult mai greu de cenzurat prin metodele clasice ale interzicerii, chiar dacă individul poate beneficia de un număr de libertăţi nemaiîntâlnit în istorie, opţiunea pe care el poate evolua spre idealul consolidat din câmpul ideatic al epocii sale este una singura, iar distorsiunile care apar nu pot provoca mutaţii semnificative ale majorităţii. Construcţia de imagine şi,

implicit, comunicarea oficială s-au mutat deci de pe promovarea sistemului, a liderului şi a regulilor sale către promovarea modelului de viaţă ce trebuie ales, beneficiind de toată libertatea de opţiune posibilă. Dacă liderul trebuia urmat în numele credinţei şi a valorilor subadiacente acesteia, modelul este adoptat fiindcă el reprezintă soluţia, calea, garanţia libertăţii şi a valorilor subadiacente acesteia. Se poate afirma că, deşi început odată cu dobândirea succesivă a diverselor libertăţi de la mijlocul secolului al XIX-lea, promovarea modelului de viaţă dominat de confort şi de bunăstare ca opţiune majoră a cetăţeanului occidental devine curentul principal al comunicării oficiale de-abia după ce omenirea îşi revine din cutremurul produs de al doilea război mondial. Mai mult, în confruntarea ideologică din timpul Războiului Rece, paradigma bunăstării ca fundament al libertăţii este folosită din plin de Occident împotriva unui bloc estic marcat permanent de sărăcie. Neputincios în faţa evidenţei, bruiat continuu de comunicarea Vestului care penetra Cortina de Fier fie prin propaganda standard a diverselor posturi de radio, fie prin exportarea imaginii simplificate a modelului bunăstării împachetate în filme, muzică, produse sau relatări ale celor care ajungeau dincolo şi se mai şi întorceau, comunismul târziu a încercat, pe de o parte, metode radicale, de tipul închiderii maxime practicată de Ceauşescu (două ore de program de televiziune pe zi, filme practic numai din Est şi acelea atent cernute, puţine cărţi traduse, tipărite în tiraje insuficiente, media obedientă şi orientată doar spre construcţia cultului liderului, fără niciun fel de contact cu realitatea cotidiană care era negată în totalitatea ei, o criză de alimente împinsă la extrem şi, periodic, iniţiative de mai lungă sau mai scurtă durată care adăugau griji suplimentare unei populaţii vlăguite – tema avorturilor, demolările de case, demolările de sate, interzicerea deţinerii sau tăierii unor tipuri de animale, criza lemnelor de foc, contribuţiile sociale, interzicerea reşourilor şi a

închiderii balcoanelor, interzicerea antenelor de televiziune etc.). Pe de altă parte, s-au încercat şi metode de tip competitiv, respectiv investiţiile majore făcute în RDG, care trebuia să fie un soi de vitrină a Estului, mai ales că se afla într-o comparaţie naturală cu cealaltă Germanie, sau micile soluţii locale din Ungaria şi din mult lăudata Iugoslavie care generau un trai mai bun, o activitate culturală mai destinsă şi chiar şi o mai liberă circulaţie a persoanelor. În tot spaţiul totalitar comunist (cu excepţia guvernării lui Pol-Pot şi a lui Kim Ir Sen), după consumarea terorii s-a trecut la o formulă hibridă care conţinea în subtext iminenţa reizbucnirii acesteia, dar şi o ofertă de acces la un confort adaptat valorilor ideologice tutelare. Cuminţenia socială, obârşia sănătoasa şi acceptarea unor compromisuri individuale puteau genera o traiectorie bună în comparaţie cu marea masă de concetăţeni, ipoteză care s-a dovedit semnificativ mai persuasivă decât teroarea iniţială. Oricum, dincolo de toate celelalte capitole, în lupta dintre cele două oferte comunicaţionale, Vestul a câştigat detaşat, modelul său artificial fiind mult mai atractiv şi mai evoluat decât cel al competitorului. Iluzia libertăţii menţinute prin confort, de exemplu, a fost mai ofertantă decât iluzia egalităţii menţinute prin nivelare – ca să nu spunem teroare.

Media în totalitarism

După consecinţele total neaşteptate ale Primului Război Mondial – început festiv cu înrolări în ritmuri muzicale, armate de voluntari, garanţii că totul se va termina până de Crăciun, discursuri electrizante, editoriale patriotice şi campanii de afişaj colorate şi optimiste, şi terminat patru ani mai târziu cu recrutări în masă, milioane de morţi, economii prăbuşite, populaţii fie disperate, fie apatice, fie frustrate, cu prăbuşirea a patru imperii şi cu reconfigurarea hărţii Europei [1] – totalitarismul a însemnat introducerea unei metode noi de

dominare, bazată pe „o *ideologie elaborată, care cuprinde toate aspectele vitale ale existenţei omeneşti, un partid unic, de mase, dirijat de un singur om, un sistem de teroare fizică şi psihologică, un monopol aproape complet asupra mijloacelor de comunicare în masă, un monopol asupra tuturor instrumentelor luptei armate, un control centralizat şi conducerea întregii economii."* [2]

Manipularea totalitară este o întoarcere în timp, o negare a liberalismului secolului al XIX-lea şi o anulare a ideii de opţiune. Sistemul redevine al liderului, valorile sale sunt din nou obligatorii, comunicarea presupune din nou demonizarea celuilalt. Duşmanul este din nou definit ideologic şi este iar lipsit de orice drepturi. Pentru culaci, imperialişti, alb-gardişti, cadeţi, clerici în Rusia Sovietică sau pentru evrei, comunişti, clerici în Germania naţional-socialistă, propaganda de stat construieşte câte un *Malleus Maleficarum* care justifică toate persecuţiile ulterioare. Pulverizarea, în decurs de zile după preluarea puterii de către bolşevici sau naţional-socialişti, a Drepturilor Omului şi anularea tuturor legilor care decurgeau din acestea, fără ca o reacţie semnificativă să existe în corpul social al ţărilor în cauză, indică perplexitatea, după expresia Hannei Arendt, pe care structurile democratice ale acelor timpuri o manifestau în faţa ofensivei ideologiilor integratoare. Revoluţia rusă a produs primul stat condus de un partid unic, dar nu şi prima dominare bazată pe o ideologie din istorie. *„Nu sunt unul dintre cei doisprezece apostoli, sunt mai degrabă Sfântul Pavel, primul care a predicat păgânilor",* obişnuia să spună Troţki [3].

Mecanismele administrative, organizatorice şi legislative sunt de aceea premiere, nu şi cele manipulatorii. Tehnicile folosite reprezintă însumarea tuturor cunoştinţelor umanităţii în acest domeniu. Imaginea liderului va fi construită, în foarte scurt timp, la fel ca în toate cultele imperiale, diseminarea ideologiei se va face şi centralizat, dar şi din casă în casă sau din

comunitate în comunitate prin folosirea agitatorilor. Media şi cultura vor fi din nou puternic cenzurate, vor apărea listele de titluri interzise şi condamnările pentru autori nedisciplinaţi; comunicarea oficială, atent elaborată şi subsumată unui plan coerent, va crea prin toate mijloacele avute la dispoziţie realitatea artificială în care individul să fie făcut captiv. Teroarea este mecanismul nou prin care artificialul se instalează în viaţa de zi cu zi. Cetăţeanul din lumea totalitară bolşevică, nazistă, maoistă sau cea elaborată de Pol-Pot poate fi vinovat în orice clipă, poate fi judecat oricând şi poate fi condamnat oricând pe baza unor principii enunţate de lider, dar neacoperite de argumente din viaţa reală. Victimele represiunii nu sunt vinovaţii clasici ai luptei cu sistemul, ci vinovaţii aleator aleşi de regulile unei lumi complet artificiale, în care totuşi viaţa este posibilă. Violenţa impusă de structurile statului împotriva oricărui tip de nesupunere face parte dintr-un tablou deja cunoscut. Până şi justificarea abuzurilor şi a uciderii inocenţilor existase în istoria luptei împotriva marelui duşman. Dar condamnarea potenţială a oricui este o noutate profundă, care marchează felul în care trăiesc indivizii în spaţiul totalitar. Xun Zi enunţase ideea firii iremediabil rele a omului, care însă putea fi corectată prin lege, prin educaţie, prin ordinea ritualică şi prin conducerea Omului Ales. În totalitarismul secolului al XX-lea, omul este iremediabil vinovat. Un *vinovat obiectiv,* cum îl numeşte Hannah Arendt. Rase vinovate, clase vinovate, etnii vinovate, locuitori din oraşe şi sate vinovate, religii vinovate, autori de texte vinovate, vorbitori de vorbe vinovate, oameni virtual făptuitori de fapte vinovate, toţi compun lumea culpabilă – agresată şi agresoare în acelaşi timp – a artificialului totalitar. O lume a panicii continue şi a continuei resemnări în faţa iminentei descoperiri a propriei vini care atrage normal legitima pedeapsă. Construirea acestei dimensiuni unice a artificialului este marea performanţă a comunicării oficiale totalitare.

Varianta totalitară a manipulării a însemnat o

tentativă de întoarcere la epoca de dinaintea media, bazându-se însă pe utilizarea masivă a acesteia. În locul plasării unei opţiuni la care să adere majoritatea dintr-o infinitate de opţiuni liber generate, totalitarismul a anulat toate celelalte opţiuni, a enunţat-o pe singura existentă şi a utilizat toate mijloacele de comunicare, dar şi de presiune, pentru a o impune indivizilor, pentru a obţine unanimitatea. Pe 4 noiembrie 1917 (datele referitoare la Rusia Sovietică respectă calendarul iulian aflat în vigoare atunci, calendar decalat cu treisprezece zile faţă de cel gregorian folosit în restul Europei), Lenin scrie un proiect de declaraţie cu privire la libertatea presei, care va apărea în *Pravda,* pe 7 noiembrie:

„Pentru burghezie, libertatea presei înseamnă libertatea celor bogaţi de a publica şi a capitaliştilor de a deţine şi a controla ziarele, realitate care în orice ţară, chiar şi în cele mai libere, dă naştere unei prese corupte. Pentru guvernul muncitorilor şi ţăranilor, libertatea presei înseamnă eliberarea presei de sub opresiunea capitalistă şi instaurarea proprietăţii publice asupra fabricilor de hârtie şi a tipografiilor. Ca prim pas al acestui scop, strâns legat de eliberarea poporului muncitor de sub oprimarea capitalistă, Guvernul Provizoriu al Muncitorilor şi Ţăranilor a înfiinţat o Comisie de Anchetă pentru a verifica legăturile dintre capital şi publicaţii, pentru a vedea sursele fondurilor şi beneficiilor ziarelor, lista donatorilor, banii daţi pentru acoperirea deficitelor şi orice alt aspect legat de afacerea de presă, în general. Ascunderea datelor, conturilor şi documentelor sau furnizarea altor evidenţe contabile despre care se ştia că sunt false vor fi pedepsite de un tribunal revoluţionar." [4]

Pentru ca această Comisie de Anchetă să îşi desfăşoare operativ activitatea, toţi proprietarii, managerii, acţionarii şi angajaţii structurilor de media erau convocaţi, într-o perioadă condensată de timp, la

sediul noii organizaţii pentru a furniza toate explicaţiile necesare. Dar viziunea autentică a lui Lenin asupra media va răzbate din următoarele rânduri apărute în revista *Labour Monthly,* la începutul anilor ’20: *„De ce să fie permise libertatea cuvântului şi libertatea presei? De ce un guvern care acţionează conform celor mai bune intenţii să permită să fie criticat? Asta înseamnă să dai pe mâna opoziţiei arme mortale. Ideile sunt mai periculoase decât tunurile. De ce să i se permită unei persoane oarecare să cumpere o tipografie şi să disemineze idei pernicioase, calculate să facă rău guvernului?.”* [5] După răsturnarea Guvernului Provizoriu de către Comitetul Militar Revoluţionar controlat de bolşevici şi după arestarea membrilor cabinetului, una dintre primele griji ale noii puteri a fost controlarea presei ostile foarte agresive, mai ales ca urmare a loviturii de stat. Textele ce puteau fi citite în presa acelor zile la adresa lui Lenin şi Troţki abundau în cuvinte tari şi în acuzaţii viguroase. Gorki, susţinător al bolşevismului, scria în *Novaia Jizn: „Lenin, Troţki şi adepţii lor sunt deja intoxicaţi de otrava puterii cum o dovedeşte atitudinea lor faţă de libertatea de expresie a individului şi faţă de acest ansamblu de drepturi pentru triumful cărora a luptat democraţia /... / Asistăm la o experienţă ce se va face pe proletariatul rus şi pe care el o va plăti cu sângele lui, cu viaţa lui, şi, ceea ce este mai rău, cu o deziluzie durabilă faţă de idealul socialist.” [6]* Iar Bazanov, alt bolşevic dezamăgit, îl caracteriza pe Lenin în acelaşi ziar: „Est*e un maniac incurabil, care semnează decrete în calitate de şef al guvernului rus, în loc să urmeze un tratament hidroterapeutic sub supravegherea unui alienist experimentat.” [7]*

Proaspăt numitul Comisar pentru probleme de Presă, N.I. Derbişev, a trimis soldaţi în mai multe redacţii pentru a încerca să împiedice apariţia ziarelor, dar confuzia din perioada în cauză a limitat succesul operaţiunii. Majoritatea publicaţiilor burgheze sau aparţinând socialist-revoluţionarilor au fost distribuite în ţară. Pe 9 noiembrie,

Consiliul Comisarilor Poporului emite un decret prin care îşi asumă dreptul de a opri publicarea ziarelor care incită la acţiuni de rezistenţă împotriva noilor autorităţi şi care *„seamănă dezordine prin ştiri calomnioase care falsifică faptele reale”.* Oricum, acest decret este temporar până când lucrurile vor reintra în normal, moment în care libertatea de exprimare va fi complet restaurată [8]. La nivelul conducerii noii puteri au existat, în primele săptămâni după lovitura de stat, dubii şi implicit dezbateri legate de legitimitatea şi corectitudinea limitării dreptului la liberă exprimare a adversarilor politici. Aliaţii bolşevicilor au contestat decretul de închidere a ziarelor critice, dar în urma dezbaterilor şi a discursurilor a fost adoptată rezoluţia iniţiată de bolşevicul Avanesov:

„Noi apărăm libertatea presei, dar acest concept trebuie să fie despărţit de vechea noţiune mic-burgheză a libertăţii. Dacă noul guvern a avut tăria să desfiinţeze proprietatea privată asupra pământului, călcând astfel drepturile latifundiarilor, ar fi ridicol pentru puterea sovietică să apere noţiunile depăşite ale libertăţii presei. Restaurarea aşa-zisei libertăţi a presei, adică înapoierea presei tipărite capitaliştilor, otrăvitorii conştiinţei poporului, ar fi o capitulare de nepermis în faţa voinţei capitalului, o predare a uneia dintre cele mai importante fortăreţe ale revoluţiei muncitorilor şi ţăranilor şi de aceea ar fi, fără doar şi poate, contrarevoluţionară.” [9]

Măsurile lipsite de echivoc preconizate de această rezoluţie se circumscriau liniei de conduită pe care noul regim se pregătea să o adopte şi care derivau din cele şase luni ale guvernului Kerenski: Rusia anului 1917 nu putea fi administrată prin măsuri luate în concordanţă cu principiile liberale. Trebuia folosită o metodă nouă, iar Lenin şi cei ce l-au susţinut au adoptat teroarea. Într-o scrisoare din 1922, citată de Soljeniţân în *Arhipelagul Gulag,* Lenin preciza: *„Trebuie lărgită aria de aplicare a*

pedepsei cu moartea! Teroarea este un mijloc de convingere." Pentru ca după două zile să revină cu încă o notă la respectiva scrisoare cu privire la modul de corectare şi adaptare a noului Cod Penal:

„să se evidenţieze în mod deschis teza principială şi justă din punct de vedere politic (şi nu numai în sens juridic îngust), care motivează esenţa şi justificarea terorii, necesitatea şi limitele ei. Tribunalul nu trebuie să elimine teroarea; a promite acest lucru ar fi o autoamăgire, sau amăgire, ea trebuie argumentată şi legiferată în principiu, clar, firesc şi fără înfloriturі. Formularea trebuie să fie cât mai largă cu putinţă, fiindcă numai simţul revoluţionar al dreptăţii, şi conştiinţa revoluţionară vor hotărî condiţiile de aplicare a terorii, mai mult sau mai puţin largă, în practică." [10]

La începutul lunii ianuarie 1918, Lenin redactează *Declaraţia drepturilor poporului muncitor şi exploatat,* în care enunţă desfiinţarea conceptului de proprietate privată atât asupra pământurilor, cât şi asupra *„băncilor, fabricilor, uzinelor, minelor, căilor ferate şi celorlalte mijloace de producţie şi de transport."* [11] Anterior acestui moment, prin aplicarea rezoluţiei Avanesov, încă din luna noiembrie sunt confiscate tipografii aparţinând trusturilor de presă burgheze şi sunt redistribuite în provinciile ruseşti pentru a fi folosite de media bolşevică. Oficiosul *Pravda* este primul beneficiar al acestui transfer de proprietate. Până la finele anului 1918, sunt confiscate nu mai puţin de o sută nouăzeci de tipografii, ceea ce conduce la creşterea spectaculoasă a presei bolşevice, aceasta fiind estimată la peste cinci sute de cotidiane şi peste şapte sute de periodice. În mai puţin de trei luni de la lovitura de stat, sute de ziare ostile sunt închise sau dispar din motive tehnice – lipsa tipografiilor şi a hârtiei. Cele care totuşi rezistă au tiraje progresiv mai mici, din aceleaşi motive tehnice, au periodic jurnalişti arestaţi –

deocamdată pentru durate scurte de timp –, sau sunt obligate, pentru a scăpa de deciziile de desfiinţare ale Consiliului Comisarilor Poporului, să-şi schimbe numele (ziarul socialist-revoluţionar *Volia Naroda* s-a numit în şase feluri diferite în numai patru săptămâni) [12]. Gradul de penetrare şi implicit influenţa mediei contestatare se diminuează constant, locul liber fiind ocupat în spaţiul public de comunicarea bolşevică. În discursul din 4 noiembrie 1917, Lenin replica acid celor care cereau revocarea ordinului de suspendare a ziarelor burgheze: *„Doar şi după răsturnarea ţarismului ziarele ţariste au fost interzise. Acum am scuturat jugul burgheziei. N-am născocit noi revoluţia socială; ea a fost proclamată de membrii congresului Sovietelor, nimeni n-a protestat, toţi au adoptat decretul prin care a fost proclamată. Burghezia a proclamat libertatea, egalitatea, fraternitatea. Muncitorii spun: «nouă ne trebuie altceva» /... / Dacă ne îndreptăm spre revoluţia socială, nu putem lăsa ca bombelor lui Kaledin să li se adauge bombele minciunii.” [13*]

Cenzura îndreptată împotriva publicaţiilor, teroarea îndreptată împotriva jurnaliştilor şi patronilor de media, restricţionarea hârtiei, confiscarea utilajelor şi a clădirilor aferente şi emisia continuă de mesaje dinspre noua putere conturează o dimensiune coerentă în haosul primei perioade de supremaţie. Lipsa de claritate administrativă, excesele şi ambiguităţile politice, indecizia militară, lipsa de cadre, boicotul diverselor nivele ale ierarhiei moştenite de la guvernele anterioare nu-i împiedică pe bolşevici să definească foarte repede, tocmai prin acţiunile agresive în spaţiul media, chipul duşmanului. Urmează apoi, din nou foarte rapid, instituţionalizarea luptei împotriva acestuia, simultan cu permanenta demonizare a sa prin toate mijloacele disponibile. Pe 7 decembrie 1917, Lenin îi scrie lui Dzerjinski în legătură cu măsurile ce trebuie luate împotriva sabotorilor şi contrarevoluţionarilor:

„Burghezia, moşierii şi toate clasele bogate fac

eforturi disperate pentru a submina revoluţia care trebuie să asigure interesele muncitorilor, ale maselor muncitoare şi exploatate. Burghezia se dedă la crimele cele mai infame, cumpărând lepădăturile societăţii şi elementele decăzute şi îmbătându-le în scopul de a dezlănţui pogromuri. Partizanii burgheziei, în special cei din rândurile funcţionarilor superiori, funcţionarilor de bancă etc., sabotează munca, organizează greve, pentru a zădărnici măsurile luate de guvern în vederea înfăpturii transformărilor socialiste. Se merge chiar până la sabotarea muncii de aprovizionare care ameninţă să ducă la înfometarea a milioane de oameni. Trebuie să se ia măsuri excepţionale de luptă împotriva contrarevoluţionarilor şi sabotorilor." [14]

Paşii tactici indicaţi de Lenin în şapte puncte se referă la identificarea şi ţinerea sub observaţie a tuturor *„persoanelor care fac parte din clasele bogate (adică au un venit lunar de 500 de ruble sau mai mult, proprietarii de imobile urbane, de acţiuni şi sume de bani de peste 1 000 de ruble), precum şi funcţionarii de la bănci, de la societăţile pe acţiuni, de la instituţiile publice şi de stat"* [15] prin declaraţii făcute pe proprie răspundere şi prin inventarea unei *„cărţulii de consum şi muncă în care să-şi treacă săptămânal veniturile şi cheltuielile şi în care comitetele şi instituţiile să menţioneze ce funcţie publică îndeplineşte persoana respectivă."* [16]. Într-un discurs ţinut în aceeaşi zi în faţa Comitetului Militar Revoluţionar, Dzerjinski solicită înfiinţarea unei structuri dedicate luptei împotriva inamicului intern, a inamicului ideologic:

„Trebuie să trimitem pe acest front – cel mai periculos şi mai crâncen dintre fronturi – tovarăşi hotărâţi, puternici, devotaţi, gata să facă orice pentru a apăra Revoluţia. Să nu credeţi că eu caut forme de dreptate revoluţionară; nu de justiţie avem noi nevoie acum. Acum suntem în război, într-o luptă corp la corp până la ultima

suflare. Viaţa sau moartea! Propun, cer crearea unui organ pentru încheierea revoluţionară a conturilor cu contrarevoluţionarii. Şi trebuie să acţionăm nu mâine, nu astăzi, ci acum…" [11]

Organul e creat, se numeşte Comisia Extraordinară PanRusă pentru Combaterea Contrarevoluţiei şi Sabotajului, prescurtat Veceka sau CEKA. Sarcina fundamentală a Comisiei proaspăt înfiinţate: *„Să reprime şi să lichideze orice încercare sau act contrarevoluţionar sau sabotaj de pe tot teritoriul Rusiei, oriunde este nevoie. Să aducă în faţa justiţiei reprezentate de tribunalul revoluţionar pe toţi sabotorii şi contrarevoluţionarii şi să pună la punct mijloacele pentru combaterea acestora."* [18] În debutul anului 1918, CEKA trece şi la arestarea, anchetarea şi pedepsirea jurnaliştilor sau editorilor de presă consideraţi a desfăşura activităţi contrarevoluţionare. Viziunea asupra legii pe care o aveau aceste tribunale revoluţionare înfiinţate pe 24 noiembrie 1917 şi reorganizate de Troţki pe 14 octombrie 1918 este argumentată într-o broşură scrisă în 1920 de preşedintele Tribunalului Militar Revoluţionar al Republicii, K.H. Danişevski, citat de Alexandr Soljeniţân în capitolul *Legea-copil* din *Arhipelagul Gulag:*

„Tribunalele Militare Revoluţionare sunt, în primul rând, organe de nimicire, izolare, neutralizare şi terorizare a duşmanilor Patriei muncitorilor şi ţăranilor şi doar în al doilea rând sunt instanţe care stabilesc gradul de culpabilitate al subiectului respectiv /… / Tribunalul Militar Revoluţionar este organul necesar şi devotat al Dictaturii Proletariatului, care trebuie să conducă clasa muncitoare, prin distrugerile de neînchipuit, prin oceane de sânge şi lacrimi în lumea muncii libere, a fericirii muncitorilor şi a frumuseţii." [19]

Odată cu începerea războiului civil şi cu intervenţia

străină în statul sovietic, cenzura capătă şi dimensiunea sa militară – experimentată pe larg în proaspăt încheiatul război mondial –, iar ipoteza existenţei vreunui organ independent de presă devine aproape nulă. În februarie 1919, este hotărâtă suspendarea ziarului menşevic *Vsegda Vpered,* acuzat că, în articolul *Încetaţi războiul civil, „şi-a dovedit definitiv orientarea contrarevoluţionară”.* În decizia de suspendare se scrie:

*„Având în vedere că lozinca «jos războiul civil» – afişată în prezent deschis de acest ziar atunci când trupele moşierilor şi ale capitaliştilor, conduse de Kolceak, ocupă nu numai Siberia ci şi Perm-ul – echivalează cu a sprijini pe Kolceak şi a împiedica pe muncitorii şi ţăranii din Rusia să ducă până la victorie războiul împotriva lui Kolceak /... / Având în vedere că, în momentul luptei armate finale, hotărâtoare, celei mai îndârjite împotriva trupelor moşierilor şi capitaliştilor, Puterea sovietică nu poate tolera în ţara ei oameni care nu vor să suporte lipsurile grele alături de muncitorii şi ţăranii care luptă pentru o cauză dreaptă /... / De aceea, ziarul Vsegda V*pered se suspe*ndă până când menşevicii vor dovedi prin fapte hotărârea lor de a rupe în mod consecvent cu Kolceak şi de a se situa cu fermitate pe poziţia apărării şi sprijinirii puterii sovietice; se vor lua toate măsurile pregătitoare pentru ca menşevicii care împiedică victoria muncitorilor şi ţăranilor asupra lui Kolceak să fie trimişi pe teritoriul democraţiei lui Kolceak.” [20]*

Din 1922, întreaga presă din statul sovietic este etatizată, direcţionată şi supusă cenzurii preventive. În 1922 este creat GLAVLIT – Administraţia Centrală pentru Literatură şi Edituri – care devine *„fundaţia birocratică a întregului sistem al cenzurii în Uniunea Sovietică până la dispariţia acesteia. Sub Stalin, GLAVLIT devine un foarte puternic instrument de control în care operează mai multe mii de cenzori care verifică apariţiile editoriale pe baza unei liste de subiecte interzise de către autorităţile*

sovietice." [21] Tot cam de atunci, 1924, funcţionează un sistem centralizat de emisiuni radiofonice care acoperă un procent important din populaţie. Pentru contracararea emisiunilor transmise din afara spaţiului de control, majoritatea receptoarelor erau doar nişte difuzoare calibrate pe o singură frecvenţă şi plasate în toate marile întreprinderi, colhozuri sau şcoli [22]. *Codul penal* din 1926, articolul 58, dedicat crimelor împotriva statului, cuprinde, la aliniatul 10, infracţiuni legate de delictul de opinie: *„propaganda sau agitaţia, care conţin apeluri pentru răsturnarea, subminarea ori slăbirea Puterii Sovietice, precum şi răspândirea ori producerea, ori păstrarea literaturii cu conţinut identic."* [23] Sunt supravegheate ziarele, cărţile, piesele de teatru, filmele şi spectacolele de varietăţi, sunt supravegheaţi încă şi mai atent cei care le realizează. În acest sens, în septembrie 1922, Feliks Dzerjinski emitea următorul set de dispoziţii către funcţionarii CEKA:

„Trebuie să clasificăm întreaga inteligheţie în grupe şi subgrupe: 1. scriitori; 2. jurnalişti; 3. economişti (este indispensabil să facem şi subgrupe: a. finanţişti, b. specialişti în energie, c. specialişti în transport, d. comercianţi, e. specialişti în cooperare etc); 4. discipline tehnice (şi aici se impun nişte subgrupe: a. ingineri, b. agronomi, c. medici, etc); 5. profesori universitari şi asistenţii lor etc, etc. Informaţiile cu privire la toţi aceşti domni trebuie să provină de la departamentele noastre şi să fie sintetizate de către departamentul Inteligheţia. Fiecare intelectual trebuie să aibă un dosar la noi." [24]

Cenzura şi supravegherea unor categorii sociale nu sunt lucruri noi. Au existat practic în fiecare civilizaţie. Puterea bolşevică aduce însă în peisajul cunoscut al luptei ierarhiei împotriva celor ce bruiază comunicarea oficială, forţa organizatorică a statului şi minuţiozitatea sa birocratică. Din capitol secundar al războiului ideologic, privite mai degrabă ca un suport funcţionăresc al unei

lupte mult mai înalte, cenzura şi supravegherea inamicului se transformă în vârful de lance al comunicării oficiale. Cu cât ceilalţi transmit mai puţine idei, cu atât ideile sistemului vor pătrunde mai uşor şi vor fi mai uşor asimilate.

În 1920, Lenin lansează în *Tezele cu privire la propaganda pe linie de producţie,* modelul funcţional al noii media, adaptată la cerinţele luptei politice şi a noului tip de informare pe care puterea o consideră utilă pentru cetăţean. Cenzura funcţiona, CEKA funcţiona, partidul câştiga şi bătăliile politice, şi pe cele militare. Era nevoie de zugrăvirea noii realităţi. După octombrie 1917, structura dominantă, rezultată din lovitura de stat, cucereşte literalmente universul media din Rusia. Nu asistăm doar la o cenzurare a presei sau doar la o îngrădire a libertăţii de exprimare, ci la o totală schimbare a raporturilor de proprietate şi a logicii de existenţă a media. Cei vechi dispar, uneori chiar fizic, şi sunt înlocuiţi cu cei noi. Subiectele vechi dispar şi sunt înlocuite cu cele noi. Se modifică limbajul, se modifică abordarea. Dispare obiectivitatea, repudiată ca fiind un sindrom mic burghez, locul acesteia fiind luat de participarea angajată, militantă. Funcţiile standard ale media sunt malformate şi adaptate unor noi cerinţe sociale şi unei noi realităţi de piaţă. Ziarele nu mai concurează unele cu altele pentru acapararea cititorilor şi a publicităţii şi nici nu mai reflectă atitudini diferite ale proprietarilor sau editorilor. Toate aparţin de stat şi toate vorbesc despre aceleaşi lucruri în spiritul aceleiaşi ideologii. Scrie Lenin în *Teze:*

„Ziarele de directivă, şi în primul rând Istvestiia *şi* Pravda, *trebuie: a) să reducă spaţiul rezervat problemelor politice şi să mărească rubrica destinată propagandei pe linie de producţie; b) să exercite o influenţă asupra întregii activităţi a partidului şi a instituţiilor sovietice în sensul că şi ele trebuie să consacre mai multe forţe propagandei pe linie de producţie; c) să caute să organizeze în mod*

sistematic, la scara întregului stat, propaganda pe linie de producţie şi să elaboreze măsuri ample pentru dezvoltarea şi îmbunătăţirea ei, şi în special pentru verificarea succeselor ei reale, efective." [25]

Deja, din acest moment nu numai că nu se mai poate vorbi despre independenţa media, dar nu se mai poate vorbi nici măcar de acea cooperare între presă şi putere existentă în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, în care jurnalistul îşi alegea subiectele şi comentariile astfel încât să nu deranjeze sponsorul semioficial. Cu toate acestea, el putea naviga între mai multe opţiuni, în zonele care nu se refereau la politic, putea inova, putea încerca să-şi atragă cumpărători introducând teme noi. În general, nu i se spunea ce să scrie, ci ce să nu scrie. Conform viziunii lui Lenin, media are roluri organizatorice precise, în interiorul efortului instituţional al statului. Nu este doar vectorul componentei manipulatorii a acestuia, nu serveşte doar diseminării ideologice şi identificării duşmanului, ci devine parte a administrativului. Îşi conservă sarcinile specifice (informează, interpretează, culturalizează, generează divertisment şi coagulează mulţimi), dar în interiorul valenţelor noi pe care i le dictează nu neapărat un lider ideologic, ci unul administrativ. Având un rol care se doreşte a fi bine definit, i se trasează parametrii de funcţionare:

„Ziarul pentru problemele de producţie trebuie să fie popular, adică pe înţelesul a milioane de cititori, dar în niciun caz să nu cadă în vulgarizare. El nu trebuie să coboare la nivelul cititorului înapoiat, ci să caute necontenit – treptat şi cu multă prudenţă – să ridice nivelul lui de pregătire. Politicii să-i rezerve un spaţiu redus, cam un sfert, şi nu mai mult. Locul principal trebuie rezervat planului economic unic, frontului muncii, propagandei pe linie de producţie, pregătirii muncitorilor şi ţăranilor în vederea exercitării conducerii, pentru controlul aplicării

efective a legilor şi a măsurilor luate de instituţiile şi gospodăriile sovietice şi pentru un amplu şi regulat schimb de păreri cu masele largi de cititori." [26]

Într-un articol din 1918, publicat în *Pravda,* Lenin critica virulent modul de a se face presă, fiind şi atunci deranjat de: „prea *multă politică /... / Să ne ocupăm mai mult de economie. Dar să ne ocupăm de economie nu în sensul de a face consideraţii generale, cronici savante, planuri intelectualiste şi alte fleacuri de acest gen /... / Nu, trebuie să ne ocupăm de economie în sensul de a aduna, de a verifica minuţios şi a studia faptele din domeniul construcţiei reale a vieţii noi. Au oare în realitate marile fabrici, comunele agricole, comitetele sărăcimii, consiliile economice locale succese în construirea noii economii?" [27] Ac*easta a fost una dintre sarcinile trasate presei. În decursul deceniilor au urmat altele. De fapt, chiar în acelaşi articol au existat şi alte deziderate pe care media ar trebui să le îndeplinească: să prindă, să demaşte şi să ţintuiască la stâlpul infamiei pe „muncito*rii care se cramponează cu încăpăţânare de tradiţiile (deprinderile) capitalismului" sau să s*e c*o*mporte „ca un o*rga*n al dictaturii unei clase care dovedeşte prin faptele ei că împotrivirea capitaliştilor şi a trândavilor care păstrează deprinderi capitaliste va fi înfrântă cu mână de fier", dar şi s*ă se ocupe „de educ*aţia maselor pe bază de exemple şi modele vii concrete, luate din toate domeniile vieţii." [28] E* aproa*p*e neimportant ce i se cerea presei să facă printr-un material politic sau printr-o cuvântare. Este fundamental însă că logica presei, a media în general, se schimbase.

Media secolului al XIX-lea a colorat şi a diversificat, prin caleidoscopul de informaţii şi de opinii proiectat, viaţa liniară a cetăţeanului, croindu-i o percepţie nouă – deşi artificială – asupra realităţii. Artificială în sensul depărtării de natural, în sensul intermedierii inevitabile produse de selecţia jurnalistului, de înţelegerea şi de subiectivitatea acestuia. Aflarea unei realităţi anume prin intermediul

ziarului este artificială faţă de aflarea aceleiaşi realităţi prin contact nemijlocit. Varietatea necontrolată a distorsiunilor pe care jurnaliştii le introduc în realitatea descrisă de ei se constituie în lumea alternativă pe care o presupune universul media. În masa infinită a ştirilor şi opiniilor vehiculate de media într-o societate deschisă, toate conturând o realitate diferită de cea de referinţă, adică o realitate artificială, sistemul introduce stimuli şi mesaje prin care sunt direcţionate tendinţe ale majorităţii şi cu ajutorul cărora sunt menţinute echilibrul şi valorile sociale acceptate. Artificialul totalitar porneşte de la premisa controlului şi a influenţării decisive a distorsiunilor faţă de realitate, malformarea acesteia în sens ideologic fiind misiunea media. De aceea, primul pas al oricărei puteri totalitare este cucerirea completă a acestui teritoriu şi apoi construirea prin intermediul media a realităţii artificiale necesare exercitării dominării.

Dominarea totalitară porneşte de la impunerea credinţei în valorile ideologice ale sistemului şi în infailibilitatea liderului acestuia. Comunicarea Lumii Vechi folosea pentru acest scop orice, în afară de media, fiindcă media nu exista. Din acest motiv, a fost imposibil să proiecteze dominaţilor o realitate artificială. Lumea reală era pretutindeni şi nu exista nimic să o ecraneze. Credinţa a fost, în aceste condiţii, clădită pe valori ale căror finalităţi se regăseau în lumea de după (şi aceasta putând fi considerată, de asemenea, o realitate artificială, dacă termenul realitate nu este forţat, desenată tot pe baza unor demersuri ideologice).

Totalitarismul secolului al XX-lea a încercat învierea credinţei necondiţionate faţă de sistem, în opoziţie cu ideile libertăţii secolului al XIX-lea, având la îndemână, pe lângă o ideologie încărcată cu soluţii pentru diverse categorii de majorităţi, instrumentul de clădit realităţi controlabile. Comunicarea bolşevică explica injustiţia socială prin existenţa celor puţini şi privilegiaţi care i-au deposedat pe cei mulţi şi exploataţi – de orice drept,

condamnându-i astfel la o sărăcie perpetuă. Lupta este, deci, izvorâtă din dorinţa legitimă a celor mulţi de a avea un stat al lor, în care nedreptatea socială să nu mai existe, şi din rezistenţa oligarhiei împotriva acestei acţiuni. La zeci de ani de la consumarea loviturii de stat din 1917, comunicarea oficială în spaţiul sovietic se învârtea cam în aceeaşi zonă, identificând prioritar imperialismul occidental cu fostele clase dominante care încă îşi revendicau drepturile pierdute. *Pravda* din 6 ianuarie 1918 scria în articolul de fond: *„Slugile bancherilor, capitaliştilor şi marilor proprietari, sclavii dolarilor americani, trădătorii – socialist-revoluţionarii de dreapta – cer în Adunarea Constituantă întreaga putere pentru ei şi pentru stăpânii lor, duşmanii poporului. Dar muncitorii, ţăranii şi soldaţii nu vor cădea în plasa întinsă de duşmanii cei mai înverşunaţi ai socialismului. În numele Revoluţiei socialiste şi al Republicii Sovietice Socialiste, ei îi vor mătura definitiv pe asasinii ştiuţi sau neştiuţi."* [29] Era pentru prima dată când capitalul american era pus în legătură cu opoziţia faţă de bolşevici. Este binecunoscută reacţia de neîncredere a lui Stalin la repetatele anunţuri venite dinspre Londra şi Washington cu privire la iminentul atac german din iunie 1941. Ori de câte ori apărea o nouă notă informativă pe această temă, Stalin spunea că este vorba de o *provocare imperialistă,* al cărei scop este distrugerea statului sovietic [30]. Cu doar câteva zile înainte de atac, media sovietică publica materiale în care populaţia era chemată să nu dea crezare zvonurilor alarmiste referitoare la un conflict cu Germania nazistă, iar ofiţerii din prima linie erau bombardaţi cu cablograme prin care li se cerea să nu facă niciun gest de provocare faţă de trupele Wermacht-ului de dincolo de graniţă, precizându-li-se că nu existau motive de îngrijorare [31].

Oricât pare de ironic, atât Lenin (care trecea *ziarist* la rubrica profesie în diversele formulare completate), cât şi Hitler (proprietar în numele NDSAP, manager şi editorialist al *Volkischer Beobachter – Observatorul rasial)*

au făcut parte din cea mai liberală breaslă a momentului, oamenii de presă. Cunoaşterea din interior a fenomenului şi înţelegerea potenţialului media explică acţiunile celor doi de subordonare rapidă şi totală a acesteia. La numai o lună şi jumătate după ce a preluat puterea în iarna lui 1930 şi la treisprezece zile după incendierea Reichstag-ului, Hitler înfiinţează Ministerul Informării Populare şi al Propagandei, în fruntea căruia îl instalează pe Joseph Goebbels, responsabilul cu propaganda şi în interiorul Partidului Naţional-Socialist. În repetate rânduri, în *Mein Kampf,* Hitler se plânge de presiunea exercitată de presa controlată de evrei – *„Un lucru, în sine, trebuia să dea de gândit, faptul că nu există decât un singur ziar important* (Volkischer Beobachter,) *faţă de presa evreiască imensă”* [32] –, iar Goebbels, în jurnalul său timpuriu, perioada 1925-1926, acuză presa evreiască de răspândirea unor zvonuri privind deteriorarea relaţiilor dintre el şi Adolf Hitler. Ca urmare a articolelor apărute, Hitler publică un răspuns în cotidianul propriu, în care îşi precizează poziţia:

„Recent, Berliner Tageblatt, Vossische Zeitung, Welt am Abend *şi alte ziare «germane» s-au grăbit să raporteze «o ceartă fratricidă în casa lui Hitler» şi să vorbească de o «duşmănie între fraţi». Ei au scris că există o «ruptură între Hitler şi Goebbles» în NDSAP, că i-aş fi tras «o chelfăneală» lui Goebbels şi că aş fi spus unui cunoscut lider al mişcării naţionale că «nu sunt de acord cu metodele de propagandă ale dr. Goebbels». Declar: toate aceste alegaţii sunt invenţii ale presei evreieşti de şanţ făcute pentru scopuri uşor de identificat. Nici cea mai mică schimbare nu a apărut în relaţiile mele cu dr. Goebbels. Ca întotdeauna am cea mai deplină încredere în domnia-sa.”* [33]

În capitolul al XI-lea din *Mein Kampf, Poporul şi rasa,* Hitler urmăreşte destinul istoric al poporului evreu pe teritoriul german, din vremea Antichităţii romane până în prezent, pentru a demonstra răul pe care aceştia l-au făcut germanilor şi tehnicile prin care au reuşit să-şi urmărească

interesele în mijlocul majorităţii, întâi negustor, apoi intermediar şi cămătar, *„evreul introduce în ţară împrumutul interesat”.* Executând pe răii platnici şi deposedându-i de proprietăţi, evreul devine posesor de pământuri pe care le utilizează folosind mâna de lucru autohtonă. *„Tirania şi rapacitatea sa devin în aşa măsură de nesuportat, că victimele, exploatate până la sânge, merg până la împotrivire /... / Masele jefuite şi mânate îşi fac singure dreptate; ele au învăţat să-l cunoască în decursul veacurilor şi-i consideră simpla existenţă la fel de înfricoşătoare ca şi ciuma.” Pasu*l pe care evreul îl face este de a se apropia de suverani, de a-i „ase*dia cu linguşiri scârboase” şi d*e a obţine de la aceştia, în schimbul banilor, privilegii şi scrisori de favoare care se traduc în mai mulţi bani obţinuţi prin spolierea poporului. „Sce*na aceasta se reînnoieşte constant, iar rolul jucat de cei pe care-i numim «prinţi germani» este tot atât de jalnic ca şi cel al evreilor înşişi. Aceşti domni mari sunt, într-adevăr, o pedeapsă trimisă de Dumnezeu dragilor lor popoare, iar echivalentul îl găsim în diferiţi miniştri ai vremurilor noastre.”*

Ruina la care evreii îi împing pe suverani este premeditată şi are ca scop accederea – prin botezare – la cele mai înalte demnităţi în stat. *„El încheie afacerea, cel mai ades spre bucuria bisericii, mândră că a câştigat un nou fiu, şi a lui Israel, fericit să vadă reuşind încă o pungăşie.”* Următoarea mişcare este aceea de a se autointitula german, de a se comporta ca un german, de a vorbi ca un german şi deci de a solicita drepturile civice pe care le are un german. *„Cu cât se caţără mai sus, cu atât mai mult solicită atingerea scopului a cărui cucerire i-a fost făgăduită odinioară şi care se desprinde acum din negura trecutului; cu o ardoare febrilă, cele mai bune minţi evreieşti văd apropiindu-se, până este la îndemâna lor, visul dominaţiei universale.”* Evreul devine filantrop, participă la acţiuni de binefacere, încearcă să-şi schimbe imaginea printre germani. *„Puţin câte puţin el devine, în vorbe, campionul timpurilor noi.”* În acelaşi timp, pe

ascuns, el îşi sporeşte influenţa economică, prin intermediul societăţilor pe acţiuni şi al bursei, devenind mai puternic decât a fost vreodată. *„El are în posesiune sau, cel puţin controlează, toată forţa de muncă a naţiunii.” Se* implică în politică, devine liberal şi susţine ipocrit marile deziderate populare *(„părând că debordează de «lumină», de «progres», de «libertate», de «umanitate», el are grijă să menţină particularitatea îngustă a rasei lui”),* urmărind, de fapt, prăbuşirea monarhiei şi a vechilor structuri ierarhice în care nu avea cum să intre şi înlocuirea acestora cu unele noi, mult mai accesibile. *„Scopul ultim, în acest stadiu al evoluţiei, este victoria democraţiei sau victoria a ceea ce se înţelege prin ea: hegemonia parlamentarismului. Ea răspunde cel mai bine nevoilor sale; ea înlătură personalităţile pentru a le înlocui cu o majoritate de imbecili, de incapabili şi mai ales de laşi.”*

Speculând ruptura între clase, pe care tot el a produs-o, precum şi îndepărtarea naţiunii germane – prin evreizare – de respectul pentru munca manuală, evreul începe să-i organizeze pe muncitorii pe care tot el i-a pauperizat. *„El se apropie de muncitor, se preface ipocrit că simte compasiune pentru soarta lui sau chiar că este indignat de mizeria şi sărăcia ce-i sunt hărăzite; astfel, evreul câştigă încrederea muncitorului /... / Nevoia de justiţie socială care dormitează mereu în inima arianului este abil incitată de evreu până ce se schimbă în ură contra celor ce se bucură de o soartă mai fericită şi dă un aspect filosofic precis luptei duse împotriva relelor sociale. El pune bazele doctrinei marxiste.” Cont*rolând deopotrivă patronatele şi sindicatele, dar şi intelectualitatea de stânga care şi-a însuşit filosofia marxistă „atâ*t cât se poate da numele de filosofie acestui produs monstruos al unei minţi criminale”, evre*ul va dezvolta şi organizaţiile politice necesare ducerii la bun sfârşit a planului de robire a poporului german. „El *vrea să aibă înaintea ochilor nu o generaţie de oameni sănătoşi şi robuşti, ci o turmă de*

*degeneraţi, gata să intre în jug." La a*ce*a*stă degenerare rasială se ajunge prin impurificarea continuă a sângelui, prin amestecarea raselor şi prin inocularea sângelui inferior în rasa ariană superioară. „Tân*ărul evreu cu păr negru spionează, ceasuri îndelungi, cu faţa luminată de o bucurie satanică, pe tânăra inconştientă de pericolul că el o mânjeşte cu sângele lui, răpind-o astfel din poporul de origine". Pent*ru ca tot acest plan să poată funcţiona, evreul a pus la punct o presă aservită, care atacă violent pe toţi cei care înţeleg dimensiunea conspiraţiei şi încearcă să i se opună. „Est*e vorba de presa care denigrează, în spiritul celei mai fanatice calomnii, tot ceea ce trece drept suport al independenţei naţionale, al unei culturi elevate şi al autonomiei economice a naţiunii." [34*] Când autorul rândurilor de mai sus a ajuns cancelarul Germaniei, obţinând sufragiile a o treime din populaţie, se poate considera că era clar pentru toată lumea ce avea să urmeze. Bolşevicii şi-au inventat duşmanul în cele câteva luni scurse între prăbuşirea ţarului şi lovitura de stat din octombrie, iar apoi şi-au adaptat tirul ideologic în funcţie de împrejurări.

Teroarea bolşevică a fost iniţial îndreptată împotriva unor duşmani confuzi, insuficient delimitaţi (uneori era vorba chiar de foşti sau încă prezenţi aliaţi) şi de-abia ulterior a devenit un mijloc de supunere a întregii populaţii. Vom constata că, pentru sovietici, duşmanul evoluează de la an la an, îşi schimbă chipul, obârşia socială şi metodele de operare. Singura sa constantă este dorinţa de a face rău statului muncitorilor şi liderilor acestuia. De la eseri la halatele albe şi de la membrii Partidului Industrial la reprezentanţii diverselor naţionalităţi *trădătoare,* antisovieticii sunt soluţii imagologice de rezolvare a unor probleme executive. Krâlenko, funcţionar în cadrul Comisariatului pentru Justiţie şi, în perioada Marii Terori, chiar şeful acestuia afirma: *„Trebuie să îi împuşcăm nu doar pe cei vinovaţi. Executarea celor care nu au nicio vină va impresiona şi mai mult masele."* [35]

În capitolul *Istoria canalizării noastre* din *Arhipelagul Gulag,* Soljeniţân enumera în ordine cronologică *„valurile alcătuite de milioane de arestaţi şi pârâiaşele formate din câteva simple, infime zeci”* care alcătuiesc suma duşmanilor puterii sovietice începând cu octombrie 1917 [36]. Între aceştia sunt burghezii, eserii, intelectualitatea care gravita în jurul cadeţilor, ţăranii care se împotriveau detaşamentelor de colectare, marinarii din Kronstadt, studenţii de la Şcoala tehnică Superioară din Moscova, membrii Comitetului panrus de ajutorare împotriva foametei, preoţii, filosofii, credincioşii de rând, călugăriţele, prostituatele, ofiţerii, primele valuri naţionale, cazacii, foştii funcţionari de stat, ultimii reprezentanţi ai familiilor nobiliare, inginerii-sabotori, menşevicii, reprezentanţii Partidului Industrial, istoricii, organizatorii foametei – sabotorii din industria alimentară, troţkiştii, nepmanii, cei bănuiţi că ar avea ascuns aur, cei prinşi fără buletine de identitate, culacii, ţăranii care rezistau colectivizării şi sabotorii din agricultură care nu îndeplineau norma de predare a cotelor de cereale, copiii de ţărani sau bătrânii de la sate care furau noaptea spice de grâu fiindcă în urma muncii de la colhoz nu primeau mare lucru, cei care au complotat pentru moartea lui Kirov şi lista continuă… [37] Împotriva fiecărui lot de duşmani ai poporului se dezlănţuie presa, agitatorii, au loc mitinguri publice, se tipăresc afişe, se rostesc discursuri, se exprimă indignări populare. Pe 26 august 1921, Lenin decide dizolvarea Comitetului panrus de ajutorare împotriva foametei, cere arestarea liderilor acestuia, expulzarea din Moscova a celorlalţi membri şi dă ziarelor „dir*ectiva de a începe chiar de mâine să-i acopere de injurii pe membrii Comitetului. Băieţi de bani gata, albgardişti, gata să facă un tur în străinătate, mult mai puţin să meargă în provincie, ridiculizaţi prin toate mijloacele şi injuriaţi cel puţin o dată pe săptămâna timp de două luni.” [38*] Duş*m*anul de clasă şi-a avut locul bine stabilit între cei ce trebuiau opriţi să distrugă statul muncitorilor şi ţăranilor.

Motivaţia acestui duşman era foarte clară, îşi pierdea privilegiile şi de aceea trebuia să reacţioneze. Într-un text scris la finele lui 1917, Lenin definea această operaţiune de eliminare a influenţei fostelor clase dominante ca dezi*nsecţie.*

„Trebuie curăţit pământul rus de toate insectele dăunătoare, de purecii-pungaşi, de ploşniţele-bogătaşi etc. Ici vor fi băgaţi la închisoare vreo zece bogătaşi, vreo duzină de pungaşi, vreo cinci-şase muncitori care se sustrag de la muncă. Colo vor fi puşi să cureţe closete. Într-alt loc vor primi, după ce îşi vor fi ispăşit pedeapsa, legitimaţii galbene, pentru ca, până la îndreptarea lor, tot poporul să-i supravegheze ca pe nişte elemente dăunătoare. În altă parte, va fi împuşcat pe loc câte unul la fiecare zece indivizi vinovaţi de trândăvie." [39]

Pravda preia constructiv mesajul liderului şi dezvoltă tema: *„Oameni ai muncii, a sosit timpul să nimicim burghezia, altfel veţi fi nimiciţi de ea. Oraşele trebuie să fie curăţate fără milă de toată putrefacţia burgheză. Toţi aceşti domni vor fi înlăturaţi, iar cei care reprezintă un pericol pentru cauza revoluţionară exterminaţi /... / Imnul clasei muncitoare va fi un cântec de ură şi răzbunare." [40*] Ulterior, culacii vor fi comparaţi, tot de Lenin, cu păianjenii şi cu lipitorile. Dar şi muncitorii au legăturile lor cu insectele, Prav*da sust*inând că „lag*ărul de concentrare este locul cel mai bun pentru un grevist, acest ţânţar galben şi dăunător." [41*] (În marele genocid african din Ruanda anului 1994, RTLM*, post*ul de radio al miliţiilor hutu Inte*rahamwe şi Impuzamugambi, îi n*umea pe minoritarii tutsi, gândaci de bucătărie.) După burghezie a venit rândul culacilor. În 1918, informat în legătură cu o posibilă rebeliune în provincia Penza, Lenin adresează o telegramă „tov*arăşilor Kuraev, Bosh, Minkin şi altor comunişti din Penza", intr*ată în istorie drept ordi*nul de spânzurare:*

„Răzmeriţa culacilor în cele cinci raioane ale voastre trebuie strivită fără milă. Interesele întregii revoluţii o cer, căci lupta finală cu culacii a început pretutindeni. Trebuie să dăm un exemplu: 1) Spânzuraţi (şi spun spânzuraţi în aşa fel încât oamenii să o vadă) nu mai puţin de 100 de culaci, bogătani, băutori de sânge cunoscuţi. 2) Publicaţi-le numele. 3) Confiscaţi-le toate grânele. 4) Identificaţi ostatecii aşa cum v-am indicat în telegrama noastră de ieri. Faceţi aceasta în aşa fel încât în sute de locuri, unul după altul, oamenii să vadă, să tremure, să ştie şi să spună: îi omoară şi vor continua să-i omoare pe culacii înseta ţi de sânge." [42]

Războiul ţărănesc de la începutul anilor ’20, rezultat al politicii de rechiziţii şi de colectare a autorităţilor comuniste a provocat, conform lui Robert Conquest, mai mult de două milioane de morţi, la care se adaugă cele încă aproximativ cinci milioane din timpul Marii Foamete dintre 1921-1922 [43]. În 1918, ţăranii ruşi deţineau optzeci şi nouă la sută din totalul suprafeţei agricole. Intenţiile lui Lenin de a porni procesul de colectivizare şi de a dispune de produsul agricol s-au izbit de realitatea socială diferită de la sat. Culacul a fost duşmanul construit tocmai pentru a putea obţine o masă de susţinători pentru măsurile din domeniul agricol.

Un apropiat al lui Lenin, Yakov Mihailovici Sverdlov, atrăgea atenţia încă din 1918: *„Trebuie să ne punem foarte serios problema împărţirii satelor pe clase, problema creării la sate a două tabere opuse şi duşmane, prin asmuţirea straturilor celor mai sărace ale populaţiei împotriva elementelor culace. Vom obţine şi la sate ceea ce am obţinut la oraşe, doar dacă vom fi capabili să spargem unitatea satului în două tabere, dacă vom reuşi să stârnim acolo acelaşi război de clasă pe care l-am stârnit şi în oraşe."* [44]

Dar nu numai echilibrul satului rusesc şi al proprietăţii ţărăneşti a fost atacat, ci şi relaţia specială şi,

la prima vedere, imposibil de distrus, dintre ţăranul rus şi biserică. Campaniile de educare în spirit ateist lansate de guvernul bolşevic, carnavalurile antireligioase ţinute chiar în timpul marilor sărbători creştine, transformarea unor biserici importante în muzee ale ateismului sau în clădiri administrative nu au avut efectul scontat. Protestul preoţilor a dus la mai multe runde de arestări, dar nimic mai mult. Au urmat profanări de relicve şi de artefacte religioase, pentru ca, în timpul Marii Foamete, în iarna anului 1922, guvernul să dispună confiscarea tuturor odoarelor bisericeşti, care nu servesc direct slujbei, în vederea finanţării Comisiei centrale de ajutorare a înfometaţilor, care luase locul Comitetului panrus, desfiinţat de Lenin cu jumătate de an înainte. Rezistenţa mai multor credincioşi în localitatea Şuia i-a permis lui Lenin să declanşeze o mare ofensivă antireligioasă, care s-a încheiat cu asasinarea sau executarea a peste opt mii de preoţi, călugări şi călugăriţe, cu arestarea sinodului şi a patriarhului bisericii ruse şi cu procese publice împotriva înaltelor feţe bisericeşti ţinute în mai multe oraşe din ţară. În martie 1922, Lenin descria membrilor Biroului Politic strategia care trebuia folosită împotriva bisericii:

„Într-adevăr, momentul actual este în mod excepţional favorabil pentru noi şi nu pentru ei /... / Cu toţi aceşti indivizi înfometaţi care se hrănesc cu carne de om, cu toate aceste străzi presărate cu sute, cu mii de cadavre, acum şi numai acum putem (şi în consecinţă trebuie) să confiscăm bunurile Bisericii cu o energie crâncenă, neîndurătoare. Tocmai acum, şi numai acum, imensa majoritate a maselor ţărăneşti ne poate susţine sau, mai exact, poate să nu fie în măsură să susţină această mână de clerici /... / Putem astfel să ne procurăm un tezaur de câteva sute de milioane de ruble-aur (gândiţi-vă la averile anumitor mănăstiri) /... / Trebuie cu orice preţ să punem mâna pe acest tezaur de sute de milioane de ruble (poate chiar miliarde!) /... / Totul arată că nu ne putem atinge scopurile într-un alt moment, căci numai disperarea

generată de foamete poate atrage după sine o atitudine binevoitoare, sau cel puţin neutră, a maselor faţă de noi." [45]

Oprit în timpul NEP-ului, războiul împotriva culacilor este reluat de Stalin la finele anilor '20, în perioada premergătoare şi apoi în timpul Marii Foamete dintre 1932-1933, care a provocat la rândul ei peste şase milioane de victime [46]. Culacii reprezentau, conform *Anuarului statistic oficial al URSS* pe 1928, 3,9 la sută dintre gospodării şi 5,2 la sută din populaţia rurală. Identificarea lor era făcută fie pe baza valorii mijloacelor de producţie pe care le deţineau, fie pe baza zilelor din an în care angajau forţă de muncă. Ulterior, această încadrare s-a extins şi asupra celor care aveau un anumit număr de animale sau o anumită suprafaţă de pământ [47]. Între cele două mari perioade de foamete, cea de la începutul deceniului al doilea şi cea de la sfârşitul său, agricultura sovietică s-a bazat într-o copleşitoare măsură pe producţia din gospodăriile ţăranilor mijlocaşi şi săraci şi pe aceea din gospodăriile culacilor. Într-o discuţie avută cu studenţii Institutului Profesura Roşie al Academiei Comuniste şi ai Universităţii Sverdlov, Stalin admitea, în anul 1928, că *„sovhozurile şi colhozurile produc de opt ori mai puţine cereale decât gospodăriile culacilor"* [48], iar în *Pravda* din 3 aprilie 1930, în articolul *Răspuns tovarăşilor colhoznici,* liderul sovietic, după ce citează consideraţiile lui Lenin despre culaci: *„Culacii sunt exploatatorii cei mai fioroşi, cei mai brutali, cei mai sălbatici, care nu o dată au restabilit, în istoria altor ţări, puterea moşierilor, a ţarilor, a popilor, a capitaliştilor"* explică, în cel mai pragmatic mod cu putinţă, evoluţia politicii faţă de aceştia:

„Noi am tolerat aceste lipitori, aceşti păianjeni şi vampiri, ducând o politică de limitare a tendinţelor lor exploatatoare. I-am tolerat pentru că n-am avut cu ce să înlocuim gospodăria culacilor, producţia culacilor. Acum

avem putinţa să înlocuim cu prisosinţă gospodăria lor, prin gospodăria colhozurilor şi sovhozurilor noastre. N-avem pentru ce să-i tolerăm mai departe pe aceşti păianjeni şi vampiri. A-i tolera mai departe pe aceşti păianjeni şi vampiri care dau foc colhozurilor, care asasinează pe activiştii colhoznici şi încearcă să împiedice semănatul înseamnă a merge împotriva intereselor muncitorilor şi ţăranilor." [49]

În timpul procesului eserilor de dreapta erau organizate mitinguri muncitoreşti în faţa tribunalului unde avea loc judecata, organizatorii punându-i pe inculpaţi în faţa ferestrelor deschise pentru a putea fi huiduiţi şi insultaţi de manifestanţii furioşi. În sala de o mie două sute de locuri doar douăzeci de persoane erau rude ale inculpaţilor, restul public ostil, care vocifera şi intervenea la fiecare declaraţie importantă sau care apostrofa avocaţii apărării. Într-una din zile, judecătorul a permis intrarea în sală a unei delegaţii a manifestanţilor care a ţinut mai multe discursuri în faţa completului în care solicitau pedeapsa cu moartea pentru acuzaţi. La finalul acestui tur de forţă, judecătorii i-au condus pe muncitori afară, nu înainte de a le mulţumi pentru intervenţie şi de a le promite că vor fi necruţători cu duşmanii poporului [50]. Pe 13 ianuarie 1953, *Pravda* anunţa arestarea unui grup de medici-sabotori al căror scop era

„(...) asasinarea liderilor Uniunii Sovietice prin metodele sabotajului medical. Investigaţia a stabilit că participanţii în acest grup terorist, folosindu-se de poziţia lor de doctori şi abuzând de încrederea pacienţilor, în mod deliberat şi răuvoitor au subminat sănătatea acestora prin diagnostice false şi apoi i-au ucis prin prescrierea unor tratamente incorecte /... / Printre victimele acestei bande de bestii inumane s-au aflat tovarăşii A.A. Jdanov şi A.S. Şerbakov /... / În primul rând, aceşti criminali au încercat să submineze sănătatea liderilor militari sovietici, să-i îndepărteze din structurile lor de comandă şi prin aceasta

să slăbească apărarea patriei. Arestarea criminalilor a stricat acest plan ticălos, prevenind îndeplinirea scopurilor sale monstruoase. În slujba cui se află aceşti monştri? Cine a coordonat activitatea teroristă, criminală şi distrugătoare a acestor trădători ai Patriei Mamă? Ce sperau ei să obţină asasinând figuri marcante din guvernul sovietic?" [51]

Ancheta la care face referire ziarul a descoperit că medicii în cauză fuseseră recrutaţi de serviciile de spionaj americane şi de o structură a *sionismului burghezo-naţionalist* cu sediul în America. Altă parte a grupului a fost instrumentată de serviciile britanice de spionaj. Atât englezii, cât şi americanii au cheltuit peste o sută de milioane de dolari pentru *„acţiuni subversive de teroare şi spionaj în ţările aparţinând blocului comunist".* În faţa acestor realităţi tot mai grave

„(...) poporul sovietic trebuie să nu uite niciun minut să-şi intensifice vigilenţa în toate modurile posibile, să fie atent la toate mişcările provocatorilor de război şi agenţilor lor, să sprijine constant forţele armate şi organele de informaţii ale guvernului nostru /... / În Uniunea Sovietică, suntem conduşi unitar şi indivizibil de relaţii socialiste. În Marele Război pentru Apărarea Patriei, poporul sovietic a câştigat o victorie fără precedent în istorie. Într-o surprinzător de scurtă perioadă au fost lichidate toate consecinţele nefaste ale războiului. În toate ariile construcţiei economice şi culturale înregistrăm succese. Pornind de la aceste realităţi, anumite persoane au tras concluzia că acum pericolul distrugerii, sabotajului sau spionajului au dispărut şi că boşii lumii capitalului vor renunţa la tentativele lor de a ordona desfăşurarea de activităţi subversive împotriva URSS /... / Demascarea bandei de medici-otrăvitori a însemnat o lovitură puternică dată provocatorilor de război anglo-americani. Agenţii lor au fost capturaţi şi

neutralizaţi. Din nou, faţa adevărată a canibalilor stăpâni de sclavi din Satele Unite şi Anglia apare în faţa întregii lumi. Poporul sovietic cu mânie şi indignare denunţă banda criminală de ucigaşi şi stăpânii lor străini. Cât despre mercenarii josnici, vânduţi dolarilor şi lirelor sterline, poporul îi va strivi ca pe nişte reptile scârboase." [52]

Plasat în interiorul campaniei antisemite derulată de guvernul sovietic încă din 1947, complotul medicilor evrei era piesa finală care trebuia să devină semnalul epurării evreilor din toate structurile de comandă ale statului sovietic. În vara anului 1952, la Moscova s-a desfăşurat procesul membrilor Comitetului Evreiesc Antifascist, la finalul acestuia contabilizându-se o sută douăzeci şi cinci de condamnări, dintre care douăzeci şi cinci la moarte, toate executate, şi alte o sută la detenţie în lagăr [53]. Declanşarea propriu-zisă a cazului medicilor a fost provocată de o scrisoare trimisă în august 1948, de doctoriţa Timaşuk – şefa cabinetului de electrocardiografie a Spitalului Kremlinului – generalului Vlasik, şeful Direcţiei generale de Protecţie din Ministerul Securităţii de Stat, în care aceasta contrazicea diagnosticul pus lui Jdanov de mai mulţi medici celebri în epocă. După toate aparenţele, generalul Vlasik i-a comunicat profesorului Egorov, şeful lui Timaşuk, existenţa acestei scrisori şi doctoriţa a fost mutată din funcţia de la Kremlin la o policlinică moscovită. Cu această ocazie, ea trimite încă o scrisoare, de data aceasta unui fost pacient al său, membru în Comitetul Central, în care reiterează acuzaţiile privind malpraxisul în cazul Jdanov. După patru ani i se răspunde, este implicată în anchetă şi după ce *Pravda* publică articolul demascator, pe 21 ianuarie este decorată cu *Ordinul Lenin* şi i se atribuie merite majore în zdrobirea conspiraţiei – un poet la modă o consideră chiar o Ioana d'Arc a Rusiei Sovietice şi se pune problema realizării unui film dedicat acţiunilor ei. Pe 5 martie 1953, moare Stalin şi după numai o lună,

doctoriţei Timaşuk îi este retras *Ordinul Lenin,* de vreme ce se constată că nu existase niciun complot şi că grupul de medici de la Kremlin fusese arestat pe nedrept. Cu excepţia a doi decedaţi în timpul anchetei, toţi cei reţinuţi şi incriminaţi de toată lumea au fost puşi în libertate şi reabilitaţi, iar marea ofensivă împotriva evreilor nu a mai avut loc [54].

Oricum, în mai multe ţări satelite, în epoca respectivă s-au reglat conturile între liderii comunişti, şi un număr important de evrei aflaţi în poziţii de conducere au fost epuraţi. Cea mai completă definiţie a duşmanului, a celuilalt, a personajului împotriva căruia trebuie obligatoriu să lupţi până dispare a dat-o tot Lenin, într-un text neterminat, *Oameni de pe lumea cealaltă.* Scris la începutul anului 1918, după o întâlnire cu reprezentanţii partidelor alături de care fusese înfăptuită Revoluţia din Octombrie şi care formau Adunarea Constituantă pe care Lenin nu a lăsat-o să funcţioneze, demarând prin blocarea acesteia instituirea partidului unic, textul face referire la ziua de 5 ianuarie, decisivă pentru desfiinţarea Adunării Constituante şi pentru ignorarea rezultatelor alegerilor din noiembrie 1917, în care bolşevicii se clasaseră pe locul doi după socialiştii-revoluţionari.

„ «Mi-am pierdut zadarnic ziua, prieteni». Aşa sună o veche maximă latină, care fără să vrei îţi vine în minte când te gândeşti cum a fost pierdută ziua de 5 ianuarie. După o muncă sovietică, vie, adevărată, printre muncitori şi ţărani care fac treabă, taie pădurea şi smulg rădăcinile exploatării moşiereşti şi capitaliste, deodată am fost nevoiţi să ne transportăm în altă lume, să avem de-a face cu un fel de apariţii de pe lumea cealaltă, din lagărul burgheziei şi al acoliţilor, lingăilor, slugoilor şi al apărătorilor ei, cu voie şi fără voie, conştienţi şi inconştienţi. Din lumea luptei maselor muncitoare şi a organizaţiei lor sovietice împotriva exploatatorilor – în lumea frazelor dulcegi, a declamaţiilor pomădate, lipsite

*de conţinut, a unor nesfârşite promisiuni, care se bazau, ca şi înainte, pe politica de conciliere cu capitaliştii. Ai fi zis că, din nebăgare de seamă sau din greşeală, istoria şi-a întors ceasul înapoi, şi în loc de luna ianuarie 1918 ne-am trezit pentru o zi în mai sau iunie 1917! Este îngrozitor! Dintr-o lume de oameni vii să nimereşti în societatea unor cadavre, să respiri duhoare de cadavru, să asculţi aceleaşi mumii ale frazeologiei sociale." [*55]

Deşi presărat cu epitete dure, textul este liniştit şi tocmai de aceea convingător. Duşmanul bolşevicilor este deja mort, doar că nu ştie. Iar legăturile dintre cele două lumi, despărţite de o dată istorică – 25 octombrie – sunt la fel de probabile ca legăturile dintre cei vii şi cei morţi. Această concepţie sintetică a fost diseminată de regimurile totalitare îmbrăcată în felurite forme specifice, unele intransigente, altele aparent tolerante, unele radicale, altele nuanţate, dar toate cu acelaşi final. Ceilalţi sunt altfel decât noi, la fel de fundamental diferiţi cum sunt morţii faţă de cei vii. De multe ori, şabloanele comunicării comuniste din timpul Războiului Rece se refereau la *putrefacţia societăţii capitaliste,* la *decesul iminent* al acesteia, la *scufundarea* sau pur şi simplu la *dispariţia* celor de dincolo de Cortina de Fier. O lume vie, colorată (sintetic ce-i drept), dinamică şi motivată, contrapusă unei lumi de zombi. Ironia face ca atât naziştii, cât şi staliniştii europeni sau cei orientali să-i fi transformat pe duşmanii la care au avut acces – în principiu cei interni – în morţi aflaţi încă în viaţă. Lagărele, trenurile de marfă încărcate cu persoane, convoaiele deportaţilor, câmpurile morţii, canalul, coloniile de muncă de la stuf sau din mine sunt teritorii special create de mintea totalitară pentru depozitarea celorlalţi în singura formă tolerată, cea a morţii – sociale pentru început şi biologice într-un final. Sistemul penitenciar totalitar nu a urmărit (cu vagi excepţii) reeducarea nimănui, ci extirparea din societatea corect construită a celor incorecţi, a celor diferiţi, a celor

vinovaţi, deci a duşmanilor. Identificaţi însă – indiferent de absurdul situaţiei – pe baza unor mereu invocate precepte ideologice, acceptate de majoritate ca fiind valabile.

În statul nazist, duşmanul este unul singur, iar ceilalţi care apar sunt, de fapt, agenţi ai săi. Modelul german este mult mai apropiat prin rigoare şi prin consecvenţă de cel al demonologiei medievale. Tot ce se întâmpla rău în lume provenea de la diavol. Tot ce se întâmplă rău germanilor provine de la evrei. Participarea evreilor la istoria germană, descrisă de Hitler pe multe pagini, este ilustrativă în acest sens. Conflictele ideologice ale lumii sovietice nu au istoric, nu rezolvă probleme ale trecutului. Deşi există speculaţii cu privire la executarea fratelui lui Lenin de către poliţia secretă ţaristă şi la dorinţa de răzbunare a acestuia, acţiunile sale nu au părut a fi puternic motivate de aceasta. Conflictele rasiale din lumea germană au o vechime primordială şi reprezintă corectarea finală a unei mari nedreptăţi. Leon Poliakov rezumă unul dintre miturile fondatoare ale gândirii lui Richard Wagner perpetuat până în anii ’20 şi devenit model pentru ideologia lui Rosenberg şi a celorlalţi:

„Odinioară, în vremea vârstei de aur, oamenii trăiau într-o inocenţă primitivă şi vegetariană, pe înaltele platouri asiatice. Dar a avut loc păcatul originar, cu prima ucidere a unui animal: de atunci, setea de sânge a pus stăpânire pe neamul omenesc, înmulţind asasinatele şi războaiele şi, în trena lor, cuceririle, exilurile şi rătăcirile. Hristosul, un Hristos indian sau arian, ar fi încercat să-i salveze pe oameni arătându-le o cale de întoarcere înspre inocenţa vegetariană primitivă, simbolizată în masa Cinei cea de Taină, prin transformarea pâinii în vin şi a cărnii în pâine; apoi şi-a dat viaţa ca să răscumpere sângele vărsat de oamenii carnivori de la începutul lumii încoace. Dar o biserică evreizată a pervertit sensul acestui mesaj, astfel că neamul omenesc a continuat să degenereze, poluat de carnea de animal pe de o parte, de otrava sângelui

evreiesc pe de alta." [56]

Constructul sovietic este acela al unei lumi noi, mai bune şi mai performante decât toate lumile anterioare. O lume a viitorului, în care dispar clasele şi exploatarea omului de către om. Constructul nazist este acela al unei lumi care repară milenii de erori rasiale ce au condus la degradarea aproape iremediabilă a speciei umane. O lume a trecutului salvat, în care specia superioară îşi poate reîncepe drumul fără a mai fi poluată de speciile inferioare. De aceea, din momentul luării puterii, acţiunile echipei lui Hitler au fost permanent orientate împotriva elementului evreiesc. Lenin obişnuia să spună că *„de-a lungul întregii perioade de început, decretele au fost una din formele propagandei noastre"* [57], fiindcă prin acestea au stabilit populaţiei priorităţile, temele de interes, ameninţările şi duşmanii. Veniţi la putere prin scrutin, naziştii au trebuit să treacă foarte repede la îndeplinirea punctelor din oferta electorală şi, în acelaşi timp, la consolidarea poziţiei lor politice.

*„În Germania, formele organizatorice ale opoziţiei politice au fost distruse în decurs de şase luni. Pe parcursul altor şase luni, au dispărut şi ultimele urme ale autonomiei regionale, aceasta fiind pur şi simplu strivită după săptămânile în care Hitler a devenit cancelar /... / În acelaşi timp, singurele instituţii sociale importante care nu au fost nazificate, în afară de armată, cum ar fi Bisericile creştine, au fost silite să adopte o poziţie defensivă, atitudini pasive şi rezervate, în care compromisul politic a mers mână în mână cu o luptă tenace de a bara infiltrarea naziştilor în practicile şi instituţiile bisericeşti." [*58]

Pe 4 februarie 1933 este emis decretul pentru *Protejarea poporului german,* prin care sunt restricţionate demonstraţiile politice şi sindicale şi este demarată operaţiunea de *curăţare* a Germaniei de cărţile considerate

negermane. Un comitet studenţesc de informare populară, citat de oficiosul nazist *Volkischer Beobachter* din 12 mai, făcea o listă cu sloganurile de utilizat în timpul arderii diverselor cărţi prohibite. De exemplu, atunci când urmau să fie arse lucrările lui Marx, trebuia să se strige *„pentru unitatea poporului şi pentru un mod de viaţă idealist”,* Marx fiind acuzat de promovarea materialismului şi a luptei de clasă, împotriva lui Heinrich Mann, de fapt a cărţilor sale, sloganul recomandat era *„pentru disciplină şi decenţă în familie şi în stat”,* Heinrich Mann fiind interzis din cauza decadenţei şi a imoralităţii. Când pe foc ajungeau *Trei camarazi* sau *Pe frontul de vest nimic nou,* de Erich Maria Remarque, cuvintele potrivite erau *„pentru educarea naţiunii în spiritul potenţei militare”,* Erich Maria Remarque considerându-se că a trădat jertfa soldaţilor germani din Primul Război Mondial [59]. Pe 5 februarie sunt confiscate tipografiile şi clădirile redacţionale ale ziarelor comuniste, iar persecuţia devine generalizată după incendierea Reichstag-ului. La o zi după catastrofă (vinovatul pentru acest act este găsit un comunist olandez, Marinus van der Lubbe, prins la faţa locului de poliţie, fapt care permite lui Hitler, Goering şi celorlalţi să vorbească de un complot de largi proporţii care ar fi vizat destabilizarea Germaniei şi declanşarea războiului civil), sunt modificate în regim de urgenţă articolele 114,115,117,118,123,124 şi 153 ale Constituţiei de la Weimar, fapt care conduce la o restrângere radicală a drepturilor şi a libertăţilor cetăţenilor: libertatea de opinie şi, implicit, libertatea presei, libertatea de întrunire şi de organizare, protecţia secretului corespondenţei şi al convorbirilor telefonice. Sunt anulate garanţiile procedurale legate de libertatea persoanei *(habeas corpus)* şi cele care ţin de metodele de percheziţie, intrare pe proprietatea privată sau de confiscări. *„Conform prevederilor acestui decret, prizonierii politici puteau de acum să fie reţinuţi pe o perioadă nelimitată fără să mai fie aduşi înaintea, unui tribunal. Până în aprilie, numai în*

Prusia aproximativ 25 000 de persoane erau în arest preventiv. Decretul cu privire la incendierea Reichstagului a inaugurat o stare de necesitate, care practic a durat tot atât cât regimul hitlerist." [60]

Urmează apoi legea prin care guvernul controlat de Hitler poate legifera fără a mai aştepta aprobarea parlamentului (23.03.1933), legea prin care erau controlate politic, respectiv rasial, posturile din administraţie, din şcoli, universităţi şi biblioteci (07.04.1933), legea prin care era limitat accesul persoanelor non-ariene în universităţi la maximum 1,5 la sută din cifra de şcolarizare (25.04.1933), ordinul lui Hitler prin care sunt desfiinţate toate sindicatele socialiste din Germania (02.05. 1933), legea prin care este interzisă crearea unor noi partide politice – la acel moment NDSAP[39] era singurul partid rămas în legalitate – şi legea prin care cetăţenia germană putea fi retrasă persoanelor considerate indezirabile (14.07.1933), decretul prin care germanii sunt obligaţi să folosească salutul nazist în relaţiile interpersonale (20.07.1933), legea care permitea eugenia şi care obliga orice doctor de pe teritoriul german să raporteze existenţa între pacienţii săi a persoanelor cu handicap fizic sau psihic (25.07.1933). Pe 22 septembrie 1933, este înfiinţată Camera Culturii, o organizaţie integratoare a tuturor formelor de cultură din Germania care, la rândul ei, este subîmpărţită în *camere* profesionale: presă, literatură, teatru, muzică, radiodifuziune, cinematografie, arte plastice. Preşedenţia Camerei Culturii îi aparţine lui Goebbels care îi numeşte pe preşedinţii celorlalte *camere.*

„Jurnalistul, pictorul, cineastul, actorul sau scriitorul, deopotrivă cu simplul vânzător de cărţi poştale sau de ziare, este, astfel, obligat să se înregistreze la Camera Culturii, pentru a-şi mai putea exersa profesia. Adeziunea sa este, în prealabil, supusă aprobării preşedintelui

39 Partidul Muncitoresc German Național-Socialist.(n.ed.el.)

*camerei, pe baza unui chestionar completat de către candidat şi a unei anchete a Poliţiei în ceea ce-l priveşte /... / Orice artist a cărui candidatură a fost refuzată se vede, astfel, privat de garanţia morală pe care o reprezintă Camera Culturii şi constrâns la inactivitate absolută, niciuna dintre operele sale nemaiputând fi difuzată, expusă sau montată în scenă pe întreg teritoriului Reichului." [*61]

În octombrie 1933 este promulgată legea editorială, care reglementează existenţa presei în cel de-al Treilea Reich. În secţiunea a cincea din lege sunt precizate condiţiile pe care o persoană trebuie să le îndeplinească pentru a fi editor: să fie cetăţean german; să nu îşi fi pierdut drepturile cetăţeneşti; să provină din părinţi arieni şi să nu fie căsătorit cu un non-arian; să aibă minimum douăzeci şi unu de ani; să fie capabil să conducă o afacere; să fi fost instruit pentru această profesie; să deţină calităţile intelectuale solicitate. Secţiunea a paisprezecea conţine tipurile de materiale pe care un editor nu ar trebui să le publice: cele care îndrumă greşit cititorii, amestecând scopurile individuale ale autorului cu cele ale comunităţii; cele care au tendinţa de a slăbi forţa statului german în interior sau în exterior, de a submina voinţa poporului german, de a afecta capacităţile de apărare ale Germaniei, cultura şi economia acesteia sau sentimentele religioase ale diverselor comunităţi; cele care ofensează onoarea şi demnitatea Germaniei; cele care afectează în mod ilegal onoarea sau bunăstarea unei persoane, îi strică reputaţia, îl fac să arate ridicol sau demn de dispreţ; cele care sunt imorale. Legea stipulează înfiinţarea Reichsverband der Deutschen Presse (Asociaţia naţională a presei germane), instituţie publică din care fac parte obligatoriu toţi editorii acreditaţi. Şeful acestei structuri este numit de ministrul Informării Populare şi al Propagandei. La nivelul fiecărui land din Germania se va înfiinţa o sucursală a Asociaţiei Naţionale, care va coordona activitatea editorilor din respectiva subdiviziune

administrativă.

Pentru rezolvarea litigiilor este înfiinţat un Tribunal profesional, care, de asemenea, funcţionează la nivelul landurilor şi a cărui instanţă de apel este Tribunalul profesional naţional. Acesta poate decide dacă un editor îşi face sau nu datoria conform legii şi îi poate aplica pedepse care variază de la avertisment verbal sau scris, la o amendă nu mai mare de un salariu lunar, mergând până la retragerea dreptului de a profesa. Ministrul Informării Populare şi al Propagandei poate lua decizia penalizării unui editor, independent de Tribunalul profesional. Dacă un patron de media decide folosirea unui editor care nu are acreditare sau căruia aceasta i-a fost retrasă, va fi condamnat la închisoare. Aceeaşi pedeapsă este aplicată oricui încearcă să determine un editor (prin mituire sau prin forţă) să publice articole care contravin normelor impuse de această lege [62].

Una dintre consecinţele cele mai importante ale acestei legi a fost schimbarea structurii acţionariatului la majoritatea marilor case de presă din Germania. Dacă la începutul lui 1933, NSDAP-ul era proprietar a o sută douăzeci de cotidiane şi periodice, aproximativ 2,5 la sută din totalul pieţii, în 1939 partidul avea peste o mie cinci sute de case de presă şi mai mult de două mii de publicaţii. La finalul războiului, procentul de ziare deţinute crescuse la peste optzeci la sută [63]. Este de la sine înţeles că şi celelalte douăzeci la sută (cu excepţia notabilă a lui *Frankfurter Zeitung,* căruia i-a fost tolerată o independenţă condiţionată) erau controlate şi coordonate. *„Din biroul său de la Ministerul Propagandei, Goebbels superviza peste 3 500 de ziare şi sute de magazine, în fiecare dimineaţă, el îi primea pe editorii cotidianelor berlineze şi pe corespondenţii serviciilor de ştiri ale ziarelor din alte oraşe şi le dădea directive precise în legătură cu ce trebuia să apară în ziua respectivă. De asemenea, trimitea directive similare prin telegraf sau prin poştă ziarelor mai mici de provincie.”* [64] În timpul celor

două conferinţe de presă ţinute zilnic de către purtătorii de cuvânt ai Ministerul Propagandei, departamentul de presă punea la dispoziţia celor acreditaţi informaţii de trei categorii: cele care puteau fi imediat publicate citând sursa, cele care puteau fi publicate, fără a cita însă sursa, şi directive dedicate exclusiv ochilor celor acreditaţi la minister sau editorilor ziarelor al căror rol era să dezvăluie dedesubturile unor decizii politice sau a unor viitoare campanii de media [65]. De altfel, *gleichschaltung,* coordonare, în traducere directă, este unul dintre conceptele cheie ale puterii naziste. În timp ce bolşevicii lui Lenin au ideologizat treptat societatea rusă – fie şi pentru că atunci când au luat puterea se aflau în războiul mondial şi că până să încheie pacea au intrat în războiul civil –, naziştii au făcut-o în mai puţin de un an. Definit de *Mein Kampf* şi de alte câteva lucrări ale celor din jurul lui Hitler, spiritul naţional-socialist a fost cel în numele căruia întreaga Germanie, ceea ce înseamnă toate activităţile din ea, a fost supusă coordonării. Din înşiruirea de legi de mai sus, se poate constata că, în câteva luni, bazele noului mod de viaţă fuseseră stabilite. Simultan cu acestea fusese practic anihilată orice formă de rezistenţă (politică sau militară) şi orice formă de bruiaj ideologic. În mai puţin de un an răspunsul la toate întrebările societăţii germane era dat conform spiritului noii puteri.

Jean Marie Domenach, comparând propagandele nazistă şi leninistă, consideră că *„pentru leninişti propaganda era traducerea strategiei, atunci când Lenin lansează sloganul «pământ şi pace» este chiar vorba de împărţirea pământului şi de semnarea tratatului de pace”,* în timp ce mesajele naziste *„nu prezintă nicio realitate concretă, ci doar cea mai bună formă de mobilizare a masei.”* Dacă propaganda leninistă are o *bază raţională,* cea nazistă urmăreşte *„să răscolească cât mai profund în mulţime ura şi dorinţa de putere”* [66]. Trecând peste „sinceritatea” dovedită a lui Lenin şi a bolşevicilor atunci când promiteau pământ, leniniştii emiteau mesajele dorite

de masa rusă – de fapt, de o parte semnificativă a acesteia – sătulă de un război impopular şi presată de sărăcie. Comentând *Decretul Pământului* emis pe 8 noiembrie 1917, Lenin spunea că bolşevicii se opuseseră legii pe care o semnaseră până la urmă, deoarece *„nu am vrut să ne opunem dorinţei majorităţii ţăranilor /... / De aceea, am ajutat la divizarea pământurilor, deşi noi am înţeles că nu era o soluţie.” [*67] În *s*chimb, naziştii emiteau mesajele dorite de masa germană în căutare de explicaţii şi de vinovaţi pentru înfrângerea din acelaşi război care-i supărase pe ţăranii ruşi, pentru dificultăţile economice de după război şi pentru eşecul Republicii de la Weimar. Lenin promitea un stat fără exploatatori, iar Hitler promitea un stat fără evrei, cu toate consecinţele care decurgeau de aici. Amândoi folosiseră însă această linie de mesaj din motive ideologice, pe de o parte, dar şi din nevoia majoră de a veni în întâmpinarea nevoilor masei, nu doar din punctul de vedere al soluţiilor executive, dar şi al explicaţiilor imagologice. La fel ca peste tot, când dominarea îşi schimbă paradigma, liderul enunţă ierarhiei şi supuşilor atât regulile după care va funcţiona societatea, cât şi motivele pentru care acestea trebuiesc urmate. Decretele şi iniţiativele politico-administative, adoptate de cele două puteri încă din primele momente ale instalării lor, au fost întărite şi au căpătat consistenţă fiindcă au fost însoţite de un complex de explicaţii şi de justificări imagologice care derivau din programul ideologic de la care se revendicau şi care, la rândul său, răspundea nevoilor măcar a unei clase sociale, dacă nu cumva a unei societăţi în ansamblul ei. Jacques Ellul, atunci când defineşte prop*aganda sociologică, afir*mă că „fac*tori economici, politici sau sociali existenţi permit unei ideologii să penetreze progresiv indivizii şi masele”. Odat*ă această ideologie asumată ea conduce la acceptarea de către popor a diverselor acte politice întreprinse de ierarhie [68]. Hannah Arendt îl citează şi apoi dezvoltă teoria lui Konrad Heiden conform căruia: „pro*paganda nu*

este arta de a insufla o opinie în mase, ci aceea de a primi o opinie de la mase." [69] Aşa cum marele sau mai micul proprietar de pământuri era unul dintre personajele negative ale rusului obişnuit, evreul era unul dintre personajele negative ale Germaniei postrăzboi. Acest personaj negativ putea fi lesne folosit ca explicaţie pentru toate disfuncţionalităţile trecute, prezente şi viitoare ale sistemului, lupta împotriva sa devenind încă şi mai utilă din punct de vedere social. Într-o tiradă împotriva culacilor, Lenin explică, prin intermediul unor metafore foarte sugestive, întreaga criză alimentară din Rusia postrevoluţie: „Ace*şti vampiri s-au îmbogăţit de pe urma nevoilor poporului în timpul războiului; ei au strâns mii şi sute de mii de ruble, ridicând preţurile la grâu şi la alte produse. Aceşti păianjeni s-au îngrăşat pe socoteala ţăranilor ruinaţi de război, pe socoteala muncitorilor flămânzi. Aceste lipitori au supt sângele celor ce muncesc, îmbogăţindu-se cu atât mai mult, cu cât au flămânzit mai mult muncitorii de la oraşe şi din fabrici." [70*]

Pentru ca un asemenea mesaj să devină o explicaţie credibilă pentru o situaţie dezavantajoasă trebuie să pornească de la o ipostază preexistentă (reală sau fabricată), să se refere la percepţii şi dorinţe ale masei şi să facă parte din complexul comunicaţional al realităţii artificiale impuse de noua putere. Când Stalin a trecut la lichidarea clasei culacilor – foarte mulţi aşa-zişi culaci erau oameni săraci sau sărăciţi de măsurile economice anterioare – nu mai deţineau proprietăţile care i-ar fi putut plasa în acea clasă şi nici nu mai angajau forţă de muncă. Cu toate acestea, fenomenul a mers mai departe, în jur de un milion de gospodării au fost „curăţate" de culaci, şi milioane de ţărani au fost ucişi, deportaţi sau trimişi în Gulag [71]. Iar reacţia celorlalţi, a celor din jur care – teoretic – ştiau adevărul, nu a fost niciuna de revoltă, niciuna de compasiune. În *Panta Rhei,* romanul-povestire al lui Vasili Grossman, o femeie rememorează sfârşitul anilor '20:

„Se uitau la dezchiaburiţi ca la nişte vite, ca la porci; la culaci totul era scârbos, şi persoana lor, şi nici suflet n-aveau, şi putoarea tot dinspre ei venea şi toţi erau molipsiţi de boli venerice, dar, ce era mai grav, toţi erau duşmanii poporului şi exploatau munca altora /... / Vorbele astea au început să mă influenţeze şi pe mine; eram doar o fetişcană, şi vorbele astea se spuneau şi la adunări, şi în instructajele speciale, şi la radio erau transmise, şi la cinema numai asta se vedea, şi scriitorii scriau despre asta, şi Stalin însuşi, şi toţi băteau într-un singur punct: culacii, paraziţii ard grânele, omoară copiii /... / Aşa că am început şi eu să mă las vrăjită, şi să mi se pară că tot răul de la culaci vine, şi că de or fi să fie dintr-o dată stârpiţi vor veni vremuri fericite şi pentru ţărani." [72]

Similitudinea cu persecutarea evreilor de către nazişti este evidentă: *„Mă tot gândesc, vreau să-mi aduc aminte – cine a inventat, cuvântul acesta – culăcime, nu cumva l-a inventat Lenin? Ce blestem au luat asupra lor? Pentru a-i putea omorî trebuia mai întâi declarat: culacii nu sunt oameni! Tot aşa cum ziceau şi nemţii: jidanii nu sunt oameni!"* [73] Şi la fel de evidentă este şi similitudinea dintre reacţiile populaţiei martoră la evenimente. *„Cinematograful, clubul, teatrul, şcolile – toate au fost umplute cu arestaţi. Dar acolo nu i-au ţinut mult. I-au dus la gară unde, pe liniile moarte, îi aşteptau eşaloanele din vagoane de marfă goale. Sub escortă i-au dus – miliţie, GPU – ca pe criminali: bunici şi bunice, femei şi copii, că pe taţi îi ridicaseră încă din toamnă. Iar oamenii spuneau: «îi duc pe culaci», de parcă de lupi ar fi vorbit. Şi unii chiar strigau «blestemaţilor», dar ei nu mai plângeau, împietriseră."* [74] Max Weinreich, într-o carte celebră, *Universităţile lui Hitler,* demonstrează ataşamentul pe care o bună parte din intelectualii germani de marcă l-au avut pentru segmentul antievreiesc din ideologia nazistă, încă înainte de a se porni procesul de

coordonare. Este suficient să citǎm o declaraţie din 1924 a lui Johannes Stark, laureat al Premiului Nobel pentru fizică în 1919, pentru cercetări referitoare la efectul câmpului electric asupra unui spectru de lumină: *„Ne-am dori ca personalităţile noastre individuale să fie limpezi şi integre, aşa cum este cea a lui Hitler. El, împreună cu tovarăşii săi de luptă, ne apare ca un dar al lui Dumnezeu, venit dintr-un timp de mult apus, în care rasele erau mult mai pure, oamenii mult mai măreţi şi minţile mai puţin amăgitoare."* [75] În 1935, acelaşi fizician merge şi mai departe şi, într-o conferinţă ţinută în faţa unui auditoriu de specialitate, afirmă:

„Fizica evreiască, ce a luat fiinţă în ultimele trei decenii, a fost creată şi propagată atât de evrei, cât şi de elevii şi imitatorii lor, şi-a găsit într-un alt evreu, Einstein, cel mai potrivit mare preot. Propaganda evreiască vrea să-l transforme în cel mai mare savant al tuturor timpurilor. Cu toate acestea, teoriile despre relativitate ale lui Einstein nu sunt în esenţă nimic altceva decât o îngrămădire de formule artificiale /... / Este necesar ca formalismul evreiesc să fie eliminat prin orice mijloace din cercetarea ştiinţifică." [76]

O analiză comparată a evoluţiei – măcar din punct de vedere comunicaţional – a celor două mari sisteme totalitare ale secolului al XX-lea ne indică extrem de multe similitudini, diferenţele fiind mai degrabă dictate de nivelul diferit de dezvoltare al masei şi al tehnologiei avute la dispoziţie, precum şi de conjuncturile istorice semnificativ deosebite. În rest, amândouă organizaţiile au confiscat media, au adaptat comunicarea lor la agenda comunităţii, pe care apoi au modificat-o în spiritul ideologiei proprii, şi-au demonizat adversarii şi i-au eliminat după ce convinseseră majoritatea de pericolul pe care-l reprezentau, au impus noi reguli de funcţionare a întregului sistem social şi le-au respins polemic pe cele

vechi sau pe cele existente în alte ţări, au oferit un scop major întregii societăţi şi au subordonat acestui scop întregul demers al existenţei individuale, dar mai cu seamă colective al respectivului popor. Au urmat ca efecte aproape normale: gulagul şi holocaustul. Realitatea artificială, construită de o medie integral coordonată, care transmitea în toate colţurile teritoriului, prin toate canalele posibile, un mesaj unitar pornit de la necesităţi concrete ale mulţimii, dar şi de la idei şi concepţii considerate adevărate sau juste de un număr important de cetăţeni (chiar dacă nu majoritar în primul moment) a făcut posibilă acceptarea şi chiar aprobarea de către milioane de oameni a violenţelor dezlănţuite asupra unor semeni ai lor. Participarea activă a unor mase importante de cetăţeni la acţiunile antievreieşti din 1938 sau, în cel mai bun caz, indiferenţa faţă de suferinţele foştilor lor concetăţeni (deposedaţi de această condiţie prin legile rasiale) manifestată de populaţia germană, îl determină pe Hermann Rauschning, fost lider al NDSAP în Danzing şi apropiat al lui Hitler, după 1936 transfug şi critic al regimului, să constate: *„Reacţia poporului german la pogromurile din toamna lui 1938 arată până la ce stadiu l-a adus Hitler în cinci ani şi cât de mult l-a înrăit.”* [77] Identificarea şi tratarea acestora ca duşmani este determinată tocmai de realitatea în care cetăţenii celor două imperii totalitare au vieţuit. Dar este un model care se va regăsi şi în Revoluţia Culturală chineză şi în reeducarea cambodgiană şi în masacrele etnice africane sau balcanice. Motivul pentru care bolşevicii ruşi sau naziştii germani şi-au ucis adversarii derivă din viziunea lor asupra exercitării puterii. Motivul pentru care populaţia ţărilor respective a acceptat crimele celor două regimuri a fost influenţat, în mare măsură, de comunicarea oficială, cea care a construit realitatea în care acele acţiuni deveneau necesare sau, dacă nu, măcar justificabile. Paul Johnson citează mai multe fragmente dintr-o discuţie particulară pe care Hitler a purtat-o, în 1922, cu maiorul

Josef Hell, în care îi explică acestuia că toate *„revoluţiile aveau nevoie de un centru al ostilităţilor pentru a exprima sentimentele de ură ale maselor largi”.* Motivele pentru care a ales evreul ca soluţie pentru portretizarea duşmanului dezirabil al naţiunii germane erau şi de natură personală, dar şi animate de cea mai rece raţiune: *„Odată ce ura şi bătălia împotriva evreilor vor fi cu adevărat stârnite, rezistenţa lor va fi foarte iute înfrântă în mod inevitabil. Ei nu se pot apăra şi nimeni nu va sări în apărarea lor /... / Bătălia împotriva evreilor va fi tot atât de populară pe cât va fi de victorioasă.” [78*]

În lucrarea de faţă am enumerat metodele, comunicaţionale în primul rând, prin care dominanţii şi-au consacrat şi menţinut supremaţia asupra dominaţilor. Până la apariţia tiparului şi apoi a media, dominarea a fost realizată în numele credinţei şi la adăpostul apărării ei. Libertatea şi apărarea ei au devenit ulterior pârghiile de control şi de justificare a supunerii. Comunicarea totalitară reprezintă o întoarcere la dominarea prin credinţă (deşi este mimată în continuare lupta pentru autentica libertate, cea a accesului neîngrădit la credinţa în liderul fondator). Subiectul acesteia e schimbat, canonul este schimbat şi artificialul propus este mult mai profund, fiind exclusiv de sorginte umană. Sunt binecunoscute obsesiile lui Lenin, Troţki, Goebbels sau Hitler pentru metodologia creştină (ortodoxă sau catolică în funcţie de geografie), precum şi imitarea unor elemente de ritual sau de diseminare a dogmei. Comunicarea totalitară este ultima tentativă asumată de direcţionare a cetăţeanului în vederea respectării regulilor sistemului. După căderea totalitarismului şi implicit a modelului său de comunicare, nicio ierarhie nu mai acceptă posibilitatea manipulării cetăţeanului, a dezinformării sale programatice sau a malformării adevărului din raţiuni superioare. Este suficient însă să ne uităm la recent consacrata idee de *blogosferă* (substitut globalizat al sferei publice a lui Habermas) pentru a vedea că *gate-keeperii* există în

continuare, dar nu mai sunt identificabili ca pe vremea cenzurii şi propagandei totalitare, ci total invizibili şi anonimi. Temele agendei publice în vremea lui Hitler erau hotărâte de Goebbels şi transmise prin media *coordonată* de sistem. Temele care intră astăzi în ciberspaţiu nu mai este clar de cine sunt lansate. Între ele însă, cu siguranţă vom regăsi opţiunea centrală şi majoritar acceptabilă în jurul căreia este construit modelul oficial.

Ministerul Informării Populare şi al Propagandei condus de Goebbels a coordonat în cei doisprezece ani de existenţă absolut toate componentele ce puteau influenţa percepţia germanilor asupra realităţii. Departamentul I al ministerului era dedicat aspectelor administrative (buget, personal, juridic şi organizatoric). Departamentul al II-lea, cel de Propagandă, era în primul rând o structură de concepere a campaniilor statului nazist, în mod special în domeniul luptei rasiale, dar şi în acela al comunicării externe, fie către germanii din alte ţări, fie către simpatizanţii ideologiei naţional-socialiste, sau în promovarea diverselor politici ale guvernului, a sărbătorilor naţionale, a inaugurărilor de tot felul, a zilelor de naştere ale liderilor. În timpul războiului se va ocupa de menţinerea tonusului populaţiei de acasă prin prezentarea mereu avantajoasă a realităţilor de pe front, dar şi prin introducerea în spaţiul public a unor *legende* care să stimuleze încrederea în victoria finală. Armele secrete ale lui Hitler, dotate cu o incredibilă putere de distrugere, care urmau să apară la timp pentru a întoarce soarta războiului sunt cel mai cunoscut exemplu. (Mulţi germani au crezut campania de zvonuri lansată de Departamentul al II-lea conform căreia armele vor fi scoase la iveală pe 20 aprilie 1945, de ziua de naştere a Führer-ului). La fel şi anunţurile referitoare la armatele miraculoase, bine înarmate şi bine dotate, care veneau în ajutorul Berlinului asediat de sovietici în primăvara lui 1945. Tot acest departament a organizat manifestările prilejuite de decorarea unor soldaţi şi ofiţeri participanţi la recucerirea oraşului silezian

Lauban, în martie 1945, moment pe care Goebbels l-a considerat a fi începutul revenirii puterii germane [79]. În timpul ofensivei ruseşti desfăşurate pe teritoriul german şi marcată de numeroase violenţe împotriva populaţiei civile, departamentul de Propagandă a produs filme documentare despre violurile în grup la care fuseseră supuse femeile germane (primul a fost realizat despre soarta celor şaizeci şi două de femei din localitatea Nemmersdorf, în Prusia de Est, violate şi apoi executate) şi le-a proiectat în jurnalele de ştiri de la cinematografele din toată Germania, dar şi în sălile amenajate pentru uzul militarilor, pentru a-i motiva în lupta antisovietică [80].

Departamentul al III-lea coordona activitatea radiofonică. Goebbels identificase comunicarea prin radio ca fiind superioară celei tipărite încă înainte de a deveni ministrul Propagandei. Bun orator, la fel ca Hitler şi ca alţi lideri naţional-socialişti, Goebbels a folosit radioul în timpul campaniilor electorale de la începutul anilor ’30. Din 1933, toate staţiile radio, din Berlin sau din provincie, naţionale şi locale au fost integrate în Camera de Difuzare Radiofonică. Preocupat de ideea de saturaţie a publicului, Goebbels a orientat programele radio spre divertisment care *„trebuiau să servească la destinderea vieţii de zi cu zi”* [81], doar treizeci şi cinci la sută din timp fiind dedicate politicii şi activităţii guvernului. Momentul central al transmisiunilor îl constituiau discursurile lui Hitler, care erau ascultate în direct în uzine, unde se întrerupea lucrul, în şcoli sau la megafoane în spaţiile publice [82]. Este introdus în fabricaţie un model popular de aparat de radio *Volksempfanger,* ieftin şi uşor de întreţinut, care prindea cu acurateţe posturile germane şi mai greu pe cele străine. Departamentul de Propagandă lansează apoi o serie de afişe dedicate acestui aparat de radio – prezentat în dimensiuni uriaşe – în jurul căruia se află mari mase de cetăţeni care ascultă discursurile lui Hitler. Sloganul campaniei este *„Toată Germania îşi ascultă Conducătorul mulţumită receptorului popular.”* [83] Reprezentanţii locali

ai Ministerului Propagandei aveau în sarcină să se asigure că în toate locurile publice radioul să funcţioneze. Dacă aparatul era stricat, revenea în sarcina organelor de partid să-l repare. În cazul în care proprietarul se opunea acestei iniţiative, aparatul putea fi confiscat şi respectivul proprietar primea o amendă. Tot aceşti reprezentanţi trebuiau să verifice şi să se informeze în legătură cu posibila ascultare a posturilor străine de radio, care era totalmente interzisă şi să le explice cetăţenilor motivele acestei decizii. Într-un material cu circuit închis, consacrat instruirii propagandiştilor din teritoriu, se specifica în capitolul dedicat propagandei prin radio: *„Transmisiunile inamicului au scopul de a demoraliza poporul german, de a-l otrăvi cu îndoiala. Scopul interdicţiei este acela de a mări forţa propagandei noastre, care nu va cheltui energie suplimentară respingând fiecare minciună a inamicului. Majoritatea zvonurilor îşi au originea în transmisiunile radio inamice /... / Este o misiune a fiecăruia să respecte hotărârea Führerului de a nu permite ascultarea posturilor străine în vederea protejării puterii militare a poporului german." [*84]

O altă misiune a Departamentului al III-lea a fost propaganda externă care, până în 1939, a funcţionat în ideea unor promovări mai degrabă culturale ale valorilor naţional-socialiste în alte ţări (sunt realizate emisiuni destinate germanilor de peste graniţă – germanii sudeţi, cei polonezi sau pentru naziştii austrieci în preajma Anschlussului). În timpul Jocurilor Olimpice de la Berlin din 1936 sunt difuzate emisiuni în douăzeci şi opt de limbi, iar după izbucnirea războiului ca factor de presiune asupra populaţiei din ţările inamice. Referindu-se la soluţia obţinută de Germania prin *Acordul de la München,* din 1938, Hitler spunea: *„Domnilor, de această dată am primit 10 milioane de oameni şi un teritoriu de 100 000 de kilometri pătraţi datorită propagandei puse în sprijinul unei idei. Este absolut fantastic."* [85]

Departamentul al IV-lea – presa scrisă – asigura, în

principal, ghidarea zilnică a ansamblului constituit din toate cotidianele şi periodicele din Germania, astfel încât acestea să transmită aceleaşi informaţii şi aceeaşi interpretare a lor. Dacă toţi cetăţenii unei comunităţi, indiferent de cât de extinsă teritorial este aceasta, primesc continuu acelaşi mesaj, vor ajunge într-un interval scurt de timp să dezvolte reacţii relativ similare şi să devină o structură unitară. În viziunea lui Goebbels *„presa trebuia să funcţioneze ca un pian în mâinile guvernului, uniformă în principii, dar poliformă în nuanţe pentru a nu plictisi.”* [86] Partitura pianului în cauză era redactată zilnic de oamenii Departamentului al IV-lea şi retransmisă docil către cetăţeni prin intermediul media. Factor vital de influenţare, ziarul nu cuprindea numai ştirile bine alese şi util comentate, ci şi o întreagă gamă de campanii sociale (o variantă totalitară a activităţii societăţii civile în democraţie), al căror scop era acela de a mări gradul de implicare şi de participare a individului în mecanismul politicii şi implicit în cel al propagandei. Un om convins va vorbi şi altora despre convingerile sale şi, de multe ori, o va face mai aplicat decât propagandistul profesionist.

După o lungă perioadă de ruptură între politic şi cetăţean, naţional-socialismul a mimat – foarte convingător însă – readucerea politicii în fiecare casă. Numeroşi istorici consideră că una dintre cheile lipsei de suport popular pentru Republica de la Weimar a fost ineficienţa sau, mai degrabă, inexistenţa comunicării oficiale. În faţa formalizării comunicării, flexibilitatea naziştilor, mitingurile şi întâlnirile lor cu cetăţenii încă din primii ani ai deceniului doi, soluţiile oferite de aceştia, ideologia explicată la cel mai de jos nivel de comunicatori puţin instruiţi, dar foarte pătrunşi de justeţea afirmaţiilor – majoritatea foşti militari în primul război mondial – au condus la deznodământul electoral cunoscut. După luarea puterii însă, Goebbels şi ai lui nu au părăsit acest teren şi au continuat să trimită ideologia în casa fiecărui german prin mult mai numeroasele mijloace pe care le aveau la

dispoziţie. Aşa cum scria un editorialist al lui *Frankfurter Zeitung* în 1937: *„scopul final al propagandei era unul educaţional, acela de a-i conduce pe cetăţeni către Stat, astfel încât toţi să participe la activităţile acestuia."* [87] În toamna aceluiaşi an, de exemplu, este iniţiată campania *Ziua Solidarităţii Naţionale,* în cadrul programului mai larg denumit *Ajutorul de iarnă,* care viza strângerea de fonduri pentru măsurile sociale dedicate săracilor. O parte a acestuia era o reluare a unei iniţiative din 1933, *un singur fel la masă,* care fusese aplicată şi în restaurante şi în casele private în aceeaşi idee a obţinerii unor fonduri pentru categoriile dezavantajate. Hitler, însuşi, mâncase un singur fel de mâncare foarte simplă într-una dintre duminicile alese pentru program, întreaga presă a fost implicată, Ministerul Propagandei furnizând toate materialele, titlurile şi pozele pentru susţinerea campaniei care a fost relativ bine primită. În câteva ore s-au strâns cam un milion şi jumătate de mărci, sumă care a fost imediat comparată de media cu cele şase milioane de mărci pe care le-a strâns Germania în cea mai prospera epocă a imperiului Wilhelminian într-un interval de peste şase luni. Concluzia dictată de Ministerul Propagandei după încheierea acestei campanii sociale a fost: *„niciun guvern din lume nu ar putea apela la sprijinul propriei naţiuni cu mai multă încredere şi în deplină cunoştinţă de cauză ca guvernul poporului german."* [88]

Când presa britanică a atacat politica de trimitere a evreilor în lagăre de concentrare, Departamentul al IV-lea a replicat prin mai multe rememorări istorice ale diverselor acte de brutalitate din timpul războaielor coloniale ale Regatului Unit: cei două mii de buri, femei şi copii, morţi în lagărele de prizonieri la începutul secolului, violenţele din India, din Sudan sau încălcarea acordurilor făcute cu arabii după primul război mondial [89]. Cultivarea antisemitismului şi perpetuarea acestuia ca temă centrală în sfera publică au căzut tot în seama presei scrise. Alfred Berndt, şeful Departamentului al IV-lea între

1935 şi 1938, cerea ziarelor ca zi de zi să funcţioneze îndoctrinarea cu antisemitism, ceea ce în viziunea sa însemna ca niciun articol sau nicio ştire să nu apară fără o legătură cu această temă. Chiar şi periodicele de divertisment sau cele dedicate familiei trebuiau să se supună acestei directive [90]. În vara anului 1935, într-o maşină abandonată lângă lacul Werbelliner, sunt găsite cadavrele a două persoane, un bărbat de cincizeci şi nouă de ani şi o femeie de douăzeci şi cinci. Legistul sosit la faţa locului indică o sinucidere cu otravă. După toate aparenţele, între cei doi exista o relaţie extraconjugală, soţia bărbatului nu i-a acordat divorţul, singura soluţie găsită a fost aceasta. Un caz standard de fapt divers pentru presa tabloidă. În faimosul *Der Stumer,* condus de Julius Streicher (executat la Nurnberg exclusiv pentru ceea ce a scris şi susţinut în discursuri publice în cei doisprezece ani de nazism), cazul arată însă altfel. Bărbatul, Paul Falckenstein, este un evreu care are o relaţie interzisă cu o dansatoare germană căreia nu i se dă numele întreg, Anny J. Deşi el îi spune povestea legată de imposibilitatea divorţului, aceasta este o minciună. Motivul disperării lui Falckenstein este acela că *„în urma revoluţiei naţional-socialiste care avea loc în Germania”,* neregulile pe care le făcea în interiorul companiei sale ieşiseră la iveală şi el ar fi intrat în puşcărie în câteva zile.

„Cei care au crezut că evreul s-a sinucis din cauza fetei nu ştiu nimic despre evrei. Un evreu nu s-ar sinucide din cauza unui neevreu. Un evreu nu este capabil de o asemenea mare şi adâncă dragoste /... / Evreul s-a sinucis de frica legii. Dar s-a gândit că face un lucru bun dacă va lua şi un creştin după el. Cum o fi minţit-o evreul Falckenstein pe tânăra Anny J. ca să o determine să se otrăvească? Anny J. a crezut că moare în numele dragostei. Dar a fost trădată mortal de un evreu.” [91] Alături de articol o ilustraţie prezintă o tânără tristă, cu capul plecat, dezgolită, alături de un evreu caricaturizat – nasul mare, foarte păros, mâini ca nişte gheare în care ţine o pungă,

cocoşat – care priveşte cu poftă la un alt grup de tinere triste şi demoralizate.

La fel ca în *Mein Kampf,* orice aspect negativ trebuia să aibă legătură cu evreii, orice mesaj potrivnic Germaniei şi naţional-socialismului trebuia să aibă o sursă evreiască. Nu putea exista nimic bun ce venea din partea unui evreu. De fapt, exista… Leon Poliakov citează cazul unui evreu, lider al unui club sportiv dintr-o localitate din Württemberg, care, după venirea la putere a naziştilor, se sinucide lăsând un bilet cutremurător: „Pri*eteni! E ultimul meu rămas bun! Un evreu german nu poate accepta să trăiască ştiind că mişcarea de la care Germania naţională îşi aşteaptă salvarea îl consideră un trădător! Plec fără ură! Nu am decât o dorinţă arzătoare: să revină raţiunea /… / Nu mă plângeţi. Încercaţi, mai curând, să înţelegeţi şi faceţi ca adevărul să învingă. Numai aşa mă veţi cinsti." Ziarul l*ocal comentează astfel evenimentul: „Fritz R*osenfelder e rezonabil şi se spânzură. Ne bucurăm şi nu avem nimic împotrivă ca toţi congenerii lui să-şi ia rămas bun în acelaşi fel." [92] Un* mesaj similar putea fi auzit în lagărul de la Buchenwald în 1935: „Orice e*vreu care vrea să se spânzure este rugat să aibă amabilitatea să-şi pună în gură o bucată de hârtie cu numele său, ca să ştim despre cine este vorba." [93]*

În acelaşi *Der Sturmer* a funcţionat, între 1934 şi 1939, o rubrică în care cetăţenii germani îşi turnau vecinii pentru că aveau relaţii cu evreii sau îşi exprimau puncte de vedere legate de colaborarea dintre diverse structuri economice germane şi evreieşti. Astfel, un asemenea cetăţean atrăgea atenţia că un ziar local din Rhineland primeşte în continuare reclamă de la firme evreieşti sau că *„evreul Carsch este încă angajatul firmei Seifert de la care primeşte la finalul anului şi un procent din dividente. Firma Seifert, deci, nu este ariană."* Un corespondent din Hesse era indignat pentru că *„domnii Georgi, Enghof, Knell, Deckerle şi Drakert al III-lea sunt lacheii evreilor,*

dar când Franz Hauser, membru al SA[40], dansează cu evreica Edel Frankel, nu mai am cuvinte să descriu această depravare. Dă-ţi jos cămaşa brună!” Un altul, din Birkenfeld, considera *„o ruşine că fermierii din tată în fiu, Georg Heinrich Sassmannshausen şi Heinrich Dreisbach, fac afaceri cu binecunoscutul evreu talmudic şi antinazist Simon din Erndtebrück. Acesta este modul în care lacheii evreilor îl răsplătesc pe Adolf Hitler pentru că i-a eliberat din sclavia evreiască.”* [94] În 1936, ca supliment al publicaţiei *Der Sturmer,* apare – sub semnătura Elwirei Bauer – o carte dedicată copiilor, prima dintr-o serie mai lungă. Ilustrată cu desene colorate şi scrisă în versuri, cartea conţine capitole de tipul: *Tatăl evreilor este diavolul, Numele evreieşti* (în care copiii erau învăţaţi să recunoască evreii după nume chiar dacă aceştia şi le germanizaseră. *Abraham devine Brahm, Levinson devine Levin, iar un baron ca Rotschild îndrăzneşte să-şi numească fata Kriemhild”), Evreul rămâne evreu, Avocatul evreu* (a cărui singură preocupare este să fure banii sărmanilor germani care vin să-i ceară sfatul), *Servitoarea* (aceeaşi veche poveste a evreului care o seduce pe fata în casă blondă, tânără şi neştiutoare – de altfel legile rasiale de la Nürnberg interziceau evreilor, la articolul trei, să aibă menajere de sânge german sau asimilat, mai tinere de patruzeci şi cinci de ani), *Doctorul evreu* (care vrând să-şi salveze un coreligionar de o boală gravă testează întâi pe creştini medicamentul, omoară mai mulţi dintre ei şi de-abia după ce testele ies bine aplică tratamentul celuilalt evreu). Capitolul final este intitulat *Tineretul lui Hitler,* tineret care are un viitor spectaculos pregătit, a cărui principală şansă este să-l urmeze pe lider şi a cărui principală datorie este să-i urască pe evrei. *„Departe în sud/este ţara de unde se trag evreii/Să se ducă acolo cu tot cu neveste şi copii/La fel de repede cum au venit/Ce tablou dezgustător/Îl reprezintă aceşti evrei murdari şi*

40 Sturmabteilung (SA) – organizaţie paramilitară a Partidului Nazist, supranumită şi „Cămăşile Brune”.(n.ed.el.)

sălbatici: /Abraham, Solomon, /Blumenfeld, Berinson, / Rebecca şi micul Jonathan, /Apoi Simon şi Aaron Kahn/". Ultima ilustraţie reprezintă un grup mare de evrei caricaturizaţi, care părăsesc Germania petrecuţi de copii blonzi foarte bucuroşi, care cântă şi dansează, pe indicatorul care le arată evreilor drumul fiind scris: *„Sens unic. Mergeţi mai repede! Voi, evreii, sunteţi ghinionul nostru!"* [95]

Soluţia finală declanşată de nazişti împotriva evreilor a fost, înainte de toate, comunicaţională. Când s-a trecut la exterminarea fizică, la holocaust, la moartea pe bandă rulantă, executată industrial şi urmărită birocratic de structurile statului, evreii erau deja duşmanii majorităţii germanilor. *„Banalitatea răului",* pe care Hannah Arendt a identificat-o urmărind procesul lui Eichmann la Ierusalim, provine din cea mai elementară conduită socială a individului. În fiecare moment al vieţii sale, acesta reacţionează la diverşii stimuli funcţie de suma de informaţii, de patternuri, de cutume şi de valori la care a fost obişnuit să se raporteze.

În realitatea neintermediată a Antichităţii sau a Evului Mediu, omul avea propria sa percepţie cotidiană despre rău, aceeaşi pentru multe generaţii care vieţuiau într-o anume zonă. Răul era evident, era cunoscut şi devenea banal, chiar dacă, uneori, era înspăimântător sau chiar dacă, ori de câte ori se manifesta, provoca traume importante. De aceea, oamenii se apărau cum puteau de el, încercau să-l evite sau să-l contracareze. Răul realităţii intermediate este o combinaţie între percepţiile proprii ale individului şi cele transportate şi apoi induse de media. Cu cât realitatea artificială construită este mai completă şi mai impenetrabilă din exterior, cu atât percepţiile proprii scad şi cresc cele induse. În rest însă, în acest decor decupat din realitate, totul funcţionează normal. Inclusiv răul şi reacţia faţă de acesta. Performanţa, dacă este permisă folosirea acestui cuvânt, comunicării naziste a fost neignorarea niciunui detaliu care ar fi trebuit să fie

acoperit, a niciunui colţ liber prin care să se zărească altceva decât se dorea. Probabil că între 1933 şi 1945, naziştii au reuşit să creeze în Germania cea mai completă realitate artificială pe care o cunoscuse până atunci planeta. Astfel încât, răul acelei lumi – banal pentru ea, ca orice rău al unei realităţi normale – reuşeşte să îngrozească până în ziua de azi. În subcapitolul *Explicaţii ale răului,* din *Confruntarea cu extrema,* Tzvetan Todorov citează mai multe replici ale supravieţuitorilor lagărelor care admit că, în locul poporului german, putea să existe orice alt popor asupra căruia se aplica aceeaşi metodă. *„Doresc din tot sufletul, scrie Germaine Tillion – supravieţuitoare de la Revensbrilck – să atrag atenţia celor responsabili asupra tragicei uşurinţe cu care «oamenii cumsecade» pot să se transforme în călăi fără ca măcar să-şi dea seama."* [96]

Atunci când fiecare sursă din universul imediat indică valori malformate, aceste valori devin dominante şi toate celelalte devin eronate. Ministerul Informării Populare şi Propagandei care, pe lângă cele patru departamente descrise, le mai cuprindea şi pe cele dedicate filmului (despre care vom vorbi într-un capitol separat), muzicii, teatrului, literaturii, educaţiei (deşi o bună parte din aceasta a fost coordonată de ministerul deţinut de Bernhard Rust) a demonstrat că birocraţia dusă la extrem, controlul cât mai complet al temelor vehiculate şi cultul – la prima vedere excesiv şi necredibil – al unui lider, al ideologiei sale şi al realităţii compusă după această ideologie pot transforma acţiunea unui popor de cincizeci de milioane de oameni într-o metaforă a răului global. Exceptând posturile de propagandă străine din timpul războiului şi foarte riscantele încercări de rezistenţă ale unor grupuri izolate, în toată perioada nazismului a fost prea puţin contestată public varianta oficială. Istoria trebuie să ia în calcul curajul extrem de care au dat dovadă cei din grupul Popitz, cei adunaţi în jurul lui Carl Goerdeler, cercul de la Kreisau, grupul *Trandafirul Alb,*

sindicaliştii reuniţi în Uniunea Sindicală Germană, comuniştii rămaşi în libertate, clericii şi bineînţeles militarii care au stat în spatele afacerii Stauffenberg [97]. Foarte puţine din aceste voci au fost auzite de publicul larg, foarte puţine idei contrare ideilor emise de sistem au pătruns în sfera publică.

În manifestele realizate de grupul *Trandafirul Alb,* răspândite în mediul universitar din München, dar şi în căsuţe poştale din mai multe oraşe germane, se făceau trimiteri la scrierile lui Goethe, Lao Zi, Aristotel, Novalis, la texte din Ecleziastul şi din Sfântul Augustin sau se realiza o comparaţie între codul de legi al lui Lycurg şi cel al lui Solon.

E foarte trist că marile gesturi morale sunt foarte rar încărcate şi de o conştiinţă practică. Împotriva manipulării se acţionează cu manipularea, nu cu bunul simţ şi nici cu speranţa conexiunii intelectuale cu valorile universale. Mesajele culturale ale acestui grup din München nu aveau cum să contracareze mesajele propagandistice ale puterii. Construcţia imagologică a ceea ce s-ar putea numi opoziţie a fost practic inexistentă în faţa construcţiei imagologice a puterii. Disproporţia era uriaşă, atât din punctul de vedere al mijloacelor, dar şi din acela al puterii de acceptare al masei. În timp ce comunicarea oficiala continua să identifice duşmanii în rândul evreilor, aliaţilor acestora, bolşevicii, şi anglo-americanilor manipulaţi de evrei, grupurile protestatare îi indicau pe Hitler şi naţional-socialismul ca unici vinovaţi. Mesajele puterii se aşezau pe un soclu construit în ani de îndoctrinare, mesajele *opoziţiei* încercau să zgâlţâie tocmai acest soclu. Viitorul propus de comunicarea oficială – deşi de la un moment dat, necredibil – vorbea de o victorie miraculoasă, obţinută prin mijloace aproape oculte, care se baza însă pe credinţa necondiţionată în Hitler, în timp ce viitorul proiectat de *opoziţia civilă* era încetarea războiului, capitularea, pacea care semăna foarte bine cu cea din 1918, despre care fiecare german auzise de nenumărate ori că fusese, de

fapt, o lovitura dată pe la spate de politicieni, soldaţilor germani. (Unul dintre membrii grupului *Trandafirului Alb* explica într-un manifest că solicitarea de capitulare necondiţionată enunţată de Aliaţi în Conferinţa de la Casablanca „nu era împotriva poporului german, ci doar a naziştilor.”) [98] Realitatea artificială clădită atât de minuţios de Goebbels şi ceilalţi nu putea fi anulată de vocile curajoase ale câtorva rezistenţi. Nici realitatea povestită, nici cea prevestită nu încurcă o asemenea construcţie. De aceea, realitatea artificială a nazismului a rezistat până când a fost pulverizată de realitatea trăită de întreaga populaţie. Dar realitatea trăită, nefiind încărcată ideologic, nu a oferit răspunsuri decât atunci când învingătorii nazismului au început să proiecteze un nou cadru de artificialitate. În Est, ideologia comunistă, în Vest, modelul american. În epoca media, schimbarea nu se poate consuma fără existenţa unui proiect comunicaţional nou care să-l înlocuiască pe cel vechi, şi care să proiecteze pentru cetăţean paradigmele funcţionale ale noii realităţi.

Ficţiunea ca instrument

În 1942, la scurt timp după atacul de la Pearl Harbour, George Marshall, şeful Statului Major al armatei americane, i-a ordonat marelui regizor Frank Capra, la acel moment maior, să *„realizeze – pentru prima dată în istoria noastră – o serie de filme documentate şi bazate pe informaţii factuale, care să explice băieţilor noştri din armată de ce ne aflăm în luptă şi care sunt principiile pentru care luptăm*”. [1] În primul moment, Frank Capra a refuzat sarcina, explicând că nu a făcut niciodată filme documentare, la care George Marshall i-ar fi replicat: *„Nici eu n-am fost Şef de Stat Major până acum, iar băieţii care azi comandă vase de război acum un an nu văzuseră oceanul.”* [2] În cartea sa de memorii, Frank Capra povesteşte că, după ce a acceptat provocarea, a văzut cu

mare atenţie filmul lui Leni Riefenstahl, *Triumph des Willens (Triumful voinţei),* despre care a notat *că „nu trăgea cu tunul, nu lansa bombe, dar ca armă psihologică destinată distrugerii voinţei de a rezista era letal ca un tun sau ca o bombă."* [3] Dedicată congresului Partidului Naţional-Socialist ţinut la Nürnberg în septembrie 1934, producţia, difuzată în premieră la UFA-Palast Cinema din Berlin, în 1936, a obţinut premii la festivalurile de film de la Veneţia şi de la Paris şi a fost considerată revoluţionară din perspectiva tehnicilor de filmare şi de montaj. *Triumph des Willens* debutează cu muzica lui Wagner şi cu textul: *„Film făcut la ordinul Führerului la 20 de ani de la izbucnirea războiului mondial, la 16 ani de la începutul mizeriei Germaniei şi la 19 luni de la începutul Renaşterii germane: 1934, Congresul Partidului."* [4] Documentarul urmăreşte ceremoniile, discursurile, mitingurile şi spectacolele desfăşurate în timpul congresului, toate centrate pe Hitler şi pe susţinerea pe care acesta şi politica sa o au în rândul tuturor categoriilor sociale din Germania. Hitler soseşte la Nürnberg cu avionul. După ce trece de stratul de nori, se vede oraşul şi, camera apropiindu-se, se văd oamenii care se pregătesc pentru miting. Avionul planează deasupra lor şi umbra acestuia pare că le indică direcţia în care trebuie să meargă. *„Soarele dispăruse în spatele norilor. Dar, când Führerul soseşte, razele soarelui inundă cerul, cerul hitlerist"* [5], scria Leni Riefenstahl în memoriile dedicate acestui eveniment, publicate în 1935. Liderii partidului – Goering, Himmler, Goebbels, Schirach, Streicher, Dietrich – sunt prezentaţi enunţând ideile programatice ale politicii naziste, mărşăluind în fruntea trupelor sau a muncitorilor sau a tineretului, însoţindu-l pe Hitler, ascultând atenţi frazele acestuia. Masele sunt unitare, se mişcă organizat, aplaudă coordonat, salută la unison trecerea Führerului, pe care-l privesc cu încredere şi pe care-l aprobă zgomotos. Defilările nocturne, steagurile verticale, acvilele, luminile proiectate în sus care dau stadionului un

aspect de catedrală, zecile de mii de manifestanţi grupaţi ordonat în batalioane perfect aliniate, zvastica realizată din torţe în mijlocul unui stadion care scandează numele lui Hitler, sunt punctate de discursurile acestuia. *„De la voi, cei de aici, membri ai partidului, se cer mai multe decât de la ceilalţi germani. Nu este îndeajuns să crezi, trebuie să lupţi. De aceea numai cei mai buni vor deveni membri ai partidului. Trebuie să curăţăm tot ce este rău, fiindcă Reichul va dăinui o mie de ani."* [6]

Frank Capra va folosi în filmele sale secvenţe din *Triumph des Willens* şi din alte filme naziste pentru a-şi ilustra propria variantă asupra războiului din Europa. Intitulată *Why we fight (Pentru ce luptăm),* seria de documentare americane conţine şapte producţii: *Preludiul războiului, Lovitura nazistă, Dezbină şi cucereşte, Bătălia Angliei, Bătălia Rusiei, Bătălia Chinei, Războiul vine spre America.* Dedicate câte unei teme centrale, fiecare dintre documentarele cu durata de o oră (cel dedicat Rusiei durează două ore) încearcă să explice miza reală a confruntării, să arate locul Statelor Unite în contextul mondial, să pozitiveze ţările aliate – un efort deosebit a fost făcut pentru modificarea percepţiei asupra sovieticilor – şi să prezinte în cea mai negativă lumină adversarii. Sunt lansate idei puternice, care apoi sunt repetate de-a lungul întregii serii, dar şi în restul propagandei de război americane. De exemplu, războiul este între *„lumea liberă şi o lume de sclavi", „există o conspiraţie mondială a totalitarismului", „dacă nu ne implicăm acum în război, Axa va cuceri întreaga lume şi apoi se va năpusti asupra Americii."* [7] Sunt folosite din plin imagini din războiul din Polonia, specificându-se că cele treizeci de divizii poloneze nu au avut cum să reziste celor şaptezeci de divizii germane. Sunt arătate Stukas-urile care bombardează oraşele şi omoară civili. Sunt prezentate execuţii sumare împotriva militarilor sau civililor, *„în numai 90 de minute, 30 000 de bărbaţi, femei şi copii au murit în timpul bombardamentului sălbatic al Rotterdamului".* Cu ajutorul

hărţilor desenate de compania Disney, sunt explicate planurile ascunse ale Germaniei, Japoniei şi Italiei. în *Bătălia pentru China* este folosit chiar şi celebrul *Memoriu Tanaka,* un presupus material creat de primul-ministru japonez, Tanaka Giiki, în 1927, prin care acesta îi supunea atenţiei împăratului Hirohito o strategie de cucerire a Asiei şi de atacare a Statelor Unite. După toate probabilităţile, acest plan nu a existat niciodată (un soi de *Protocoalele înţelepţilor Sionului* în variantă orientală), dar a fost profund speculat pentru a mobiliza populaţia americană în faţa pericolului japonez. În filmul dedicat rezistenţei sovieticilor, sunt trecute în revistă tentativele anterioare de cucerire a vastului teritoriu rusesc: atacul teutonilor din 1242, atacul suedezilor din 1704, Napoleon în 1812, kaiserul Wilhelm în Primul Război Mondial, toate sortite eşecului. Un laitmotiv al tuturor producţiilor este construit în jurul urii pe care popoarele cucerite o simt faţă de invadator, de cel care le răpeşte libertatea, ură care se transformă inevitabil în rezistenţă. Americanul care pleacă la război este aliatul tuturor popoarelor care luptă pentru libertate, este însoţit de dorinţa de revanşă a tuturor oprimaţilor, este cel care va răzbuna morţii, răniţii şi încarceraţii Europei şi Asiei.

Filmele lui Frank Capra au fost foarte bine primite de conducerea politică. Despre primul film din serie, *Preludiul războiului,* în care sunt explicate manevrele Germaniei, Italiei şi Japoniei înainte de septembrie 1939, Roosevelt a spus că *„este cel mai bun film cu gangsteri făcut vreodată."* [8] De aceea, s-a decis ca tot personalul combatant să vadă acest film şi apoi pe celelalte din serie, pentru ca apoi să se dispună difuzarea lor în cinematografe. Pentru apariţia în Marea Britanie, Churchill a filmat o introducere, iar Stalin a permis ca filmul dedicat Rusiei, al cincilea din serie, să fie proiectat în cinematografele din Uniunea Sovietică. Dorind să aibă o cât mai clară înţelegere a fenomenului comunicaţional, Statul Major decide efectuarea unei cercetări asupra

modului în care aceste filme de propagandă afectează capacitatea combativă a soldatului american. În acest scop, o echipă de sociologi şi psihologi, condusă de Carl Hovland, este desemnată pentru a întreprinde o serie de studii dedicate efectelor propagandei de război asupra propriei armate. Sunt selectaţi patru mii două sute de subiecţi – o parte fiind grupul pe care se va efectua experimentul şi altă parte fiind grupul de control, folosit pentru a compara efectele. Celor din grupul experimental le este proiectat al patrulea film din seria realizată de Capra, *Bătălia Angliei.* Scopul ştiinţific al cercetării era acela de a afla *„dacă filmul a reuşit să îmbunătăţească nivelul de cunoştinţe despre evenimentele legate de război; în ce măsură conţinutul filmului a schimbat opiniile şi interpretările soldaţilor cu privire la temele majore prezentate; cât de mult a îmbunătăţit filmul atitudinea soldaţilor faţă de forţele aliate, mai ales faţă de britanici; dacă filmul a reprezentat un factor hotărâtor pentru motivarea recruţilor de a lua parte la un conflict dificil şi de lungă durată."* [9] Rezultatele studiilor, care au condus în timp la dezvoltarea unor teorii esenţiale pentru definirea persuasiunii şi pentru înţelegerea limitelor acesteia, au demonstrat că moralul celor care au văzut filmul în cauză nu s-a modificat practic deloc, singurele efecte sesizabile fiind la nivelul acumulării de informaţii şi al orientării opiniei.

„Majoritatea soldaţilor a gustat pelicula proiectată şi a perceput-o ca pe un efort de a-i informa în legătură cu anumite fapte şi evenimente. Puţini s-au autoperceput ca subiecţi experimentali sau au declarat că există o notă manipulativă asociată cu filmele. Majoritatea a declarat că filmele oferă o imagine veridică a ceea ce se întâmplă (65%); 33% au declarat acelaşi lucru, chiar dacă au menţionat că, uneori, perspectiva era partizană; un procent foarte mic a declarat că faptele sunt prezentate dintr-o perspectivă accentuat partizană şi nu foarte

corect." [10]

Propaganda de război a fost instituţionalizată şi folosită ca mijloc de luptă în primul război mondial, atunci când s-a spus că *„adevărul a fost prima sa victimă."* [11]

Întreaga istorie militară a umanităţii conţine elemente care pot fi incluse în zona propagandei de război, ale cărei scopuri sunt motivarea propriilor trupe, menţinerea moralului în propria populaţie civilă şi, pe de altă parte, demobilizarea trupelor adverse şi introducerea panicii şi a neîncrederii în civilii celeilalte tabere.

Intuitiv sau programatic, liderii militari au folosit de-a lungul timpului un întreg arsenal de metode pentru a atinge aceste scopuri. Napoleon a fost probabil primul care a centralizat acest efort, dar în marea conflagraţie începută în 1914, a apărut în premieră un front al propagandei, fiecare dintre puterile aflate în conflict utilizând această armă. În majoritatea ţărilor angrenate în război sunt înfiinţate structuri administrative destinate acestui scop, care cumulau în atribuţiile lor activităţi diverse, începând cu cenzura, producţia de materiale propagandistice (afişe, broşuri, filme, articole de presă, publicitate în presă, cântece, emisiuni radiofonice), angajarea şi instruirea vorbitorilor „spontani", care, în spaţiile publice, să inducă idei mobilizatoare şi favorabile, organizarea de turnee ale unor trupe de teatru sau de music-hall între soldaţi sau între civili, dar şi propaganda externă prin posturi de radio în limbi străine, aruncarea din avion de manifeste, introducerea de idei subversive în media şi aşa mai departe. Mai mult, în ţările netotalitare, activităţile pe care aceste instituţii le executau şi care în timp de pace ar fi depăşit litera constituţiei şi regulile democratice au putut fi justificate prin starea de război. Propaganda de război din ţările cu o democraţie instaurată n-a diferit semnificativ de cele aflate sub dictaturi, tocmai din cauza situaţiei excepţionale, dar şi datorită necesităţii de apărare împotriva atacului propagandei adverse. În

ambele războaie mondiale, fiecare parte a justificat populaţiei prezenţa în luptă prin invocarea unei diferenţe fundamentale de valori morale şi ideologice faţă de adversar. Fiecare tabără era posesoarea adevărului şi a justei raportări faţă de el, în timp ce adversarul se afla exact la polul opus. O ironie naturală, dacă ţinem seama de secolul în care au loc războaiele, este aceea că absolut toată lumea a luptat pentru şi în numele libertăţii pe care ceilalţi intenţionau să o răpească. La fel ca în conflictele religioase din Evul Mediu şi de după Reformă, duşmanul era exponentul răului absolut, diavolul, păgânul, ereticul. Propaganda de război a tuturor ţărilor combatante aşa l-a zugrăvit pe inamic. De la exagerările britanice referitoare la atrocităţile germane din Belgia, la posterul italian care îl prezenta pe soldatul american (negru, cu o alură mai degrabă patrupedă) pipăind lasciv o statuie de marmură care aducea cu Venus din Millo [12], şi de la cumplitul editorial al lui Ilia Ehrenburg, în care susţinea că violurile Armatei Roşii în Germania erau de fapt dorite de femeile germane, deci legitime [13], până la afişul american din 1942 care-l reprezenta pe Iisus pe cruce mitraliat de un avion de vânătoare german şi împuns între coaste cu o suliţă ţinută de trei soldaţi, evident, german, japonez şi italian [14], toată imaginea inamicului a fost îngroşată până dincolo de caricaturizare.

Justeţea luptei împotriva unui asemenea monstru şi riscurile la care ar fi expuşi cei de acasă dacă monstrul ar învinge sunt elementele cheie ale comunicării de acest tip. Un afiş răspândit între militarii sovietici reprezenta o tânără cu mâinile şi picioarele legate, textul care însoţea poza fiind: *„Ce s-ar întâmpla dacă iubita ta ar fi astfel legată de fascişti? Întâi ar viola-o, apoi ar arunca-o sub un tanc! Înaintează, războinicule! Împuşcă duşmanul! Sarcina ta este să împiedici violatorul să-ţi necinstească fata!”* [15]

Propaganda de război nu era nici corectă, nici coerentă, nici consecventă, fiindcă nu avea cum. În momentul semnării pactului Ribbentrop-Molotov, Stalin era

zugrăvit în aceleaşi culori sumbre ca şi proaspătul său aliat, Hitler, sau, din contra, ironizat într-o caricatură care-l prezenta ca fiind mireasa lui Hitler [16], pentru ca, după iunie 1941, să fie proiectat eroic şi tutelar, supervizând marşul triumfător al Armatei Roşii la parada din 7 noiembrie. Armata Roşie era reprezentată în afişele propagandiste de dinainte de iunie 1941 ca un schelet cu stea roşie în frunte, înarmat cu o coasă retezând teritoriul Poloniei, pentru ca apoi afişele britanice să glorifice colaborarea dintre cele două armate, prezentând un convoi naval al Marinei Regale transportând echipament militar la Murmansk sub acoperirea aviaţiei sovietice [17]. În momentele grele de la Stalingrad, propaganda sovietică se va întoarce la miturile istorice ruseşti, îi va învia de sub teascul cenzurii pe Suvorov, învingătorul turcilor şi autorul modernizării armatei ţariste, pe Nevski, învingătorul teutonilor, pe Donskoi, învingătorul tătarilor, şi pe Kutuzov, învingătorul lui Napoleon, va renunţa la o bună parte din mesajul comunist şi se va orienta spre cel patriotic. De altfel, întregul efort militar sovietic a devenit *„Marele război patriotic”,* preluându-se sintagma din vremea rezistenţei antinapoleoniene [18].

Alexandr Nevski, realizat de Eisenstein în 1938, a fost în primă fază interzis din cauza explicitării conflictului dintre teutoni şi slavi – la acea oră, statul sovietic încerca să rămână un aliat al Reichului, drept care elimina orice formă de provocare la adresa acestuia – pentru ca, după iunie 1941, să fie pus din nou în circulaţie. Muzica filmului, compusă de Serghei Prokofiev, a fost difuzată masiv pe posturile de radio sovietice, iar fraza *cine va veni în Rusia cu sabia ridicată, de sabie va pieri,* rostită de Nevski în finalul filmului (după consumarea bătăliei de la Lacul Peipus), va deveni unul dintre laitmotivurile propagandei antigermane. La fel ca în cazul lui Suvorov, armata sovietică va instaura o medalie cu numele lui Nevski. În permanenta căutare a unor noi surse de legitimitate, Kremlinul a apelat chiar şi la Biserica Ortodoxă – unul

dintre duşmanii tradiţionali ai regimului –, preoţii vorbind enoriaşilor despre dimensiunea sfântă a războiului purtat de ruşi, Hitler fiind identificat cu Antihristul [19].

Deşi conflictul a fost purtat, în al Doilea Război Mondial, între ideologii adverse, ideologizarea mesajului propagandistic a depăşit cu mult limitele doctrinare. Răutatea adversarilor provenea din istorie, nu avea relevanţă doar în prezentul apropiat şi nu era generată doar de un anume context politic sau social. În principiu, adversarul se situa sub standardul uman, era chiar în afara speciei. Acest demers, perfecţionat de nazişti împotriva evreilor şi a celorlalţi „suboameni", a fost folosit pretutindeni. Unele dintre comparaţiile frecvente erau făcute cu animalele de pradă, cu dăunătorii care trebuie stârpiţi fără milă: păianjeni, şobolani, lupi, urşi, şacali, hiene, rechini, caracatiţe, toate îmbrăcau chipul sau forma inamicului. O fetiţă drăguţă – un soi de scufiţă roşie – era urmărită în semiobscuritate de doi ochi verzi ai unui lup pe care se vedea svastica. *„Duşmanul îţi pândeşte copilul. Nu-l lăsa să ajungă la* el!" [20] În *comicsurile* americane din timpul conflagraţiei, diverşii eroi ai respectivelor publicaţii se confruntau cu monştri creaţi de nazişti sau de japonezi, pe care evident îi doborau. Armata Germaniei era prezentată scăpând ţările pe care tocmai le cucerise de sub tentaculele caracatiţei evreieşti [21] sau din plasa bolşevică a unui păianjen uriaş, colorat în roşu [22]. Existau şi animale pozitive, care sugerau forţa şi măreţia subiectului propagandei. Lupoaica italiană sfâşia steagul britanic de deasupra Mediteranei [23], buldogul britanic, întruchiparea lui Churchill, punea pe fugă diviziile naziste [24], acvilele germane survolau teritoriul european deschizând drumul aviaţiei naziste [25], iar Donald Duck – celebrul răţoi – îi arunca lui Hitler o roşie între ochi în producţia Disney din 1942, *Der Führer's Face.* În concluzie, bestiarul imagologic are două feţe, acelaşi animal, folosit de acelaşi autor pentru a caracteriza acelaşi personaj, poate fi şi pozitiv şi negativ. Ursul sovietic

monstruos calcă în picioare Europa sub oblăduirea zvasticii şi a secerei şi ciocanului şi acelaşi urs sovietic, cu o mină îndârjită dar mai prietenoasă, zdrobeşte în strânsoare figuri cunoscute ale Reichului [26].

Deşi foarte intens, foarte vizibil şi foarte analizat, fenomenul propagandei de război nu se deosebeşte nici din punctul de vedere al scopurilor, nici din cel al metodelor, de manipularea clasică exercitată de dominant asupra dominatului. Noutatea derivă din rapiditatea cu care trebuie implementate anumite idei şi anumite atitudini. Dacă paradigmele supunerii, cu toate componentele lor, au fost sădite în patternul funcţional al masei în secole, războaiele mondiale au trebuit să introducă termeni noi de funcţionare într-un interval foarte scurt de timp. Până în 1914, războiul era – în principiu – o activitate a armatelor şi semnificativ mai puţin a populaţiilor. Desigur, au existat atrocităţi şi victime civile în toate conflictele cunoscute, dar media pe de o parte, posibilitatea bombardamentelor la distanţă de linia frontului şi efortul economic presupus de o astfel de conflagraţie, pe de altă parte, au adus războiul în casa fiecărui individ. Lipsa motivării suplimentare, sesizate de Hovland la soldaţii americani din Pacific după vizionarea unei serii din *Why we fight*, porneşte tocmai din această scurtă expunere la propagandă a unor oameni expuşi timp de mult mai multă vreme la ideea de izolaţionism. Supunerea faţă de lideri i-a făcut să nu aibă dubii în legătură cu războiul şi cu nevoia de a lupta. Prezentarea unui film despre eroismul britanic şi despre cruzimea nazistă şi despre riscurile ca Axa să ajungă în SUA le-a completat o imagine relativ cunoscută, dar nimic mai mult. Timpul scurt trecut de la Pearl Harbour până la proiectarea acestui film, în jur de un an, nu a permis propagandei să construiască în jurul acelor oameni realitatea artificială din care să rezulte, ca unică valabilă, soluţia dorită de oficialităţi. Maniheismul comunicării de război, aliatul mereu alb şi duşmanul mereu negru, urmăreşte tocmai acest lucru. Cenzurarea

atentă a ştirilor vizează tot conservarea pe o perioadă cât mai lungă de timp a universului informaţional dorit de ierarhie. Winston Churchill, în memoriile sale de război, nota atunci când trupele britanice se retrăgeau în grabă de la Dunkerque, cu aviaţia germană vânându-le şi cu diviziile de Panzere pe urmele lor:

„Un incident înspăimântător s-a întâmplat pe 17 iunie, la St. Nazaire. Vasul de linie de 20 000 de tone, Lancastria, cu cinci mii de oameni la bord, a fost bombardat exact când era gata de plecare. Au pierit peste trei mii de oameni. Restul au fost salvaţi, sub un atac aerian continuu, cu devotamentul ambarcaţiunilor mici. Când vestea a ajuns la mine, în camera liniştită a Cabinetului, în cursul după-amiezii, am interzis publicarea ei spunând: «Ziarele au avut suficiente dezastre pentru ziua de azi.» Am intenţionat să dau publicităţii ştirea câteva zile mai târziu. Dar evenimentele ne-au copleşit atât de mult şi atât de repede, încât am uitat să ridic interdicţia, aşa că a trecut un timp până când această oroare a devenit publică." [27]

Winston Churchill este considerat, alături de preşedintele Roosevelt, paznicul lumii libere, al democraţiilor în războiul dus împotriva totalitarismului. Cenzura media a funcţionat însă strict şi eficient în oricare dintre tabere, propaganda a avut aceleaşi excese în oricare dintre tabere, adevărul a fost deformat profund în oricare dintre tabere, fiindcă masele sunt conduse la fel în război, indiferent de justeţea sau injusteţea acestuia. De fapt, războiul mondial a însemnat plasarea statelor democratice, a liderilor acestora şi implicit a populaţiilor lor, într-un hibrid comunicaţional, în care, deşi se folosea din plin ideea libertăţii, se solicitau comportamente din epoca triumfului credinţei. La fel ca în totalitarism am putea spune, dacă totuşi comparaţia nu ar fi prea forţată. Încă din Antichitate, conducătorii de oşti considerau lipsa de dubii a trupei în legătură cu motivul luptei un atribut

fundamental.

Am descris în capitolele anterioare metode de motivare folosite în diversele perioade ale istoriei. Invocarea credinţei şi a luptei pentru aceasta se putea constitui într-un factor lămuritor suficient de puternic. Apariţia opţiunii şi dezvoltarea diverselor grade de libertate în lumea occidentală a debutului secolului al XX-lea au generat şi instaurarea dubiului în modul de gândire al fiecărui cetăţean. Liber să aleagă, sau măcar lăsat să creadă astfel, acesta era mai greu de mobilizat simplist, prin apeluri globale şi prin trimiteri la tradiţie, divinitate, lider. Desigur, au existat şi aceste metode, au şi prins în suficiente locuri, dar totuşi militarul american al anului 1942 avea mult mai multe întrebări de pus referitor la prezenţa lui în teatrul de război european (la acea dată doar în Anglia şi apoi în nordul Africii), decât o avea soldatul german al anului 1939 referitor la prezenţa sa în Polonia să zicem, sau în 1941 în stepa rusă. În timp ce germanul îl urma pe Führer, japonezul pe împărat şi întreaga sa tradiţie militară, americanul, cel mai probabil, îşi urma instinctul bazat pe valorile dominante din câmpul său ideatic, greu de penetrat doar în câteva luni de propaganda, în principiu, impersonală. (Fenomenul a devenit cu atât mai dificil de controlat în timpul războaielor purtate de SUA după 1945 – conflictul din Vietnam fiind cel mai edificator exemplu –, războaie nedorite de o bună parte a populaţiei, puternic atacate de media şi greu de justificat combatanţilor.) Atitudinea mai relaxată a soldatului american şi parţial a celui britanic faţă de cel german sau japonez în cel de-al Doilea Război Mondial derivă nu din diferenţa propagandei la care au fost supuşi, ci din modul în care s-au raportat la aceasta, precum şi din realităţile artificiale diferite din care proveneau. Una construită în paradigma libertăţii, iar cealaltă în cea a credinţei. Prima glorificând nesupunerea constructivă, căutarea continuă şi izbânda individuală (oricum într-o lume coezivă, dominată de spirit comunitar

şi de conformism, şi până la capăt supusă regulilor oficiale), pe când cealaltă glorifica supunerea ca atribut major al apartenenţei la noua istorie, ce trebuia să derive din vechea glorie pierdută. Individul este prezentat ca fiind liber în interiorul unei mulţimi, acţionând independent, conform voinţei sale, pentru ca aceasta să-l îndemne la o dinamică similară cu a celorlalţi, şi ei oameni liberi, dar uniţi de idealuri comune – varianta americană opusă celei germane a individului, care nu se vede în mulţimea compactă ascunsă în spatele personalităţii unice, tutelare, care acoperă întregul orizont. Cel de-al doilea război mondial a adus faţă în faţă aceste două lumi ale propagandei, nu doar pe linia frontului ci şi acasă, în cotinua construcţie şi adaptare a realităţii artificiale, menită să menţină confortul şi încrederea între civili. Filmul, noua artă a secolului al XX-lea, a devenit unul dintre vectorii majori ai acestei construcţii.

În spaţiul presei scrise, realitatea artificială este provocată de distorsiunea introdusă de jurnalist – programatic sau nu – asupra relatării unui fapt la care cititorul nu a avut acces decât prin intermediul articolului de ziar. Un fenomen asemănător poate avea loc dacă jurnalistul oferă o cu totul altă explicaţie cititorului asupra unui fapt la care acesta din urmă a asistat, dar viziunea proprie nu i se pare la fel de interesantă sau solid argumentată ca aceea din ziar. În ambele cazuri, realitatea artificială derivă din fapte petrecute şi din percepţiile asupra acestora ale individului, ale comunicatorului şi ale persoanelor din proximitate care contribuie cu informaţii sau stări la consolidarea imaginii finale a reflectării faptului în cauză. În principiu, individul primeşte realitatea la care nu a fost parte prin intermediul unui martor profesionist – jurnalistul. La fel de bine însă, individul ar fi putut să fie martor el însuşi dacă se afla la locul potrivit, în momentul potrivit şi atunci ar fi trăit, cel puţin până la lectura primului ziar, o realitate neintermediată. Filmul artistic nu oferă această posibilitate, fiindcă realitatea sa

nu există. Este integral mimată. Filmul nu îşi propune să informeze, chiar dacă o face, şi nu îşi propune să comenteze realitatea, chiar dacă, din nou, o face. Dimensiunea impactului imaginii asupra informaţiei s-a văzut odată cu apariţia televiziunii.

În cinematografe vedem impactul poveştii şi al imaginii asupra realităţii. În timp ce jurnalistul malformează realitatea existentă şi introduce elemente de distorsiune asupra unor fapte petrecute – şi pe care le pot relata şi alţi martori, ceea ce ar conduce la o nivelare a deformării –, cineastul construieşte modele de realitate artificială, pornind de la zero. În film chiar şi realitatea este ficţiune. Decorurile sunt butaforie, actorii nu mor atunci când personajul moare, luptele nu sunt reale, iubirile nici atât, soţii nu sunt soţi şi copiii nu sunt descendenţii părinţilor lor de pe ecran, pistoalele nu au gloanţe şi monştrii sunt creaţi pe calculator. În marea lor majoritate, spectatorii ştiu toate aceste lucruri, de aceea povestea în sine contează mai puţin. Fundamental este modelul propus. La fel ca şi istoria, dar mai uşor de accesat, filmul oferă finaluri. Şi implicit concluzii. Întotdeauna filmul se încheie şi se încheie cu o morală. Cei buni învinge, cei răi plătesc până la urmă, există justiţie – pământeană sau imanentă –, familia este întotdeauna soluţia, copiii ar trebui să asculte de părinţi, dar şi părinţii să aibă grijă de copii, munca este până la urmă răsplătită, la fel şi fidelitatea, la fel şi curajul, la fel şi patriotismul, la fel şi cinstea. Deşi nu a fost creat în acest scop, filmul a ajuns să educe, să informeze, să explice, să moralizeze, să repare frustrări şi să ofere soluţii. D.W. Griffith spunea, la începutul anilor ’20: *„în mai puţin de un deceniu, copiii din şcolile publice vor învăţa totul din filme... Desigur, ei nu vor mai fi niciodată obligaţi să citească istorie.” [28*] Este de notat că această frază a fost spusă după lansarea filmului The *Birth of a Nation (Naşterea unei naţiuni), o fr*eşcă inexactă din punct de vedere istoric a Sudului de dinainte şi de după Războiul de Secesiune, în care este

idealizată sclavia, este susţinută oprirea poluării rasiale şi este preamărită lupta Ku-Klux-Klanului. Intrarea filmului în viaţa cotidiană a însemnat extinderea privirii masei asupra unor zone neaccesibile până atunci. Istoria povestită în film, ştiinţa povestită în film, economia povestită în film, politica povestită în film, toate au contribuit la lărgirea orizontului de informare, dar şi la o manipulare mai lejeră a câmpului ideatic. Realitatea, chiar şi cea prezentată de presa scrisă, este discontinuă, de aceea concluziile sunt mai greu de tras şi morala este mai dificil de extras. Într-o oră şi jumătate de proiecţie însă, realitatea (oricât de desprinsă de ea însăşi este) se arată a fi lesne de înţeles şi de catalogat. Mult mai accesibil decât literatura sau decât artele plastice, mai puţin fragmentat ca mesajul media, mai explicit decât muzica, filmul a devenit arta secolului al XX-lea. „Înf*lorind în America, tărâmul cuceririi spaţiului şi a timpului, arta filmului s-a democratizat şi a devenit populară în aceeaşi epocă în care literatura se învăluia în mister fiind accesibilă doar iniţiaţilor /... / Nicio artă anterioară nu a fost atât de larg şi de complex cooperantă, atât de dependentă de logodna artei cu tehnologia sau de plăcerea comunităţii." [29] Sp*ectac*olele, mai ales cele dedicate unui public larg, au avut întotdeauna rolul lor în susţinerea tezelor sistemului. Tragediile greceşti, dar şi comediile lui Aristofan, aveau o puternică încărcătură politică. Dacă în cazul comediilor, critica anumitor personaje publice şi a acţiunilor acestora este clară şi fără echivoc, (în anul 440 î.Hr. este interzisă aducerea pe scenă şi deci ironizarea unor personaje aflate în viaţă) [30], tragediile promovează un întreg sistem de valori aflat în strânsa legătură cu deciziile şi cu acţiunile structurilor conducătoare ale cetăţii [31]. Astfel, cetăţenii care participau la dezbaterile politice din agora, care ascultau discursurile diverşilor lideri sau purtători de mesaj, aveau ocazia de două ori pe an, în timpul serbărilor citadine dedicate lui Dionisos, să audă aceleaşi idei în gura unor personaje istorice, a zeilor sau a eroilor. În Orestia, *Eschil*

*c*ontrapune justiţia socială vechilor obiceiuri de răzbunare ale clanurilor, în Antigona*, Sofocle* aşază faţă în faţă obligaţiile familiale şi cele civice, Euripide în Rugătoar*ele, şi Sofoc*le în Aiax şi *în Oe*dip la *Colonos, compară* guvernarea autoritară cu cea democratică, Eschil în Eumenide*le vorbeşte* despre limitarea puterilor în areopag, iar în Cei şapt*e contra Tebei arată co*nsecinţele funeste ale discordiei în cetate [32]. „Tragedi*a a fost cea mai adecvată expresie a unei lumi în care tragicul devenise o condiţie curentă de viaţă. Lirismul personal dispare, deoarece problemele individuale nu se mai află pe primul plan. Tragedia se adresează întregului demos fiind o tribună care-şi îngăduie chiar şi discutarea unor probleme de actualitate." [33] Vi*olenţa de pe scenă era identificată de fiecare spectator în propria sa experienţă de viaţă marcată de violenţă şi de instabilitate [34], dar, în acelaşi timp, spectacolul în sine era purtătorul unui mesaj global, integrator şi eventual manipulator care, prin caracterul său desprins din realitate, se adăuga şi, în principiu, întărea mesajul ierarhiei, nefiind asociat cu acesta.

În Evul Mediu, teatrul religios – născut din dramele liturgice jucate în limba latina în şcolile monastice de către magistri şi învăţăcei la începutul mileniului al II-lea – este principalul spectacol la care asistă mulţimea Occidentului catolic şi este reprezentat fie de *mistere,* în care subiectele sunt împrumutate din Vechiul şi Noul Testament, fie de *miracole,* în care subiectele pornesc de la vieţile sfinţilor [35]. Una dintre contribuţiile sale importante, alături, bineînţeles, de mai buna răspândire a credinţei şi a valorilor creştine este dezvoltarea antisemitismului de masă. Cele mai importante *mistere* medievale erau dedicate lui Hristos şi patimilor Lui. Jean Delumeau inventariază nu mai puţin de douăsprezece scene în care evreii au un rol negativ în relaţia cu Hristos, rol evidenţiat de oricare dintre piesele care abordau acest subiect: *„1. disputa dintre Iisus copil şi învăţaţi; 2. izgonirea zarafilor*

din Templu; 3. ispitirea lui Iisus de către farisei; 4. sfatul evreilor care hotărăşte moartea lui Iisus; 5. vânzarea lui Iuda; 6. prinderea lui Iisus; 7. Iisus în faţa marelui preot; 8. suferinţele lui Iisus în temniţă; 9. sfatul evreilor vineri dimineaţă; 10. biciuirea şi încununarea cu spini; 11. drumul patimilor şi răstignirea; 12. încercările evreilor de a opri Învierea." [36] Interpretaţi de actori machiaţi caricatural, evreii sunt contrapuşi lui Hristos şi Fecioarei Maria, efectul dramatic fiind obţinut prin specularea acestei permanente opoziţii. Leon Poliakov observa că în multe cazuri cei care interpretau evreii din timpul răstignirii lui Iisus, deci din epoca Imperiului Roman, erau îmbrăcaţi ca evreii Evului Mediu şi chiar purtau numele unor evrei din oraş [37]. În faţa ochilor unei populaţii prea puţin educate, spectacolul proiecta o realitate contrafăcută, dar care devenea – în lipsa oricărei alteia – singura autentică. Vinovăţia poporului deicid[41] a fost inculcată în câmpul ideatic al europeanului medieval mai degrabă de acest tip de spectacole şi de către predicatorii itineranţi, decât de demersurile clerului. Efectele unor asemenea piese erau atât de semnificative, încât autorităţile locale ordonau poliţiei să protejeze ghetourile, atunci când se ştia că o astfel de reprezentaţie urma să aibă loc în oraş [38]. Fiind vorba de o ficţiune, un produs scăpat din orice canon, atât religios cât şi istoric, piesele reinventau tema, având din acest punct de vedere câtă libertate doreau. Diavolii complotează alături de evrei pentru uciderea lui Iisus în *misterul* german *Alsfelder Passionspiel.* Apar, între evreii trădători, şi Ana şi Caiafa şi Iuda, apar şi cei treizeci de arginţi, apar şi nişte cămătari medievali amestecaţi printre evreii Palestinei lui Iisus şi totul culminează cu răstignirea executată de evrei. Unul dintre aceştia îi spune celui crucificat: *„Vezi cuiul acesta, ţi-l înfig în mâna dreapta/Şi vei suferi chinuri şi dureri!",* iar un alt evreu îi răspunde: *„Îţi voi da un sfat bun; /Aduceţi o frânghie: / Îi vom întinde braţele, /Şi-i vom*

41 Ucigaş al unui zeu, al lui Dumnezeu.(n.ed.el).

strânge frânghia pe corp/Aşa încât să-l sfârtecăm în bucăţi." [39] Este important de precizat că, în majoritatea acestor piese, răstignirea are loc şi realizatorii încearcă să o facă foarte veridică. Sunt folosite lichide colorate pentru a simula sângele, cuiele sunt bătute în lemn, actorul care-l interpretează pe Iisus este lovit, scuipat şi împuns cu suliţa (după toate aparenţele, un actor a şi decedat în urma unei asemenea reprezentaţii), crucea este ridicată pe scenă şi calvarul este prelungit de-a lungul mai multor ore. În piesa sus menţionată sunt peste şapte sute de versuri dedicate numai crucificării [40]. De aceea, imaginea pe care spectatorii prezenţi la o astfel de piesă o vor avea asupra acestui moment fundamental al istoriei creştine va fi cu siguranţă cel văzut pe scenă şi nu cel desprins din textul Bibliei. La fel ca în cazul filmului, peste nişte secole, au fost martorii unei poveşti puse în imagini, care s-a transformat într-o realitate artificială de tipul celei create de media, cu singura deosebire că nu pornea de la un fapt la care jurnalistul a fost martor şi pe care acesta l-a proiectat cu distorsiunile propriei sale percepţii, ci de la o ficţiune. Care însă s-a impus ca fiind adevărată şi care, în cele din urmă, a determinat modul de comportament al mulţimilor.

În 1954, Marshall McLuhan scria despre film că este *„un substitut al realităţii şi nu un mijloc de a o reconstrui"* [41], observaţie care se aplică oricărei forme de spectacol. Diferenţa este dată însă, din nou, de tehnologie. Care permite, pe de o parte, o simulare a realităţii fără precedent şi, pe de altă parte, o răspândire a produsului astfel rezultat, de asemenea, fără precedent. În 1948, peste o sută cincizeci de milioane de oameni din lumea întreagă văzuseră la cinematograf *The Birth of a Nation* [42]. Accesul la film este practic nelimitat, popularitatea filmelor este incontrolabilă, iar actorii devin personaje de prim rang ai societăţii, aşezându-se lângă politicieni, magnaţi şi mai târziu, sportivi. La această listă am putea adăuga şi gangsterii, dar numai pentru perioade limitate

de timp. Star-sistemul inaugurat de armatele antice care promovau succesele generalilor merituoşi, extins apoi la clasa politică şi la jurnalişti, devine o industrie generatoare de profit şi imagine odată cu politica studiourilor americane de la începutul anilor ’20 de a deţine exclusivitatea serviciilor unor actori, luptând astfel împotriva concurenţei. Aproape instantaneu, starul de cinema devine model de viaţă şi deci, îi este confecţionată o viaţă, care să poate servi drept model. Probabil prima din lungul şir de staruri a purtat numele Gladys Smith, s-a născut la Toronto şi a trăit o copilărie săracă. La şaisprezece ani, a fost distribuită de D.W. Griffith în primul ei rol, contra sumei de douăzeci de dolari pe săptămână. Tot cam de atunci datează şi noul ei nume, Mary Pickford. Devine „logodnica Americii”, se căsătoreşte cu Douglas Fairbanks (pe numele său adevărat Douglas Elton Ulman), trăieşte într-o casă spectaculoasă pe malul oceanului, unde se organizau petreceri monumentale la care era invitată toată crema „cetăţii filmului”. Apariţiile ei publice se aflau în concordanţă cu rolurile din filme, personajul de pe ecran fiind o continuare a celui din realitate, totul fabricat pentru a coincide cu proiecţia „visului american”. A jucat, în general, personaje din clasa de mijloc, morale şi verticale, care, indiferent de obstacole, nu cedează în lupta cu viaţa şi, în final, învinge [43]. Starul avea imaginea construită după un pattern similar cu al omului politic, atât din punctul de vedere al tehnicilor folosite, cât şi al identificării portretului dezirabil pentru un anume public ţintă. Încă din anii premergători primului război mondial, erau lipite afişe ale starului în sălile de proiecţie, erau distribuite cărţi poştale cu chipul său, apăreau interviuri în reviste, se organizau întâlniri cu fanii [44]. Biografia sa împlinea aşteptările publicului, răspunzând implicit unora dintre nevoile sale, fiindcă în fapt era făcută să coincidă cu proiecţia modelului majoritar.

Nu doar starurile hollywoodiene au fost construite astfel, ci şi cele provenind din alte spaţii ale largului

succes de public. Este binecunoscută imensa audienţă pe care a avut-o a doua parte a carierei pugilistice a lui James Braddock, care, la treizeci de ani, a reuşit să câştige titlul mondial la categoria grea împotriva mult mai titratului Max Baer. Simpatia cu care a fost înconjurat Braddock, stimulată de media care, de altfel, i-a şi dat porecla *Cinderella Man (Bărbatul Cenuşereasă),* pornea de la situaţia sa materială foarte grea, similară cu a multor americani loviţi de Marea Criză. Victoria sa a fost dorită de „săracii" acelei perioade, care au identificat în traiectoria lui Braddock o şansă pe care şi ei ar putea-o avea într-o zi. Ulterior, revenirea lui Braddock şi ascensiunea sa de la statutul de hamal la cea de campion mondial a fost asimilată cu evoluţia Americii, după Marea Criză, sub conducerea lui Delano Roosevelt. În 1975, un actor falit, necontactat de niciun agent de mai bine de nouă luni, asistă la meciul dintre Muhammad Ali şi Chuck Weppner, un boxer de treizeci şi trei de ani, cu un palmares modest, care, în acel moment, lucra la un magazin de băuturi. Deşi în primele trei reprize Ali l-a culcat de mai multe ori, Weppner a refuzat să se dea bătut, s-a ridicat de fiecare dată, a reuşit să-l doboare o dată pe campionul negru care l-a făcut knock-out cu doar nouăsprezece secunde înaintea finalului celei de-a cinsprezecea reprize. Impresionat de luptă şi de reacţia lumii din sală, actorul în cauză scrie un scenariu pornind de la acest fapt şi se prezintă cu el la United Artists. Cei de acolo sesizează potenţialul poveştii şi îi oferă şaptezeci şi cinci de mii dolari pe scenariu, sumă care urcă până la trei sute cincisprezece mii de dolari. Studioul avea de gând să construiască un film uşor retro, în care să distribuie în rolul albului fără şanse pe Paul Newman, Gene Hackman sau James Caan. Autorul scenariului, care la acel moment avea o sută şase dolari în cont şi o nevastă gravidă, a refuzat ofertele solicitând rolul principal. În cele din urmă, studioul a fost de acord să i-l ofere, plătind doar douăzeci de mii de dolari pentru scenariu, împreună cu zece la sută din încasări. Filmul s-a

numit Rocky şi, aşa cum declara Sylvester Stallone, *„nu eu l-am creat pe Rocky Balboa, el m-a creat pe mine.”* [45] Succesul filmului a depăşit orice aşteptare (nouă nominalizări şi trei Oscaruri, dintre care *cel mai bun film* şi *cea mai bună regie),* Stallone (nominalizat şi el de două ori, atât pentru scenariu, cât şi pentru rol principal) a devenit un om bogat şi un star de primă mărime la Hollywood. Succesul filmului şi al actorului deriva din aceeaşi imagine a Americii – *land of opportunity* care a dus la construcţia aşa-numitului *vis american.* Rocky – pugilistul de mâna a treia din film – şi Stallone – actorul de mâna a treia din realitate – au o şansă, se agaţă de ea şi reuşesc. Nicio comunicare politică dedicată, nicio campanie socială bine organizată, niciun discurs al unui ales nu crează o realitate artificială mai motivantă decât o poveste bine spusă pe ecran, susţinută de o poveste de succes din viaţa reală. Opţiunea oficială, cea la care cetăţeanul ajunge în cele din urmă alegând dintr-o mulţime de opţiuni, se află acolo, în centrul poveştii lui Rocky Balboa. Există o şansă pentru fiecare, totul este să joci după reguli şi sistemul are grijă de tine. Continuarea seriei Rocky dezvoltă mitul. Pugilistul de mâna a treia devine campion mondial, model al altor oameni aparent fără şanse şi ajunge să se lupte la Moscova, în faţa unui săli ostile şi a unui secretar general al CC al PCUS, teribil de asemănător cu Gorbaciov, cu simbolul fricii comuniste, sovieticul construit ca un robot, dar lipsit de spiritul libertăţii. Spirit care în cele din urmă va învinge. După un meci extenuant, în care reuşeşte să-şi domine durerea şi să-l doboare pe rusul semnificativ mai puternic decât el, Rocky ţine un discurs dedicat ideii de libertate, discurs aplaudat mai întâi de secretarul general al CC al PCUS şi apoi de întreaga sală. Războiul rece se apropia de sfârşit şi învingătorul era deja cunoscut.

La scurt timp după apariţie, filmul a devenit cel mai simplu mijloc de promovare a valorilor sociale şi de construcţie a modelelor comportamentale, atât pentru

individ, cât şi pentru mulţime. Potenţialul său – a cărui dezvoltare a fost exponenţială – a fost imediat sesizat de ierarhie care a adoptat aceleaşi măsuri ca şi în cazul tiparului, al presei sau al radioului. A cenzurat ce nu i-a convenit, a controlat mecanismele economice ale afacerii, a impus reguli clare de evoluţie şi, pe de altă parte, a folosit noua tehnologie şi noul canal de comunicare pentru diseminarea propriilor mesaje. Propaganda de război, dar şi cea totalitară anterioară războiului au folosit din plin filmul – artistic sau documentar – pentru a caricaturiza definitiv imaginea adversarului şi pentru a consolida încrederea în propriile forţe şi în proprii lideri. Marile naţiuni combatante au produs intens în timpul războaielor mondiale trei categorii majore de filme: de propagandă, de contrapropagandă şi „distractive" care încercau să facă abstracţie de război [46]. Naziştii au combinat filmele antievreieşti cu cele eroice şi cu cele care prezintă noua viaţă a germanilor în timpul regimului lui Hitler. Cel mai celebru film antisemit, *Der Jud Süss (Evreul Süss)* este povestea adaptată foarte inexact după romanul lui Lion Feuchtwanger a unui evreu care devine consilier financiar al ducelui de Württemberg şi care – la fel ca în descrierea făcută de Hitler în *Mein Kampf* – îl subjugă pe acesta, îi procură bani prin metode ilegale, care atrag nemulţumirea germanilor şi îl îndepărtează de popor. Ducele ridică interdicţiile care se aplicau evreilor, drept care Süss se îmbogăţeşte şi îi îmbogăţeşte şi pe toţi congenerii săi pe care îi cheamă să vină în Württemberg. Populaţia se revoltă şi evreul Süss reprimă violent acţiunea şi îl spânzură pe liderul acesteia, fierarul Hans Bogner. Ducele nu îşi ascultă nici măcar camaradul de arme, care încearcă să-i prezinte situaţia disperată în care au fost aduşi germanii din Württemberg de metodele financiare ale evreilor. Süss încearcă să pună mâna şi pe fiica lui Sturm, şeful consiliului provinciei, adversar al său şi al cheltuielilor excesive pe care le face ducele. În faţa refuzului acesteia, îl convinge pe duce şi obţine arestarea

lui Sturm pe motiv de trădare. Apoi îl arestează şi pe logodnicul fetei pe care îl torturează. Fata cedează pentru a obţine eliberarea bărbatului iubit şi apoi, dezonorată, se sinucide. Revolta reizbucneşte, ducele pleacă să întâlnească un emisar al împăratului, lăsând astfel mână liberă lui Süss să reprime mişcarea de protest, dar face un atac de cord atunci când află că împăratul a respins actul prin care a acordat drepturi evreilor în Württemberg. Süss este prins şi condamnat la moarte, iar familia fierarului ucis ridică cea mai înaltă spânzurătoare din ţinut pentru execuţia sa. Simultan, ceilalţi evrei părăsesc în grabă Württembergul [47]. În timp ce filmul dedicat evreului Süss a avut un mare succes de public atât în Germania, cât şi în Europa (în Marsilia, de exemplu, a fost urmat de mai multe acţiuni antisemite), documentarul *Der Ewige Jude (Eternul evreu)* realizat de Franz Hippler, regizorul favorit al lui Goebbels, a fost un mare eşec. Filmat în Polonia imediat după cucerirea de către germani, filmul s-a dorit o antiteză între arieni şi evrei, operată în imagini profund contrastante. Germanii apăreau scăldaţi în lumină, în timp ce evreii erau surprinşi în cadre întunecate. Una din scenele de început ale documentarului prezenta un cârd de şobolani ieşind dintr-un canal suprapus peste un grup de evrei care ieşea dintr-o sinagogă, comentariul fiind *„aşa cum şobolanii sunt cea mai de jos treaptă a regnului animal, evreii sunt cea mai de jos treaptă a umanităţii.”* [48] Sunt trecute apoi în revistă toate „vinovăţiile” evreieşti începând cu camăta şi terminând cu desfrânarea şi pornografia asociate cu Freud, trecând prin relativismul lui Einstein, comunismul Rosei Luxemburg şi infanticidul ilustrat în imaginile din filmul lui Fritz Lang, *M,* în care actorul de origine evreiască Peter Lorre (cel care îl va juca pe Ugarte – hoţul permiselor de transit – în *Casablanca)* interpreta rolul unui asasin de copii. Finalul filmului conţine şi cea mai şocantă scenă în care este prezentată, în detaliu, uciderea, de către un rabin, cu respectarea ritualului kosher, a unei vaci şi a trei miei. Acest fapt se

dorea a fi o dovadă a sălbăticiei evreilor care nu practicau anestezia animalelor aşa cum făceau arienii [49]. Filmele eroice descriau, pe de-o parte bătălii şi momente din războiul care era în curs, dar existau altele care rememorau fapte de arme anterioare, încărcate însă de semnificaţii contemporane. Astfel, Veit Harlan, autorul lui *Der Jud Süss,* regizează, la finele lui 1944, filmul *Kolberg,* a cărui acţiune se petrecea în timpul războaielor napoleoniene. Oraşul fortăreaţă Kolberg a fost asediat de armatele franceze între 26 aprilie şi 2 iulie 1807, dar nu a capitulat. Realizat în AgfaColor, cu o figuraţie de mii de oameni luaţi de pe linia frontului, îmbrăcaţi în costume de epocă şi puşi să se joace de-a războiul, *Kolberg* a costat peste opt milioane de mărci, fiind cel mai scump film realizat de nazişti. Conform ideilor lui Goebbels, filmul ar fi trebuit să influenţeze spiritul soldaţilor germani şi să-i determine să-şi apere ţara aşa cum o făcuseră prusacii în secolul anterior. A fost difuzat în premieră pe 30 ianuarie 1945 şi, din cauza distrugerilor şi a penelor de curent, a avut puţine săli unde să apară. După nouă mai 1945, oraşul Kolberg a fost inclus în Polonia, etnicii germani de aici au fost expulzaţi în RDG şi, în locul lor, au fost aduşi polonezii din teritoriile pierdute de Polonia în favoarea URSS [50].

Rolul Departamentului al V-lea din cadrul Ministerului Propagandei a fost acela de a *„direcţiona centralizat producţia germană de film din punct de vedere artistic, tehnic şi economic şi de a asigura cooperarea armonioasă a tuturor componentelor implicate.”* [51] Pe 16 februarie 1934, a fost emisă o lege a filmului din Reich, similară în intenţie şi în conţinut cu cea editorială din octombrie 1933. Sunt înfiinţate instituţii de cenzură care supervizau întregul proces de realizare al unui film. Reichsfilmdramaturg (Biroul Reichului pentru scenarii) controla fiecare scenariu propus pentru ecranizare, dar şi biografia autorului acestuia. De asemenea, structura trimitea indicaţii scenariştilor privind temele asupra

cărora ar trebui să se concentreze, uneori fiind sugerate subiecte consolidate, poveşti şi portrete de personaje. Goebbels personal s-a implicat în mai multe rânduri în influenţarea sau chiar în scrierea unor segmente de scenarii. După ce filmul era terminat, trecea prin faţa Filmprufstelle (Oficiul de Cenzură al Filmelor) şi acolo erau solicitate modificările de ultimă oră, scene care nu puteau fi acceptate sau replici care se cereau introduse, în final se putea ajunge şi la Oberprufstelle (Oficiul General al Cenzurii) forul suprem în acest domeniu care, la rândul său, putea introduce modificări sau putea pur şi simplu să interzică un film [52]. De exemplu, filmul lui Karl Ritter, *Bersatzung Dora (Echipajul Dora),* realizat în vara lui 1942 şi difuzat la începutul anului 1943, a fost interzis fiindcă personajele sale vorbeau despre anexarea Rusiei, fapt care devenise total improbabil după Stalingrad [53].

Filmul, odată trecut de toate formele de cenzură, era distribuit în cinematografe pe tot cuprinsul ţării şi apoi şi în teritoriile ocupate, în ţările aliate şi sporadic în restul lumii. Trecerea oricărui film prin furcile cenzurii avea şi un avantaj. În 1936, Goebbels a interzis critica de film pe care a înlocuit-o cu *filmbeobachtung* (observarea filmului), jurnaliştilor nefiindu-le permis decât să relateze despre conţinutul filmului, fără să-i pună în discuţie calităţile sau defectele. Dacă filmul fusese considerat bun de partid înseamnă că nu mai era nimic de spus. Pe cuprinsul Germaniei, ministerul lui Goebbels organiza exact şi modul în care se făcea vizionarea filmelor la cinematograf. În capitolul anterior am citat dintr-un material cu circuit închis dedicat propagandistului radio, în acelaşi ghid, există un masiv grupaj de indicaţii legate de modul în care trebuie pregătită o proiecţie de film într-o localitate: *„Toate afişele prin care este anunţat evenimentul trebuiesc puse în locuri de mare vizibilitate; Fluturaşii dedicaţi evenimentului se vor distribui tuturor capilor de familie; Nu este suficient ca biletele să se vândă la casa de bilete sau la restaurant, este indicat să fie vândute din casă în*

casă cu mai multe zile înainte de proiecţie; Trebuie folosită fiecare oportunitate pentru propaganda la nivel personal; Dacă există, trebuie folosit crainicul local pentru promovarea evenimentului." [54] Există şi o listă de zece „porunci" pentru responsabilul cu filmul pe plan local, în care se reiau obligaţiile mai sus menţionate. A opta „poruncă" atrage atenţia:

„Aminteşte-ţi întotdeauna că tu eşti unul dintre propagandiştii mişcării naţional-socialiste! Niciodată nu urma pur şi simplu indicaţiile! Acestea sunt doar sugestii, dar tu trebuie să le aduci la viaţă prin modul în care le aplici!" în timp ce întregul program este pus sub semnul ideii că filmele propuse de partid informează, motivează şi relaxează cetăţenii germani, le întăresc puterea şi forţa de muncă, le deschid orizonturile în direcţiile corecte, îi apropie de cultura autentică. Pentru partid *„acest program naţional de vizionare de filme este deosebit de util deoarece îi scoate pe cetăţeni din izolare, furnizându-le relaxare şi distracţie, idei şi cunoştinţe, experienţă şi lărgire de orizonturi, toate acestea împlinind importante sarcini din domeniul politic, cultural şi propagandistic."* [55]

Filmul german nu a fost folosit doar pentru impresionarea şi motivarea poporului, ci şi pentru demotivarea adversarilor. În aprilie 1940, ambasadorii germani din Oslo şi Copenhaga au invitat simultan mai multe personalităţi din diverse domenii de activitate din ţările respective la un dineu la care au proiectat un documentar foarte violent despre prăbuşirea Poloniei, realizat de acelaşi Franz Hippler (autorul lui *Der Ewige Jude).* Intenţia oficialilor germani era ca atunci când invazia Danemarcei şi Norvegiei va începe, o bună parte din opinia publică din aceste ţări, impresionată de soarta polonezilor, să adopte o atitudine defetistă [56]

Şi în partea sovietică, dincolo de tranşeul ideologic al războiului din Est, filmul a fost supus unui regim similar, la fel de restrictiv, la fel de conştient de importanţa

cinematografiei în manipularea indivizilor, dar mai puţin organizat. Într-un articol publicat în 1923 în *Pravda,* Troţki scria referindu-se la film: *„Această armă este cel mai bun instrument pentru propagandă: pentru propaganda tehnică, educaţională, industrială, propaganda împotriva alcoolului, propaganda pentru igienă, propaganda politică, pentru orice tip de propagandă e necesară, o propagandă accesibilă oricui, atractivă, uşor de reţinut şi care poate deveni şi o importantă sursă de venituri."* [57]

Şi în URSS cenzura a măcinat atât producţia internă, cât şi eventualele filme din exterior, şi acolo cetăţenii erau aduşi să vadă filme bine alese, stimulatoare şi motivante din punct de vedere politic, şi acolo artiştii se situau ori de partea puterii, ori în afara artei, ori pe linia subţire dintre compromis şi creaţie. Într-o scrisoare adresată adjunctului lui Lunacearski, Litkens, Lenin solicita ca *Narkompros* – Comisariatul Poporului pentru Informare – să aibă o evidenţă strictă a tuturor filmelor naţionale sau străine care sunt proiectate în ţară.

„Trebuie să existe un raport echilibrat între filmele de amuzament, care vor fi folosite pentru a atrage oamenii în sălile de cinema şi pentru profit (evident însă fără a se recurge la obscenităţi şi la idei contrarevoluţionare) şi cele dedicate vieţii diverselor popoare cu un important caracter propagandistic: de exemplu, comportamentul colonial al Angliei în India, munca Ligii Naţiunilor, foametea din Berlin etc /... / Trebuie acordată o atenţie specială organizării de proiecţii de filme în Est şi la sate, acolo unde cinematografia este o noutate şi de aceea propaganda noastră ar trebui să fie de şi mai mare impact." [58]

Lunacearski a organizat caravane cinematografice în cele mai îndepărtate provincii unde a proiectat *agitki,* documentare sau scurt metraje artistice cu un bogat conţinut ideologic şi de clasă care erau, în principiu,

buletine de ştiri transpuse în peliculă. Metoda a fost folosită pe scară largă şi în al doilea război mondial, când, înaintea filmelor, erau proiectate în sălile de cinematograf lungi jurnale dedicate mersului frontului şi activităţilor lui Stalin şi a fost preluată de Fidel Castro în primii ani după victoria sa în Cuba [59]. Dziga Vertov a realizat, prin proiectul său *Kinopravda* de la începutul anilor ’20, o serie de douăzeci şi trei de documentare dedicate vieţii din statul sovietic în momente normale sau în momente excepţionale. Al douăzecilea film din serie este dedicat copiilor, sunt prezentaţi pionieri mărşăluind, vizitând o fabrică, plecând într-o excursie într-un sat în care sunt surprinse scene cu ţărani care lucrează, are loc o vizită la un colhoz, pionierii se alătură unor komsomolişti care taie lemne în ajutorul sătenilor, pionierii, komsomoliştii şi sătenii mănâncă împreună, iar după masă cei tineri le citesc bătrânilor ziarul. Al douăzeci şi unulea film însă este dedicat lui Lenin şi începe cu şocul provocat în societate, între muncitori şi ţărani de atentatul lui Fanny Kaplan, continuă cu secvenţe din timpul Revoluţiei, al Războiului Civil şi al epocii NEP-ului. În paralel, alături de discursurile lui Lenin, sunt prezentate întâlniri ale acestuia fie cu oameni politici, fie cu cetăţeni în diverse colţuri ale ţării, dar şi activităţi care să sugereze mersul înainte al societăţii: tractoare care ară, copii la şcoală care învaţă, muncitori lângă maşini moderne în uzine. Moartea lui Lenin este privită atât din perspectiva oficialităţilor aflate lângă sicriul său, cât şi din perspectiva mulţimii care se adună în pieţe. Există şi o imagine animată cu un capitalist care se bucură de moartea liderului sovietic, dar plânge când vede numărul crescând de membri ai Partidului Comunist. Chiar şi după moartea lui Lenin, ţara merge mai departe, pionierii mărşăluiesc, muncitorii lucrează, la diversele sedii ale partidului sunt cozi de oameni care vor să se înscrie şi care au portretele defunctului Lenin în mâini [60]. Rusia Sovietică a dat regizori majori şi filme foarte importante, chiar dacă şi ele au fost considerate

propagandistice şi extrem de utile regimului. Despre *Bronenoseţ Potiomkin (Crucişătorul Potiomkin),* Goebbels avea să afirme că *„oricine nu are păreri politice formate poate ajunge bolşevic după vizionarea acestui film."* [61] Fiind permanent în război, fie civil, fie de clasă, statul sovietic a avut nevoie de o cinematografie care să dezrădăcineze patternurile de dinainte de Revoluţie, să rescrie istoria în varianta acceptată oficial (Eisenstein, de exemplu, a trebuit să scoată scenele cu Troţki din filmul *Oktiabrî (Octombrie),* dedicat Revoluţiei sovietice, acesta fiind în dizgraţia lui Stalin) şi să proiecteze poveştile, imaginile şi conceptele noii realităţi. Alături de producţiile foarte importante ale lui Eisenstein, Pudovkin, Dovjenko, Vertov sau Protazanov – şi acestea tributare ideologiei comuniste şi viziunii oficiale asupra evenimentelor istorice, religiei sau claselor sociale – cinematografia sovietică a însemnat şi lungul şir al filmelor dedicate procesului de producţie, economiei de materiale, construcţiei de drumuri şi de baraje, strângerii recoltelor în colhoz, şedinţelor de partid, dar şi nenumăratelor secvenţe din viaţa lui Lenin sau Stalin sau stereotipurilor dedicate luptei împotriva ţariştilor, culacilor, preoţilor, imperialiştilor şi aşa mai departe.

Într-o carte dedicată industriei sovietice de film, Paul Babitsky şi John Rimberg au realizat un studiu cantitativ asupra personajelor pozitive şi negative care apar în filmul sovietic din perioada 1923-1950. Rezultatele lor sunt exemplificatoare pentru modelul ideologic al producţiei cinematografice. Astfel, cincizeci şi patru la sută din personajele negative sunt străini, iar din sovieticii negativi (restul de patruzeci şi şase la sută) douăzeci şi şase la sută, deci mai bine de jumătate, sunt agenţi ai străinilor. În schimb, peste nouăzeci la sută dintre eroi sunt sovietici. Cei mai numeroşi străini buni sunt germanii care, la mijlocul anilor '30, luptă împotriva nazismului. După semnarea Pactului Ribbentrop-Molotov, aceste personaje dispar. Diversele războaie sau conflicte diplomatice

provoacă creşterea sau scăderea numărului unei anumite naţiuni în rândul răilor ecranului sovietic. În ceea ce priveşte motivaţia faptelor unui personaj, în cazul negativilor, şaizeci şi unu la sută din motivaţie este personală şi doar treizeci şi nouă la sută este socială, în timp ce, în aceeaşi perioadă, la pozitivi şaizeci şi şapte la sută din motivaţie este socială şi doar treizeci şi trei la sută personală. Cei buni sunt buni fiindcă se gândesc la întreaga societate, cei răi sunt răi fiindcă se gândesc la ei înşişi [62].

Marele război a pus cinematografia sovietică într-o situaţie administrativă delicată. Rapida cucerire de către Axă a aproape întregului teritoriu european al URSS a necesitat mutarea infrastructurii mult în spatele liniei frontului la Alma-Ata [63]. Filmul de război sovietic face parte din marele efort propagandistic al Kremlinului, respectă aceleaşi reguli ale demonizării adversarului şi apelează la aceleaşi resorturi personale sau colective ca şi în cazul Germaniei naziste. Marea deosebire este că ruşii îşi apărau patria de agresiune şi motivarea pe care soldatul trebuia să o primească era mai uşor de atins decât în cazul unui război de agresiune. Impopularitatea regimului sovietic, mai ales între neruşi, privaţiunile economice şi sechelele Marii Terori au determinat însă procente importante din cetăţenii imperiului (civili sau soldaţi) să treacă alături de armatele germane. De aceea, propaganda sovietică a insistat enorm asupra atrocităţilor comise de germani în teritoriile cucerite şi a căutat să promoveze alte legături cu cetăţenii decât mesajele ideologice. Filmele războiului cuprind deci imagini violente ale agresiunii naziste (femei violate, copii ucişi, bătrâni lăsaţi să moară de foame, sate călcate de tancuri, bărbaţi spânzuraţi sau arşi cu aruncătoarele de flăcări) şi, în contrapartidă, reacţia omului sovietic care îşi răzbuna morţii.

În 1943, odată cu pelicula *Ona zaşcişceaiet rodinu (Ea îşi apără patria)* se inaugurează filmul de partizani

care va face epocă, atât în URSS, cât şi în fosta Iugoslavie. Personajul principal, colhoznica Praskovia, intră în mişcarea de partizani şi luptând pe un tanc răzbună moartea fiului ei [64]. Toate patternurile anterioare ale propagandei şi, implicit, ale filmului de propagandă sunt schimbate în război, miza fiind doar confruntarea dintre sovietici şi agresori. Filmul *Salavat Yulaev* este povestea participării unui başchir la revolta condusă de Pugaciov, în secolul al XVII-lea, prilej pentru regizor să dezvolte tema frăţiei dintre başchiri şi ruşi, dintre majoritari şi minoritari în lupta împotriva imperialismului, iar *Georgii Saakadze* surprinde, relativ exact istoric, un capitol al luptei gruzinilor pentru independenţa faţă de Persia şi faţă de Turcia, tot în secolul al XVII-lea, şi despre sacrificiul personajului principal care îşi înfrânge şi orgoliile, îşi pierde şi fiul, dar nu renunţă la apărarea patriei.

Ar fi o greşeală să se considere că tentativa de control a industriei cinematografice a ţinut doar de regimurile totalitare şi că ierarhia s-a implicat în a şaptea artă doar acolo. Sesizând că duminica este principala zi de mers la cinematograf şi că, implicit, din acest motiv lumea nu mai merge la biserică, mai multe grupuri de lideri religioşi şi de conservatori au înfiinţat o coaliţie în mai multe oraşe americane de la începutul secolului al XX-lea, pentru supravegherea cât mai atentă a fenomenului cinematografic. Permisele pentru deschiderea de săli de proiecţie trebuiau eliberate de poliţie, după atenta investigare a profilului solicitantului, iar în 1907, primarul New Yorkului, George McClellan, decide revocarea licenţelor tuturor celor peste cincisute cinzeci de săli de proiecţie din oraş [65]. Începând cu anul 1910, în diverse state ale Uniunii, se creează structuri de cenzură a filmelor. În 1915, Curtea Supremă consideră constituţionale aceste structuri, deoarece filmul nu poate fi supus Primului Amendament – cel care face referire la libertatea de expresie. Se scria în hotărârea Curţii: *„Nu poate fi trecut cu vederea că proiecţia de filme este pur şi*

simplu o afacere, născută şi condusă pentru profit, la fel ca orice altă formă de spectacol, care nu poate fi considerată şi care nu intenţionează să fie considerată ca parte a presei naţionale sau ca organ al opiniei publice. Filmele sunt doar reprezentări de evenimente, idei şi sentimente pline de viaţă, utile şi antrenante, fără dubii, dar şi capabile de rău, având acest potenţial, tocmai din cauza atractivităţii lor şi a modului de expunere." [66]. De-abia după patru decenii, în 1952, Curtea Supremă a decis că filmele pot fi acoperite de Primul Amendament şi deci nu mai puteau fi obiectul cenzurii. Până atunci însă, în 1930, The Motion Pictures Producers and Distributors Association (MPPDA) – Asociaţia Producătorilor şi Distribuitorilor de Filme – se aliniază Codului Hays. William Harrison Hays, şeful campaniei electorale a preşedintelui Harding, membru în cabinetul prezidenţial al acestuia, a fost ales în 1922 de studiourile de filme de la Hollywood ca primul preşedinte al MPPDA. În această calitate, a impus liniile de conduită ale producţiei de filme, care urmăreau ţinerea sub control a mesajelor transmise de acestea şi a modelelor de viaţă pe care le promovau. În preambulul Codului se scrie: *„Deşi filmul artistic este privit ca un mijloc de amuzament, fără un scop explicit în educare sau în propagandă, este evident că acesta poate fi direct responsabil pentru progresul moral şi spiritual, pentru nivelele superioare ale vieţii sociale şi pentru un mod de a gândi mai corect."* [67]

Zguduit de scandalurile din jurul vedetelor sale, de acuzaţiile venind din partea organizaţiilor religioase, de atacurile diverşilor politicieni care încercau să obţină adeziuni în publicul conservator, de zvonurile privind implicarea structurilor crimei organizate în industrie, cartelul producătorilor de la Hollywood a adoptat Codul pentru a-şi uşura viaţa şi pentru a reduce presiunea la care era supus.

Deşi nu a fost aplicat de stat, Codul este o formă de cenzură impusă de acesta. La scurt timp după înfiinţarea

structurilor de aplicare, în 1934, multe dintre oficiile de cenzură din diverse oraşe se autodesfiinţează. Principiile generale ale Codului stipulau că niciun film nu trebuie să coboare standardele morale ale privitorilor şi că simpatia publicului nu trebuia îndreptată către partea *„crimei, fărădelegii, răului sau păcatului. Legea, naturală sau umană, nu trebuie ridiculizată, şi nici nu trebuie stimulată înţelegerea pentru încălcarea ei.”* [68]

Din aceste principii generale decurg o serie de aplicaţii pe care Codul le detaliază minuţios, pentru a evita orice confuzie. Capitolul I este dedicat *Crimelor împotriva legii.* După ce se reia ideea că filmul nu trebuie să genereze simpatie pentru criminal şi nici să inspire tendinţa de imitare a faptelor acestuia, se atrage atenţia că: uciderile brutale să nu fie prezentate în detaliu, tehnicile de asasinare să fie prezentate astfel încât să nu poată fi imitate, să nu fie justificate răzbunările din timpurile moderne, folosirea armelor de foc să fie limitată la strictul necesar, să nu fie niciodată prezentat traficul de droguri, să nu fie arătate persoane care consumă alcool decât dacă este absolut necesar din punctul de vedere al conflictului dramatic sau al caracterizării personajului, tâlhăriile, jafurile, spargerea seifurilor, dinamitarea trenurilor sau a clădirilor să nu fie niciodată prezentate în detaliu. Capitolul al II-lea, dedicat sexului, începe cu precizarea că *„instituţia căsătoriei şi căminul familiei trebuiesc prezentate la superlativ, iar formele josnice de relaţii sexuale nu trebuiesc prezentate ca fiind acceptabile sau răspândite.”* Adulterul, deşi necesar în construcţiile filmice, trebuie să nu fie explicit, justificat sau atractiv. În ceea ce priveşte sexul, Codul detaliază: scenele pasionale nu trebuie folosite decât dacă sunt absolut necesare, săruturile excesive, îmbrăţişările lascive, gesturile şi poziţiile explicite nu trebuie să apară, seducţia sau violul nu trebuie să apară decât sugerate, doar în condiţiile în care sunt necesare firului acţiunii şi niciodată prezentate explicit, perversiunile sexuale sunt interzise sub orice

formă, relaţiile sexuale între rasele albă şi neagră sunt interzise, prezentarea sclaviei femeilor albe este interzisă, igiena sexuală şi bolile venerice nu sunt subiecte de film, este interzisă prezentarea procesului de naştere, nu se vor face comedii despre seducţie sau viol, este interzisă nuditatea frontală sau din profil, sunt interzise dansurile care simulează interacţiunea sexuală. Capitolul al VIII-lea, dedicat religiei, interzice referirile tendenţioase, ironice sau critice la adresa oricărei forme de cult, nu permite prezentarea preoţilor în registru comic sau în posturi negative şi nici prezentarea altfel decât respectuoasă a ceremoniilor religioase [69].

A doua parte a Codului explică raţiunile sociale, politice, morale şi religioase care au stat la baza restricţiilor impuse, ceea ce deosebeşte acest act de cenzură de cele din totalitarism. În timp ce acolo exista impunerea unor reguli derivate din ideologie, dar mai ales din credinţa nestrămutată în voinţa şi viziunea liderului, în Codul Hays şi, în general, în politicile de restricţii ale societăţilor deschise, cenzura porneşte din tendinţa ierarhiei de a conserva nişte valori, în principiu acceptate de majoritate. Riscul ca aceasta să se abată de la regulă, să adopte o altă linie de conduită, guvernată de alte valori, este neacceptabil pentru dominanţi, astfel încât majoritatea este conservată ideologic şi valorile acesteia sunt păzite chiar prin încălcarea unora dintre ele. *„Amuzamentul, se scrie în textul Codului, poate fi deopotrivă util sau dăunător speciei umane şi de aceea este necesar să existe o distincţie foarte clară între: amuzamentul care încearcă să îmbunătăţească specia sau cel puţin să revigoreze, să reclădească fiinţa umană istovită de realităţile vieţii şi amuzamentul care are tendinţa de a degrada fiinţa umană sau de a-i coborî standardele de viaţă."* [70] Pentru a ilustra diferenţa între civilizaţii din prisma *entertainmentului,* autorii Codului compară „reacţia sănătoasă" la sporturi ca baseball-ul sau golful faţă de cea „nesănătoasă", corelată cu sporturi de

tipul luptelor de cocoşi sau a coridelor. De asemenea, se face o trimitere şi la decadentele piese de teatru din timpul romanilor sau la sângeroasele lupte de gladiatori. *„Un om poate fi judecat după nivelul amuzamentului său la fel de uşor ca după nivelul muncii pe care o depune.”* [71]

Manipularea pe care acest Cod o defineşte şi o trasează riguros şi argumentat este justificată de nevoia majorităţii de a avea parte de spectacole care să o surmonteze după greutăţile vieţii de zi cu zi (Codul a fost elaborat în perioada Marii Crize), dar şi de nevoia ierarhiei de a oferi masei modelele de urmat care să nu creeze breşe majore în varianta oficială. Familia este superioară aventurii, legea este superioară fărădelegii, raţiunea este superioară pasiunii, omul bun câştigă în faţa celui rău. Dezbaterea legată de film porneşte, conform autorilor Codului, de la constatarea că *„această artă ajunge în locuri nepenetrate de orice altă formă de artă, accesând simultan fiecare clasă, matură, imatură, dezvoltată, subdezvoltată, legalistă sau criminală.”* [72] În timp ce muzica, literatura sau teatrul sunt limitate în expansiune de nivelul de cunoaştere şi de înţelegere al diverselor tipuri de public, filmul nu are această limitare. *„Spre deosebire de cărţi sau de muzică, filmul nu poate fi dedicat doar unor grupuri selecţionate.”* [73] Astfel încât, fiind accesibil oricui, trebuie luat în calcul nivelul diferit de discernământ între grupul cititorilor, de exemplu, şi cel al celor care pot vedea un film. Cu cât numărul spectatorilor creşte, cu atât discernământul scade şi atunci trebuie să sporească atenţia cenzorilor faţă de mesajele transmise de pe ecran către mase.

„O carte descrie; un film prezintă o realitate vie. Într-un caz, povestea se află pe o pagină rece de hârtie; în celălalt, este aparent trăită de persoane reale /... / Reacţia faţă de o carte a unui cititor depinde, în mare măsură, de ascuţimea imaginaţiei sale; reacţia faţă de un film depinde de realismul prezentării /... / Entuziasmul şi interesul manifestat pentru actriţele şi actorii de film, dezvoltat

mult peste orice alt fenomen similar din istorie, generează o simpatie din partea audienţei pentru personajele pe care acestea le interpretează şi pentru poveştile în care ei apar. De aceea, publicul este pus în situaţia de a confunda actorul cu personajul pe care-l interpretează şi, de asemenea, publicul devine foarte receptiv la emoţiile, ideile şi idealurile prezentate de starurile favorite." [74]

În faţa acestei situaţii fără precedent în care, cu ajutorul tehnologiei, modele alternative puteau intra în fiecare comunitate (încă nu apăruse televiziunea care permite intrarea în fiecare casă) şi puteau genera opţiuni majore şi greu de controlat, sistemul şi-a adjudecat industria şi a trasat ca regulă generală de conduită promovarea intensă a modelului oficial.

Regulile promovate de Cod sunt conforme cu standardul social al acelui moment în SUA, standard pe care filmele nu trebuiau să-l deranjeze, ba din contră, trebuiau să-l întărească. Sistemul şi valorile pe care acesta se bazează trebuie să iasă întărite din colaborarea cu a şaptea artă. Se menţionează în capitolul al III-lea din a doua parte a Codului că tribunalele nu vor fi prezentate ca injuste. Dacă, totuşi, subiectul solicită ca un tribunal să fie injust, atunci doar o singură curte va apărea ca fiind injustă, pentru ca imaginea justiţiei din ţară să nu fie afectată [75]. Joseph Ignatius Breen a fost desemnat ca fiind primul şef al structurii care administra Codul Hays, biroul său fiind cel care a condus practic destinele filmului american timp de aproape trei decenii. Rolul său în industria cinematografică era extins şi divers, începând cu discuţii cu producătorii în legătură cu temele alese pentru filmele viitoare şi încheind cu citirea detaliată a scenariilor, înainte de a se trece la filmarea propriu-zisă. Puterea reală a acestei structuri era suficient de mare ca filmul pe care îl considera neconform cu litera sau cu spiritul Codului să fie modificat în zonele incriminate. Dacă ştampila lui Production Code Administration nu era aplicată, atunci filmul nu putea fi distribuit de sălile de proiecţii decât cu

riscul unor amenzi usturătoare. Vorbind de amenzi, una dintre cele mai celebre i-a fost acordată producătorului David Selznik, pentru că a refuzat să schimbe replica lui Rhett Butler din *Gone with the Wind (Pe aripile vântului)* din *„Frankly, my dear, I don't give a damn* [42]*„*în *„Frankly, I don't care!"* [76]

Istoria cinematografiei americane abundă în anecdote privind modul de aplicare a Codului de către Joseph Breen. Nu era permis sărutul, în condiţiile în care personajele stăteau întinse, nu era permisă prezentarea scaunului de toaletă când era filmată sala de baie, nu era permisă expunerea ugerelor vacilor. Maureen O'Sullivan – cea mai celebră Jane a lui Tarzan – a fost considerată prea puţin îmbrăcată în anumite scene din *Tarzan and his Mate (Tarzan şi perechea sa),* westernul *The Outlaw (Banditul),* produs de Howard Hughes, a fost blocat ani de zile din cauza decolteurilor lui Jane Russell; Ingrid Bergman şi Cary Grant în *Notorious* al lui Alfred Hitchcock au trebuit să rupă un sărut mai lung de trei secunde (maximum permis de Cod) într-o serie de cinci săruturi a câte trei secunde întrerupte de discuţii, de mângâieri şi de alte discuţii [77]. Dincolo de aceste excese tipice oricărui proces birocratic de cenzură, filmul american al perioadei respective a servit cauza, a abundat în happy-end-uri, în poveşti împlinite de dragoste, în victorii pe linie ale personajelor pozitive, în triumfuri profesionale ale celor bine pregătiţi, în comedii spumoase, jucate de oameni frumoşi şi, de la un moment încolo, coloraţi. Venirea războiului peste America a zguduit această imagine, dar după Pearl Harbour, Hollywoodul a plecat la război şi a făcut-o la fel de organizat ca în timpul păcii. Pe lângă Codul Hays aplicat de Joseph Breen, au apărut rigorile

42 Celebra replică a lui Clark Gable (Rhett Butler) "Frankly, my dear, I don't give a damn/ Sincer, draga mea, nu dau doi bani pe asta", din finalul peliculei "Pe Aripile Vântului", se află pe primul loc în topul celor mai bune replici din filme.(n.ed.el)

militare, instituţiile de cenzură specifice războiului şi propaganda necesară acestuia. În iunie 1942, este creat The Office of War Information (OWI) al cărui scop era să ajute publicul în înţelegerea efortului de război, să coordoneze activitatea guvernamentală în domeniul informaţiilor publice şi să asigure relaţia dintre guvern şi media, radio şi cinematografie. OWI a distribuit producătorilor de film un chestionar format din şapte întrebări la care aceştia ar fi trebuit să răspundă atunci când demarau realizarea unui film.

„Va ajuta acest film la câştigarea războiului? Ce problemă legată de război caută el să clarifice, interpreteze sau dramatizeze? Dacă acest film va fi văzut în afara Statelor Unite, va afecta el efortul de război construind o imagine falsă Americii, aliaţilor acesteia sau a lumii în care trăim? Merită să foloseşti războiul pentru a face un film profitabil, dar care să nu contribuie cu nimic semnificativ la efortul de război şi poate chiar să micşoreze impactul pozitiv pe care alte filme l-ar putea avea? Aduce acest film ceva nou pentru a ajuta înţelegerea conflictului mondial şi a forţelor implicate sau subiectul a fost deja acoperit corespunzător de alte filme? Când filmul va atinge maxima audienţă va mai fi de actualitate şi va acoperi o nevoie a acelui moment sau va fi depăşit? Acest film spune adevărul sau tinerii de astăzi au un motiv să spună că au fost înşelaţi de propagandă?” [7*8*]

Răspunsurile date acestui chestionar, suficient de persuasiv, au fost filmele artistice dedicate războiului, al căror efect nu a fost calculat aşa cum s-a întâmplat cu documentarele lui Frank Capra. Este foarte greu să hotărâm acum cât a contat Hollywoodul în război, cât i-a mobilizat pe cei de pe front, cât i-a întărit pe civili, dar imaginea marilor staruri masculine ale momentului îmbrăcate în uniformele marinei, aviaţiei sau infanteriei, luptând şi învingând duşmanii perfecţi întruchipaţi de răii ecranelor, aşteptate duios acasă de „logodnicele Americii”

a însemnat proiectarea şi în timpul războiului a unei realităţi artificiale similare cu cea anterioară. Aşa cum vedetele au desenat pentru mulţime opţiunea corectă şi modelul de succes în America de dinainte de război, tot ele au oferit calea de urmat şi în timpul marelui conflict. Constrângerile Codului Hays, valorile morale, triumful binelui şi măreţia Statelor Unite impuse de acesta în filmele din timpul păcii au fost adoptate natural de America aflată în război. Sunt foarte puţine filme realizate în Europa în anii respectivi care să fie atractive acum pentru marele public. Şi filmele germane şi cele ruseşti păcătuiesc prin încrâncenare şi prin manipulare manifestă. America a reuşit să creeze atunci filme care rezistă, tocmai pentru că valorile promovate derivau dintr-un model social asumat de o majoritate, model artificial, dar viu. E greu să consideri *Casablanca* un film de propagandă, un film de război al cărui scop este demonizarea adversarului şi mobilizarea aliatului. Şi totuşi... Nemţii din Casa*blanca sunt* la fel ca în orice caricatură a epocii – rigizi, aroganţi, cruzi, perfizi –, italianul, fiindcă unul singur apare, este guraliv şi inofensiv, iar francezii, chiar dacă la un moment dat colaborează cu naziştii, sunt emoţionaţi până la lacrimi de La M*arseillaise cânt*ată de un ceh care vorbeşte în engleză şi sfârşesc prin a închide ochii la uciderea aliatului german. În rest, Victor Laszlo – europeanul ocupat de nazişti – este bun, curajos, dedicat, motivat şi demn, iar americanul cinic şi aparent izolaţionist îl ucide pe neamţ, se aliază cu francezul şi salvează europeanul idealist sau idealul european. Pe de altă parte, există Usa, Rick, Ugarte, Ferrari, Louis, Sam şi „a k*iss is just a kiss" sau* „of *all the gin joints in all the towns in all the world, she walks into mine „sa*[43]*u* „it *would take a miracle to get you out of Casablanca, and the Germans have outlawed miracles „sa*[44]*u* bineînţeles „the *beginning of a beautiful*

43 Din toate crâşmele din lumea asta mare ... a venit tocmai într-a mea.(n.ed.el.)

44 E nevoie de un miracol ca să vă scoatem din

friendship". Într-un raport al Bureau for Motion Pictures, structură care în timpul războiului viziona filmele înainte de prezentarea către marele public, se scrie despre Casa*blanca:*

„Filmul prezintă o imagine excelentă asupra spiritului mişcării de rezistenţă antinazistă /... / Din acest film publicul poate înţelege că oameni de toate naţionalităţile se întâlnesc în secret pretutindeni şi în pofida pericolului, plănuiesc să-l distrugă pe opresor. Acest curaj, această determinare şi acest sacrificiu de sine ar trebui să-i facă pe americani mândri de aliaţii lor din mişcarea de rezistenţă /... / Filmul evidenţiază atitudinea majorităţii francezilor care nu cooperează cu inima deschisă cu naziştii /... / Este păstrată o dimensiune importantă a onoarei poporului francez /... / America este prezentată ca un rai al oprimaţilor şi al celor fără cămin. Refugiaţii vor să vină în America fiindcă aici le sunt asigurate libertatea, drepturile democratice şi imunitatea în faţa fricii. Dragostea şi stima cu care ţara noastră este privită de cei opresaţi ar trebui să deştepte în publicul spectator responsabilitatea de a-şi menţine această reputaţie şi de a lupta împotriva nazismului până la capăt." [79]

Probabil că încă din anii '40 spectatorii au plecat de la *Casablanca* cu gândul la *„Here's looking at you, kid",* şi nu la responsabilitatea pe care o au faţă de combatanţii rezistenţei europene, dar, până la capăt, acest film are incluse, între Bogart şi Bergman, toate ideile propagandistice ale epocii. Deşi spectatorii şi-ar fi dorit ca Ea să rămână cu El, nu s-a întâmplat aşa fiindcă Ea era căsătorită cu celălalt (şi aici intervine Codul Hays), care avea o sarcină de îndeplinit şi un mandat de dus la capăt, şi fiindcă există un sistem de valori care guvernează şi

Casablanca, şi nemţii au declarat ilegale miracolele. (n.ed.el)

lumea de ecran şi cu atât mai mult lumea cealaltă, a spectatorilor. Revoluţia produsă de media a fost aceea că a adus lumea cea mare în viaţa cea mică a individului. Tot ce se întâmpla în lume putea ajunge în faţa ochilor oricărui om obişnuit. Realitatea vieţii de zi cu zi s-a expandat şi a fost înlocuită cu o realitate construită din percepţii şi din comunicări intermediate. Filmul a înlocuit viaţa cea mică a individului cu un şir infinit de poveşti mari. În timp ce media relatează unui om dintr-un colţ de lume ce se întâmplă în alt colţ de lume, filmul îi povesteşte ce s-ar putea întâmpla în viaţa lui, dacă aceasta ar arăta altfel. Cum anume altfel? În principiu, plasată între parametrii agreaţi de sistem.

Marele manipulator

În centrul Romei, exact înainte de magnifica Piazza di Spagna, acolo unde din secolul al XVII-lea era ambasada regilor catolici pe lângă Sfântul Scaun, la intersecţia dintre Via Due Macelli şi Via di Propaganda, se află o clădire cu o importanţă istorică excepţională şi în acelaşi timp, necunoscută majorităţii turiştilor ce asaltează an de an Cetatea Eternă. Pe 6 ianuarie 1622, papa Grigore al XV-lea (aşezat în scaunul lui Petru cu un an înainte, în 1621, şi decedat un an după, în 1623) înfiinţează Congregatio de Propaganda Fide. Pe 22 iunie a aceluiaşi an, bula papală *Inscrutabili divinae* stabileşte forma de organizare şi scopurile acestei noi instituţii catolice. Clădirea din Piazza di Spagna, donată în 1622 Congregaţiei de către episcopul Giovanni Baptisto Vives, a fost reconstruită pentru noile scopuri de marele arhitect Francesco Borromini, care s-a sinucis la numai o săptămână după încheierea lucrărilor. Formată din şaisprezece persoane (doi episcopi, treisprezece cardinali şi un secretar), organizaţia avea ca ţel sprijinirea Suveranului Pontif în nobila sa misiune de răspândire a credinţei adevărate, prin convertirea unui număr cât mai mare de necredincioşi şi prin readucerea la

calea cea dreaptă a protestanţilor. Confruntată cu finalul expansiunii otomane în spaţiul european, cu dezvoltarea fără precedent a noilor imperii coloniale, care găsiseră dincolo de oceane populaţii ce nu cunoşteau creştinismul, dar mai ales cu explozia luteranismului în nordul continentului, Biserica Catolică impunea lumii întregi un concept aparent nou: propaganda. Şi o meserie aparent nouă: propagandistul.

Ar fi însă o greşeală să se creadă că propaganda a început să existe ca fenomen comunicaţional în anul de graţie 1622, ca urmare a eforturilor bătrânului Alessandro Ludovisi, mai bine cunoscut lumii ca papa Grigore al XV-lea. Modernizarea societăţii europene şi marile provocări pe care instituţia catolică le avea de surmontat au determinat o primă instituţionalizare a eforturilor comunicaţionale şi o definire, poate mai clară, a maşinii propagandistice.

În fond, gestul lui Martin Luther din 1517 de a-şi afişa cele nouăzeci şi cinci de teze pe uşa catedrei de teologie de la Facultatea din Wittenberg este, pe lângă demersul teologic revoluţionar, o banală metodă de comunicare deschisă, un soi de *out-door avant la lettre,* cu nimic însă superior acţiunii suveranului indian Aşoka Maurya Vardhana care, în jurul anului 250 î.Hr. şi-a înscris cele douăzeci şi unu de edicte de pacificare a ţării pe optzeci şi patru de mii de stupas şi le-a plantat pe tot teritoriul imperiului stăpânit de el. Istoria a reţinut din gestul marelui monarh indian aspectul umanist şi cel religios. În spatele acestor realităţi incontestabile, stă un amplu, perfecţionat şi, în ultimă instanţă, esenţial efort de comunicare. Din recent încheiata criză din Irak până înapoi în timp la incipientele forme de statalitate născute în aceeaşi câmpie fertilă a Mesopotamiei, toată evoluţia omenirii construită în jurul paradigmelor dominaţiei şi dezvoltării se bazează pe comunicare. Îndelung cercetata comunicare interumană a fost în permanenţă dublată şi întărită de comunicarea între sistem şi cetăţean, între om

şi organizarea socială din care făcea acesta parte, între om şi stat în ultimă instanţă.

Actul de comandă care generează ascultarea din partea masei are, conform lui Max Weber, două trasee: forţa şi dominaţia. *„Forţa înseamnă orice şansă de a face să triumfe în sânul unei relaţii sociale propria voinţă, chiar împotriva unor rezistenţe, având puţină importanţă pe ce se bazează această şansă. Dominaţia înseamnă şansa de a găsi persoane motivate, capabile să ducă la îndeplinire un ordin cu conţinut determinat."* [1] De aceea, nevoia de comunicare a liderului, nevoia de comunicare a reprezentanţilor unui sistem social derivă din tentativa de eludare a folosirii forţei şi din dorinţa de a obţine, printr-un proiect de lungă durată, dominarea comunităţii ţintă prin inducerea credinţei în legitimitate a respectivei ierarhii şi a respectivului raport social. Când ordinul de care face vorbire Weber soseşte, cei ce-l recepţionează sunt deja convinşi că datorează ascultare emitentului şi îndeplinesc ordinul tocmai datorită acestei ascultări asumate. În lipsa acesteia, ordinul trebuie impus unei mase nepregătite să-l accepte. De aceea, comunicarea dintre vârful ierarhiei şi baza acesteia presupune obligatoriu combinarea informării şi a propagandei. Supuşii trebuie să ştie ce au de făcut şi de ce e bine să facă acest lucru. Deşi rareori este exemplificat acest proces al comunicării, este foarte clar că el a existat, programatic sau nu, încă din momentele incipiente ale organizării statale.

Franz Oppenheimer, în studiile sale dedicate originilor statului, spunea că momentul în care cuceritorul a renunţat să-şi mai masacreze victima şi a pus-o să lucreze pentru el pentru a-i genera profit este unul fundamental în crearea statului. Tranziţia anevoioasă de la organizările primitive ale culegătorilor şi vânătorilor, adunaţi în societăţi fără instinctul proprietăţii, fără lider formal şi fără departajări generate de clasă sau de bogăţie, spre statele în care cei bogaţi, cei ce aveau pământuri,

turme, unelte şi, în cele din urmă, armate care să le protejeze bunurile îşi stabileau dominaţia şi legile care le justificau dominaţia, s-a făcut datorită descoperirii de către oameni a proprietăţii. Oppenheimer vorbeşte de cele două metode prin care se putea ajunge la proprietate: munca proprie şi furtul muncii celuilalt.

Există un moment în zorii civilizaţiei umane când grupuri de indivizi renunţă să mai muncească şi să trăiască de pe urma muncii lor şi-şi îndreaptă privirile către produsele obţinute de ceilalţi. Bande de jefuitori, care acţionează fie pe uscat, fie pe mare, atacă micile comunităţi, le masacrează şi le fură bunurile. La un moment dat, liderii bandelor înţeleg utilitatea cruţării învinşilor şi supunerii acestora dând naştere, aşa cum am arătat mai sus, statului primitiv [2]. Doar că unele comunităţi refuzau să se supună şi se apărau. Mai multe legende indică o practică foarte utilizată în acele timpuri. După ce un astfel de sat răzvrătit era făcut una cu pământul, învingătorul punea capetele tăiate ale celor învinşi într-un sac şi le trimitea următorului sat ca locuitorii acestuia să ştie ce-i aşteaptă. De multe ori, în faţa unui asemenea demers, bazat pe toate elementele violenţei simbolice, decizia înţeleaptă era supunerea. Cuceritorul în acel moment a folosit, probabil fără să ştie, tehnici de comunicare instituţională, a folosit simbolul în locul acţiunii şi a manipulat în favoarea sa o comunitate care sigur avea iniţial alt punct de vedere.

Dar nimic nou sub soare. În 1942, după ce Reinhard Heydrich a fost ucis într-o ambuscadă de luptători cehi, Hitler a ordonat distrugerea din temelii a satului Lidice şi executarea întregii populaţii masculine, fiindcă erau indicii că nişte locuitori de acolo sprijiniseră mişcarea de rezistenţă antigermană. Cu nouă secole mai devreme, împăratul Vasile al II-lea, după victoria de la Kimbalongos împotriva bulgarilor conduşi de ţarul Samuel, decide scoaterea ochilor celor peste paisprezece mii de prizonieri ca avertisment pentru toţi cei ce mai doreau să se

împotrivească Bizanţului. Despre ţarul Samuel se spune că ar fi murit de supărare la vederea mulţimii celor mutilaţi. Iar metode similare de obţinere a supunerii şi de impunere a dominării viitoare pe baza unor fapte trecute şi a proiecţiei acestora asupra oamenilor sunt prezente în orice epocă şi pe orice meridian.

Odată cu supunerea soseau şi regulile acestei supuneri. Tributul pe care satul trebuia să-l plătească periodic în produse sau sclavi ca preţ pentru cruţare. De asemenea, exista permanent şi imaginea a ceea ce avea să se întâmple dacă tributul nu era plătit. Cu cât teritoriul statului se extindea, suveranul care trebuia să-şi protejeze avuţia, atât de atacuri exterioare, cât şi de revolte interioare, avea grijă să transmită către toate colţurile lumii dominate de el proiecţii ale propriei măreţii şi regulile ce trebuiau respectate, informaţia şi imaginea fiind cele două principii majore care au constituit şi constituie încă baza comunicării instituţionale. Imaginea suveranului, a liderului, deşi a cultivat şi megalomania unora dintre conducători, a fost unul dintre elementele timpurii de consacrare a superiorităţii unui om, care, în fapt, reprezenta o instituţie fundamentală: statul.

Cultul personalităţii liderului, de multe ori considerat a fi doar un detaliu al unor comportamente deviante, a fost, şi în multe cazuri este încă, o tehnică de impunere a unei figuri centrale în universul unui grup social, figură în jurul căreia acel grup să se strângă şi de care acel grup să se simtă reprezentat. Dacă aruncăm o privire în Irakul lui Saddam, vom vedea că pe lângă palate, emisiuni de televiziune dedicate sieşi, articole de ziare, manuale şcolare, cărţi şi poeme, afişe şi statui, poporul aflase că Saddam avea legături speciale cu extratereştrii care-l protejau, că poarta stelară nu este doar un artefact din Hollywood, ci o realitate a zilelor noastre şi este găzduită într-una din reşedinţele dictatorului, că Saddam are în corpul său o piatră magică dăruită de un vrăjitor enigmatic care-l face nemuritor, că Saddam este fie reîncarnarea lui

Hammurabi – părintele legii –, fie a lui Nabucodonosor – înrobitorul evreilor –, fie a lui Salladin – învingătorul creştinătăţii.

Toată aceasta concentrare de informaţie, imagine, mitologie, istorie şi adulaţie probabil că-l măgulea pe liderul irakian, dar motivul principal al cultului personalităţii era dominarea, sufocarea în fapt a întregului univers informaţional al poporului. Care putea să-l iubească fiindcă întruchipa legende, putea să-l admire fiindcă rezolva lucruri, sau putea să se teamă de el fiindcă era nemuritor.

Cultul personalităţii liderului, dezvoltat încă din Antichitate, conţine şi elemente amuzante în tragismul lor, cum este povestea nefericitului Clutorius Priscus, un nobil roman cu ceva talent literar care, în anul 19 d.Hr., scrie o elegie bine primită, dedicată morţii lui Germanicus, fiul împăratului Tiberius, care îl premiază el însuşi pe autor. După numai doi ani, al doilea fiu al împăratului, Drusus, se îmbolnăveşte. Clutorius Priscus anticipează şi scrie un nou text dedicat morţii acestuia, care însă nu survine, Drusus însănătoşindu-se. Supărat, poetul citeşte totuşi lucrarea unor cunoscuţi, informaţia ajunge la curte şi tribunalul întrunit degrabă consideră textul lui Clutorius Priscus crimă de lezmajestate şi îl condamnă pe poet la moarte [3].

Lucrarea de faţă şi-a propus să urmărească strategiile, tehnicile şi metodele prin care clasa dominantă, prin intermediul statului şi al instituţiilor sale a încercat să informeze cetăţeanul în legătură cu regulile de funcţionare ale sistemului şi să-l determine să urmeze aceste reguli. Comunicarea de sorginte oficială, venită dinspre vârful ierarhiei, formată deci din informare şi propagandă, este o prezenţă continuă în istoria umană cu un impact decisiv asupra organizării sociale, militare, economice, politice sau religioase. Deşi s-a vorbit mult despre comunicarea din epoca recentă, corelată cu ideologiile totalitare şi explozia mass-media, o privire atentă asupra trecutului mai îndepărtat dovedeşte

omniprezenţa demersului comunicaţional şi, de fapt, imposibilitatea evoluţiei umane fără existenţa permanentă a acestui demers.

În fond, cum ne putem imagina realizarea impunerii diverselor coduri de legi, de precepte şi principii, care au existat încă de acum patru mii de ani, diverselor populaţii, uneori despărţite de teritorii semnificative ca şi de bariere lingvistice fără comunicarea centralizată a acestora? Sau cum putem interpreta naşterea de eroi şi de simboluri unificatoare pentru populaţii întregi fără o reală strategie de imagine?

Nu este intenţia noastră să plasăm termeni acolo unde nu îşi au locul sau să fim protocronişti cu orice preţ, dar propaganda nu a însemnat doar Goebbels, Stalin, Mao şi Ceauşescu, iar construcţia de imagine nu este doar clipul de promovare al unui candidat la preşedinţie, difuzat pe reţelele naţionale de televiziune. Propagandă este, desigur, *Stela Vulturilor,* aflată în prezent la Muzeul Luvru, în care cuceritorul sumerian Eannatum I descrie cu lux de amănunte supunerea, jefuirea şi distrugerea cetăţii rivale Umma. Celebra statuie a lui Perseus, ţinând capul Medusei realizată de Cellini în 1554, a fost realizată la comanda ducelui Florenţei Cosimo I, care, prin această reprezentare, vroia să transmită adversarilor săi ce soartă îi aştepta.

Filip cel Frumos decide arestarea, pe 13 octombrie 1307, a tuturor templierilor de pe teritoriul francez. Misiunea era cu atât mai dificilă cu cât templierii erau un model imagologic al epocii; luptători faimoşi, eroi ai războaielor împotriva Islamului, depuneau la intrarea în ordin jurământ de castitate şi de sărăcie. Monarhul trimite o scrisoare fiecărui comisar regal care trebuia să opereze dificila arestare, în care încearcă să schimbe percepţia asupra călugărilor-soldaţi. Aceştia erau acuzaţi că scuipă pe crucifix, că practică sodomia, că se închină unui idol întruchipat de un cap bărbos, că îi neagă lui Iisus calitatea divină, considerând că este un fals profet şi multe altele. În

scrisoare era scris: *„am descoperit o crimă detestabilă, o ticăloşie execrabilă, un act abominabil, o infamie groaznică, un lucru complet inuman.”* [4] Efectul celor descrise în scrisoare a fost atât de puternic, încât nimeni nu i-a avertizat pe templieri de ce li se pregăteşte, iar în anumite cazuri soldaţii implicaţi în arestare erau atât de furioşi pe aceştia şi pe fărădelegile de care aflaseră, încât i-au ucis pe templieri deşi aveau ordin doar să-i captureze. Filip cel Frumos a folosit – ştiind exact ce urmăreşte – o tehnică de comunicare internă, în interiorul organizaţiei, adresându-se printr-o scrisoare fiecărui lider de structură locală şi folosind mai multe elemente ale deformării şi caricaturizării imaginii adversarului, părţi definitorii ale oricărei campanii moderne de propagandă.

Tot încadrabilă în fenomenul propagandei este, fără doar şi poate, şi atitudinea cuceritorilor arabi din secolele VII-VIII din nordul Africii care, fără să interzică vreunui creştin să-şi practice credinţa, interzic existenţa medicilor, negustorilor, meşteşugarilor creştini şi, de asemenea, interzic medicilor, negustorilor, meşteşugarilor musulmani să aibă legături profesionale în afara comunităţii musulmane. Mesajul era foarte clar pentru cei de altă religie: convertiţi-vă sau dispăreţi. Tehnică preluată aproape identic de regii catolici ai Spaniei la finele *reconquistei.*

După cum, construcţie de imagine este fiecare monument al Antichităţii care proslăveşte un lider al acelei comunităţi sigur aflată în conflict cu altă comunitate ce îşi proslăvea propriul lider. Când un oraş era cucerit de forţele adverse, primele statui distruse erau cele ale liderului local. Nimic deosebit de tancul american care târăşte prin praful Baghdadului statuia descompusă a învinsului Saddam.

În lucrarea sa dedicată istoriei propagandei, Oliver Thomson scrie:

„Unul dintre cele mai remarcabile şi mai puţin studiate aspecte ale istoriei umanităţii este cel legat de

uşurinţa cu care oamenii pot fi conduşi. Cu o uluitoare credulitate, am idolatrizat cuceritori, am aplaudat genociduri, am susţinut persecuţii şi am trecut cu vederea exploatări sângeroase. Am fost convinşi de fanatismul religios să venerăm zei cruzi, să ne temem de iaduri stranii, să binecuvântăm sacrificiile umane şi tortura. Am ajuns să credem cele mai prosteşti mituri, să ne lăsăm simţurile conduse de fanfare militare, sloganuri poetice, profeţii absurde şi imagini exotice." [5]

Mulţimea manipulată a generat cele mai cumplite momente ale existenţei omeneşti, fiind practic autoarea oricărei monstruozităţi a istoriei. În acelaşi timp însă trebuie să acceptăm că tot mulţimea manipulată este autoarea majorităţii faptelor colective ce au dus la progresul uman. Mulţimea manipulată a comis pogromurile şi distrugerile violente, dar tot ea stă la baza întregii existenţe a producţiei de masă, a revoluţiei industriale şi, de asemenea, este cea care a comis şi faptele eroice pe care noi, ca membri ai diverselor naţiuni ce şi-au câştigat independenţa, teritoriul sau măreţia pe câmpurile de luptă ale trecutului, le învăţăm cuminţi în şcoli şi, ca masă manipulată ce suntem, le venerăm din când în când, în contexte mai mult sau mai puţin festive.

Nu doar grozăvia omenească este un produs al manipulării, ci întreaga evoluţie a mulţimii ca fenomen social se subscrie aceleiaşi paradigme comunicaţionale. Ori, de la bandele de prădători din zorii statalităţii umane până la maşina de război nazistă, de la eroii oricărui război de independenţă până la voluntarii plecaţi pe şantierele tineretului să construiască şosele şi diguri pentru Republica Populară, şi de la gărzile roşii ce aplicau revoluţia culturală în China maoistă până la sud-coreenii care şi-au donat valorile statului ca să iasă din marea criză financiară, mulţimea a avut un rol fundamental în construcţia societăţii omeneşti. Însă mulţimea nu a acţionat niciodată fără un impuls modelator. Generat de un

lider informal întâmplător sau de un stat conştient şi pregătit, acest impuls a determinat de multe ori chiar coagularea mulţimii şi trimiterea acesteia spre îndeplinirea misiunii.

Deşi geniul individual a desenat lumea aşa cum o ştim, construcţia sa a fost realizată de mulţime. De o mulţime manipulată… Relele identificate de Oliver Thompson sunt reale, dar privirea exclusiv a lor este doar o jumătate din întregul relaţiei dintre manipulator şi manipulat. În relativ scurta istorie a civilizaţiei omeneşti, se poate constata că principalul mare manipulator a fost structura sau individul din vârful piramidei sociale, indiferent de momentul istoric la care ne raportăm. Dacă motivaţia actului a fost pozitivă sau negativă este mai puţin important. Mecanismele folosite şi reacţiile obţinute sunt identice.

Plasându-se deasupra moralei, mulţimea nu percepe în decursul acţiunilor sale răul sau binele, ci numai necesitatea. Mulţimile nu fac rău, mulţimile rezolvă situaţii. Sau dacă nu rezolvă situaţii se dispersează în indivizi dezbinaţi. Animate de ură sau de iubire, mulţimile au mărşăluit prin istorie. Au clădit şi au distrus, au ridicat şi au doborât idoli, zei sau simboluri, au înfiinţat şi au desfiinţat imperii. Dar niciodată actele acestea nu au fost întâmplătoare. Grupurile de Hitlerjugend[45] nu ardeau cărţile marilor clasici întâmplător, ci fiindcă ştiau că ceea ce fac este bine. Iar bine era pentru că acest lucru le fusese spus suficient de convingător şi de des încât să ajungă să-l creadă, de către o persoană suficient de credibilă pentru ei. Tot ei, între *Horst Wessel*[46] şi *Sieg Heil*[47], recitau un catren celebru în epocă: *„Îi spun: în lături! vorbei rele/Sclipind iudaic şi fatal/Un bun german al ţării mele/Nu poate fi intelectual.”* [7] Cam în acelaşi timp,

45 Organizaţie paramilitară de tineret a Partidului Nazist. (n.ed.el)
46 Cunoscut activist nazist.(n.ed.el.)
47 Salut nazist.(n.ed.el.)

studenţii de dreapta de la Universitatea din Salamanca i-au strigat marelui umanist spaniol Miguel de Unamuno „moarte intelectualilor!”, pentru ca, după şaizeci de ani, mulţimi de mineri şi de muncitori convinşi de prezenţa legionarilor în Piaţa Universităţii în paralel cu bătaia democratic distribuită tuturor celor cu aparenţă de intelectuali (ochelari, barbă, costum) să strige acelaşi lucru. Toţi, de aceasta putem fi siguri, au crezut că este bine şi corect ce fac. Nimic nu poate fi mai devastator decât o mulţime acţionând în numele unei idei în care crede.

Chiar şi în cele mai dure regimuri în care teroarea este parte componentă a actului de guvernare, informaţia şi imaginea au fost cheia de mobilizare a mulţimii. Fiecare cuceritor, fiecare brigand care în urma unei bătălii lua în stăpânire o cetate sau orice altă formă organizată de existenţă socială era obligat să încerce imediat după încetarea luptelor (de multe ori chiar din timpul lor) să-şi organizeze achiziţia.

Mult mai puţin spectaculoasă decât cucerirea militară, organizarea acestei cuceriri presupunea instaurarea propriei birocraţii care să impună şi să supravegheze propriile reguli. Recunoaşterea zi de zi de către supuşi a ceea ce armele au hotărât în câteva ore solicita un efort evident superior din partea liderului. Consolidarea dominării este – istoria o dovedeşte – infinit mai complicată decât obţinerea ei. Şi aceasta fiindcă mulţimea cedează în faţa forţei. Brusc şi decisiv. Intră în panică şi fuge de pe câmpul de luptă, învingătorul intră în cetate, îl omoară sau îl închide pe liderul învins şi-i îi ia locul, palatul, averile, nevasta, titlurile. Câteva zile, în teritoriile cucerite mai au loc răfuieli, jafuri, violuri. Dar apoi se face linişte. Dominaţia este impusă. Oamenii stau în casele lor, iar noul lider în palatul cucerit. Consolidarea dominaţiei presupune formarea urgentă a mulţimii care să accepte până la urmă noua realitate. Dacă mulţimea nu este formată în acest spirit, ea se va forma până la urmă

sub imboldul unui lider informal, care va genera neacceptarea noii realităţi.

Ca să parafrazăm celebrul dicton chinezesc legat de măreţia golului ce aşteaptă să fie umplut, imaginea unei instituţii este asemănătoare unui vas gol. Dacă nu este umplută cu percepţii pozitive de către cel ce conduce acea instituţie, va fi umpluta cu percepţie negativă de adversarul ei. De aceea se poate afirma că impunerea dominării ţine de mecanismele militare şi economice ale istoriei omenirii, în timp ce consolidarea acesteia este, mai mult decât orice, politică de comunicare. Mulţimea şi nu individul trebuie adusă la stadiul de mulţumire şi de acceptare (resemnată sau nu) a realităţii. Oricare ar fi aceasta. Deşi Voltaire spunea că *primul rege a fost un soldat norocos* (probabil cel mai puternic supravieţuitor din vreo bătălie a timpurilor imemoriale) şi deşi mai mulţi istorici, contrazicându-l pe Voltaire, consideră că monarhii Antichităţii îndepărtate continuă ideea de *pater familialis* şi întruchipează şi legătura cu divinitatea în diversele forme ale acesteia, regele a fost în primul rând un lider după conceptul unor teorii enunţate ce-i drept, la mai bine de cinci milenii de la apariţia primelor regate. Erou, războinic, învingător al adversarilor lumeşti şi al celor mitologici, întemeietor şi ctitor, de obârşie divină sau sprijinit de divinitate, mag sau preot, liderul şi-a impresionat desigur supuşii şi pe cei ai lumilor cu care a venit în contact prin toate aceste atribute, utilizând toate mijloacele pe care acele timpuri le permiteau pentru ca strălucirea să fie cât mai mare şi gradul de penetrare al imaginii să fie cât mai profund.

Dar imaginea instituţiei în mulţime (şeful unui stat, fie el şi antic este tot o instituţie) este dată de ideea fundamentală de utilitate. Într-o măsură egală cu fascinaţia pe care o împrăştia peste mulţime, regele şi întreaga sa structura socială trebuiau să fie utili acelei mulţimi. Utilitatea era definită (nu neapărat în texte de lege, cu toate că există în dreptul antic capitole dedicate

îndatoririlor monarhului) de îndeplinirea unor obligaţii şi de rezolvarea unor probleme pentru popor. Împărţirea justiţiei, apărarea hotarelor, planificarea economică, dar şi aducerea de ofrande zeilor şi înduplecarea acestora în caz de furie erau doar câteva dintre aspectele care defineau utilitatea liderului. Când Sigmund Freud spune că *„Moise i-a creat pe evrei”* [7], defineşte într-o frază eliptică şi spectaculoasă esenţa influenţei liderului asupra unei mulţime neomogene. Moise a dăruit poporului evreu nu o armată, nu un teritoriu, nu o limbă, ci un factor de coeziune esenţial supravieţuirii în istorie, credinţa într-o relaţie unică şi privilegiată cu Dumnezeu. Generaţii întregi de evrei (răspândiţi pe tot globul) au învăţat fiecare pas al lui Moise şi, din povestea perpetuată prin toate canalele specifice comunicării, au înţeles de ce sunt speciali. Liderul, deci, cunoaşte problemele şi le rezolvă. Supuşii săi ştiau căile prin care problemele lor erau rezolvate şi regulile care erau aplicate pentru aceste rezolvări. Planificat sau nu, se poate constata din textele antice, că exista un schimb informaţional între cele două componente ale societăţii, schimb care definea în fapt echilibrul social.

Departe de imaginea de ins desprins de realităţi, liderul vechi ca şi cel nou răspund unor cerinţe şi îndeplinesc nişte sarcini (direct sau mai degrabă prin funcţionari ai statului), cunoscute de întreaga societate. Fiindcă, utilitatea supremă a acestuia era dată de capacitatea de a conduce. Herodot scria despre faraoni (persoane de multe ori asimilate cu luxul exorbitant, sfidător şi complet rupt de societatea egipteană) că aveau numeroase sarcini, participau la ritualuri şi se constituiau în adevărate modele de virtute pentru supuşi. La fel ca prinţii, în anii feudalismului, viitorii faraoni erau instruiţi riguros pentru poziţia pe care urmau să o ocupe, fiind pregătiţi atât fizic pentru o carieră militară, cât şi ştiinţific pentru cunoaşterea legilor, a economiei şi a artelor. Intrat într-un rol social al cărui preţ era dominarea masei, liderul îşi interpreta partitura fără foarte multe variaţiuni. Am

văzut că aparatul din jurul conducătorilor, pe lângă funcţia de asistenţă, o avea, de foarte multe ori, şi pe aceea de regulator al atitudinilor monarhului care nu era lăsat să deregleze prin excentricităţile sale echilibrul social.

Imaginea monarhului, parte fundamentală a supremaţiei unui grup asupra restului populaţiei, trebuia conservată cu orice preţ şi apărată de depreciere. Faptul istoric al ascunderii, pentru perioade mai lungi sau mai scurte de timp, a informaţiei privind decesul liderului (faraon, rege sau secretar general al partidului) în vederea pregătirii serioase a urmaşului şi a comunicării într-o manieră potrivită a acestei realităţi mulţimii, ţine tot de locul major pe care imaginea celui din vârf o ocupă în istorie.

Anul 3100 î.Hr. este considerat începutul erei organizării sociale a umanităţii prin geneza statului egiptean de-a lungul cursului Nilului, oarecum simultan cu organizarea oraşelor-state sumeriene în bazinul mesopotamian. Acest moment, care va genera un lanţ neîntrerupt de evoluţii pe scara organizării statal-administrative, este finalul unei lungi perioade de gestaţie a speciei umane cu o durată estimată la peste trei sute de mii de ani [8]. Imediat după dezvoltarea celor două focare de civilizaţie în valea Nilului şi în ţinutul dintre Tigru şi Eufrat, în cea mai mare insulă a lumii greceşti, Creta, se năştea civilizaţia minoică. Într-un interval relativ scurt de timp, dacă ne raportăm la lentoarea ce a precedat acest moment, întregul bazin al Mediteranei orientale, valea Indusului, Podişul Iranian, bazinul Fluviului Galben, Podişul Armeniei, zona Balcanilor cunosc dezvoltarea unor structuri de organizare umană ce conduc la apariţia statelor şi apoi a imperiilor. Instrumentele necesare organizării statale (legislaţie, taxe, ierarhie, birocraţie, armată) sunt şi ele elaborate rapid şi multe dintre ele dăinuie milenii.

Omul primitiv a avut unelte cu două milioane patru sute de mii de ani înaintea erei noastre, a folosit focul cu

un milion de ani înaintea erei noastre, şi-a îngropat morţii cu şaptezeci de mii de ani înaintea erei noastre, a confecţionat podoabe şi haine cu treizeci de mii de ani înaintea erei noastre, a pictat pereţi de peşteri cu reprezentări zoo sau antropomorfe cu douăzeci de mii de ani înaintea erei noastre, a inventat armele (arcul cu săgeţi şi lănci scurte de luptă şi mai lungi de aruncat) cu cincisprezece mii de ani înaintea erei noastre, a domesticit câinele, capra, oaia, găinile, porcul şi bivolul cu zece mii de ani înaintea erei noastre, a construit case din cărămidă cu opt mii de ani înaintea erei noastre, a practicat agricultura cu tot cu sisteme de irigaţii pentru câmpurile de grâu cu şase mii de ani înaintea erei noastre şi a inventat tot cam atunci un sistem de recensământ al animalelor unei comunităţi. În toată această perioadă, omul primitiv a construit marii megaliţi care au devenit astăzi obiective turistice, fie în Europa, fie în alte îndepărtate colţuri ale lumii, a desenat prima hartă, a realizat primele rogojini şi primele împletituri, a construit primele silozuri şi sisteme de depozitare a produselor, a dezvoltat credinţe şi concepţii religioase şi şi-a perfecţionat cultul morţilor, a consacrat instituţia omului magic de pe lângă o comunitate, a început observaţia astronomică şi a încercat ordonarea calendarului pe care, de altfel, l-a şi realizat cam cu patru mii două sute de ani înaintea erei noastre, a extras, topit şi utilizat cuprul, a construit primele bărci şi primele obiecte decorative şi de uz religios [9].

Apoi, omul primitiv a generat primul lider. Care şi-a condus poporul spre cuceriri şi spre întemeieri, binecuvântat desigur de preotul, magul sau vraciul acelui popor şi justificat în acţiunile sale de zeii acelui popor, de legendele şi datinile sale, de memoria unor strămoşi şi de învăţăturile unor vârstnici. Probabil că liderul aflat în faţa oştirii sale a rostit şi câteva vorbe de mobilizare, a promis glorie şi bogăţii, poate un loc în lumea de după, configurată sau nu de acea religie şi, scuturându-şi armele,

mulţimea l-a urmat. Cam cinci mii de ani dacă este să adunăm corect.

Apariţia liderului şi a voinţei sale ca instrument al puterii sistemului este marele pas al modernizării făcut de specia umană în jurul anilor 3000 înaintea erei noastre.

„În societăţile primitive, astfel cum ne sunt nouă cunoscute, mimetismul este îndreptat spre generaţia mai în vârstă şi spre strămoşii răposaţi, care rămân nevăzuţi, dar nu fără să li se simtă prezenţa, în spatele celor mai vârstnici încă în viaţă, întărindu-le prestigiul. Într-o societate în care mimetismul este astfel îndreptat către trecut, cutuma domneşte şi societatea rămâne strictă. Pe de altă parte, în societăţile angajate în procesul de civilizare, mimetismul este îndreptat către persoanele creatoare, care poruncesc să fie imitate. În asemenea societăţi, coaja tradiţiei este sfărâmată şi societatea se găseşte într-o mişcare dinamică reprezentând o adevărată cursă spre schimbare şi dezvoltare.” [10]

Liderul ia locul tradiţiei şi, în foarte scurt timp, pregătit cu grijă de cei din jurul lui, va da naştere liderului care este tradiţia şi care încununează atât voinţa strămoşilor cât şi voinţa divină. În jurul noului centru al puterii lumeşti se vor aduna toate metodele şi mijloacele care să-i confere acestuia strălucire, utilitate şi legitimitate în ochii supuşilor. Probabil nicio creaţie instituţională umană nu a avut atâta nevoie de imagine ca statul timpuriu. *„Statul este invizibil; trebuie personificat pentru a putea fi detectat, simbolizat înainte de a putea fi iubit, imaginat înainte de a putea fi gândit /... / De aceea, statul, când este văzut ca un organism politic, este adus într-o relaţie mai apropiată cu întreaga lume vie, organică. Acelaşi vocabular descrie şi corpul uman şi comunităţile politice, făcându-le pe cele din urmă să pară la fel de familiare, la fel de naturale, la fel de uşor de explicat şi de înţeles ca acesta. Astfel, regii devin capul şi soldaţii braţele; schimbarea este percepută în termenii creşterii; dezordinea este o boală; declinul este senilitate.” [11*]

Saltul făcut între comunismul primitiv şi ierarhia statală a fost probabil greu de explicat şi greu de suportat. Înaintea existenţei ierarhiei, singura dimensiune superioară omului era spaţiul, divin sau nu, din care derivau regula naturală şi zilnicul mecanism de supravieţuire. Reunirea socială a oamenilor a generat ierarhia, care a plasat deasupra fiecărui individ propriul ei set de reguli, având un esenţial element comun: supunerea. „O h*aită oarecare de animale de pradă blonde, o rasă de cuceritori şi stăpânitori care, organizată războinic şi dăruită cu putere de organizare, îşi înfinge cumplitele gheare într-o populaţie poate numeric mult superioară, dar încă neorganizată, încă rătăcitoare. Aşa începe de fapt stat*ul pe l*ume; cred că s-a renunţat la acea părere visătoare care punea la temelia statului un contract." [12*]

Pas cu pas, nou înfiinţata ierarhie construieşte, programatic sau nu, o întreagă cămaşă de aur cu care îşi îmbracă liderul şi în numele căruia îşi impune supremaţia. Iar în spatele acestei supremaţii bine disimulată, există nevoia clasei dominante de a justifica şi perpetua inechitatea socială: raportul de forţe dintre cei ce au şi cei ce n-au. De ce, în tot cursul istoriei cunoscute, săracii s-au revoltat atât de rar (deşi numărul izbucnirilor sociale a fost numeros în sine, dar irelevant în ansamblu) şi mai ales de ce săracii nu au câştigat practic niciodată? De ce masele semnificativ superioare ale dominaţilor nu au răsturnat decisiv micul grup al dominanţilor? Desigur, aceştia din urmă aveau legi, armate, organizare, cetăţi, bani, putere. Continuitatea dominării nu a fost realizată prin victorii militare asupra dominaţilor, ci prin neîntrerupta supunere a acestora. Dominaţii nu au fost învinşi şi de aceea supuşi. Au fost mereu supuşi şi de aceea nu a fost nevoie să fie învinşi. În jurul fiecăruia dintre cei mulţi, clasa dominantă a construit o reţea de mituri, credinţe, patternuri şi idei care l-a condus pe omul simplu la iluzia că este normal ce i se întâmplă. De la răsplata ce avea să vină în lumea de după a creştinătăţii, până la textul din cartea egipteană a

morţilor, în care supunerea faţă de faraon şi de sistemul acestuia era o garanţie a intrării în lumea zeilor care *„se vor apropia de el şi-l vor îmbrăţişa căci va fi asemenea lor”* [13], şi de la garantarea ascensiunii politice a celor cu dosar bun în comunism şi a celor de rasă pură (concept care nu desemna doar limpezimea sângelui ci şi atitudinea faţă de sistemul politic) în nazism, masa dominată a găsit mereu în jurul ei motive pentru a-şi accepta condiţia. Fie că buna purtare era un paşaport pentru minunile lumii de după, fie că era o garanţie a supravieţuirii sau chiar a ascensiunii în această lume, existenţa continuă a acestor motive este sursa principală a liniştii sociale şi a permanenţei grupului dominator. Care şi-a folosit forţa doar în cazul accidentelor, doar atunci când, din diverse cauze, mulţimea nu a mai suportat şi a atacat însăşi esenţa sistemului: raportul dintre dominat şi dominant. Victoria pe care grupul dominant a obţinut-o practic de fiecare dată s-a adăugat şi ea la marea construcţie de imagine care trebuia să justifice mulţimii poziţia pe care aceasta (prin indivizii care o compuneau) o avea în alcătuirea socială.

S-a scris mult despre cultul personalităţii dezvoltat de Stalin sau de Hitler, considerat de biografii săi ca fiind cea mai fotografiată şi filmată personalitate a epocii sale. În România, am văzut născându-se şi dezvoltându-se consecutiv două uriaşe culturi ale personalităţii, unul ridicat în jurul lui Gheorghiu-Dej şi altul, mult mai amplu, clădit în jurul lui Nicolae Ceauşescu. Pornind de la experienţa nazisto-comunistă din prima jumătate a secolului trecut, s-a ajuns la comentarea pe scară largă a fenomenelor de propagandă şi de totalitarism. Excesele diverşilor dictatori mai mari sau mai mici care au traversat secolul al XX-lea au devenit subiecte de ironie, de romane celebre şi de filme. Începând cu *Dictatorul* lui Chaplin, în cinematografie există un prototip, întâlnit în numeroase filme, al liderului totalitar contemporan, caricaturizat şi parodiat, desigur (în fond, aceste filme erau realizate în marea lor majoritate în SUA, patria democraţiei şi străjerul

drepturilor omului pe mapamond).

Principala identificare a dictatorului, fie luat în glumă, fie luat în serios, era ritualizarea existenţei sale. O citire rapidă a rapoartelor la Congresele Partidului Muncitoresc Român şi apoi ale Partidului Comunist Român va scoate în evidenţă extraordinara repetitivitate a tuturor paşilor făcuţi. Privite din afară, aceste mari adunări politice, fără nicio însemnătate practică însă (acolo nu se hotăra nimic, deciziile erau luate cu mult timp înainte, textele vorbitorilor erau aprobate cu mult timp înainte şi concluziile manifestării erau, de asemenea, trase cu mult timp înainte) păreau copiate la indigo. La un moment dat, se putea constata că aceeaşi oameni spuneau aceleaşi vorbe despre acelaşi lucru. Mai mult chiar… Adunările populare care urmau acestor evenimente ale partidului dominant erau identice, lozincile scandate sau tipărite erau identice, emisiunile televizate care preluau evenimentul erau, desigur, identice, iar după acestea erau difuzate pe toate posturile de radio şi de televiziune, programe identice de preamărire a liderului şi a structurii pe care el o reprezintă. Bineînţeles că la fiecare dintre aceste manifestări spectatorul avizat putea să observe anumite modificări ale ritualului, dispariţia anumitor persoane din prezidiu, aşezarea altora mai aproape sau mai departe de locul liderului, lungimea diferită a discursului aprobat, în fond, şi aceste aspecte fac parte tot din identitatea ritualului. Când la Congresul al XII-lea, Constantin Pârvulescu a r[48]ostit celebra sa interpelare, cutremurul receptat de cei din sală a fost major. Un tipar vechi de peste douăzeci de ani se spărsese. Ritualul desprins din veşnicia la care părea că sunt condamnaţi liderii comunişti în România se clătina.

Împietrirea unei populaţii întregi într-un ritual domestic gestionat doar de cei iniţiaţi, cei cu acces la

48 În noiembrie 1979, la Congresul al XII-lea al PCR, a luat cuvântul pronunțându-se împotriva realegerii lui Nicolae Ceaușescu la conducerea partidului.(n.ed.el.)

secretele puterii (lumeşti sau divine) este pasul esenţial pe care grupul dominant îl face pentru a desemna limitele adevărului în societatea condusă de el. Nici bun, nici rău, ritualul este o cale spre un anumit tip de apartenenţă la grup (etnic, social, religios, politic, etc.) format din două şi numai două componente: dominat şi dominant. Ritualul nu defineşte esenţa dominării şi nici nu întregeşte sau lămureşte imaginea unor concepte abstracte (stat, putere, administraţie, lege, religie), ci doar marchează o cale din interiorul acestora. Fără o valoare cognitivă proprie, ritualul, prin caracterul său dinamic, vectorial, începe şi se termină şi, odată drumul parcurs, se parcurge şi o anumită treaptă de evoluţie. Regele devine definitiv şi inatacabil rege ca urmare a unui ritual, secretarul general al partidului comunist devine public secretar general ca urmare a unui ritual, Iisus reînvie în fiecare seară de Paşte în bisericile creştine la capătul unui ritual, căsătoria dintre doi muritori obişnuiţi este legitimă după consumarea unui ritual. Până şi banalul premiu I, pe care elevul silitor îl obţine după un an de note bune, devine fapt ca urmare a unui ritual. Creat pentru a marca măreţia unui zeu, a unui lider sau a unui sistem de valori, ritualul a devenit parte componentă a vieţii oricărui om, factor regulator şi coeziv al societăţii, adevărată legătură între trecut şi viitor. *Ritualurile, fiind non-verbale, nu au antonime. De aceea, ele conduc la o armonizare a voinţelor fără să provoace şi fără să producă reacţii recalcitrante; dacă un om îşi joacă rolul în ritual, fiind de facto în armonie cu alţii, nu se mai gândeşte la altceva, aşa cum o balerină nu se gândeşte la alt ritm decât al orchestrei."* [14] Cea mai ordonată societate a lumii antice, lumea chineză, exacerba utilitatea ritualului tocmai fiindcă acesta domolea mişcarea aleatorie a indivizilor în interiorul unei mase neconstituite şi îi aşeza pe toţi în matriţe prestabilite de unde era foarte uşor să fie coordonaţi.

Ordinea a fost întotdeauna marele aliat al clasei dominante, dar şi conceptul cheie pe care aceasta l-a

furnizat dominaţilor, tocmai pentru a-i determina să o accepte ca pe o condiţie *sine qua non* a bunăstării, a confortului, a siguranţei, a independenţei sau chiar a democraţiei. Supravegheaţi de puterile excepţionale ale zeului lor, dominaţi de lider şi de aparatul din jurul său, ordonaţi de reguli pe care le urmau de bună voie, convinşi fiind că este singurul lucru just pe care trebuie să îl facă, încorsetaţi de ritualuri care le sporeau admiraţia pentru zei şi pentru lideri, dar şi sentimentul de apartenenţă, cei ce au populat cei cinci mii de ani de civilizaţie socială au trăit tot timpul cu iluzia unei libertăţi a spiritului pe care nimeni şi nimic nu le-o putea lua. În lagărele naziste circula un cântec faimos, *„Die gedanken sind frei" (Toate gândurile sunt libere),* care sintetiza această credinţă milenară. Trupul poate fi încorsetat, dar spiritul niciodată. Frază spectaculoasă, dar nerelevantă, dacă ţinem seama de faptul că, din primele momente ale organizării statului, până la puternicele maşini de propagandă contemporane, grija grupului dominant a fost aceea de a controla şi direcţiona gândurile mulţimii. În dialogul, desigur fictiv, dintre Licurg şi Pitia, la întrebarea liderului spartan legată de legile cele mai potrivite pentru cetatea sa, preoteasa răspunde: *„Legile cele mai potrivite sunt acelea care-i vor obliga pe unii să cârmuiască aşa cum se cuvine, iar pe ceilalţi să fie supuşi."* [15]

Informaţie, învăţământ, artă, istorie, filosofie, tradiţie, mitologie, religie, toate au contribuit la ordonarea gândului mulţimii, care niciodată nu a zburat nici foarte departe, nici foarte liber, în timp ce oameni excepţionali sau simpli trăitori au avut revelaţiile lor şi unicele momente de libertate totală, mulţimile au stat cuminţi sub comanda liderului, cu ochii aţintiţi spre ţinta arătată de acesta. Trestia gânditoare nu a dezvoltat niciodată un lan gânditor, ci doar un lan de trestii ce se înclină extrem de docil în direcţia vântului dominant. Exceptând excesele fiecărei epoci în care au existat victime individuale ale interzicerii spiritului liber, aceste holocausturi ale gândirii

s-au organizat exclusiv pe mulţimi.

Controlul câmpului ideatic al grupului dominat a fost o necesitate pe care şi-au asumat-o toţi liderii de sistem. În jurul anului 2100 î.Hr., faraonul Kheti îl sfătuia pe fiul său, Merikare: *„fii un bun vorbitor şi atunci vei fi puternic; cuvintele sunt mai viguroase decât toate luptele /... / Justifică-ţi acţiunile prin zei şi atunci oamenii vor aproba planurile tale*." [1*6*] Inocularea perpetuă a acelor informaţii, teze, idei, concepte, credinţe, superstiţii şi alegorii care să impună o anumită tendinţă administrativă, socială, politică, militară sau economică a determinat consolidarea în timp a tuturor raporturilor de forţe cu care a pornit societatea omenească în cadrul ei organizat. „La *începuturi, cuvântul a fost cuvânt al conducătorului: el ordona, avertiza, amenința, condamna. Apoi, copiat şi preluat ca un ecou, a devenit şi cuvânt al supuşilor: aşa a ajuns să aprobe, să aplaude, să flateze, să repete." [*1*7*] De-*a*bia în ultimele două-trei sute de ani, apariţia surselor de informaţie independente, sub diverse forme, a condus la prăbuşirea vechiului sistem de dominare a câmpului ideatic al mulţimii şi la naşterea noilor abordări. Cele radicale, specifice totalitarismului care au ca prim pas interzicerea oricăror forme de independenţă a gândirii (presă, sindicate, organizaţii non-guvernamentale, biserici şi secte religioase, partide politice) sau cele democratice, în care metodele de control şi dominare au evoluat, dar şi-au pierdut din eficacitate, orientându-se spre convingerea unei majorităţi şi nu spre impunerea unei unanimităţi.

„De câte ori deschidem radioul sau televizorul, de fiecare dată când deschidem o carte, un săptămânal sau un cotidian, cineva încearcă să ne educe, să ne convingă să cumpărăm un produs, să ne determine să votăm un candidat sau să fim de acord cu o anumită versiune a ceea ce este drept, adevărat sau frumos." [18]

Portretul contemporan al manipulării, desigur foarte

cunoscut oricărui cetăţean al statului global, este în fapt punctul final al unei istorii în care omul a fost convins să respecte şi să perpetueze sistemul în care s-a născut şi din care face parte. Până să existe ziarele, televiziunile, radiourile şi cinematografele care să direcţioneze cetăţeanul, au fost templele, scribii, artiştii ambulanţi şi monumentele, legendele şi miturile, ceremoniile şi tot cortegiul de ritualuri şi, nu în ultimul rând, educaţia. În fiecare clipă a existenţei sale sociale, individul a primit de la liderii săi, politici sau spirituali, indicaţii privind traseul pe care ar fi bine să-l urmeze în această viaţă şi explicaţii asupra realităţii înconjurătoare. Indivizii, în marea lor majoritate, au ascultat indicaţiile şi au crezut explicaţiile. Prin supunerea lor cvasipermanentă, au perpetuat în familie şi în comunităţi modelul oficial, îmbogăţit generaţie după generaţie cu noi indicaţii şi cu noi explicaţii. Fenomenul a generat sistemului o nevoie permanentă, întotdeauna conştientizată, de a încadra – prin forţă, dar mai ales prin convingere – mulţimea în cadrul său de valori şi de a respinge – prin convingere, dar mai ales prin forţă – orice viziune care ar atenta la propria sa supremaţie.

Evoluţia care a rezultat din acest raport, în definitiv manipulatoriu, dintre ierarhie şi supuşi, este binecunoscută. Noi suntem beneficiarii ei. Întrebarea care s-ar putea pune din perspectiva acestei lucrări, „ce-am fi fost fără manipulare?” sau, şi mai clar, „am fi fost ce suntem fără manipulare?” capătă un cert răspuns negativ.

Individul contemporan datorează capacităţii ierarhiei de a-l menţine supus şi, prin aceasta participant activ la construcţia societăţii umane, la fel de mult ca marilor minţi economice, ştiinţifice sau culturale care au trasat această evoluţie. Evoluţie marcată, chiar dacă nu este foarte simplu de acceptat, de ritmul zilnic al manipulării.

Note

Lumea veche. Inventarea imaginii liderului

Egipt

1. C. Lalouette, *Civilizaţia Egiptului Antic,* Editura Meridiane, Bucureşti, 1987, vol. I, p.20-21.
2. M. Eliade, *Istoria credinţelor şi ideilor religioase,* Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1981, vol. I, p.89.
3. *Ibidem,* pg.88.
4. Diodor din Sicilia, *Biblioteca istorică,* Editura Sport-Turism, Bucureşti, 1981, 1:36.
5. W. F. Edgerton, „The Government and the Governed in the Egyptian Empire", in *Journal of Near Eastern Studies,* vol. 6, No. 3, 1947, p.153-155.
6. C. Lalouette, *op. cit,* vol.1, p.27-29.
7. *Ibidem,* p.22-24.
8. M. Eliade, *op. cit.,* vol. I, p.93.
9. O. Thomson, *Easily Led. A history of Propaganda,* Sutton Publishing, London, 1999, p.93.
10. S. Moscati, *Vechi imperii ale Orientului,* Editura Meridiane, Bucureşti, 1982, p. 133.
11. *Apud* C. Lalouette, *op. cit.,* vol. I, p. 187.
12. Oleg Berlev, „Funcţionarul", în S. Donadoni (coord.), *Omul egiptean,* Editura Polirom, Iaşi, 2002, p.96-97.
13. *Apud* A. J. Toynbee, *Studiu asupra istoriei.* Editura Humanitas, Bucureşti 1997, sinteza volumelor I-IV, D.C. Sommervell, p.437. Toynbee citează sfaturile lui Duauf către fiul său Pepi pe care intenţiona să-l înscrie în Şcoala Cărţilor din Memphis. Textul a fost conservat deoarece o lungă perioadă de timp a fost exerciţiu de caligrafie pentru şcolarii Noului Imperiu. Un text similar denumit „învăţăturile lui Kheti" sau „Satira meseriilor" dezvoltă aceeaşi temă urmând acelaşi scenariu; Kheti îl însoţeşte pe fiul său la Memphis pentru a-l înscrie în Scoală Şcoala Cărţilor (vezi Alessandro Roccati, „Scribul", în S.Donadoni (coord.), *op. cit.,* p.72.)

14. S. Moscati, *op. cit.,* p.137.
15. A. Roccati, „Scribul” în S.Donadoni (coord.), *op. cit.,* p.67.
16. S. Pernigotti, „Preotul” în S.Donadoni (coord.), *op. cit,* p.140.
17. M. Eliade, *op. cit,* vol. I, p.115.
18. *** *Cartea Morţilor,* 72, *apud* F. Comte, *Les Livres Sacres,* Bordas, Paris, 1990, p. 100.
19. Ch. Maystre, „Les Declarations d'innocence”, Cairo, 1937, p.23, *apud* F. Comte, *op. cit.,* p.99.
20. R.P.Sertillanges, „Le probleme du mal”, vol. I, Aubier, Paris, 1948, p.22, *apud* G. Minois, *Istoria infernurilor,* Editura Humanitas, Bucureşti, 1998, p.14-15.
21. **** *Enseignement de Ptahhotep,* XIV, 6, *apud* F. Comte, *op. cit,* p.98.
22. **** *Mcrikare.* 49-50, *apud* F. Comte, *op. cit,* p.98.
23. S. Pernigotti. „Preotul”, in S. Donadoni (coord.), *op. cit,* p.128-129.
24. M. Eliade, *op. cit,* vol I, p. 110.
25. C. Lalouette, *op. cit.,* vol. II, p.77.
26. John A. Wilson, „Egiptian Civilization”, în H.D. Laswell, D. Lerner, H. Speier (coord.). *Propaganda and Communication in World History,* The University Press of Hawaii, Honolulu. 1979, p.150.
27. *Ibidem,* p. 150.
28. W. F Edgerton, *op. cit.,* p.153-155.
29. A. J. Toynbee. *op. cit.,* p.437.
30. M. Eliade, *op. cit,* vol I, p.111.
31. P. Vandenberg, *Nefertiti,* Editura Meridiane, Bucureşti, 1980, p.95 şi următoarele, p.125.
32. D. J. Boorstin, *Creatorii,* Editura Meridiane, Bucureşti, 2001, vol. I, p. 195.
33. M. Eliade, *op. cit,* vol I, p. 112.
34. K. Marvin şi H. I. Abelson, „Persuasion: How Opinions and Attitudes Are changed”. New York, Springer Publishing Co., 1970, p.2, *apud* DeFleur, Melvin L, Ball-

Rokeach, Sandra, *Teorii ale comunicării de masă,* Editura Polirom, 1999, p.273.

Mesopotamia

1. A. J. Toynbee, *op. cit.,* p.108.
2. S. N. Kramer, *Istoria începe la Sumer,* Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1962, p.90.
3. *Ibidem,* p.94.
4. J. J. Finkelstein, „Early Mesopotamia, 2500-1000 BC", în H. D. Laswell, D. Lerner, H. Speier, *Propaganda and Communication in World History,* The University Press of Hawaii, Honolulu, 1979, p. 54 şi după.
5. *Ibidem,* p.58.
6. W. McNeill, *Ascensiunea Occidentului,* Editura Arc, Chişinău, 2000, p.34.
7. *Ibidem,* p.33.
8. S. Moscati, *op. cit.,* p.49-50.
9. J. J. Finkelstein, *op. cit.,* p.61.
10. W. McNeill, *op. cit.,* p.52
11. M. Eliade, *op. cit.,* vol. I, p.76 şi după.
12. P. K. Hitti. *The Near East in History: A 5000 Year Story,* Van Nostrans Co., Princeton, 1961, p.5.
13. J-P. Roux, *Regele. Mituri şi simboluri,* Editura Meridiane, Bucureşti, 1998, p.105.
14. M. Eliade, *op. cit.,* vol. I, p.79.
15. S. N. Kramer, *op. cit.,* p. 115.
16. J. Deshayes. *Civilizaţiile vechiului Orient,* Editura Meridiane, Bucureşti, 1976, vol. I, p.87.
17. J. Guilaine, G. Lafforgue, H. van Effenterre, P. Levenque, M. Rouche, *Istoria Universală,* Editura Univers Enciclopedic, Larousse, Bucureşti, 2005, vol. I, p. 210.
18. W. F. Edgerton, „Amelu and Muskenu in the Code of Hammurabi", în *The American Journal of Semitic Languages and Literatures,* vol.41., No.1, (oct. 1924), p.58-63.
19. *Ibidem.*
20. *** C. Daniel, A. Negoiţă, *Gândirea asiro-*

babiloniană în texte, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1975, p. 304-359.
21. *Ibidem,* „Prolog”, coloana I, 10-40.
22. *Ibidem,* „Prolog”, coloana a V-a, 1-20.
23. *Ibidem,* „Epilog”, 65-70, 90-91, 7-20.
24. M. Eliade, I.P. Culianu, *Dicţionar al religiilor,* Editura Humanitas, Bucureşti, 1993, p.230.
25. J. Deshayes, *op. cit.,* p.128.
26. E. Faure, *Istoria artei. Arta Antică,* Editura Meridiane, Bucureşti, 1988, p.100.
27. O. Thomson, *op. cit.,* p.95.
28. E. Faure, *op. cit,* p.101.
29. P. M. Taylor, *Munitions of the mind,* Manchester University Press, Manchester, 1995, p.24.

India

1. Kautilya, *Arthashastra* 5.2.39-45, *apud* Angot, Michel, *India clasică,* Editura Bic All, Bucureşti, 2003, p.80.
2. R. S. Sharma, „Indian Civilisation”, în H. D. Laswell, D. Lerner, H. Speier, *op. cit,* p. 187.
3. *Ibidem,* p. 189.
4. Kautilya, *Arthashastra,* Penguin Books India, New Delhi, 1992, 1.6.4-12; 1.7.1-8.
5. *Ibidem,* 1.19.1-5.
6. *Ibidem,* 1.19.26-28.
7. D. J. Boorstin, *op. cit.* vol.1, p. 12.
8. M. Hulin, L. Kapani, „Hinduismul”, in J. Delumeau (coord.), *Religiile lumii,* Editura Humanitas, Bucureşti, 1996, p.335.
9. *Ibidem,* p.336.
10. *Ibidem,* p.346.
11. *** *Cartea Legii lui Manu,* Aldo Press, Bucureşti, 2001, 1-31.
12. *Ibidem,* X-3, 4.
13. *Ibidem,* X-10.
14. *Ibidem,* X-8, 9, 12, 15.

15. *Ibidem,* X-60, 69.
16. M. Eliade, *op. cit.,* vol. I, p.233-234.
17. Kautilya, *op. cit.,* 1.17.1-2.
18. *** *Cartea Legii lui Manu,* VII-3, 4, 5, 6.
19. D. J. Boorstin, *op. cit.,* vol. I, p.12.
20. *** *Cartea Legii lui Manu,* VII-32, 37.
21. *Ibidem,* VII-18,19-22.
22. M. Eliade, *op. cit.,* vol. II, p.73-75.
23. M. Eliade, I. P. Culianu, *op. cit.,* p.66.
24. M. Eliade, *op. cit.,* vol. II, p.75.
25. J-N. Robert, „Budismul. Istorie şi fundamente", în J. Delumeau (coord.), *op. cit,* p.431.
26. M. Wijayaratna, „Budismul în ţările Theravadei", în J. Delumeau (coord.), *op. cit,* p.443.
27. R. S. Sharma, *op. cit.,* p. 199.
28. M. Wijayaratna, *op. cit.,* p.471.
29. V. Dhammika, *The edicts of King Ashoka,* Buddhist Publication Society, Kandy, 1993, preluată de pe internet de la adresa www.tphta.ws.
30. *Ibidem.*
31. *Ibidem.*
32. *Ibidem.*

China

1. Y. Utazub, *Viaţa intimă a suveranilor chinezi,* Editura Nemira, Bucureşti, 2003, p.23-27.
2. M. Eliade, *op. cit.,* vol. II, p.13-14.
3. J. Gemet, *Lumea chineză,* Editura Meridiane, Bucureşti, 1985, vol.I. p.81.
4. A. Cheng, *Istoria gândirii chineze,* Editura Polirom, Iaşi, 2001, p.39.
5. J-P. Roux, *op. cit.,* p.132.
6. *** *Shu Jing, The Counsels of Kao Yao,* 7, traducere de J. Legge, Hong Kong University Press, Hong Kong, 1960, p.68.
7. J-P. Roux, *op. cit,* p. 134.
8. *** *Shu Jing, The Great Declaration,* 1:3-5,

traducere de J. Legge, Hong Kong University Press, Hong Kong, 1960, p.281.

9. J. Gemet, *op. cit,* p.146.

10. *Ibidem,* p.149-150.

11. Confucius, „Lun-Yu”, 11:4, în *Doctrina sau cele patru cărţi clasice ale Chinei,* Editura Timpul, Iaşi, 2001, p.130.

12. L. Vandermersch, „Confucianismul”, în J. Delumeau, *op. cit.,* p.548.

13. Confucius, „Li Ji”, 1:5.21-23, *apud* Cheng Ana, *op. cit.,* p.55.

14. D. J. Boorstin, *op. cit.,* vol. I, p.18-19.

15. Confucius, „Chong-Yong”, XXIX:3-4, în *op. cit.,* p.115.

16. *Ibidem,* XX:14-15, în *op. cit.,* p.104.

17. Confucius, „Lun-Yu”, XII:11, în *op. cit.,* p.190.

18. *Ibidem,* 11:20, în *op. cit.,* p.133.

19. Confucius, „Chong-Yong”, XX:12, în *op. cit.,* p.102.

20. F. Braudel, *Gramatica civilizaţiilor,* Editura Meridiane, Bucureşti, 1994, vol. I, p.220.

21. I. P. Kamenarovic, *China clasică,* Editura Bic All, Bucureşti, 2002, p.77 şi după.

22. *Ibidem,* p.190

23. Xun Zi, *Calea guvernării ideale,* Editura Polirom, Iaşi, 2004. 1.3, p.60.

24. M. Weber, *Introducere în sociologia religiilor,* Institutul European, Iaşi, 2001, p.255.

25. F. Braudel, *op. cit.,* p.231.

26. M. Weber, *op. cit.,* p.142.

27. A. F. Wright, *Chinese Civilisation,* în H. D. Laswell, D. Lerner, H. Speier, *op. cit.,* p.221.

28. *Ibidem.*

29. A. Cheng, op. *cit.,* p.61.

30. A. F. Wright, *op. cit.,* p.225.

31. Confucius, „Lun Yu”, XIII:3, în *op. cit.,* p.194.

32. A. F. Wright, *op. cit.,* p.225.

33. A. Cheng, *op. cit.,* p. 198.
34. Sima Qian, „Shi Ji”, 6, *apud* A. Cheng, *op. cit.,* p.199.
35. A. Cheng, *op. cit.,* p. 197.
36. Confucius, „Li ji”, *apud* A. Cheng, *op. cit.,* p.552.
37. *Guanzi,* 67, *apud* A. Cheng, op. cit., p.183-184.
38. Xun Zi, *op. cit.,* 3.6, p.81.
39. *Ibidem,* 3.7, p.82.
40. *Ibidem,* 23.1b., p.344-345.
41. *Ibidem,* 23.2a. p.347.
42. *Ibidem,* 23.6b, p. 353.
43. *Shangjun Shu,* 17, *apud* A. Cheng, op. cit, p.185.

Poporul evreu

1*. Facerea,* 22:1-12.
2. D. J. Boorstin, *Căutătorii,* Editura Meridiane, Bucureşti, 2001, p.14-15.
3. P. Johnson, *O istorie a evreilor,* Editura Hasefer, Bucureşti, 2003, p.25.
4. *Facerea,* 15:18.
5. J. Eisenberg, *O istorie a evreilor,* Editura Humanitas, Bucureşti, 1993, p.13.
6. *Ieşirea,* 1:22.
7. *Ieşirea, 4*:10.
8. M. Gauchet, *Dezvrăjbirea lumii,* Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1995, p.158.
9. *Ieşirea,* 18:13-23.
10. J-C. Attias, E. Benbassa, *Dicţionar de civilizaţie iudaică,* Editura Univers Enciclopedic, Bucureşti, 1999, p. 267.
11. *Deuteronomul,* 27:2-3.
12. P. Johnson, *op. cit,* p.37.
13. S. Freud, *Moise şi religia monoteistă,* în *Studii*

despre societate şi religie. Editura Trei, Bucureşti, 2000, p.420.

14. J. Eisenberg, *op. cit.,* p.22.
15. M. Eliade, op. cit., vol.1, p.351.
16. *Judecători,* 8:22-23.
17. M. Eliade, *op. cit.,* p.351-352.
18. J-P. Roux, *op. cit.,* p.108.
19. P. Johnson, *op. cit.,* p.42.
20. *I Regi,* 9:17.
21. *I Regi,* 15:10.
22. *I Regi,* 16:1.
23. *I Regi,* 17:4-9.
24. *I Regi,* 17:45.
25. *III Regi,* 8:13.
26. P. Johnson, *op. cit.,* p.60.
27. *Ibidem,* p. 74.
28. *Ibidem.*
29. J-C. Attias, E. Benbassa, *op. cit.,* p.306-307.
30. *Cartea lui Iov,* 1:1.
31. *Cartea lui Iov,* 1:9-13.
32. *Cartea lui Iov,* 1:22.
33. *Cartea lui Iov,* 2:10.
34. *Cartea lui Iov,* 13:19-24.
35. D. J. Boorstin, *op. cit.,* p.20.
36. M-R. Hayoun, „Iudaismul", în Jean Delumeau, *op. cit.,* p.206-209.
37. *Ibidem,* p.209.
38. J. Servier, *Istoria utopiei,* Editura Meridiane, Bucureşti, 2000, p.59-60.
39. E. Cioran, *Evreii – un popor de solitari,* Editura Teşu, Bucureşti, 2001, p.24.
40. V. Petercă, *Mesianismul în Biblie,* Editura Polirom, Iaşi, 2003, p.72-73.
41. *Isaia,* 9:1-6.
42. *Amos,* 3:6-7.
43. M. Weber, „Iudaism: The psychology of the prophets", în H. D. Laswell, D. Lerner, H. Speier. *op. cit.,*

p.301-302.

Cetatea greacă

1. P. Grimai, *Dicţionar de mitologie greacă şi romană,* Editura Saeculum I.O., Bucureşti, 2003, p.391.
2. J-P.Vernant, *Mit şi gândire în Grecia Antică,* Editura Meridiane, Bucureşti, 1995, p.196.
3. Herodot, *Istorii,* VIII: 111.
4. Plutarh, *Temistocle,* 21.
5. P. Vidal-Naquet, *Vânătorul negru,* Editura Eminescu, Bucureşti, 1985, p.42.
6. E. Will, *Le monde grec et l'Orient,* Presses Universitaires de France, Paris, 1972, p.411.
7. Aristotel, *Statul atenian,* II.
8. *Ibidem,* VII.
9. *Ibidem,* XVI.
10. I. M. Finley, *Vechii greci,* Editura Eminescu, Bucureşti, 1974, p. 103.
11. *Ibidem,* p.77.
12. E. Will, *op. cit.,* p.450.
13. F. de Coulanges, *Cetatea antică,* Editura Meridiane, Bucureşti, 1984, vol. II, p.72.
14. J.P. Vernant, *Originile gândirii greceşti,* Editura Symposion, Bucureşti, 1995, p.67.
15. H-I. Marrou, *Istoria educaţiei în Antichitate,* Editura Meridiane, Bucureşti, 1997, vol. I, p.90.
16. *Ibidem,* p.95.
17. Platon, *Sofistul,* 231 d, e.
18. *Apud* E. Will, *op. cit,* p.479.
19. S. Moscovici, *Epoca maselor,* Institutul European, Iaşi, 2001, p.291.
20. H-I. Marrou, *op. cit.,* vol. I, p.93.
21. *Apud* R. Flaceliere, *Istoria literară a Greciei Antice,* Editura Univers, Bucureşti, 1970, p.259.
22. E. Will, *op. cit.,* p.452.
23. Platon, *Gorgias,* 466 c.
24. Platon, *Hipias Maior,* 304 b.

25. Platon, *Gorgias,* 455 a.
26. Gorgias, *Elogiul Elenei,* 11:2.
27. *Ibidem,* 11:6.
28. *Ibidem.*
29. *Ibidem,* 11:7.
30. *Ibidem,* 11:8.
31. *Ibidem,* 11:19.
32. *Ibidem,* 11:20.
33. H-I. Marrou, *op. cit.,* vol. I, p.99.
34. *Ibidem.*
35. Henofon, *Tratat de vânătoare,* XIII.
36. H-I. Marrou, *op. cit.,* vol. I, p. 136 şi după şi G. P. Neserius, „Isocrate's Social and Political Ideas", în *International Journal of Ethics,* vol.43, No.3, (apr. 1933), p.308-311.
37. E. Will, *op. cit.,* p.489.
38. C. H. Wilson, „Thucydides, Isocrates and the Athenian Empire", în *Greece and Home,* 2nd ser., vol.13, No.1 (apr. 1966), p.56.
39. Isocrate, *Asupra schimbului de bunuri,* XV: 254-257.
40. G. P. Neserius, *op. cit.,* p.308-311.
41. H-I. Marrou, *op. cit.,* vol. I, p.136.
42. Isocrate, *Nikokles,* 111:9.
43. Diodor din Sicilia, *Biblioteca istorică,* VII: 12.
44. Arnold J. Toynbee, *op. cit.,* p.249.
45. Xenofon, *Statul spartan,* I.
46. A. J. Toynbee, *op. cit.,* p.247-248.
47. H-I. Marrou, *op. cit.,* vol. I, p.48.
48. Plutarh, *Lycurg,* 9.
49. F. de Coulanges, *op. cit.,* vol. II., p.52.
50. Plutarh, *Lycurg,* 16.
51. P. Leveque, *Aventura greacă,* Editura Meridiane, Bucureşti, 1987, vol. I, p.252.
52. Thucidide, *Războiul peloponesiac,* 11:36-42.
53. M. M. Markle, „Support of Athenian Intellectuals for Philip: a study of Isocrates' Philippus and

Speusippus Letter to Philip", în *The Journal of Hellenic Studies,* vol.96, (1976), p.81-85.
54. *Ibidem.*
55. Demostene, *Olintica,* 1:6-15.
56. Demostene, *Olintica,* 11:18-19.
57. *Ibidem,* 24.
58. Demostene, *Olintica,* 111:23-24.
59. *Ibidem.* 26-29.
60. *Ibidem,* 30-31.
61. J-M. Domenach, *Propaganda politică,* Institutul European, Bucureşti, 2004, p.69 şi după.
62. Demostene, *Discurs despre coroană,* V:235-237
63. P. Leveque, *op. cit.,* vol. II, p.24.
64. Plutarh, *Alexandru,* 3.
65. *Ibidem,* 14.
66. *Ibidem,* 27.
67. J. Guilaine, G. Lafforgue, H. van Effenterre, P. Levenque, M. Rouche, *op. cit.,* p.423.
68. Plutarh, *Alexandru,* 20.
69. P. Leveque, *op. cit.,* vol. II, p.42.
70. Plutarh, *Alexandru,* 72.

Roma

1. Titus Livius, *Ab urbe condita,* 11:1,2.
2. *Ibidem.*
3. *Ibidem,* 11:10.
4. R. Bloch, J. Cousin, *Roma şi destinul ei,* Editura Meridiane, Bucureşti, 1985. vol. I, p.81.
5. Titus Livius. *op. cit.,* IX:6.
6. *Ibidem,* Epitonia cărţii a XIII-a.
7. Plutarh, *Pyrrhus* 20.
8. *Ibidem.*
9. Titus Livius, *op. cit.,* Epitonia cărţii a XVIII-a.
10. Polybios, *Istorii,* 1:20.
11. Cassius Dio, *Istoria romană,* XIII:2-4.
12. Titus Livius, *op. cit.,* XXII:50.

13. *Ibidem,* XXVI: 15.
14. *Ibidem,* XXX:32.
15. *Ibidem,* XXXVII:40.
16. F. de Coulanges, *op. cit.,* vol. II, p.233.
17. *Apud* P. Grimai, *Tacit,* Editura Universitas, Bucureşti, 2000, p.27.
18. J-C. Fredouille, *Dicţionar de civilizaţie romană,* Editura Univers Enciclopedic, Bucureşti, 2000, p.205.
19. A. J. Toynbee, *op. cit.,* vol. II, p.91-92.
20. R. Bloch, J. Cousin, *op. cit.,* vol. II, p. 113.
21. J. Ferguson, „Classical civilisation", in H. D. Laswell, D. Lerner, H. Speier, *op. cit.,* p.280.
22. R. Bloch, J. Cousin, *op. cit.,* vol. II, p.113.
23. Polybios, *op. cit.,* VI:54.
24. H-I. Marrou, *op. cit.,* vol. II, pg.18.
25. Polybios, *op. cit.,* VI:53
26. E. Cizek, *Istoria Romei,* Editura Paideia, Bucureşti, 2002, p.116.
27. Sallustius, *Conjuraţia lui Catilina,* 38:2,3,4.
28. Plutarh, *T.Gracchus,* 20.
29. *Apud* M. Crawford, *Roma republicană,* Editura Meridiane, Bucureşti, 1997, p.96.
30. Plutarh, *op. cit.,* 20.
31. R. Bloch, J. Cousin, *op. cit,* vol. II, p.8.
32. Tacitus, *Istorii,* 1:1.
33. Cassius Dio, *op. cit.,* 47:19,20.
34. Suetonius, *Vieţile celor doisprezece Caesari,* Augustus, 94.
35. *Ibidem.*
36. A. Gosling, Octavian, „Brutus and Apollo: a note to opportunist propaganda", in *The American Journal of Philology,* vol.107, no.4 (winter 1986), p.586-589.
37. Cicero, *Filipicele,* V:17.
38. Cassius Dio, *op. cit.,* 53:4.
39. Octavianus Augustus, *Res gestae,* XXXIV, *apud* Duduleanu, Mircea, *Octavianus Augustus,* Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1985.

40. R. Syme, *The roman revolution,* Oxford University Press, Oxford, 1960, p.313-314.
41. Cassius Dio, *op. cit.,* 53:16
42. Tacitus, *Anale,* 1:3
43. *Ibidem,* 1:2
44. R. Bloch, J. Cousin, *op. cit.,* vol. II, p.229.
45. R. Syme, *op. cit.,* p.475.
46. E. Cizek, *op. cit.,* p.261.
47. R. Bloch, J. Cousin, *op. cit.,* vol. II, p.214.
48. M. Eliade, *op. cit.,* vol. II, p.351.
49. *Ibidem.*
50. P. Grimai, *Civilizaţia romană,* Editura Minerva, Bucureşti, 1973, vol. I, p.225.
51. Vergiliu, *Eneida,* VI:847.
52. D. J. Boorstin, *Căutătorii,* Editura Meridiane. Bucureşti, 2001, p.157.
53. Vergiliu, *op. cit.,* VI:790-805.
54. Suetonius, op. *cit., Augustus,* 29.
55. Vergiliu, *op. cit.,* VIII:716.
56. J. Morwood, „Aeneas, Augustus and the Theme of the City", în *Greece and Rome,* 2nd ser., vol.38, No.2 (oct. 1991), p.212-223.
57. Vergiliu, *op. cit.,* VIII:446.
58. *Ibidem,* VIII:675.
59. Vergiliu, *Georgicele,* 11:135-140.
60. E. Cizek, *Istoria literaturii latine,* Societatea Adevărul, Bucureşti, 1994, vol. I, p.268.
61. R. Syme, *op. cit.,* p.129.
62. K. J. Reckford, „Horace and Maecenas", în *Transactions and Proceedings of the American Philological Association,* vol. 90, (1959), p.195-208.
63. Cassius Dio, *op. cit.,* 52:28-30.
64. *Ibidem,* 52:35.
65. K. J. Reckford, *op. cit.,* p.200.
66. M. L. Clarke, „Poets and Patrons at Rome", în *Greece & Rome,* 2nd ser., vol.25, No.1 (Apr. 1978). p. 46-54.

67. Suetonius, *op. cit., Augustus,* 89.
68. R. Syme, *op. cit.,* p.461.
69. E. Cizek, *Istoria Romei,* p.269.
70. *Ibidem.*
71. Horatius, *Carmen saeculare,* 8-12, 57-68.
72. Suetonius, *Viaţa lui Horatiu,* 36-49.
73. Horatius, *Ode,* III, 14:13-16.
74. J. M. Benario, „Book 4 of Horace's Odes: Augustan Propaganda", în *Transactions and Proceedings of the American Philological Association,* vol.91, (1960), p.339-352.
75. R. Syme, *op. cit.,* p.460.
76. Horatius, *Ode,* IV. 15:15-20.
77. *Ibidem,* 2:37-40.
78. *Ibidem,* 6:25-27.
79. P. Grimai, *op. cit.,* vol.1, p.249.
80. P. Grimai, *Literatura latină.* Editura Teora, Bucureşti, 1997, p.234.
81. J. M. Benario, *op. cit.,* p.339-352.

Concluzii. Lumea veche

1. A. Maalouf, *Grădinile luminii,* Editura Polirom, Iaşi, 2005, p.155.
2. O Sturzu, „Prin fapte mari în timpul legendar", în E. Negriei, *Poezia unei religii politice,* Editura Pro, Bucureşti, p.345.
3. I. Crânguleanu, „Un om, un timp, o ţară", în E. Negriei, *op. cit.,* p.325.
4. *Romani,* 13:1-2.
5. Cicero, *Despre legi,* 111:3.
6. *Ieşirea,* 32:26-28.
7. F. de Coulanges, *op. cit.,* vol. II, p.54.
8. Aristotel, *Retorica,* 1.2.1356a:5-20.
9. Platon, *Phaidros,* 266-272.
10. *Ibidem.*
11. T. Mommsen. *Istoria romană,* Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1987, vol. II, p.233.

12. *Apud* C. Lalouette, *op. cit.,* vol. I, p.120.
13. *Ibidem,* p. 121.
14. *Ibidem,* p. 123.
15. *Ibidem.*
16. Plutarh, *Alexandru,* 33.
17. Caesar, *Războiul civil,* 1:7.
18. Titus Livius, *op. cit.,* XXI:44.
19. Shakespeare, *Henric al V-lea,* IV:3.
20. J. R. R. Tolkien, *Întoarcerea Regelui,* Editura Rao, Bucureşti, 2001, p. 155.
21. Octavianus Augustus, *Res gestae,* XXII-XXIII, *apud* Duduleanu, Mircea, *op. cit.*
22. Iuvenal, *Satire,* X:77-81.
23. E. Cizek, *Istoria Romei,* Editura Paideia, Bucureşti, 2002, p.414.
24. Sun Tzu, *Arta războiului,* 1:4.
25. *Apud* P. Montet, *Egiptul pe vremea dinastiei Ramses,* Editura Eminescu, Bucureşti, 1973, p.338.
26. Kautilya, *op. cit.,* 10.3:27-44.
27. *** „Jurământul soldaţilor”, în C. Daniel, A. Negoiţă, *Gândirea hitită în texte,* Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1986, p.321.

Răspândirea credinţei.
Apostoli, misionari, predicatori

1. *Luca,* 5:10.
2. *Marcu,* 16:15-16.
3. *Ioan,* 20:21.
4. *Fapte,* 1:8.
5. *Fapte,* 2:7-11.
6. *Fapte,* 5:28.
7. Patriarhul Iustin Moisescu, *Ierarhia bisericească în epoca apostolică,* Editura Anastasia, Bucureşti, 2004, p.29.
8. *Ibidem,* p.42.
9. *I Petru,* 5:2-3.
10. *Iacov,* 5:14-15.

11. Ignatiu din Antiohia, *Scrisoare către Smirnioţi,* VIII, *apud* J. Comby, *Să citim istoria bisericii,* Editura Arhiepiscopiei Romano-Catolice din Bucureşti, 1999, vol. I, p.52.
12. L. Hertling, *Istoria bisericii,* Editura Ars Longa, Iaşi, 2001, p.8.
13. Eusebiu din Cesareea, *Istoria Bisericeasca,* 111:1, 24; V:10.
14. I. Râmureanu, M. Şesan, T. Bodogae, *Istoria bisericească universală,* Editura Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti, 1987, vol. I, p.67.
15. Eusebiu din Cesareea, *op. cit.,* 1:13.10.
16. *Fapte,* 9:4-5.
17. I. Rămureanu, M. Şesan, T. Bodogae, *op. cit.,* vol. I, p.74.
18. *I Corinteni,* 15:3-8.
19. V. V. Muntean, *Istoria creştinătăţii,* Editura Sofia, Bucureşti, 2004, p.52.
20. I. Râmureanu, M. Şesan, T. Bodogae, *op. cit.,* vol. I, p.91.
21. *I Corinteni,* 1:26-28.
22. L. Hertling, *op. cit.,* p.12-13.
23. Pliniu cel Tânăr, *Scrisori,* X:96, *apud* J. Comby, *op. cit.,* vol. I, p.35.
24. Tertulian, *Apologetica,* 37, *apud* J. Comby, *op. cit,* vol. I, p.32.
25. D. J. Boorstin, *Căutătorii,* Editura Meridiane, Bucureşti, 2001, p.80.
26. *Ieremia,* 1:8-9.
27. J. Rogues, „Catolicismul”. în J. Delumeau (coord.), op. *cit.,* p.135.
28. *Luca,* 9:1-2.
29. *II Corinteni,* 11:25-27.
30. E. Cizek, *Istoria Romei,* Editura Paideia, Bucureşti, 2002, p.487.
31. Minucius Felix. *Octavius,* XXXI:8, *apud* M.

Ţepelea, *Aspecte ale vieţii sociale în biserica primară,* Editura Emia, Deva, 2004, p.121.

32. *** *Doctrina celor doisprezece Apostoli* 11:2-4, în E. Porfirescu, *Doctrina celor doisprezece Apostoli şi învăţăturile ei,* Institutul de arte grafice Carol Gobi, Bucureşti, 1902, p.88.

33. *** *Epistola către Diognet,* V:6-16, *apud* M. Ţepelea, op. *cit.,* p.118.

34. *Marcu,* 14:22.

35. V. V. Muntean, *op. cit.,* p.61.

36. E. Gibbon, *The Christians and the Fall of Rome,* Penguin Books – Great Ideas, London, 1994, p.3.

37. Tacitus, *Anale,* XV:44.

38. M. Eliade, *Istoria credinţelor şi ideilor religioase,* Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1981, vol. II, p.356.

39. Tertulian, *Apologetica,* 40, textul a fost tradus de pe site-ul www.earlychristianwritings.com/text/tertulian01.html.

40. Eusebiu din Cesareea, *op. cit,* VI:28.

41. I. Rămureanu, M. Şesan, T. Bodogae, *op. cit.,* vol. I, p.125.

42. E. E. Cairns, *Creştinismul de-a lungul secolelor,* Editura Dragostea lui Dumnezeu în acţiune, Chişinău, 1992, p.87.

43. I. Rămureanu, M. Şesan, T. Bodogae, *op. cit.,* vol. I, p.127.

44. *Apud* R. Trousson, *Istoria gândirii libere,* Editura Polirom, Iaşi, 1997, p.35.

45. Eusebiu din Cesareea, op. *cit.,* VIII:2-4,5.

46. Lactantiu, *De mortibus persecutorum,* XIII:1, textul a fost tradus din biblioteca virtuală Early Church.org.uk, adresa www.ccel.org/fathers2/ANF-07/anf07-15.htm

47. Eusebiu din Cesareea, *De laudibus Constantini,* VII, textul a fost tradus din biblioteca virtuală Early Church.org.uk, adresa

www.ccel.org/schaft/npnf201.pdf.

48. Tertulian, *op. cit,* 50.

49. *Apud* P. Speed, *Those who prayed,* Italica Press, New York, 1997, p. 15.

50. L. Hertling, *op. cit.,* p.86.

51. *** *Decretum Gelasianum, apud* P. Brown, *Cultul sfinţilor,* Editura Amarcord, Timişoara. 1995, p.86.

52. Lactantiu, *op. cit.,* XI.IV:4-5.

53. E. Cizek, *op. cit.,* p.532.

54. Eusebiu din Cesareea, *op. cit.,* X:5.4.

55. *** *Doctrina celor doisprezece Apostoli* XII:1-5, în E. Porfirescu, *op. cit.,* p.102.

56. Lucian din Samosata, *Moartea lui Peregrinus,* 13, text tradus din biblioteca virtuală The Tertulian Project, adresa www.tertulian.org/rpease/lucian/peregrinus.htm

57. H-I. Marrou, *Biserica în Antichitatea târzie.* Editura Universitas, Bucureşti, 1999, p.90.

58. B. Sese, P. Aymard, P. Riche, M. Feuillet, *Vieţile sfinţilor Augustin, Benedict, Bernard, Francise din Assisi, Ioan al Crucii,* Editura Humanitas, Bucureşti, 1996, p.115.

59. F. Braudel, *Gramatica civilizaţiilor,* Editura Meridiane, Bucureşti, 1994, vol. II. p.37.

60. Eusebiu din Cesareea, op. *cit.,* VII.

61. H-I. Marrou, *op. cit.,* p.117.

62. *** *Codex Theodosianus,* XVI:1-2. *apud* J. Comby, *op. cit.,* vol. I p.65.

63. *Ibidem,* XVI:12.

64. *Apud* P. Johnson, *A history of Christianity,* Athoneum, New York, 1987, p.97.

65. *Apud* P. Riche, *Europa barbară. Din 476 până în 774,* Editura Corint, Bucureşti, 2003, p.47-48.

66. R. Trousson, *Istoria gândirii libere,* Editura Polirom, Iaşi, 1997, p.37.

67. St. Augustin, *Filosofii păgâni şi creştinismul,* 8, în *Antologie din scrierile părinţilor latini,* Editura Anastasia, Bucureşti, 2000.

68. St. Augustin, *Scrisoarea 185 (417), apud* J. Comby, *op.* cit., vol. I, p.67.

69. Eusebiu din Cesareea, *Viaţa lui Constantin,* IV:24.

70. H. Vintilă, *Dicţionarul papilor,* Editura Saeculum, Bucureşti, 1999, p.28.

71. *Apud* D. J. Boorstin, *op. cit.,* p.89-90.

72. I. Râmureanu, M. Şesan. T. Bodogae, *op. cit.,* vol. I, p.265-267.

73. *Apud* J-C. Eslin, *Dumnezeu şi puterea.* Editura Anastasia, Bucureşti, 2001, p.104-105.

74. A. Cameron, *The Mediterranean world in late antiquity, Routledge,* London, 1993, p.67.

75. *Apud* J-C. Eslin, *op. cit.,* p. 117.

76. H. Vintilă, *op. cit.,* p.30.

77. D. J. Boorstin, *op. cit.,* p.86.

78. P. Aries, G. Duby, *Istoria vieţii private,* Editura Meridiane, Bucureşti, 1994, vol. I, p.282.

79. *Apud* Patriarhul Iustin Moisescu, *op. cit.,* p.41.

80. *Fapte,* 4:34-37.

81. Sfântul Clement Romanul, *Epistola către Corinteni,* XXVIIl:1-2, *apud* M. Ţepelea, *op. cit.,* p. 168.

82. Tertulian, *op. cit..* 39.

83. L. Hertling, *op. cit.,* p.54.

84. *Apud* B. Sese, P. Aymard, P. Riche, M. Feuillet, *op. cit.,* p.71.

85. H-I. Marrou, *op. cit.,* p. 125.

86. *Apud* B. Sese, P. Aymard, P. Riche, M. Feuillet, *op. cit.,* p.128-129.

87. *Matei,* 18:20.

88. *Efeseni,* 4:4-5.

89. Ciprian, *Despre unitatea bisericii,* 5-6, în H. Bettenson (éd.), *Documents of the Christian Church,* Oxford University Press, London, 1953. p.103.

90. L. P. Qualben, *A History of the Christian Church,* Thoman Nelson and Sons, New York, 1958, p.99.

91. I. P. Culianu, *Eros şi magie în Renaştere. 1484,*

Editura Nemira, Bucureşti, 1994, p.140.

92. H. Pirenne, *Mahomed şi Carol cel Mare,* Editura Meridiane, Bucureşti, 1996, p.117.

93. Grigore cel Mare, *Scrisori,* XI:56, *apud* J. Comby, *op. cit.,* vol. I, p.110.

94. Grigore din Tours, *Istoria francilor,* 30, în A-F. Platon, L. Rădvan (ed.), *De la Cetatea lui Dumnezeu la Edictul din Nantes,* Editura Polirom, Iaşi. 2005, p.17.

95. I. Rămureanu, M. Şesan, T. Bodogae, *op. cit.,* vol. I, p.290.

96. H-I. Marrou, *op. cit.,* p.271.

97. Grigore din Tours, *op. cit.,* 31, în A-F. Platon, L. Râdvan (ed.), *op. cit.,* p.18.

98. *Apud* P. Speed, *op. cit.,* p.32.

99. *Apud* A-F. Platon, L. Râdvan (ed.), *op. cit.,* p. 194.

100.P. Riche, *op. cit.,* p. 169.

101. Willibald, *Viaţa Sfântului Bonifaciu,* în A-F. Platon, L. Rădvan (ed.), *op. cit.,* p.197-199.

102*. Ibidem.*

103*. Ibidem.*

104*. Apud* J. Comby, *op. cit.,* vol. I, p.110.

105*. Apud* J. Carpentier, F. Lebrun, *Istoria Europei,* Editura Humanitas, Bucureşti, 1997, p.133.

106*. Ibidem,* p.127.

107*. Apud* J. Comby, *op. cit.,* vol. I, p.114.

108. Laurentian, *Russian Primary Chronicle,* p.94, *apud A.* Koestler, *Al treisprezecelea trib: khazarii.* Editura Antet, Bucureşti, p.97.

109*. Ibidem,* p.99

110*. Apud* J. Carpentier, F. Lebrun, *op. cit.,* p.135.

111.K. Onasch, *Civilizaţia Marelui Novgorod,* Editura Meridiane, Bucureşti, 1975, p.31.

112.M. Eliade, *op. cit.,* vol. III, p.78.

113. J. Paul, *Biserica şi cultura în Occident,* Editura Meridiane, Bucureşti, 1996, vol. II, p.208; A. Vauchez, *Spiritualitatea Evului Mediu occidental,* Editura Meridiane. 1994, p.136.

114. Sfântul Ieronim, *Epistola* 108:13, text tradus de pe www.newadvent.org/fathers/3001108.htm.

115. *Apud* P. Brown, *op. cit.,* p.111.

116 *Ibidem*, p.19.

117. *Apud* P. Speed, *op. cit.,* p.42.

118.J. Comby, *op. cit.,* vol. I, p.133.

119. *Apud* P. Speed*, op. cit.,* p. 172.

120. *Ibidem,* p.174.

121. D. Barthelemy, *Anul o mie şi pacea lui Dumnezeu,* Editura Polirom, Iaşi, 2002, p.116.

122.A. Vauchez, *op. cit.,* p.137.

123.J. Flori, *Război sfânt, jihad, cruciadă.* Editura Cartier, Chişinău. 2003, p.167.

124.D. J. Boorstin, *Creatorii,* Editura Meridiane, Bucureşti, 2001, vol. I, p.350.

125.D. Barthelemy, *op. cit.,* p.118.

126. *Ibidem,* p.122.

127. J. Paul, *op. cit.*, vol. II, p.213.

128.D. J. Boorstin, *Descoperitorii,* Editura Meridiane, Bucureşti, 1996, vol.I. p.153.

129. *Apud* P. Speed, *op. cit.,* p.183.

130. C. T. Maier, *Crusade Propaganda and Ideology: Model Sermons for the Preaching of the Cross,* Cambridge University Press, Cambridge, 2000, p.3.

131. Sergiu al IV-lea, *Enciclică de cruciadă, apud* J. Flori, op. *cit.,* p.303.

132. Ademar de Chabannes, *Chronicon,* 111:47, *apud* J. Flori, *op. cit.,* p.300.

133. Grigore al VII-lea, *Registrum,* 1:49, *apud* J. Flori, op. *cit.,* p.289.

134. *Ibidem,* 11:37, p.291.

135. Foucher de Chartres, *Historia hierosolymitana,* 1:3, *apud* J. Flori, *op. cit.,* p.294.

136. *Apud* P. Contamine, „Un război pentru împărăţia Cerurilor”, în R. Delort (coord.), *Cruciadele,* Editura Artemis, Bucureşti, 1999, p.103.

137. C-E. Dufourq, *Extraordinara călătorie în Ţara*

Sfânta, în R. Delort, *op. cit.,* p.23-25.

138.D. J. Boorstin, *op. cit.,* vol. I, p.156.

139. Guibert de Nogent, *Dei gesta per Francos,* 11:8, *apud* J. Flori, *op. cit.* p.299.

140.L. Poliakov, *Istoria antisemitismului,* Editura Hasefer, Bucureşti, 1999, vol. I, p.48.

141. *Ibidem*.

142. *Apud ibidem,* p.153.

143. *Apud* B. Sese, P. Aymard, P. Riche, M. Feuillet, *op. cit.,* p.190.

144. Eugeniu al III-lea, *Apelul la cruciadă* (1 decembrie 1145), în A-F. Platon, L. Rădvan, *op. cit.,* p.228.

145. Inocentiu al II-lea, *Ad Liberandam Terram Sanctam,* 17, în A-F. Platon, L. Rădvan, *op. cit.,* p.237.

146. *Apud* B. Sese, P. Aymard, P. Riche, M. Feuillet, *op. cit.,* p.191.

147. *Ibidem,* p.189.

148.P. Epinoux, „Une réponse a l'heresie: Dominique et les dominicains", în J. Berlioz (coord.), *Le Pays cathare.* Editions du Seuil, Paris, 2000, p. 104-105.

149.C. T. Maier, *op. cit.,* p.34.

150. *Ibidem,* p.7.

151. *Ibidem*, p. 33.

152. *Ibidem,* p. 40 şi după.

153. *Apud* D. J. Boorstin, *op. cit.,* vol. I, p.173.

154.A. Olichon, *Les Missions,* A la Librairie Bloud & Gay, Paris, 1936, p.183.

155.S. Berstein, P. Milza, *Istoria Europei,* Institutul European, Iaşi, 1998, vol. III, p. 108.

156. *Apud* L. N. Rivera, *A Violent Evangelism. The Political and Religious Conquest of the Americas,* Westminster/John Knox Louisville, Kentuky, 1982, p.29-30.

157. *Apud* J. Comby, *op. cit.,* vol. II, p.52.

158. *Apud* L. N. Rivera, *op. cit.,* p.30.

159.L. Hertling, *op. cit.,* p.445.

160.P. Johnson, *op. cit..* p.402.

161. *Ibidem.*

162. E. Galeano, *Memoria focului,* Editura Politica, Bucureşti, 1988, p.49

163. Bernal Diaz Delcastillo, *Adevărata istorie a cuceriri Noii Spanii,* Editura Meridiane. Bucureşti, 1986, vol. II, p.241.

164. *Apud* J. Comby, *op. cit.,* vol. II, p.54.

165.A. Olichon, *op. cit.,* p.185.

166. *Apud L.* N. Rivera, *op. cit.,* p.119.

167.J. Beeching, *An Open Path. Christian Missionaries 1515-1914,* Ross-Erikson Publishers, London, 1979, p. 18.

168.T. Todorov, „Călători şi indigeni", în E. Garin (coord.), *Omul Renaşterii,* Editura Polirom, Iaşi, 2000, p.304.

169. *Apud ibidem,* p.303.

170*. Ibidem.*

171. *Ibidem.*

172. H. L. Borges, *Opere,* Editura Univers, Bucureşti, 1999, vol. I, p.116.

173. J. Beeching, *op. cit.,* p.22.

174.L. N. Rivera, *op. cit.,* p.222.

175. *Ibidem,* p.218

176.L. Hertling, *op. cit.,* p.434.

177. *Apud* L. Poliakov, *op. cit.,* vol. II, p.183.

178.A. Olichon, *op. cit.,* p. 187.

179.L. Hertling, *op. cit.,* p.450.

180.L. N. Rivera, *op. cit.,* p.225.

181. J. Beeching, *op. cit.,* p.19.

182. E. Galeano, *op. cit.,* p.133.

183. *Ibidem,* p. 111.

184. *Ibidem,* p. 182.

185. J. Beeching, *op. cit.,* p.25.

186.A. Olichon, *op. cit.,* p. 192.

187. *Ibidem,* p.207-220.

188.P. K. Balachandran, „Portuguese ruined Jaffna". în *Colombo Diary,* 10 aprilie 2006, preluat şi tradus de pe www. hindustantimes.com.

189.L. Hertling, *op. cit.,* p.232.

190. A. De Groot, „Misiunea după Vatican II", în *Concilium* nr. 36, 1968, *apud* J. Comby, *op. cit.,* vol. II, p.217.

191.A. Bouchaud, în *Spiritus* nr.30, 1967, *apud* J. Comby, *op. cit.,* vol. II, p.217.

192.E. E. Cairns, *op. cit.,* p.220.

193.A. Hellemans, B Bunch, *Istoria descoperirilor ştiinţifice.* Editura Orizonturi, Bucureşti, 1999, p.88,102.

Media. Realitatea artificială
Tehnologie şi cenzură

1. D. J. Boorstin, *Descoperitorii,* vol. I, p.323-325.
2. I. Peleg (coord.), *Patterns of censorship around the world,* Westview Press, Boulder, 1993, p. 10.
3. *Fapte,* 19:19.
4. Suetonius, Vieţile celor doisprezece Caesari, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1958, *Domitian,* 10.
5. L. T.Beman. *Selected censorship of Speech and Press,* H.W. Wilson, New York, 1930, p.12.
6. Suetoniu, *op. cit., Augustus,* 51:3.
7. Cicero, *Republica,* IV: 12.
8. F. H. Cramer, „Bookburning and censorship in Ancient Rome", în *Journal of the History of Ideeas* vol 6, no 2 (apr. 1945), p.170-171.
9. *Ibidem,* p.175.
10. Tacitus. *Anale,* 35.
11. G. Giovannini (coord.), *De la silex la siliciu. Istoria mijloacelor de comunicare în masă,* Editura Tehnică, Bucureşti, 1989, p.116.
12. M. Eliade, *Istoria credinţelor şi ideilor religioase,* Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1981, vol. III, p.248.
13. A. Briggs, P. Burke, *Mass-media. O istorie socială,* Editura Polirom, Iaşi, 2005, p.80.
14. *Constituţiile Apostolice,* 1:5, text tradus din *Christian Classics Ethereal Library,* www.ccel.org.

15. *Ibidem,* 1:6.
16. *Ibidem,* VIII-85.
17. *Apud* J. C. Eslin, *Dumnezeu şi puterea.* Editura Anastasia, Bucureşti, 2001, p.133.
18. *Decretum Gelasianum,* V, text tradus din www.tertullian. org/decretum_eng.htm.
19. *Ibidem.*
20. L. E. Ingelhart, *Press Freedom: A descriptive Calendar of Concepts, Interpretations, Events and Court Action from 4000 BC to the Present,* Greenwood Press, New York, 1987, p.6.
21. *Ibidem,* p. 10.
22. A. Briggs, P. Burke, op. *cit.,* p.59.
23. A. Labarre, *Istoria cărţii,* Institutul European, Iaşi, 2001, p.78.
24. *Ibidem,* p.65-66.
25. H.Vintilă, *Dicţionarul papilor.* Editura Saeculum, Bucureşti, 1999, p.155.
26. Text tradus din *Modern History Source Book* – www.fordham.edu/halsall/mod/ trend-booksroules.html.
27. M. Petcu, *Puterea şi cultura. O istorie a cenzurii,* Editura Polirom, Iaşi, 1999, p.52.
28. ***, *Publicaţiile interzise până la 1 mai 1948,* Ministerul Artelor şi Informaţiilor, Bucureşti 1948, p.6-17.
29. G. G. Marquez, *Aventura lui Miguel Littin, clandestin în Chile,* Editura Rao, Bucureşti. 2002, p.3.
30. J. S. Read, „Censored”, în *Transition,* nr.32(aug-sep 1967), p.37-41.
31. *Ibidem.*
32. H. N. Foerstel, *Banned in the USA: A Reference Guide to Book Censorship in Schools and Public Libraries,* Greenwood Press, Westport, 2002, p.188.
33. Adalberon, *Poem pentru regele Robert, apud* Comby, Jean, *Să citim istoria bisericii,* Editura Arhiepiscopiei Romano-Catolice din Bucureşti, 1999, p.116.
34. Alexandrian, *Istoria filosofiei oculte,* Editura

Humanitas, Bucureşti, 1994, p.374.

35. G. Giovannini (coord.), *op. cit.,* p.75.

36. J. Delumeau, *Frica în Occident (secolele XIV – XVIII). O cetate asediată.* Editura Meridiane, Bucureşti, 1986, vol. II, p.338.

37. Text tradus din *Medieval Source Book,* Witchcraft Documents (IVth Century), www.fordham.edu/halsall/source/witchesl.html.

38. *Ibidem.*

39. *Ibidem.*

40. J. Delumeau, *op. cit.,* vol. II, p.79.

41. ***, *Malleus Maleficarum* – 1:1, text tradus din www.malleusmaleficarum.org.

42. A. M. Di Nola, *Diavolul,* Editura All, Bucureşti. 2001, p.214.

43. J. Delumeau, *op. cit.,* vol. II, p.82.

44. A. M. Di Nola, *op. cit.,* p.232.

45. Alexandrian, *op. cit.,* p.382.

46. P. B. Levack, „Vrăjitoarea”, în Villari, Rosario (coord.), *Omul baroc.* Editura Polirom, Iaşi. 2000, p.265.

47. *Ibidem,* p.267.

48. *Apud* J. Delumeau, *op. cit.*, vol. II, p.97.

49. ***, *Malleus Maleficarum,* I: VI.

50. *Ibidem.*

51. Alexandrian, *op. cit.,* p.376.

52. *Ibidem.*

53. A. M. Di Nola. *op. cit.,* p.291.

54. Alexandrian, *op. cit.,* p.378.

55. ***, *Malleus Maleficarum,* 11:1.

56. R. Muchembled, *O istorie a diavolului,* Editura Cartier, Chişinău, 2002, p. 177.

57. N. Werth, „Un stat împotriva poporului său”, în S. Courtois, (coord), *Cartea neagră a comunismului,* Editura Humanitas, Bucureşti, 1998, p.162.

Presa ca instrument. Primii paşi

1. L. E. Ingelhart, *op. cit.,* p.4.

2. Cicero, *Epistulae ad Familiares,* 11:8.1 şi VIII:1.1, *apud* M. Stephens, *A History of News,* Viking, New York, 1988, p.62-63.
3. P. Albert, *Istoria presei,* Institutul European, Iaşi, 2002, p.11.
4. Pliniu cel Bătrân, *Istoria Naturală,* VIII:61.
5. M. Stephens, *op. cit.,* p.65.
6. Suetoniu, *op. cit., Augustus,* 36.1.
7. M. Stephens, *op. cit.,* p.70.
8. Thoveron, Gabriel, *Istoria mijloacelor de comunicare,* Institutul European, Iaşi, 2003, p.8.
9. M. Stephens, *op. cit.,* p.75.
10. P. Albert, *op. cit.,* p.12.
11. R. Muchembled, *op. cit.,* p. 178.
12. M. Stephens, *op. cit.,* p.319.
13. *Apud* P. Albert, *op. cit.,* p. 19.
14. *Apud* J-N. Jeanneney, *O istorie a mijlocelor de comunicare,* Institutul European, Iaşi, 1997, p.47.
15. P. Albert, *op. cit.,* p.168.
16. O. Thomson, *Easily Led. A history of Propaganda,* Sutton Publishing, London, 1999, p. 190.
17. M. Stephens, *op. cit.,* p.173.
18. *Ibidem.*
19. M. Petcu, *op. cit.,* p.24.
20. *Ibidem,* p.41.
21. *Apud* S. Rials. *Declaraţia drepturilor omului şi cetăţeanului,* Editura Polirom, Iaşi, 2002, p.397.
22. *Apud ibidem,* p.15.
23. *Apud* J. Keane, *Mass-media şi democraţia,* Institutul European, Iaşi, 2000, p. 125.
24. M. McLuhan, *Mass-media sau mediul invizibil,* Editura Nemira, Bucureşti, 1997, p.263.
25. S. Riais, *op. cit.,* p. 187.
26. J. Keane, *op. cit.,* p.86-96.
27. Alina Mungiu-Pippidi, „Vechiul regim şi noua societate civilă”, în *Revista 22,* anul XVI (797), Bucureşti, 2005.

28. P. Albert, *op. cit.,* p.34.
29. *Ibidem,* p.35.
30. L. Regenbongen, *Napoleon a spus,* Editura Universalia, Bucureşti, 1999, p.237.
31. O. Thomson, *op. cit.,* p.222
32. L. Regenbongen, *op. cit.,* p. 127.
33. P. Albert, *op. cit.,* p.35.
34. L. Regenbongen, *op. cit.,* p.101.
35. *Apud* R. Pipes, *Scurtă istorie a Revoluţiei ruse,* Editura Humanitas, Bucureşti, 1998, p.230.
36. J-N. Jeanneney, *op. cit.,* p.89.

Momentul de libertate

1. P. Albert, *op. cit.,* p.38.
2. *Ibidem,* p.42.
3. *Ibidem,* p.56.
4. M. L. DeFleur, S. Ball-Rokeach, *Teorii ale comunicării de masă,* Editura Polirom, Iaşi, 1999, p.68.
5. M. Stephens, *op. cit.,* p.204.
6. G. Thoveron, *op. cit.,* p.33 şi după.
7. *Apud* M. L. DeFleur. S. Ball-Rokeach, *op. cit.,* p.64.
8. W. Lippmann citat de A. Briggs, P. Burke, *op. cit.,* p.187.
9. J-N. Jeanneney, *op. cit,* p.107-019.
10. *Apud* M. Stephens, *op. cit.,* p.211.
11. B. Farwell, *Queen Victoria's little Wars,* Wordsworth Editions, Hertfordshire, 1973, p.69.
12. *Ibidem,* p.70.
13. *Apud* P. M. Taylor, *Munitions of the Mind,* Manchester University Press, Manchester. 1995, p.163.
14. Text tradus din arhiva online a ziarului *The Times* www.timesonline.co.uk/ article/0" 17629-1317949,00.html.
15. *Ibidem.*
16. *Ibidem.*
17. I. V. Hogg, *Dicţionarul marilor bătălii,* Editura

Artemis, Bucureşti, 2000, p.28 şi G. Bruce, *Dictionary of Wars,* HarperCollins Publishers, Glasgow, 1995, p.27.

18. *Apud* P. M. Taylor, *op. cit.,* p.164.
19. J-N. Jeanneney, *op. cit,* p.84.
20. Text tradus din arhiva online a ziarului *The Times* www.timesonline.co.uk/ article/0" 17629-1317949,00.html.
21. *Ibidem.*
22. *Ibidem.*
23. *Ibidem.*
24. *Apud* B. Farwell, *op. cit.,* p.10.
25. Text tradus din arhiva online a ziarului *The Times* www.timesonline.co.uk/ article/0" 17629-1317949,00.html.
26. R. J. Goldstein, *The War for the Public Mind,* Prager, Westport, 2000, p.4.
27. *Ibidem,* p.5.
28. *Ibidem,* p.7.
29. F. Braudel, *Gramatica civilizaţiilor,* Editura Meridiane, Bucureşti, 1994, vol. II, p.32.
30. K. Marx, F. Engels, *Manifestul Partidului Comunist,* Editura Nemira, Bucureşti, 1998, p.32.
31. *Apud* L. E. Ingelhart, *op. cit.,* p.247.
32. Text tradus din *Modern History Source Book:* www.fordham.edu/halsall/ mod/horstwessel.html.
33. E. Frunză, „E timpul!", în E. Negriei, *Poezia unei religii politice.* Editura Pro, Bucureşti, p.116.
34. M. Kenner. J. Petras, *Fidel Castro speaks,* Penguin Books, Middlesex, 1972, p.319.

Media în totalitarism

1. P. M. Taylor, *op. cit.,* p. 176.
2. C. Friedrich, Z. Brzezinski, *Totalitarian, Dictatorship and Autocracy,* Harper, New York, 1956, *apud* T. Wolton, *Roşu-brun. Răul secolului,* Fundaţia Academia Civică, Bucureşti, 2001, p.125.
3. *Apud* C. Malaparte, *Tehnica loviturii de stat,*

Editura Nemira, Bucureşti, 1996, p.106

4. V.I. Lenin, „Proiect de rezoluţie cu privire la libertatea presei”, în *Opere complete,* Editura Politică, Bucureşti, 1965, vol.35, p.54-55.

5. *Apud* L. E. Ingelhart, *op. cit.,* p.250.

6. *Apud* B. Souvarine, *Stalin,* Editura Humanitas, Bucureşti, 1999, p.173.

7. *Apud ibidem,* p.174.

8. P. Kenez, *The Birth of the Propaganda State: Soviet Methods of Mass Mobilization, 1917-1929,* Cambridge University Press, Cambridge, 1985, p.29.

9. *Ibidem,* p.30 şi dupa.

10. *Apud A.* Soljeniţân, *Arhipelagul Gulag,* Editura Univers, Bucureşti, 1997, vol. I, p.260.

11. V. I. Lenin, „Declaraţia drepturilor poporului muncitor şi exploatat”, în *Despre Marea Revoluţie Socialistă din Octombrie,* Editura de Stat pentru Literatură Politică, Bucureşti, 1957, p.43-45.

12. P. Kenez, *op. cit.,* p.33.

13. V. I. Lenin, „Cuvântare în legătură cu problema presei”, în *Opere complete,* vol.35, p.56-58.

14. V. I. Lenin, „Notă conţinând proiectul de decret cu privire la lupta împotriva contrarevoluţionarilor şi sabotorilor”, în *op. cit.,* p. 163.

15. *Ibidem,* p.164.

16. *Ibidem,* p.165.

17. *Apud* G. Leggett, *CEKA: Poliţia politică a lui Lenin,* Editura Humanitas, Bucureşti, 2000, p.52.

18. *Ibidem,* p.53.

19. *Apud A.* Soljeniţân, *op. cit.,* vol. I, p.219.

20. V. I. Lenin, „Cu privire la suspendarea unui ziar menşevic care subminează apărarea ţării”, în *Opere complete,* voi.28, Editura de Stat pentru Literatură Politică, Bucureşti, 1955, p.448-449.

21. I. Peleg (coord.), *op. cit.,* p.38.

22. G. Thoveron, *op. cit.,* p.83

23. *Apud A.* Soljeniţân, *op. cit.,* vol. I, p.52.

24. *Apud* N. Werth, *op. cit.,* p.125.
25. V. I. Lenin. „Teze cu privire la propaganda pe linie de producţie”, în *Opere complete,* vol.42. Editura Politică, Bucureşti, 1966, p.14-17.
26. *Ibidem.*
27. V. I. Lenin, „Despre caracterul ziarelor noastre”, în *Opere complete,* vol.28, p.85.
28. *Ibidem.*
29. *Apud* R. Pipes, *Scurtă istorie a Revoluţiei ruse,* Editura Humanitas, Bucureşti, 1998, p.156.
30. B. Souvarine, *op. cit.,* p.547.
31. A. Beevor, *Stalingrad,* Editura Rao, Bucureşti, 2005, p.21-23.
32. A. Hitler, *Mein Kampf,* Editura Beladi, Craiova, 1999, vol. II, p.186.
33. J. Goebbels, *The Early Goebbels Diaries: The Journal of Joseph Goebbels from 1925-1926,* Weidenfeld and Nicolson, London, 1962, p.147.
34. A. Hitler, *op. cit,* vol. I, p.274-292.
35. *Apud* R. Pipes, *op. cit.,* p.210.
36. A. Soljeniţân, *op. cit.,* vol. I, p.23.
37. *Ibidem,* p.433-434.
38. *Apud* N. Werth, *op. cit.,* p.118-119.
39. V. I. Lenin, „Cum trebuie organizată întrecerea?’, în *Opere Complete,* vol.35, p.214.
40. *Apud* N. Werth, *op. cit,* p.73.
41. *Ibidem,* p.88.
42. *Ibidem,* p.71.
43. R. Conquest, *Recolta durerii,* Editura Humanitas, Bucureşti, 2003, p.61.
44. *Apud ibidem,* p.53.
45. *Apud* N. Werth, *op. cit,* p.121.’
46. *Ibidem,* p. 139.
47. R. Conquest, *op. cit,* p.82-84.
48. I. V. Stalin, „Pe frontul cerealelor”, în *Problemele leninismului,* Editura Partidului Muncitoresc Român, Bucureşti, 1948, p.308.

49. I. V. Stalin, „Răspuns tovarăşilor colhoznici”, în *op. cit.,* p.515-516.

50. A. Soljeniţân, *op. cit.,* vol. I, p.260-269.

51. Textul articolului de fond din *Prauda* – 13 ianuarie 1953, tradus din www.cyberussr.com/rus/vrach-ubijca-e.html.

52. *Ibidem.*

53. N. Werth, *op. cit.,* p.232-233.

54. N. Zenkovici, *Misterele Kremlinului,* Editura Universal Dalsi, Bucureşti, 2000, p.152-163.

55. V. I. Lenin, „Oameni de pe lumea cealaltă”, în *op. cit.,* p.239-241.

56. L. Poliakov, *Mitul arian,* Editura Est, Bucureşti, 2003, p.408.

57. *Apud* B. Souvarine, *op. cit.,* p. 174.

58. I. Kershaw, *Hitler. Ascensiunea la putere,* Editura Antet, Bucureşti, p.82.

59. Articol de fond în *Volkischer Beobachter* din 12 mai 1933 referitor la primul mare rug cultural din Germania nazistă, organizat de Asociaţia Studenţilor Germani – celula naţional-socialistă a studenţilor de la Universitatea din Berlin. Textul a fost tradus din http://dizzy.library.arizona.edu/images/burnedbooks/goebbels.htm.

60. I. Kershaw, *op. cit.,* p.86.

61. A. Guyot, P. Restellini, *Arta nazistă,* Editura Corint, Bucureşti, 2002, p.24.

62. Textul *Legii editoriale* promulgate în octombrie 1933 a fost preluat şi tradus din www.adolfhitler.ws/lib/proc/Editorial-Law.html.

63. R-G. Reuth, *Goebbles,* Harcourt Brace&Company, New York, 1993, p.176.

64. L. L. Snyder, *Encyclopedia of the Third Reich,* Robert Hale, London, 1976, p.248.

65. E. K. Bramsted, *Goebbels and National-Socialist Propaganda,* Michigan State University Press, Detroit, 1965, p.90.

66. J. M. Domenach, *op. cit.,* p.51-53.
67. *Apud* R. Conquest, *op. cit.,* p.50.
68. J. Ellul, *Propaganda. The Formation of Men's Attitudes,* Vintage Books, New York, 1973, p.63-64.
69. H. Arendt, *Originile totalitarismului,* Editura Humanitas, Bucureşti, 1994, p.473.
70. *Apud* I. V. Stalin, *op. cit.,* p.515.
71. R. Conquest, *op. cit.,* p.138-140.
72. V. Grossman, *Panta Rhei,* Editura Humanitas, Bucureşti, 1990, p.108-109.
73. *Ibidem,* p. 110.
74. *Ibidem,* p.111.
75. *Apud* M. Weinreich, *Universităţile lui Hitler,* Editura Polirom, Iaşi, 2000, p. 19.
76. *Ibidem.*
77. *Apud* L. Poliakov, *Breviarul urii,* Editura Est, Bucureşti, 2004, p.37.
78. *Apud* P. Johnson, *O istorie a evreilor,* Editura Hasefer, Bucureşti, 2003, p.379.
79. A. Beevor, *Berlin,* Editura Rao, Bucureşti. 2005, p. 195.
80. *Ibidem,* p.72.
81. A. Guyot, P. Restellini, *op. cit.,* p.26.
82. P. Albert, A-J. Tudesq, *Istoria radioteleviziunii,* Institutul European, Iaşi, 2003, p.36.
83. A. Guyot. P. Restellini, *op. cit.,* p.26.
84. Textul face parte din F. J. Huber, „Propagandisten – Fibel", Leitner&Co, 1942 şi a fost tradus din *German Propaganda Archive* www.calvin.edu/academic/ cas/gpa/fibel. ht m#g.
85. *Apud* E. K. Bramsted, *op. cit.,* p.102.
86. *Apud* R-G. Reuth, *op. cit.,* p.174.
87. *Apud* E. K. Bramsted, *op. cit.,* p.56.
88. *Ibidem,* p. 102-104.
89. *Ibidem,* p. 105.
90. *Ibidem,* p. 106.
91. Articol apărut în *Der Sturmer* nr.37/1935, sub

semnătura lui Fritz Fink, sub titlul „Sfârşitul. Trădată mortal de un evreu.” Tradus din *German Propaganda Archive* www.calvin.edu/academic/cas/gpa/dsl2.htm.

92. *Apud* L. Poliakov, *op. cit.,* p.30-31.

93. *Ibidem,* p.37.

94. Text tradus din *German Propaganda Archive* www.calvin.edu/academic/cas/gpa/ dsl3.htm.

95. Text tradus din *German Propaganda Archive* www.calvin.edu/academic/cas/gpa/ fuchs.htm.

96. Apud T. Todorov, *Confruntarea cu extrema,* Editura Humanitas, Bucureşti, 1996, p.126.

97. M. Baumont, *Marea conjuraţie împotriva lui Hitler,* Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1977, p.53 şi după.

98. Cele şapte manifeste ale grupului Trandafirul Alb au fost consultate la adresa www.jlrweb.com/whiterose/leaflets.html.

Ficţiunea ca instrument

1. Text tradus din http://history.acusd.edu/gen/Filmnotes/whywefight.html.
2. P. M. Taylor, op. *cit.,* p.231.
3. Text tradus din http://history.acusd.edu/gen/Filmnotes/whywefight.html.
4. L. L. Snyder, *op. cit.,* p.351.
5. A. Guyot, P. Restellini, *op. cit.,* p.92.
6. L. L. Snyder, *op. cit.,* p.352-353.
7. Text tradus din http://history.acusd.edu/gen/Filmnotes/whywefight.html.
8. P. M. Taylor, *op. cit.,* p. 231.
9. P. Dobrescu, A. Bârgăoanu, *Mass media şi societatea,* Editura Comunicare.ro, Bucureşti, 2003, p.148-149.
10. *Ibidem.*
11. J-N. Jeanneney, *op. cit.,* p.127.
12. A. Rhodes, *La Propagande dans La Seconde Guerre Mondiale.,* France Loisirs, Paris, 1989, p. 82

13. A. Beevor, *Berlin,* Editura Rao, Bucureşti, 2005, p.286.
14. A. Rhodes, *op. cit.,* p.248.
15. A. Beevor, *Stalingrad,* Editura Rao, Bucureşti, 2005, p. 159.
16. A. Rhodes, op. *cit.,* p.242.
17. *Ibidem,* p.224.
18. A. Beevor, *op. cit.,* p.46.
19. P. M. Taylor, *op. cit.,* p.237.
20. A. Rhodes, *op. cit.,* p.211.
21. *Ibidem,* p.28.
22. *Ibidem,* p.38.
23. *Ibidem,* p.59.
24. *Ibidem,* p.313.
25. R. S. Rose, *Dicţionar critic de mituri şi simboluri ale nazismului,* Editura Paralela 45, Piteşti, 2005. p.30.
26. A. Rhodes, *op. cit.,* p.241.
27. W. Churchill, *Al Doilea Război Mondial,* Editura Saeculum I.O., Bucureşti, 1996, vol. I, p.303.
28. D. J. Boorstin, *Creatorii,* Editura Meridiane, Bucureşti, 2001, vol.2, p.411.
29. *Ibidem,* vol.2, p.406.
30. P. Leveque, *Aventura greacă,* Editura Meridiane, Bucureşti, 1987, vol. I, p.430.
31. G. Rachet, *Tragedia greacă,* Editura Univers, Bucureşti, 1980, p.106-108.
32. Charles Segal, „Auditor şi spectator", în J. P. Vernant (coord), *Omul grec, Editura* Polirom, Iaşi, 2001, p.196.
33. P. Leveque, *op. cit.,* vol.1, p.415.
34. Z. Petre, *Cetatea greacă,* Editura Nemira, Bucureşti, 2000, p.374.
35. J. Le Goff, *Civilizaţia Occidentului medieval,* Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1970, p.666.
36. J. Delumeau, *op. cit.,* vol.2, p.146-147.
37. L. Poliakov, *Istoria antisemitismului,* Editura

Hasefer, Bucureşti, 1999, vol. I, p.121.

38. *Ibidem,* vol.1, p.122.
39. *Ibidem,* vol.1, p. 123.
40. *Ibidem.*
41. M. McLuhan, *op. cit.,* p.281.
42. D. J. Boorstin, *op. cit.,* p.414.
43. Ricarda Strobel, *„*Starul*”*, în U. Frevert, H-G. Haupt (coord.), *op. cit.,* p.60-61.
44. C. Gledhill, *Stardom: Industry of Desire,* Routledge, London, 1991, p.5.
45. Rikke Schubart, „Birth of a Hero: Rocky, Stallone and Mythical Creation*”*, în C. Henry, A. Ndalianis (coord). *Stars in Our Eyes: The Star Phenomenon in the Contemporary Era,* Praeger, Westport, 2002, p. 150-155.
46. M. Gheorghiu, *Filmul şi armele,* Editura Meridiane, Bucureşti, 1976, p.141.
47. Poiecţia filmelor la cinematograf în Germania interbelică era însoţită de un program de sală care sintetiza pentru spectatori cele mai interesante momente ale filmului. Textul programului de sală al filmului *Der Jud Süss* era el însuşi un produs de propagandă antisemită. Am folosit traducerea din germană în engleză a programului de sală de la adresa www.calvin.edu/academic/cas/gpa/judsuss2.htm.
48. Scriptul filmului *Der Ewige Jude* şi imagini din acesta se găsesc pe site-ul www.holocaust-history.org/der-ewige-jude/program.shtm/
49. *Ibidem.*
50. Detalii despre filmul *Kolberg* am găsit pe site-ul www.imdb.com/title/tt0036989.
51. E. K. Bramstcd, *op. cit.,* p.65.
52. *Ibidem,* p.66-67.
53. M. Gheorghiu, *op. cit.,* p.144.
54. Vezi nota 84, capitolul *Media în totalitarism.*
55. *Ibidem.*
56. M. Gheorghiu, *op. cit.,* p. 142.
57. *Apud* P. Kenez, *op. cit.,* p.219.

58. *Apud, ibidem,* p.203.
59. http://secure.britanica.com/ebc/article-52145.
60. Sinteza celor 23 de documentare ale lui Vertov se află pe site-ul: http:// www.osa.ceu.hu/filmlibrary/browse/country?val=59.
61.E. K. Bramsted, *op. cit.,* p.78.
62. P. Babitsky, J. Rimberg, *The Soviet Film Industry,* Praeger, New York, 1955, p.218-235.
63. M. Gheorghiu, *op. cit.,* p. 150.
64. *Ibidem,* p.152.
65. P. L.Gianos, *Politics and Politicians in America Film,* Praeger, Westport, 1998, p.45.
66. *Ibidem,* p.46.
67. Textul integral al *Codului Hays* l-am găsit pe site-ul: www.artsreformation. com/a001/hays-code.html.
68. *Ibidem.*
69. *Ibidem.*
70. *Ibidem.*
71. *Ibidem.*
72. *Ibidem.*
73. *Ibidem.*
74. *Ibidem.*
75. *Ibidem.*
76. P. L.Gianos, *op.* cit., p.50.
77. *Ibidem,* p.51.
78. Textul chestionarului a fost tradus după http://history.acusd.edu/gen/ st/aksoroka/hollywood3.html.
79. Textul integral al raportului realizat de Bureau for Motion Pictures despre filmul *Casablanca* se găseşte pe: www.digitalhistory.uh.edu/historyonline/bureau_casablanca. cfm

Marele manipulator

1. M. Weber, *The Theory of Social and Economical Organization,* The Free Press, New York, 1969, p. 152.

2. F. Oppenheimer, „The Idolatry of the State”, în *Review of Nations,* 2,1927, p. 13-26.
3. F. H. Cramer, „Bookburning and censorship in Ancient Rome”, în *Journal of the History of Ideeas,* vol.6, No.2, p. 187.
4. Laurent de Vargas, *Istoria secretă a ordinului templierilor,* Libripress, Bucureşti, 2000, p.72.
5. O. Thomson, *Easily Led. A history of Propaganda,* Sutton Publishing, London, 1999, p.2.
6. D. Bering, „Intelectualul”, în U. Frevert, H-G. Haupt (coord.). *Omul secolului XX,* Editura Polirom, Iaşi, 2002, p.177.
7. S. Freud, *Studii despre societate şi religie,* Editura Trei, Bucureşti, 2000, p.420.
8. A. J. Toynbee, *Studiu asupra istoriei,* Editura Humanitas, Bucureşti, 1997, vol. I, p.80.
9. A. Hellemans, B. Bunch, *Istoria descoperirilor ştiinţifice,* Editura Orizonturi, Bucureşti, 1999, p.20-23.
10. A. J. Toynbee, *op. cit.,* vol. I, p.77.
11. M. Walzer, „On the role of symbolism in political thought”, în *Political Science Quaterly,* 82, 1960, p.194.
12. F. Nietzsche, *Genealogia moralei.* Editura Humanitas, Bucureşti, 2006, p.94.
13. *** *Cartea Morţilor,* 72, *apud* F. Comte, *Les Livres Sacres,* Bordas, Paris, 1990, p. 100.
14. J. G. A. Pocock, „Ritual, language, power”, în *Political Science,* 16:3-31, 1964, *apud* D. I. Kertzer, *Ritual, politică şi putere,* Editura Univers, Bucureşti, 2002, p.27.
15. Diodor din Sicilia, *Biblioteca istorică,* Editura Sport-Turism. Bucureşti, 1981, VII:12.
16. Text tradus din *Treasures of Ancient Egypt,* http://nefertiti.iwebland.com/ merikare_papyrus.htm.
17. S. Moscovici, *Epoca maselor,* Institutul European, Iaşi, 2001, p.185.
18. A. Pratakis, E. Aronson, *Age of Propaganda,* W.H. Freeman and Company, New York, 1992, p.2.

Bibliografie

A

1. Albert, Pierre, *Istoria presei,* Institutul European, Iaşi, 2002.
2. Albert, Pierre, Tudesq, Andre-Jean, *Istoria radiotelevizionii,* Institutul European, Iaşi, 2003.
3. Alexandrian, *Istoria filosofiei oculte,* Editura Humanitas, Bucureşti, 1994.
4. Angot, Michel, *India clasică,* Editura Bic AII, Bucureşti, 2003.
5. Arendt, Hannah, *Originile totalitarismului,* Editura Humanitas, Bucureşti, 1994.
6. Aries, Phillippe, Duby, Georges, *Istoria vieţii private,* Editura Meridiane, Bucureşti, 1994.
7. Aristotel, *Statul atenian,* Editura Antet, Bucureşti, f.a.
8. Aristotel, *Retorica,* Editura IRI, Bucureşti, 2004.
9. Attias, Jean-Christophe, Benbassa, Esther, *Dicţionar de civilizaţie iudaică,* Editura Univers Enciclopedic, Bucureşti, 1999.
10. St. Augustin, *The City of God,* translated by Rev. Marcus Dods, Random House Inc, New York, 1999.

B

1. Babitsky, Paul, Rimberg, John, *The Soviet Film Industry,* Praeger, New York, 1955.
2. Barthelemy, Dominique, *Anul o mie şi pacea lui Dumnezeu,* Editura Polirom, Iaşi, 2002.
3. Baumont, Maurice, *Marea conjuraţie împotriva lui Hitler,* Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1977.
4. Beeching, Jack, *An Open Path. Christian Missionaries 1515-1914,* Ross-Erikson Publishers, London, 1979.
5. Beevor, Antony, *Berlin,* Editura Rao, Bucureşti,

2005.
6. Beevor, Antony, *Stalingrad,* Editura Rao, Bucureşti, 2005.
7. Beman, Lamar T., *Selected censorship of Speech and Press,* H.W. Wilson, New York, 1930.
8. Benario, Janice M., „Book 4 of Horace's Odes: Augustan Propaganda", în *Transaction and Proceedings of the American Philological Association,* vol.91 (1960).
9. Berlioz, Jacques (coord), *Le Pays cathare,* Editions du Seuil, Paris, 2000.
10. Bernai Diaz Delcastillo, *Adevărata istorie a cuceriri Noii Spanii,* Editura Meridiane, Bucureşti, 1986.
11. Berstein, Serge. Milza. Pierre, *Istoria Europei,* Institutul European, Iaşi, 1998.
12. Bettenson. Henry (ed.), *Documents of the Christian Church,* Oxford University Press, London, 1953.
13. Bloch, Raymond, Cousin, Jean, *Roma şi destinul ei,* Editura Meridiane, Bucureşti, 1985.
14. Boorstin, Daniel J., *Căutătorii,* Editura Meridiane, Bucureşti, 2001.
15. Boorstin, Daniel J., *Creatorii,* Editura Meridiane, Bucureşti. 2001.
16. Boorstin, Daniel J., *Descoperitorii,* Editura Meridiane, Bucureşti. 1996.
17. Borges, Jorge Luis, *Opere,* Editura Univers, Bucureşti, 1999.
18. Bramsted, Ernest K., *Goebbels and National-Socialist Propaganda,* Michigan State University Press, Detroit, 1965.
19. Braudel, Fernand, *Gramatica civilizaţiilor,* Editura Meridiane, Bucureşti, 1994.
20. Briggs, Asa, Burke, Peter, *Mass-media. O istorie socială,* Editura Polirom, Iaşi, 2005.
21. Brown, Peter, *Cultul sfinţilor,* Editura Amarcord, Timişoara, 1995.
22. Bruce, George, *Dictionary of Wars,* HarperCollins Publishers, Glasgow, 1995.

C

1. Caesar, *Războiul galic. Războiul civil,* Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1964.
2. Cairns, Earle E., *Creştinismul de-a lungul secolelor,* Editura Dragostea lui Dumnezeu în acţiune, Chişinău, 1992.
3. Cameron, Averil, *The Mediterranean world in late antiquity,* Routledge, London, 1993.
4. Carpentier, Jean, Lebrun, Francois, *Istoria Europei,* Editura Humanitas, Bucureşti, 1997.
5. Cassius Dio, *Istoria romană,* Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1973.
6. Cheng, Anna, *Istoria gândirii chineze,* Editura Polirom, Iaşi, 2001.
7. Churchill, Winston, *Al Doilea Război Mondial,* Editura Saeculum I.O., Bucureşti, 1996.
8. Cicero, *Despre supremul bine şi supremul rău,* Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1983.
9. Cicero, *Filipicele,* Editura pentru Literatură Universală, Bucureşti, 1968.
10. Cioran, Emil, *Evreii – un popor de solitari,* Editura Teşu, Bucureşti, 2001.
11. Cizek, Eugen, *Istoria literaturii latine,* Societatea Adevărul, Bucureşti, 1994.
12. Cizek, Eugen, *Istoria Romei,* Editura Paideia, Bucureşti, 2002.
13. Clarke, M.L., „Poets and Patrons at Rome”, în *Greece & Rome,* 2nd Ser., vol.25, No.1, (apr.1978).
14. Comte, Fernand, *Les Livres Sacres,* Bordas, Paris, 1990.
15. Comby, Jean, *Să citim istoria bisericii,* Editura Arhiepiscopiei Romano-Catolice din Bucureşti, 1999.
16. Confucius, *Doctrina sau cele patru cărţi clasice ale Chinei,* Editura Timpul, Iaşi, 2001.
17. Conquest, Robert, *Recolta durerii,* Editura Humanitas, Bucureşti, 2003.
18. Coulanges de, Fustel, *Cetatea antică,* Editura

Meridiane, Bucureşti, 1984.
19. Courtois, Stéphane (coord.), *Cartea neagră a comunismului,* Editura Humanitas, Bucureşti, 1998.
20. Cramer, Frederick H" „Bookburning and censorship in Ancient Rome", în *Journal of the History of Idecas* vol.6, No.2. (apr. 1945).
21. Crawford, Michael, *Roma republicană,* Editura Meridiane, Bucureşti, 1997.
22. Culianu, Ioan Petru, *Eros şi magie în Renaştere. 1484,* Editura Nemira, Bucureşti, 1994.

D

1. Daniel, Constantin, Negoiţă, Athanase, *Gândirea asiro-babiloniană în texte,* Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1975.
2. Daniel, Constantin, Negoiţă, Athanase, *Gândirea hitită în texte,* Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1986.
3. DeFleur, Melvin L., Ball-Rokeach, Sandra, *Teorii ale comunicării de masă,* Editura Polirom, Iaşi, 1999.
4. Delort, Robert (coord.), *Cruciadele,* Editura Artemis, Bucureşti, 1999.
5. Delumeau, Jean, *Frica în Occident (secolele XIV – XVIII). O cetate asediată.* Editura Meridiane, Bucureşti, 1986.
6. Delumeau, Jean (coord.), *Religiile lumii,* Editura Humanitas, Bucureşti, 1996.
7. Deshayes, Jean, *Civilizaţiile vechiului Orient,* Editura Meridiane, Bucureşti, 1976.
8. Dhammika, Ven., *The edicts of King Ashoka,* Buddhist Publication Society, Kandy, 1993.
9. Di Nola, Alfonso M., *Diavolul,* Editura AH, Bucureşti, 2001.
10. Diodor din Sicilia, *Biblioteca istorică,* Editura Sport-Turism, Bucureşti, 1981.
11. Dobrescu, Paul, Bârgăoanu, Alina, *Mass media şi societatea,* Editura Comunicare.ro, Bucureşti, 2003.
12. Domenach, Jean-Marie, *Propaganda politică,*

Institutul European, Bucureşti, 2004.
13. Donadoni, Sergio (coord.), *Omul egiptean.* Editura Polirom, Iaşi, 2002.
14. Duduleanu, Mircea, *Octavianus Augustus,* Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1985.
15. Dollinger, Andre, *The Instructions of Merikare,* website

E

1. Edgerton, William F., „Amelu and Muskenu in the Code of Hammurabi", în *The American Journal of Semitic Languages and Literatures,* vol.41. No. l, (oct.1924).
2. Edgerton, William F., „The Government and the Governed in the Egyptian Empire", în *Journal of Near Eastern Studies,* vol.6, No.3 (1947).
3. Eisenberg, Josy, *O istorie a evreilor,* Editura Humanitas, Bucureşti, 1993.
4. Eliade, Mircea, *Istoria credinţelor şi ideilor religioase,* Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1981.
5. Eliade Mircea, Culianu, Ioan P., *Dicţionar al religiilor,* Editura Humanitas, Bucureşti, 1993.
6. Ellul, Jacques, *Propaganda. The Formation of Men's Altitudes,* Vintage Books, New York, 1973.
7. Eslin, Jean-Claude, *Dumnezeu şi puterea,* Editura Anastasia, Bucureşti, 2001.
8. Eusebiu din Caesareea, *Scrieri,* Editura Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti, 1987.

F

1. Farwell, Byron, *Queen Victoria's little Wars,* Wordsworth Editions, Hertfordshire, 1973.
2. Faure, Elie, *Istoria artei. Arta Antică,* Editura Meridiane, Bucureşti, 1988.
3. Finley. I. Moses, *Vechii greci,* Editura Eminescu, Bucureşti, 1974.
4. Flaceliere, Robert, *Istoria literară a Greciei*

Antice, Editura Univers, Bucureşti, 1970.
5. Flori, Jean, *Război sfânt, jihad, cruciadă,* Editura Cartier, Chişinău, 2003.
6. Foerstel, Herbert N., *Banned in the USA- A Reference Guide to Book Censorship in Schools and Public Libraries,* Greenwood Press, Westport, 2002.
7. Fraser, Lindley, *Propaganda,* Oxford University Press, Londra, 1957.
8. Fredouille, Jean-Claude, *Dicţionar de civilizaţie romană,* Editura Univers Enciclopedic, Bucureşti, 2000.
9. Freud, Sigmund, *Studii despre societate şi religie,* Editura Trei, Bucureşti, 2000.
10. Frevert, Ute, Haupt, Heinz-Gerhard (coord.), *Omul secolului XX,* Editura Polirom, Iaşi, 2002.

G

1. Galeano, Eduardo, *Memoria focului,* Editura Politică, Bucureşti, 1988.
2. Garin, Eugenio (coord.), *Omul Renaşterii,* Editura Polirom, Iaşi, 2000.
3. Gauchet, Marcel, *Dezurăjbirea lumii,* Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1995.
4. Gemet, Jacques, *Lumea chineză,* Editura Meridiane, Bucureşti, 1985.
5. Gheorghiu, Manuela, *Filmul şi armele,* Editura Meridiane, Bucureşti, 1976.
6. Gianos. Phillip L, *Politics and Politicians in America Film,* Praeger, Westport, 1998.
7. Gibbon, Edward, *The Christians and the Fall of Rome,* Penguin Books – Great Ideas, London, 1994.
8. Giovannini, Giovanni (coord.). *De la silex la siliciu. Istoria mijloacelor de comunicare în masă,* Editura Tehnica, Bucureşti, 1989.
9. Gledhill, Christine, *Stardom: Industry of Desire,* Routledge, London, 1991.
10. Goebbels, Joseph, *The Early Goebbels Diaries: The Journal of Joseph Goebbels from 1925-1926,* Weidenfeld and Nicolson, London, 1962.

11. Le Goff, Jacques, *Civilizaţia Occidentului medieval,* Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1970.
12. Goldstein, Robert-Justin, *The War for the Public Mind,* Prager, Westport, 2000.
13. Gosling, Anne, „Octavian, Brutus and Apollo: a note to opportunist propaganda", in *The American Journal of Philology,* vol.107, No.4, (winter 1986).
14. Grimai. Pierre, *Civilizaţia romană,* Editura Minerva, Bucureşti, 1973.
15. Grimai, Pierre, *Dicţionar de mitologie greacă şi romană,* Editura Saeculum I.O., Bucureşti, 2003.
16. Grimai, Pierre, *Literatura latină,* Editura Teora, Bucureşti, 1997
17. Grimai, Pierre, *Tacit.* Editura Universitas, Bucureşti, 2000.
18. Grossman, Vasili, *Panta Rhei,* Editura Humanitas, Bucureşti, 1990.
19. Guilaine, Jean, Lafforgue, Gilbert, van Effenterre, Henri, Levenque, Pierre, Rouche, Michel, *Istoria Universală,* Editura Univers Enciclopedic, Bucureşti, 2005.
20. Guyot, Adelin, Restellini, Patrick, *Arta nazistă.* Editura Corint, Bucureşti, 2002.

H

1. Hellemans, Alexander, Bunch, Bryan, *Istoria descoperirilor ştiinţifice,* Editura Orizonturi, Bucureşti, 1999.
2. Henry, Charlotte (coord), Ndalianis, Angela (coord), *Stars in Our Eyes: The Star Phenomenon in the Contemporary Era,* Praeger, Westport, 2002.
3. Herodot, *Istorii,* Editura Minerva, Bucureşti, 1984.
4. Hertling, Ludwig, *Istoria bisericii,* Editura Ars Longa, Iaşi, 2001.
5. Hitler, Adolf, *Mein Kampf,* Editura Beladi, Craiova, 1999.
6. Hitti, Philip K., *The Near East in History: A*

5000 Year Story, Van Nostrans Co., Princeton, 1961.

7. Hogg, Ian V., *Dicţionarul marilor bătălii,* Editura Artemis, Bucureşti, 2000.

8. Horatius, *Opera omnia.* Editura Univers, Bucureşti, 1980.

I

1. Ingelhart. Louis Edward, *Press Freedom: A descriptive Calendar of Concepts, Interpretations, Events and Court Action from 4000 BC to the Present,* Greenwood Press, New York, 1987.

2. Iuvenal, *Satire,* Editura pentru Literatură, Bucureşti, 1967.

J

1. Jeanneney, Jean-Noel, *O istorie a mljlocelor de comunicare,* Institutul European, Iaşi, 1997.

2. Johnson, Paul, *A history of Christianity,* Atheneum, New York, 1987.

3. Johnson, Paul, *O istorie a evreilor,* Editura Hasefer, Bucureşti, 2003.

K

1. Kamenarovic, Ivan P., *China clasică.* Editura Bic AH, Bucureşti, 2002.

2. Kautilya, *Arthashastra,* Penguin Books India, New Delhi, 1992.

3. Keane, John. *Mass-media şi democraţia,* Institutul European, Iaşi, 2000.

4. Kenez. Peter, *The Birth of the Propaganda State: Soviet Methods of Mass Mobilization, 1917-1929,* Cambridge University Press, Cambridge, 1985.

5. Kenner, Martin, Petras, James, *Fidel Castro speaks,* Penguin Books, Middlesex, 1972.

6. Kershaw, Ian, *Hitler. Ascensiunea la putere,* Editura Antet, Bucureşti, f.a.

7. Kertzer, David I., *Ritual, politică şi putere,* Editura Univers, Bucureşti, 2002.

8. Koestler, Arthur, *Al treisprezecelea trib: khazarii,* Editura Antet, Bucureşti, f.a.

9. Kramer. Samule Noah, *Istoria începe la Sumer,* Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1962.

L

1. Labarre, Albert, *Istoria cărţii,* Institutul European, Iaşi, 2001.
2. Lalouette, Claire, *Civilizaţia Egiptului Antic,* Editura Meridiane, Bucureşti, 1987.
3. Laswell, Harold D., Lerner, Daniel, Speier, Hans, *Propaganda and Communication in World History,* The University Press of Hawaii, Honolulu, 1979.
4. Legge, James (trad.), *Shu Jing,* Hong Kong University Press, Hong Kong, 1960.
5. Leggett, George, *CEKA: Poliţia politică a lui Lenin,* Editura Humanitas, Bucureşti, 2000.
6. Lenin, V.I., *Despre Marea Revoluţie Socialistă din Octombrie,* Editura de Stat pentru Literatură Politică, Bucureşti, 1957.
7. Lenin, V.I., *Opere complete.* Editura Politică, Bucureşti, 1965.
8. Leveque, Pierre, *Aventura greacă.* Editura Meridiane, Bucureşti, 1987.

M

1. Maalouf, Amin, *Grădinile luminii,* Editura Polirom, Iaşi, 2005.
2. Maier, Cristoph T., *Crusade Propaganda and Ideology: Model Sermons for the Preaching of the Cross,* Cambridge University Press, Cambridge, 2000.
3. Malaparte, Curzio, *Tehnica loviturii de stat,* Editura Nemira, Bucureşti, 1996.
4. Markle, Minor M., „Support of Athenian Intellectuals for Philip: a study of Isocrates' Philippus and Speusippus Letter to Philip", in *The Journal of Hellenic Studies,* vol.96, (1976).
5. Marquez, Gabriel Garcia, *Aventura lui Miguel Littin, clandestin în Chile,* Editura Rao, Bucureşti, 2002.
6. Marrou, Henri-Irenee, *Biserica în Antichitatea târzie,* Editura Universitas, Bucureşti, 1999.

7. Marrou, Henri-Irenee, *Istoria educaţiei în Antichitate,* Editura Meridiane, Bucureşti, 1997.
8. Marx, Karl, Engels, Friedrich, *Manifestul Partidului Comunist,* Editura Nemira, Bucureşti, 1998.
9. Matei, Horia C, *Enciclopedia Antichităţii,* Editura Meronia, Bucureşti, 1996.
10. McLuhan, Marshall, *Mass-media sau mediul invizibil,* Editura Nemira, Bucureşti, 1997.
11. McNeill, William, *Ascensiunea occidentului,* Editura Arc, Chişinău, 2000.
12. Minois, George, *Istoria infernurilor,* Editura Humanitas, Bucureşti, 1998.
13. Patriarhul Moisescu, Iustin, *Ierarhia bisericească în epoca apostolică.* Editura Anastasia, Bucureşti, 2004.
14. Mommsen, Theodor, *Istoria romană,* Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1987.
15. Montet, Pierre, *Egiptul pe vremea dinastiei Ramses,* Editura Eminescu, Bucureşti, 1973.
16. Morwood, James, „Aeneas, Augustus and the Theme of the City", in *Greece and Rome,* 2ml ser., vol.38, No.2, (oct. 1991).
17. Moscati, Sabatino, *Vechi imperii ale Orientului,* Editura Meridiane, Bucureşti, 1982.
18. Moscovici, Serge, *Epoca maselor,* Institutul European, Iaşi, 2001.
19. Muchembled, Robert, *O istorie a diavolului,* Editura Cartier, Chişinău, 2002.
20. Muntean, Vasile V., *Istoria creştinătăţii.* Editura Sofia, Bucureşti, 2004.

N

1. Negriei, Eugen, *Poezia unei religii politice,* Editura Pro, Bucureşti, f.a.
2. Neserius, George Philip, „Isocrate's Social and Political Ideas", în *International Journal of Ethics,* vol.43, No.3, (apr. 1933).
3. Nietzsche, Friedrich, *Genealogia moralei,*

Editura Humanitas, Bucureşti, 2006.

O

1. Olichon, Armand, *Les Missions,* A la Librairie Bloud & Gay, Paris, 1936.
2. Onasch, Konrad, *Civilizaţia marelui Novgorod,* Editura Meridiane, Bucureşti, 1975.
3. Oppenheimer, Franz, „The Idolatry of the State", în *Review of Nations,* No.2, (1927).

P

1. Paul, Jacques, *Biserica şi cultura în Occident,* Editura Meridiane, Bucureşti, 1996.
2. Peleg, Han (coord.), *Patterns of censorship around the world,* Westview Press, Boulder, 1993.
3. Petcu, Marian, *Puterea şi cultura. O istorie a cenzurii,* Editura Polirom, Iaşi, 1999.
4. Petercă, Vladimir, *Mesianismul în Biblie,* Editura Polirom, Iaşi, 2003.
5. Petre, Zoe, *Cetatea greacă,* Editura Nemira, Bucureşti, 2000.
6. Pipes, Richard, *Scurtă istorie a Revoluţiei ruse,* Editura Humanitas, Bucureşti, 1998.
7. Pirenne, Henri, *Mahomed şi Carol cel Mare,* Editura Meridiane, Bucureşti, 1996.
8. Platon, *Opere complete,* vol. I, Editura Humanitas, Bucureşti, 2001.
9. Platon, *Opere,* vol.VI, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1989.
10. Platon, Alexandru-Florin, Rădvan, Laurenţiu (ed.), *De la Cetatea lui Dumnezeu la Edictul din Nantes,* Editura Polirom, Iaşi, 2005.
11. Plinius. *Naturalis historia. Enciclopedia cunoştinţelor din Antichitate.,* vol. II: „Zoologia şi Antropologia", Editura Polirom, Iaşi, 2002.
12. Plutarh, *Vieţi paralele,* vol. III, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1966.
13. Plutarh, *Vieţi paralele.* vol. V, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1971.

14. Poliakov, Leon, *Breviarul urii,* Editura Est, Bucureşti, 2004.
15. Poliakov, Leon, *Istoria antisemitismului,* Editura Hasefer, Bucureşti, 1999.
16. Poliakov. Leon, *Mitul arian,* Editura Est, Bucureşti, 2003.
17. Polybios, *Istorii,* Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1966.
18. Porfirescu, Eugeniu, *Doctrina celor doisprezece Apostoli şi învăţăturile ei,* Institutul de arte grafice Carol Gobi, Bucureşti, 1902.
19. Pratakis, Anthony. Aronson, Elliot, *Age of Propaganda,* W.H. Freeman and Company. New York, 1992.

Q

1. Qualben, Lars P., *A history of the Christian Church,* Thoman Nelson and Sons, New York, 1958.

R

1. Rachet, Guy, *Tragedia greacă,* Editura Univers, Bucureşti, 1980.
2. Rămureanu. loan, Şesan, Milan, Bodogae, Teodor, *Istoria bisericească universală,* Editura Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti, 1987.
3. Read, James S., „Censored", în *Transition,* no.32, (aug. – sep.1967).
4. Reckford, Kenneth J., „Horace and Maecenas", în *Transactions and Proceedings of the American Philological Association,* vol.90, (1959).
5. Regenbongen, Lucian, *Napoleon a spus,* Editura Universalia, Bucureşti, 1999.
6. Reuth, Ralf-George, *Goebbles,* Harcourt Brace&Company, New York, 1993.
7. Rhodes, Anthony, *La Propagande dans La Seconde Guerre Mondiale,* France Loisirs, Paris, 1989.
8. Rials, Stéphane, *Declaraţia drepturilor omului şi cetăţeanului,* Editura Polirom, Iaşi, 2002.
9. Riche, Pierre, *Europa barbară. Din 476 până în*

774, Editura Corint, Bucureşti, 2003.

10. Rivera, Luis N., *A Violent Evangelism. The Political and Religious Conquest of the Americas,* Westminster/John Knox Louisville, Kentuky, 1982.

11. Rose, Rosa, Sala, *Dicţionar critic de mituri şi simboluri ale nazismului,* Editura Paralela 45, Piteşti, 2005.

12. Roux. Jean-Paul. *Regele. Mituri şi simboluri,* Editura Meridiane, Bucureşti, 1998.

S

1. Sallustius, *Opere,* Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1969.

2. Servier, Jean, *Istoria utopiei,* Editura Meridiane, Bucureşti, 2000.

3. Sese, Bernard, Aymard, Paul, Riche, Pierre, Feuillet, Michel, *Vieţile sfinţilor Augustin, Benedict, Bernard, Francise din Assisi, Ioan al Crucii,* Editura Humanitas, Bucureşti, 1996.

4. Shakespeare, *Opere complete,* vol. IV, Editura Univers, Bucureşti, 1985.

5. Snyder, Louis L., *Encyclopedia of the Third Reich,* Robert Hale, London, 1976.

6. Soljeniţân, Alexandr, *Arhipelagul Gulag,* Editura Univers, Bucureşti, 1997.

7. Souvarine, Boris, *Stalin,* Editura Humanitas, Bucureşti, 1999.

8. Speed, Peter, *Those who prayed,* Italica Press, New York, 1997.

9. Stalin, Iosif V., *Problemele leninismului,* Editura Partidului Muncitoresc Român, Bucureşti, 1948.

10. Stephens, Mitchell, *A history of news,* Viking, New York, 1988.

11. Suetonius, *Vieţile celor doisprezece Caesari,* Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1958.

12. Sun Tzu, *Arta războiului,* Editura Antet, Bucureşti.

13. Syme, Ronald, *The roman revolution,* Oxford

University Press, Oxford, 1960.

T

1. Tacitus, *Anale,* Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1964.
2. Tacitus, *Istorii,* Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1963.
3. Taylor, Philip M., *Munitions of the mind,* Manchester University Press, Manchester, 1995.
4. Thomson, Oliver, *Easily Led, A history of Propaganda,* Sutton Publishing, London, 1999.
5. Thoveron, Gabriel, *Istoria mijloacelor de comunicare,* Institutul European, Iaşi, 2003.
6. Titus Livius, *Ab urbe condita,* Editura Minerva, Bucureşti, 1976.
7. Todorov, Tzvetan, *Confruntarea cu extrema,* Editura Humanitas, Bucureşti, 1996.
8. Tolkien, J.R.R.. *Întoarcerea Regelui,* Editura Rao. Bucureşti, 2001.
9. Toynbee, Arnold J., *Studiu asupra istoriei,* Editura Humanitas, Bucureşti 1997.
10. Trousson, Raymond, *Istoria gândirii libere,* Editura Polirom, Iaşi, 1997.

Ţ

1. Ţepelea, Marius, *Aspecte ale vieţii sociale în biserica primară,* Editura Emia, Deva, 2004.

U

1. Utazub, Yuan, *Viata intimă a suveranilor chinezi,* Editura Nemira. Bucureşti. 2003.

V

1. Vandenberg, Philipp, *Nefertiti,* Editura Meridiane, Bucureşti, 1980.
2. Vargas, de Laurent, *Istoria secretă a ordinului templierilor,* Libripress, Bucureşti, 2000.
3. Vauchez, Andre, *Spiritualitatea Evului Mediu occidental,* Editura Meridiane, 1994.
4. Vernant. Jean-Pierre, *Mit şi gândire în Grecia*

Antică, Editura Meridiane, Bucureşti, 1995.

5. Vernant, Jean-Pierre, *Originile gândirii greceşti,* Editura Symposion, Bucureşti, 1995.

6. Vernant, Jean-Pierre (coord), *Omul grec,* Editura Polirom, Iaşi, 2001.

7. Vergiliu, *Bucolica. Georgica,* Institutul European, Bucureşti, 1997.

8. Vergiliu, *Eneida,* Editura pentru Literatură, Bucureşti. 1964.

9. Villari, Rosario (coord.), *Omul baroc,* Editura Polirom, Iaşi, 2000.

10. Vidal-Naquet, Pierre, *Vânătorul negru,* Editura Eminescu, Bucureşti, 1985.

11. Vintilă Horia, *Dicţionarul papilor,* Editura Saeculum. Bucureşti, 1999.

W

1. Walzer. Michael. „On the role of symbolism in political thought", *Political Science Quaterly,* No.82. (1960).

2. Weber. Max, *Introducere în sociologia religiilor,* Institutul European, Iaşi, 2001.

3. Weber, Max, *The Theory of Social and Economical Organization,* The Free Press, New York, 1969.

4. Weinreich, Max, *Universităţile lui Hitler,* Editura Polirom. Iaşi, 2000.

5. Will. Edouard, *Le monde grec et l'orient.* Presses Universitaires de France, Paris, 1972.

6. Wilson, CH., „Thucydides, Isocrates and the Athenian Empire", în *Greece and Rome,* 2nd ser., vol.13, No.1 (apr.1966).

7. Wolton. Thierry, *Roşu-brun. Răul secolului,* Fundaţia Academia Civică, Bucureşti, 2001.

X

1. Xun Zi, *Calea guvernării ideale,* Editura Polirom, Iasi, 2004.

Z

1. Zenkovici, Nikolai, *Misterele Kremlinului,* Editura Universal Dalsi, Bucureşti, 2000.

***

1. ***, *Cartea Legii lui Manu,* Aldo Press, Bucureşti, 2001.
2. ***, *Biblia,* Editura Institutului Biblic şi de misiune al Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti. 1991.
3. ***, *Filosofia greacă până la Platon,* partea a doua, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedica, Bucureşti, 1984.
4. ***, *Pagini alese din oratorii greci,* Editura pentru Literatură, Bucureşti, 1969.
5. ***, *Antologie din scrierile părinţilor latini,* Editura Anastasia, Bucureşti, 2000.
6. ***, *Publicaţiile interzise până la 1 mai 1948,* Ministerul Artelor şi Informaţiilor, Bucureşti, 1948.

Bogdan Teodorescu
CINCI MILENII DE MANIPULARE

... Am trăit cu iluzia, probabil confortabilă, a victoriei spiritului asupra sistemului, a ideii asupra cenzurii, a individului asupra birocraţiei. Victoria a venit, însa în general foarte târziu pentru acel spirit, acea idee şi mai ales acel individ, şi nu a servit decât la progresul sistemului, la triumful birocraţiei, la perpetuarea cenzurii.

După 5000 de ani de organizare socială nu trăim într-

o lume fără manipulare şi nici într-o societate fără cenzură. Nici măcar nu putem afirma că există o curbă descendentă a acestor două fenomene. Tehnologia superioară a dezvoltat o cenzură bine echipată tehnologic şi mereu adecvată – inclusiv din punctul de vedere al justificării sale – noilor realităţi. Modernizarea individului a dus mimetic la modernizarea manipulării aplicate lui, astfel încât raportul dintre el şi sistem să rămână în fapt, mereu acelaşi. Primul om al majorităţii traseelor omenirii este cunoscut. Prin însăşi natura ei, manipularea nu are pionieri, ci doar un şir lung de practicanţi care au dezvoltat în tăcere şi discreţie singura metodă prin care indivizii au putut fi puşi laolaltă într-o construcţie socială şi apoi au putut fi ţinuţi acolo. (...)

Mulţimea manipulată a generat cele mai cumplite momente ale existenţei omeneşti, fiind practic autoarea oricărei monstruozităţi a istoriei. În acelaşi timp însă, trebuie să acceptăm că tot mulţimea manipulată este autoarea majorităţii faptelor colective ce au dus la progresul uman. Mulţimea manipulată a comis pogromurile şi distrugerile violente, dar tot ea este la baza întregii existenţe a producţiei de masă, a revoluţiei industriale şi de asemenea, este cea care a comis şi faptele eroice pe care noi, ca membri ai diverselor naţiuni ce şi-au câştigat independenţa, teritoriul sau măreţia pe câmpurile de luptă ale trecutului, le învăţăm cuminţi în şcoli şi, ca masă manipulată ce suntem, le venerăm din când în când, în contexte mai mult sau mai puţin festive"

Bogdan Teodorescu